

«Адам-Ата, Обо-Эне» — бүткүл адам баласынын жомогундагы биринчи адамдар. Кыргыз эли да эзелден бери ошондой түшүнүктө болгон. Ислам дини жайылгандан кийин Адам-Ата менен Обо-Эненин жаралышы жөнүндө түшүнүк өзгөрдү. Аны дин жомогунда мындай баяндайт: Кудай таала жер жүзүн ээлей турган кожо (ээ) жасамакчы болот. Азирейил бериште кудайдын буйругу боюнча жер бетинен топурак алып келет. Аны топурактан жасамакчы болот. Топуракты ар түрдүү түстөн жана асыл, чириктен аралаштырып алган экен. Ошол топурактан жууруп биринчи атабыз Адамды жасайт. Адам деген сөз «адим» деген сөздөн. «Адим» кыртыш деген мааниде имиш. Эми Обо-Энени Адам-Атанын бир кабыргасынан жасаган имиш. Мына ушундан кыргызда: «кабыргаң менен кенеш» деген накыл сөз жасалган окшойт.

АДАМ ӨЛБӨЙ ТУРГАН ШАЙТАН ЭМЕС

Чиркин адамдын өмүрү-жашы ушу суудай соолбос болсочу. Астахпурулла!.. — деп алды кемпир, — күнөкөр болбоюнчу. Адам өлбөгүдөй азезил беле?! Адам өлөт, адам туулат. Адам тукуму бөксөрбөйт эмеспи жер бетинен.

С. Өмүрбаев. Бороондуу күндөр.

Адам өлбөй турган шайтан (азезил) эмес. Бул накыл кептин төркүнү ислам дининин курандагы жомогунан келет. Ислам дини кыргыз арасына тарагандан баштап, анын зыяндуу, баш катырган, адам баласын баш ийдире турган шарыяты, жомогу эл ичине кеңири тарады. Ошол жомоктун бири — шайтандын аңгемеси, анын кантип өлбөй калышы. Анын жөнү мындай:

Жаратылыштагы тирүү жандыктардын бардыгы өлөт. Түбөлүк тирүү жашай турган эч бир жандуу нерсе жок. Диндин айтууна караганда жалгыз гана шайтан тирүү жүрөт имиш. Ал акыр заманга чейин, башкача айтканда, бул дүнүйөнүн бүтүшүнө чейин адам баласын азгырып, адамды тескери жолго салуунун аракетинде болот экен. Эмне үчүн ал шайтан адамга мынчалык душман болуп калган? Ал мындан чыгат. Ислам дининин окуусунда: Кудай таала биринчи Адамды топурактан жасаарда, бүткүл париштелерине «Мен бир зат жасаймын. Аны мен барыңардан жакшы көрөмүн. Силер ошол зат пайда болгондо баш урунасыңар, башкача айтканда, сейде кыласыңар. Тил албагандар менин каарыма калат» — деп жар салдырат.

Ошол кезде париштелердин имамы Абулхарс деген болгон. Ал Абулхарс Тозоктун түбүндө жаткан Таблит, Жаблит дегендерден никесиз туулган неме болот. Туулгандан ал зейрек, акылдуу болуп чыгат. Өзүнчө эле кудайдын пир экенин билип, ага жалына берет. Жалынуунун, зарлануунун күчтүүлүгүнөн асмандагы париштелердин да тынчы кетет. Ошондо Кудай тааланын ичи жылып, аны асманга алып чыгып, париштелерине имам кылып койгон экен. Ал туулгандан акылдуу неме Адамды жасарын билгендиктен, күнүчүлүгү келип, «менден да жакшы көргөн немесине сейде кылбаймын, мен андан кем бекемин» деген текеберлик пайда болот. Качан Адам-Ата топурактан жасалып даяр болгондо, жакуттан жасалган такка отургузуп коюп, париштелерин чогултуп келип, Кудай таала алардан «мына бул айлананардагы заттардын атын айтып бергилечи?» деп сураганда, эч бири да жооп бере албаптыр. Адам-Атадан сураганда: «бул таш, бул өсүмдүк, бул чөп» деп жобуратып жибериптир. Ошондо Кудай таала: «Көрдүңөрбү, силерден көп билет бекен? Силер билбегенди бул билет бекен» дегенде: «Биз сен үйрөткөндү гана билебиз. Чындыгында сен билгичсиң, акылмансың» деп жооп беришкен экен. (Куран. Бакар (уй) сүрөсү, 28, 29, 30, 31-сүрөлөрдү караңыздар). Бардыгы Адамга сейде кылыптыр. Баштарын көтөрүп караса, имамдын жүзү карарып калган болот. Париштелер коркуп кетип, экинчи мертебе сейде кылып жиберешет. Намазда эки мертебе сейде кылган ошондон калган имиш. Мына ошондон тартып, Алла таала менен Абулхарстын (анын чын аты — Ибилис) ортосунда чатак башталат. Мындай тартыштар болот:

— Сен менин бетимди эмне карарттың? — дейт Ибилис.

— Сен Адамга сейде кылбай койдун, мени менен каршылаштың, — дейт Кудай.

— Адамды топурактан жасадың. Мен оттон жаралгамын. Топурактан, ылайдан от артык эмеспи, мен кантип ыпылас нерсеге баш урунам, — дейт Ибилис.

— Топурактан жасасам да сенден артык, сенден жакшы көрөм, — дейт Кудай.

— Сен жер бетине кан төккүчтү жасадың, саа күнөкөр боло турганды жасадың, — дейт Ибилис.

— Кан төккүч болсо да сенден артык, — дейт Кудай.

— Эмесе, сен менин акымды бер. Саа нечен жылдардан бери кулчулук кылгамын, — дейт Ибилис.

— Акыңа эмне аласың, — дейт Кудай.

— Акыр заманга чейин, кыямат кайымга чейин мени тирүү калтыр, мени өлтүрбө, ушул Адамдын кесепетинен

сенин каарына калдым, сени менен душман болуп калдым. Адамдын тукумун азгырып өтөйүн,— дейт Ибилис.

— Тилегиң орундалсын. Бу дүнүйө бүткөнгө чейин тирүү кал, өлбө, колундан келсе, азгыра бер. Саа Адам азгырылбайт,— деген экен Кудай.

Мына ушул диний жомокко байланыштуу «Өлбөй турган шайтан» деген идиома чыккан. Иблистин бир аты — Шайтан. Мына ошентип, бир эле шайтандын үч аты болгон экен.

АДИДЕН АШУУ

Адиден ашкан болушсун.
Кыласың күндө жыйыңды.
Оокаты жок кедейге
Өз оюңдан чыгарып,
Саласың күндө чыгымды.
Токтогул.

«Адиден ашуу» — чегинен чыгып кетүү, ашынып кетүү деген мааниде.

«Ади» — арабдын «хадди» деген сөзүнөн, чек деген мааниде.

АЖАЛДУУ КАРГАДАЙ

Мен аны ойлобой кокус жазгам. Ал саптар ажалдуу каргадай болуп өздөрү келе калды,— деп күлүп жиберди.

А. Токомбаев. 3-т.

«Ажалдуу каргадай» — өзү келип балаага кабылуу, өзүнөн өзү балакетке чырмалуу деген сыяктуу маанилерде жыш колдонулат.

Көп учурларда накыл сөздөр макалдан кыскарат. Макалдын биринчи бөлүгү айтылат да, экинчи бөлүгү түшүп калат. Маани бүт бойдон сакталат. Бул накыл сөз «Ажалдуу карга бүркүт менен ойнойт» деген макалдан кыскарып калган түрү бар.

АЖЫНА БОЛУУ

Ажына моюнга минди деп,
Манасым болду жинди деп.
Манас.

«Ажына болуу» — жинди болуу, жинди болуп калуу, жини уруу, келесоо болуп калуу. Кыргыз элинин түшүнүгүндө: адамды келесоо кыла турган, көзгө көрүнбөгөн нерсе.

«Ажина» араб сөзү. «Жин» деген сөздүн көптүк түрү. Дин аркылуу киргендиктен, кандайдыр бир сыйкырдуу күч сыяктуу маани алган. Кыргызда көбүнчө «жин» колдонулуп кеткен. «Жин» көбүнчө көзгө көрүнбөгөн, адамды келесоо кыла турган күч маанисинде айтыла берет. Кыргыз тилинде «Жин» — ачуу, каар маанисинде да көп колдонулат. «Менин жиним келе түштү» деген сүйлөмдөн байкоого болот.

АЗАР ТҮМӨН КОЛ МЕНЕН

Ашай аттуу баатыры
Азар түмөн кол алып,
Кошуунга келген акыры,
Алоокенин албан түрлүү баатыры.
Манас.

«Азар түмөн кол» — сан жетпеген, нечен миндеген жоокер, черүү маанисинде колдонулуп келе жатат.

Азар — фарсынын хазер деген сөзүнөн өзгөргөн, «миң» деген мааниде. Түмөн — түрк, монгол тилдеринде байыркы замандан бери эле колдонулуп келе жаткан сөз. Монгол тилинде — түмөн — «он миң» маанисинде. Эски түрк тилдеринде «эң көп, нечен миң» мааниде. Кошуун — байыркы кыргыз сөзү, нечен бөлүктөн түзүлгөн черүү. Бул сөз фарсы тилине да кирген.

Албан — арабдын сөзү, «түрлүү, ар түстөгү, түрлүү түстүү» деген мааниде. Кыргызда — «ар түрлүү, ар кыл» деген маани алган.

АЗАТ БОЙ ТИК ТУРУУ

Отургандар азат бою тик турду. Эгер бүтүп калса, ал мечитке бармак түгүл, жанынан басып өтө турган кишинин түрү көрүнбөйт.

Ш. Үмөталиев. Турмуш тузагы.

«Азат бой тик туруу» — жаны чыга коркуп кетүү, үрөйү учуп кетүү деген маанилерде колдонулат.

Жогорку накыл сөздүн ичиндеги «азат» деген сөз жөнү жок колдонулган сыяктуу байкалат. «Азат» — эркиндик, эрк деген мааниде жыш колдонулат. Бул ал «азат» эмес.

Арабдын «ааза» деген сөзү өзгөрүлүп азат болуп калган түрү бар. «Азза» — дене, тулку бой деген мааниде. Түштүк диалектиде ушул айтылышында, ушул мааниде жолугат. Түндүк диалектиде учурабайт. Ошентип, «азат бой» ааза бой дегенден өзгөрүлгөн. Албетте, адам корккондо бүткүл денеси, бүткөн бою солк дей түшөрү белгилүү да. «Төбө чачым тик турду» деген сыяктуу эле сүйлөм.

АЗЕЗИЛДЕЙ АЗГЫРУУ

— Онбогон азезил, тиги байбичени эмнеге ээрчитип келе жатат, — деди ичинен.

Т. Сыдыкбеков. III т.

«Азезилдей азгыруу» — жолдон чыгаруу, жаман ишке бет алдыруу.

Ислам дининин жомогунда «Азезил» периштелердин ыймамы болгон. Адам атаны топурактан жасап, ага жан салып, кудай таала аны бейишине киргизип, жанына Обо-Энени кошуп коёт. Азезилди Кудай таала Адамга баш урун десе болбой коёт. Кудайдын ачуусу келип, анын бетин карартып, бейиштен айдамакчы болот. Азезил Адамга кастыгын күчөтө берет. Аны алдай албаган соң, Обо-Энени алдап, азгырып, кудайдын жебе деп тыюу салган буудайынан Обо-Энени жедирип коёт. Обо-Эне Адамды да буудайдан жешке аргасыз кылат. Мына ошол азезилдин азгырыгынан Адам да, Обо-Эне да Кудайга күнөөкөр болуп, бейиштен куулат. Азезил жалгыз гана Адам менен Обо-Энени азгырбастан, алардын тукумун кыямат кайымга чейин алдоого кудайдан уруксат алат. Азезил ыймамдыктан түшкөн соң, Ибилис деген атка конот. Ибилис — үмүтсүз деген мааниде. «Шайтан, Сатана» деген сөздөр да аякташ. Ошентип, Азезилдин бир нече аты бар. Мына ушул диний жомокко байланыштуу «Азезилдей азгыруу», «Шайтандын азгырыгы» деген сүйлөмдөр пайда болгон.

АЙДАЙ КЕЛ

Андай демилгесиз жаштар көсөдөн айырмасы болбой «айдайкел» болот, бригадир бир ишти айтса иштейт, айтпаса кемеге жанында жаткан көсөө сымал үйлөрүндө жата беришет.

К. Жантөшев. III т.

Бул накыл кеп — өз демилгеси менен иштебеген, тапшырса — иштеп, тапшырбаса — жата берген адамдарга карата айтылат. Бул накыл кеп кыскарып, «айдама» деп сүйлөнөт.

Накылдын теги мындан келет: кыргыз эли байыркы заманда көчмөн, мал асыроочулук менен тиричилик кылган. Жай мезгилинде малын оторлотуп, жайлоого барган. Анда-санда гана адамдар барып, жылкыга шор, туз төгүп, берип, аларды түгөлдөп кайткан. Кээ бир жалкоо адамдар, өздөрү баргандан эринип, «Менин жылкыларымды көрө келчи!» — деп үйүндө жата берген. Ал тургай, төрдөн жылкыларды түшүрүп, жакага көчөөрдө да жалкоолор «Менин жылкыларымды да айдай келчи!» деп бирөөлөргө күнү түшкөн. Натыйжада мындай жалкоо адамдардын төрдөгү жылкыларынан чыгым да көп болгон. Мына ушундан улам, «Айдай келден аз өлдү, көрө келден көп өлдү» деген накыл кептер туулган. Бул накыл кыскарып, «айдайкел» болуп калган. Ал тургай, «айдама» деген бир сөзгө айланып, мааниси да башкачараак болуп калган.

АЙ, ДЭЭР АЖО ЖОК..

Ач бөрүдөй жулунган жигиттер жоронун эрке баласындай тайрандашчу. Оюндагысын оттоп, санаасындагысын саап жатты. Кой деген кожо, ай деген ожо болбоду.

Ш. Үмөталиев. Турмуш тузагы.

«Ай, дээр ажо жок, кой, дээр кожо жок» — тентекти тыя турган, тил албаганды жөнгө сала турган адам жок, ар ким өз билгенин иштеп жүрөт деген маанидеги макал.

Бул макалдын мааниси өтө эле терең. Тарыхтын берген маалыматына караганда, кыргыз элинин башын бек кармаган, аны ынтымакка келтирип, душманына каршы турган Ажо деген эл башчысы болгон. Бул адам 815-жылдары уйгурларды талкалап, борборун тартып алган экен. Ажонун убагында кыргыздар бирдиктүү болуп, күчүнө келип турган окшойт. Ажо 847-жылы өлөт. Ошондон кийин кыргыздардын бирдиги кетип, кубаты кемип, алсырап, бытыранды боло баштаган. Кыргыздын улуу жомогу — Манастын мазмунунда деле ушул ачык байкалат. Ажо өлүп, кыргыз эли бытыранды болгондон кийин, ошол кол башчысынын дооруп көксөп, «эми ай, деп коёр Ажо жок, кой, деп коёр кожо жок» деп, муңканган окшобойбу?

«Кожо» фарсынын сөзү, ээ деген мааниде. Орус тилиндеги «хозяин» деген сөз ушундан жаралган. Биздин тилде эми «кожо» да бар, «кожайын» да бар.

АЙТЫШАЛЫ, БАШ ЖАГЫНА БАРБАЙЛЫ

«Айтышалы, баш жагына барбайлы!» — шылдындашалы, айтышалы, бирок, кем жерибизди айтып чукушпайлы деген мааниде.

Илгери мал асырагандан башка тиричилик кылбаган көчмөн кыргыздын дайыма колдору бош болгон. Жайлоодо: үлүш, жер-суу таю, баланы сүннөткө отургузуу, келин алуу сыяктуу толгон зыяпаттар өткөрүлө турган. Ошондой шаан-шөкөттүү тойлордо көңүл ачар, күлкү чыгарар адамдары эле комузчулар, ырчылар, куудулдар болгон. Кымызга тоюп күүлдөгөн эл бийлөөчүлөр өздөрүн каткыртып күлдүрөрлүк көңүл ачууну издеген. Ошондой тамашанын бири эки тазды айтыштыруу, эки тазды сүзүштүрүү сыяктуу шылдың оюну болгон. Ошондой бир учурда айтышууга чыккан эки таздын бири «Айтышалы, бирок баш жагына барбайлы!» деген имиш. Мына ошол таздын сөзү накыл сөзгө айланып калган көрүнөт. Коом турмушунда бул накыл сөз ыгы келген учурда айтылбай калбайт. «Эки таз айткандай, баш жагына барбайлы, абийирдүү кысалашалы» деп айта берет.

Жеке бул эмес, бучук менен сокурду да айтыштырган.

Сокур:
О, айланайын эл болгон,
Мунун мурду качан жел болгон?
О, айланайын журт болгон,
Мунун мурду качан курт болгон? — десе:
Бучук:
О, кудай кылган өзүмдү,
Сенин куурай сайган көзүңдү.
О, теңир кылган өзүмдү,
Сенин тезек тийген көзүңдү! —

деп айтышкан экен.

АК ТИЛЕК

«Ак тилек» — чыныгы жакшы ой, арамы жок ниет деген маанилерде көп колдонулат.

«Ак» — арабдын сөзү, чыныгы, таза деген мааниде көп колдонулат. Мисалы: ак жараткан, ак талаа, ак бата, ак иш деген сөз айкалышта колдонула берет. «Ак» — укук

маанисинде да айтылат. «Ак сөздү айтууга укугум бар» — чыныгы, туура сөздү айтууга акым (укугум) бар деген мааниде. Тилибиздеги кыргыздын нукура «ак» деген сөзү, жогорку сөздөр менен аралашып, омоним болуп калган. Көп учурларда биринен-бирин ажыратуу да кыйын абалга келген.

АК ТӨӨНҮН КАРДЫ ЖАРЫЛУУ

Ак төөнүн карды жарылган күрдөөлдүү күздө малы арыктады.

«Чалкан». № 11.

«Ак төөнүн карды жарылуу» — береке жайнап, молчулук болуу, тиричиликке керектүү нерселер көбөйүп, элдин бейли кеңүү деген маанилерде жыш колдонулат.

Кыргыз эли төөнү атайлап союп жеген эмес. Төөнү көчтүн көркүн чыгаруу үчүн, көчкө сөөлөт берүү үчүн асыраган. Аскалуу бийик тоонун арасында жашаган кыргыздар төөнү аз урунган. Төө — чөлдүн айбаны. Жоокерчилик заманда төөнү эмерек артуу үчүн асыраган. Төө шайдоот жаныбар. Жоодан качса — кутулган. Канча жүк артса көтөрө берген. Төө тууганда кыргыздар той берген. Атайы кой союп, бото торолгуча сүткө май сапырып, упчу менен асыраган. Ошентип, төө — төрт түлүк малдын ичинде абдан кадырлуу болгон. Төө кокустан казыкка жатып, ичи жарылып өлсө, этинин, майынын молдугу менен айылдын бардыгын жыргаткан. Эмне үчүн «ак төөнүн карды?» «Ак төө» — түсү апакай төө эмес, чыныгы чоң төө деген мааниде. «Ак» арабдын сөзү, чыныгы деген мааниде.

Өлгөн семиз төөнүн өркөчүндөгү майы менен жиликтегиндеги май бир айылга жеткен. Этин да бир айылга бүтүлөштүргөн. Мына ошондуктан, чыныгы (ак) төөнүн карды жарылып өлүү — молчулукту, берекени билдирген, абадчылыктын белгиси болуп, накыл сөзгө айланган түрү бар.

АЙ ТУЯК ЧАЛУУ

Бай Жакып менен Каракан
Ай туякка бээ союп,
Ак сары башыл кой союп,
Алты күнү мал союп.

Манас.

«Ай туяк чалуу» — жакшы тилек тилеп, жылкы союу. Мындай учур көбүнчө чоң жениш болгондо же кудалашып сөөк болгондо, аш-тойдо, ж. б. өткөрүлө турган. Кыргыз эли малдын ичинде жылкыны өтө кадырлаган. Анткени, тиричиликтин көбү жылкы менен байланыштуу болгон. Анын күчүнөн пайдаланган, сүтүн кымыз кылып ичкен, этин жеп жан баккан. Жоога ат менен аттанган. Өлгөн адамдын кара ашына милдеттүү түрдө жылкы сойгон. Ушул салт ушу күнгө чейин сакталып келе жатат.

Ай туяк деп кыргыздар жылкыны атаган. Анткени анын туягы толгон айга окшош тегерек болот. Кокустан эки уруунун ынтымагы кетип, арада чоң жаңжал чыкканда, көп учурларда элдешүүгө туура келген. Ошол элдеште ак боз бээ союп, эки уруунун адамдары ошол мууздамган бээнин канына колдорун матырып, «эгер арабыздан чатак чыгарсак, бузулушсак, так ушул ак боз бээдей мууздалып калалы» дешип ант ичишкен. Ошол антына бекем турган. Эки кыргыз кудалашканда, жылкынын көкүлүнө ак кебез байлап, кудалаша турган жерге жетелеп барган.

Ислам дининде жылкынын этин жешке тыюу салганына карабастан, кыргыздар жылкыны, башкача айтканда ай туякты жогору баалаган. «Ат эрдин канаты. Акыр заман кайда? — аттан ажыраган жерде! Ат сыйлаган жөө баспайт, эл сыйлаган ачтан өлбөйт» деп толгон макалылакап чыгарган. Ошентип, ат — кыргыздын турмушунда айрыкча бааланган. Ошентип, кыргыз — эң мыкты тилегине ай туяк сойгон. Чоң балаадан, коркунучтуу кырсыктан кутулганда да ай туяк чалган.

АЙЛАСЫЗ БААТЫР КАМАНГА ЧАБАТ

«Айласыз баатыр каманга чабат» болуп, манапка кол көтөргөндөн айланат бекен? Мунун атасы жаман неме болучу — жаткан уйга мине албаган.

Ш. Үмөталиев. Турмуш тузагы.

«Айласыз баатыр каманга чабат» — акыл менен иштебеген адам, айла менен иштебей, күчкө салып качырып кирген адам — өзү мерт болот деген мааниде.

Чочконун каманынан кыргыздар «кыл кыйма» деп корккон. «Каман чалып салат» деп, ага тик качырып кирген эмес, аны айла менен гана кармаган. Арстандар, карышкырлар да каман менен кармашкандан айбыгат имиш.

Ошондуктан өз ыгына, өз шартына карабай бир иштерге бет алган адамдарга ушундай накыл сөздү чыгарган.

АЙЫН-ГАЙЫН ҮЙРӨТКӨН

Ыткы-ызгы, айын-гайын үйрөткөн,
Тилди толгоп татаал сабак сүйлөткөн.
Биле албаса аш кеби деп токмоктоп,
Жаш балдарды көк бөрүдөй сүйрөткөн.

А. Чоробаев. Тандалган ырлар.

«Айын-гайын үйрөтүү» — араб алфавитиндеги «Г, Гь» тамгаларынын атын айттырып үйрөтүү. Кийинки «Гь» тамгасын айтуу кыргыз үчүн мүшкүл иш болгон. «Г» тыбышына жакын, бирок, алкымды бир аз кысып айтат. Балдардын тили келчү эмес. Анткени андай айтылган тыбыш кыргыз тилинде жок. Өзү айтып көнүп алган молдо: «баччагар, сенин тилинди шайтан тартып турат» деп, балдардын тилин курандын ачылган бетине салып тарта турган. Кургак кагазга балдардын тили жабышып калар эле. Ошон үчүн балдар арабдын тыбыштарын үн чыгарып кайталай турган.

Кеңири маалымат алуу үчүн: «Ыткы-ызгы», «Усул калдым, усул жадит» деген уялар каралсын.

АЙНЫП КАЛУУ

Айнып калган экен кайран киши! Айтыр убагы боло элек эле, буга да уулу кылып кетти.

С. Өмүрбаев. Бороондуу күндөр.

«Айнып калуу» — эки мааниде: 1. бир нерсени ниеттенгенде же бирөөгө убада кылганда, кайтадан жанып, аларды орундабай коюу; 2. карылыгы жеткен адамдын мурунку эс-акылынан жанып, дайны жок сүйлөп калуусу. Муну кыргыздар — алжып калуу дейт. «Алжуу» оройроок болгондуктан, кары адамдын көңүлүн улап, «айнып калды» деген жумшак сөздөр менен атаган.

Менин көп жылдык байкоомдо, аялдарга караганда, эркектер тезирээк алжый (айный) турган көрүнөт. Медицинада да эркектерге караганда аялдар оорууга чыдамдуу. Ачкалыкта да аялдар эркектен кеминде бир жума кийин өлөт экен. Муну — 1916-жылдагы көтөрүлүштө ачарчылыкка кабылган агайын-туугандардан байкагамын.

АК ЖАЗГАНЫН КӨРӨРМҮН

Ажал жетсе өлөрмүн,
Ак жазганын көрөмүн.
Айчүрөктү бергенге
Өлүмдөн кийин көнөрмүн.
Семетей.

«Ак жазганды көрөмүн», «Ак жазганды көрүү» — башка кандай оордук түшсө да көтөрүү, башка келгенди көрүү.

Бул накыл кептин төркүнү — дин ишенимине барып такалат. Диндин ишениминде — кудай таала адам туула электе эле анын кандай тиричилик кыларын кудурет калем менен жазып койгон имиш. Ошол жазуу боюнча адам жашайт имиш. Ак — арабдын хак деген сөзүнөн. Бул сөз менен кудай аталат. Демек, ак жазганы — кудайдын жазганы деген мааниде.

АК ЖООЛУК ДЕЛБИР

«Ак жоолук делбир» — байыркы замандан бери эле кыргыз элинин жакшы аялга берген мүнөздөмөсү.

Мындай аял сымбаттуу келет. Күйөөсүнүн кенедей да көңүлүн калтырбайт. Жоро-жолдоштору дайыма келип турат. Аларды сүйлөгөн сөзү, кылган тамагы менен ыраазы кылат. Үйүн таза кармайт. Балдарын куурчактай кылып кийиндирет. Маңдайы жарык болот.

Кыргыз эли эчактан бери эле өзүнүн чыгарган макалдарында: — «Биринчи байлык — ден соолук, экинчи байлык — ак жоолук» деп аял затын жогору баалаган. Жакшы аялды ырыс, кешик, байлыкка тегенген. Кыргыздын үйүнө конок келип калса, эри дайыма зайыбын караган. Ошонун кабак-кашынан конокту сүйгөнүн, сүйбөгөнүн байкаган. Андай учурда кабагы жарык аял кенедей да сыр алдырбастан, бар тамагын берип, конокту узаткан. Мына ушундай зайыпка кыргыздар «ак жоолук делбир» деп накыл кеп чыгарган.

Эми, сөздүн ар бирин талдап көрөлү: «Ак жоолук» — аял, зайып деген маанидеги кыргыздын төл сөзү. «Делбир» — «дилбар» деген фарсы — тажик сөзү. «Көңүлдү, дилди тартып турган» деген мааниде. Орто Азиядагы элдерге кенири тараган энчилүү ат.

АК КАПТАЛ БОЛГОН

Кээ адам «ак каптал» деп атак алган,
Бир ишке жумшай салып, жата калган.
Тоголок Молдо. II т.

«Ак каптал болуу» — өтө эле тапан, өтө эле куукай, арамзаа болуу деген мааниде.

Накыл сөздүн теги көп минилген атка барып такалат. Кээ бир колунда жок адамдардын илгери бирден гана аты болгон. Ал аттын жонунан ээр түшкөн эмес. Аны менен соко айдаган, аны дайыма минип, жумуштарын бүтүргөн. Жонунан ээр түшпөгөн аттын жону жоор болгон. Ээрдин капталы батып, териси жараланган. Ал жоорлор айыкканда, анын ордуна ак жүн чыккан. Капталы агарып калган. Андай ат абдан чакар болгон. Ээсинен башка кишиден качкан. Балдарды жанына жолоткон эмес. Бошонуп алса, оңойлук менен карматкан да эмес. Арабага, сокого салса кежирленип кетенчиктеп тартпай да койгон. Мына ушул чакар аттын кылыгына байланыштуу «ак каптал болуу» деген накыл сөз жаралган.

АК КӨНҮЛДҮН АТЫ АРЫБАЙТ

Жадагалса сырт турпатында ак сакалдык сөөлөт болсочу. Же салабаттуулук каадасы жок, же кажырлуу катаалдыгы жок. Ак көңүл байкуш экени бир көргөн адамга көрүнүп турган бечара. Мындайларды «Ак көңүлдүн аты арыбайт, аты арыса да өзү жарыбайт» деп коёт эмеспи.

Ч. Айтматов. Гүлсарат.

«Ак көңүлдүн аты арыбайт» — эмнеге жумшаса кете берген, эмне сураса бере берген, адамдын көңүлүн оорутпаган адам деген маанилерде.

Дайыма унаа үстүндө жүрүп көнгөн кыргыз жөө басканды жаман көргөн. Карыш жер болсо да ат менен барган. Кыргыздар илгери көчмөн болгондуктан, малына карап бир-биринен алыс жашаган. Бир-бирине ат менен гана катташкан. Базар болбогондуктан, керектүү нерсени бир-биринен сурап алган. Алган нерсени кыргыз өз убагында алып келип берген. Убадага бек болгон. Алган нерсесин суратпай жеткирип берген. Албетте, эл болгон сон түрдүү адамдар чыгат эмеспи. Кээ бир адамдар алган нерсесин убагында алып келип бербей сундактыра берген. Мындай учурда карыз берген адам өзү барып алган. Кээ бир дили жумшак адам карыз берген нерсесин ала албай кайта-кайта бара берген. Атынын арыганына караган эмес. Мына ушундан улам «Ак көңүлдүн аты арыбайт» деген на-

кыл сөз чыккан. Ал накыл сөз жалпы эле көңүлчөк, дили жумшак адамдарга сыпат болуп калган.

АК КӨРПӨ ЖАЙЫЛ УРГАЧЫ

Ак көрпө жайыл ургачы,
Аты элге дайын, сындачы.
Жабуулуу катар кара инген,
Жакшысы элге билинген.
Манас.

«Ак көрпө жайыл» — аял затынын эң бир ак пейили, жайдарысы.

Илгери замандан бери кыргыз эли ушул накыл кеп менен: адамга мейримдүү, тасторкону кең, өзүнүн адамгерчилиги менен элге жаккан аялды атап келген. Жогорку накыл кептеги сөздөрдүн кандайча жакшы аялга сыпат болуп калганы түшүнүксүз. Кыргыз эли илгери тажик агайындар менен бирге жашаган. Азыр да кою короолош, жайлоосу бирге. Бири менен бири эриш аркак. Демек, көп сөздөрдү кыргыздар тажиктерге берүү менен, өздөрү да ал элден көп сөздү алгандыгында күмөн жок. Араб сөздөрү кыргызга көбүнчө тажик, өзбек аркылуу кирди. Оозеки киргендиктен, ал сөздөрдүн айтылышы кыргыз тилинин тыбыш өзгөчөлүгүнө багынып калган, төл сөзгө окшошуп кеткен.

Эми, «ак көрпө жайыл» деген накылдагы ар бир сөздү талдап көрөлү: «ак» араб тилинде — чыныгы деген мааниде; «Көрпө» — арабдын «урфи» дегенинен өзгөргөн түрү бар. «Урф» — жосун, жүрүм-турум; «жайыл» — тажиктин «зянь» деген сөзүнөн өзгөргөн окшойт. «Зянь» — аял, зайып деген мааниде. Мына ошентип, «хак урфи зян» кыргыз тилинде — «ак көрпө жайыл» деген түргө өткөн го дейбиз. «Жабуулуу кара инген» — үй турмушунда бардык оордукту мойнуна алган, унчукпаган, көтөрүмдүү келгенди сыйлаган аял.

АК КЫЛУУ

Кечтим сенин балалыгыңдан! Ак кылдым! Жогол! Бетин карайсын, ата безери, бетинди карабаймын, жогол, көзүмө көрүнбөй.

Т. Касымбеков. Сынган кылыч.

«Ак кылуу» — балага тескери бата берип, балалыктан кечүү. Бул өтө жаман каргыш болгон.

Кыргыз байыркы замандан бери эле баласын адамгерчиликтүү болууга, улууну сыйлоого, кичүүгө урмат кылууга үйрөткөн. Тил азар баланы катуу жазалаган. Ата-энесин сыйлабаган балага тескери бата берип, балалыктан кечкен.

Ата тилин албаган,
Ай талаага качкандай,
Ага тилин албаган,
Моюн толгоп баскандай! —

деп санат чыгарган. Ооба, ата тилин албаган, ага тилин албаган балдар, ай талаага тентип кеткен селсаяктай болгон. Андай балдарды бүткүл эл жек көргөн. Эми сөздүн тегине келели: «ак» — арабдын «гак» деген сөзүнөн — балалыктан кечүү деген мааниде.

АК МҮРӨК

— Оң таппаган гана кесептер! Малдын ак мүрөгүн соолтуп!.. Кулунунан ажыраганы куруп калган тура жарыкты! Мына күйүт!.. Мал мал башы менен табыптай катыптыр!

С. Өмүрбаев. Бороондуу күндөр.

«Ак мүрөк» — сүт. Жалпы эле адамдын, айбандардын сүтү.

«Мярг» — фарсы-тажик тилдерине — өлүм, тын бүтүү.

Кыргыз эли байыркы замандан бери эле мал асырап, анын сүтү, эти менен тиричилик кылган. Сүт тиричилигин дарысы катары, булагы катары жандуу нерсеге дем берген. Ошондуктан сүттү «ак мүрөк» деп атап алган. Кеңири маалымат алуу үчүн «Мүрөктүн суусу, жубармек кет» деген сөз айкалыштары каралсын.

АК САНДИ ЭКЕН ТОПУ

Ак санди экен топусу,
Эшен берсе кадыр шарт,
Айлынын экен сопусу.
Токтогул.

«Ак санди топу» — арасына алтындуу жип жүргүзүлгөн жибектин бир түрү. Илгери ушул жибектен сопулар,

такыба адамдар топу тиктирип кийген. «Ак кымкап» деген мааниде да болгон.

Сөздүн тегине келели: «санди» — фарсынын «сандис» деген сөзүнөн. Жогорку саптагы «кадыр шарт» өз уясынан каралсын.

«Эшен» — фарсы-тажик тилдеринде — «алар, тигилер» деген маанидеги уланды мүчөлөр. Бирок, бул уланды мүчөлөр толук сөз маанисине өтүп, «дин башчысы» болуп калган. Анын себеби мындай: Эшендин муруттары (муридер) эшенди атынан атаган эмес. Аны тергеп «тигилер» деп атаган. Кыргыз аялдарынын улуу кишилерди атынан айтпай, тергегени сыяктуу ызаттап айткан.

«Сопу» эки мааниде: 1. такыба, күнөө ишке жолобогон деген мааниде. 2. мечитте азап чакыруучу адам. Сөздүн теги арабдын «суф» дегенинен, «жүн, тери» деген мааниде. «Суфизм» деген термин да ушундан. Анткени, дервиштер, календерлер (суфизмдин жолун жолдогондор) шоңшогой тебетей кийишкен, анын кырбусу болгон эмес. Четинен тегерете жүндөрү самсаалап турган. Жылаңач эттерине да тери тон кийген. «Калпа» арабдын «халфе» деген сөзүнөн. Бир нече мааниде: 1. диний жетекчи, 2. Эшендин жолун жолдоочу, 3. илгери диний окуу жайларында: молдонун жардамчы шакирти (староста).

АК РАСУЛ АЛЛА

Ак расул алланын аты менен, йаки ишембиге ооган түнүндө, кыштак үстүндө биз даяр болобуз. Жылкыңыз жолго ынтайлуу жерде болсун.

Т. Сыдыкбеков. III т.

«Ак расул алла» — теңирдин чыныгы өкүлү, кудайдын адамдар арасына жиберген анык элчиси деген мааниде.

«Хак» — чыныгы, «расул» — элчи, «аллах» — буйрук берүүчү, жараткан деген маанилердеги араб сөздөрү.

Дин ишениминде кудайдын пайгамбарларынын бардыгы дээрлик еврей тукумунан болгон. Жалгыз гана Мухаммед арабдан чыккан. Аны пайгамбарлардын эң акыркысы деп ишендирет, дин башчылары. Ошентип, Мухаммедге адам баласы эчактан бери колдонуп келген жакшы сыпаттын бардыгын жамап койгон. Ал «керемет» көрсөтөм деп, эл алдында айды бир жеңинен киргизип, бир жеңинен чыгарып жиберет. Кенедей аш менен бүткүл жоокерлерди тойгузат. Иши кылып эле ал керемет ээси, ал касиеттүү.

Ал отуруп кеткен жерде кырк күнгө чейин атырдын жыты калчы экен.

АК САРЫ БАШЫЛ АЙТУУ

— Ак сары башылын асыр. Баабедин, жараткан. Жапакылар келбегенде өзүң аттанбайт белең, кокуй. Деги табышаар бекен?

Ш. Бейшеналиев. Даңка жараша жүк.

«Ак сары башыл айтуу» — иш онунда болсо, кудай, сенин жолуңа, Баабедин олуя, сенин жолуңа атап, ак сары башыл кой курбан чалам деген маанилердеги тилек.

Байыркы замандан бери эле кыргыздын кырсыктан алыс болуу үчүн жалынып келген тилеги. Өзү ак, башы бир аз саргыч койдун кыргыз дайыма жакшы тилекке арнап сойгон. Апакай, башы саргыч кой абдан көзгө жылуу учураган, аны кыргыз жакшы тилекке гана сойгон. Ушундан улам жогорку ырым пайда болгон. «Ак сары башыл кой» табылбаса деле, ордуна семиз козу атап союу салтка айланган.

АК СЕРКЕ

Суусунуна ак серке менен кара дөң жутуп жатышты.

Чалкан № 3.

«Ак серке, кара дөң ичүү» — туураган этке тойгондон кийин артынан ичиле турган суусун. Суутулган сорпого айран катыкталат. Ошондо сорпо кычкыл болуп, ичүүгө абдан жакшы болуп калат. Тамактын сиңишине бир топ жардам кылат. Илгери көчмөн кыргыздарда тамакка кошуп, аны даамына киргизе турган серке болгон эмес. Сирке эки түрдүү болгон: бири — улпактан жасалат. Аны көбүнчө дунгандар жасаган. Ал саргыч түстө, кычкыл. Ичигүүгө да болот. Бири — кадимки эле уксус. Бул абдан күчтүү болот. Суу кошпой ичүүгө болбойт. Суу кошпосо, ооздун ичин күйдүрүп салат.

Ак серке дегенибиз — ушул эле сирке менен аякташ. Ак сирке дегендин ордуна ак серке болуп айтылып калган түрү бар. Кара дөң — этке тойгондон кийин сорпого муздак суу кошуп ичүү. Суусун ордуна колдонулган. Көбүнчө кышкы сүр эттен кийин ичкен. Боз үйдө жашаган көч-

мөн элде дайыма эле эттен кийин чай боло бербейт эмеспи. Ошондуктан суусунду эттен кийин ушундай суюктуктар менен кандырган. Көбүнчө кара дөңдү жаштар, орто жаштагы адамдар ичкен. Түндүк кыргыздарда болгон. Көбүнчө тоодо жашаган адамдар ичкен. Муну сыйлуу конокко берген эмес. Кээ бир коноктор өздөрү сурап ичкен. Кара дөң деген сөз кандайча пайда болгондугу ачык эмес.

АК УРУУ

Мага Урак деген жарды манасчы «дума-наанын» ак ургандагы сөздөрү бөтөнчө таасир кылчу.

А. Токомбаев. III т.

«Ак уруу» — эки мааниде: 1. байыркы заманда календер, дубана, дербиштердин көчмөн элдердин ичине барып, диний сөздөрдү айтып, бир нерсе сурап тиленгендеги сөздөрү. 2. жалпы эле бир нерсени какшанып сурануу.

Календерлер, дербиштер илгери Орто Азияда көп болгон. Алар бир эшенге мурут (мурид) болуп, бул дүнүйөнүн убаркерчилигинен безип, үй-бүлө күтпөй, элден суранып, эл ичине диний сөздөрдү таратып, мал, дүнүйө жыйнап, аны ортого салып, бир жерде чогуу жашаган. Алар көбүнчө Кожо Ахмед Есавийдин ырларын обонго салып айтып, аса-мусаларын шарактатып, өз бооруна ургулап, анда-санда «йа, хак!» деп кыйкырыша турган («О жараткан» деген мааниде). Мына ушундан улам, «Ак уруу, дубанача ак уруу» деген сөз айлыштары жасалган.

АК ЧҮЧ

Насмайын жыттаган Зарбат чүчкүрүп ийди. Кошоматтаган үндөр:

— Ак чүч!

— Ак чүч! Арбак колдосун.

— Ишибиз онолот экен.

Ш. Садыбакасов. Кең дүйнө.

«Ак чүч!» — чын жыргалга учура, тегеле тилек кабыл болсун, ден соолукта бол, деген мааниде, чүчкүргөн адамга карата айтыла турган алкыш.

«Ак» — чын, анык деген, «Чүчүү» — жыргоо, мээнүү деген мааниде. Кыргыздардын илгертеден берки ишениминде: адам чүчкүргөндө, анын жаны бекийт деп ишен-

ген. Чындыгында да адам чүчкүргөндө, адамдын жаны бир түрлүү жыргай түшө тургандыгы да чын. Мидин Алыбаевдин ушул ат менен жазылган бир нече сап ырында: «эрке аял, эрине ыгы жок эркелеген, эмгек кылбаган, ак кол» айымга сыпат болуп калган. Ошол сыпат «Ак чүч!» деген алкышка жаңы маани болуп калды окшойт.

АК ЭШИК

Палийсасы кызыл чок,
Ат өлтүрүп бу келди.
Андан кийин ак эшик,
Айбаттанып а келди.

Тоголок Молдо. II т.

«Ак эшик, эшик ага» — илгери падыша өкмөтүнүн убагында жергиликтүү улуктун тапшырмасын аткаруучу адам, өзүнчө бир мансаптын аты. Ал эми «эшик ага» болсо илгери Бухара кандыгынын убагында эшик кайтарып туруучу мансап. Кыргыздарда андай мансап болгон эмес. Бул сөз маанисин өзгөртүп, кыргыз турмушуна ылайык мааниге ээ болуп кеткен. Көбүнчө үлпөттө: тышкары адамды киргизбей, эшиктин иреге жагында турган адам. Мындайлар жородо болгон. Кээ бир шайыр жигиттер ошондой жайды атайы аңдып келип:

О, Эшик ага, Көл беги!
Жыргап атат төрдөгү,
Куурап атат көрдөгү! —

деп ырдап кирип жоро бозодон иччү адаты болгон. Жогорку мисалдагы «кызыл чок» тиешелүү жерге берилип, маанилери ачылды. «Палийса» — орус тилинен илгери кирген. «Полицейский» деген сөздөн өзгөргөн.

АКИМ УРСУН

Укпасаңар энелик акиме коём, силерди.
Т. Сыдыкбеков. Зайыптар.

«Акиси урсун, акиме койдум, акиси бар» — каснетиме, ыйыктыгыма койдум; каснетим, ыйыктыгым урсун деген мааниде.

Өзбек тилинде да «унге акси тегли» деп айтат.

АККА МОЮН СУНУУ

Дарыкер —

Чиркин жигит,
Мойнун ары бурган го,
Адам айла тапкысыз
Акка моюн сунган го?

К. Жантөшев. III т.

«Акка моюн сунуу» — өлүү, дүнүйөдөн кайтуу деген мааниде. Бул сөздүн төркүнү — «өлүм — ак, ага моюн сунуу керек» деген кепке барып такалат. Мына ушундан улам жогорку сүйлөм кыскарып, «акка моюн сунуу» болуп калган.

АККУЛА ЖАНДАН КАЙРАНЫ

Аккула жандан кайранбы,
Атамдан калган кеп экен.
Үмөтөйдүн кунуна
Тайбуурулду бергеним —
Кыйын да болсо эп экен.

Семетей.

«Аккула жандан кайранбы?» — ошончолук эле асыл бекен, ошончолук эле кыйбас нерсе эмес да деген мааниде колдонулат.

Манас баатыр башына кыйын күн туулганда, «Аккула атым менин жанымдан артык эмес да» — деп айткан имиш. Мына ошол накыл кепке айланган. «Кайран» — кыргыз тилинде өкүнүүнү же купулга толууну билдирет. Күйүмдүү адам өлгөндө: «асыл кайран бир боорум!» деп өкүрөт. «Кайран эр ишке жараган экен!» деп кыбасы канганда айтылат.

АКСАКТЫН САБЫРЫНА КАРАШ БЕРЕК

«Аксактын сабырына кара» деген, сабырдуу боло туралы. Тойлорун тополоңго айландыраын бир жолу айландырамын. Антерим бышык. Акырын көрө жатарбыз, — деди Камка.

А. Убукеев. Чыр дөбө.

«Аксактын сабырына караш керек» — иштин аягы эмне менен бүтөр экен, байкай туруш керек, иштин жөнү кандай болор экен деген маанилерде колдонулат.

Эмне үчүн иштин аягы, окуянын жүрүшү «аксактын сабыры» менен байланыштуу? «Аксактын сабыры» деген сөз айкалышы кандайдыр байланышсыз. Мында «жабыр» деген сөз «сабыр» менен алмашып калган түрү бар. Илгерин кой көп аксаган, басмак тургай ордуна жылбай калган учурлар көп болгон. Ошондой абалда конуш которо албай, аксак койлордун тарткан жабырына (забына) карап, бир конушта отура берүүгө аргасыз болгон. Аксак койлордун тарткан жабыры күчтүү болсо, алардын айыгышын күткөн. Ошолордун жабырына карап, аларды көк таш менен эмдеген. Ошентип, койлордун аксактан жабыры азайса, конуш оодарган. Мына ушундан улам, «аксактын жабырына караш керек» деген сөз айкалышы пайда болгон. «Жабыр» деген араб сөзү, өзүнө түшүнүктүү «сабыр» менен алмашып калган го деп ойлойбуз.

АКТА КИШИ

Бирок, боюнда уругу жок акта киши турбайбы? Анысын билгенден кийин санаам бузулду. Жөн эле жүрө берсем согончогум канай турган эмес.

А. Убукеев. Чыр дөбө.

«Акта киши» — боюнда перзенттик уругу жок киши деген мааниде. «Акта» фарсы-тажик тилинде «бычмал, бычылган» деген мааниде. Кыргыз тилинде өтмө мааниде «уругу жок» болуп айтылып калган. Көбүнчө жомоктордо колдонулат. Кыргыз тилинде «-ла» курандысы аркылуу «актала» болуп колдонулат. «Манас» жомогунда: «Аттын барын акталап» деп айтылган саптар учурайт. Кыргыз ар бир орой сөздү жылмалап айтканды жакшы көрөт. Ошондуктан «уругу жок» деген орой сөздүн ордуна «акта» деген сөздү колдонуп кеткен.

АКТАН КАРА ТААНУУ

Алты айлык окууга киргенбиз. Үч айы өттү. Актан кара таанып, кат жазууга жарап калдык. Ушу катты өз колубуз менен жаздык.

А. Убукеев. Чыр дөбө.

«Актан кара таануу» — сабаттуу болуу, окуй-жаза билүү. Бул накыл сөздөгү «ак» — кагаз маанисинде. «Ка-

ра» — арип, тамга маанисинде. Демек, апакай кагаздын бетиндеги кара сыя менен жазылган (басылган) тамгалардын сырын билүү, алардын маанисин таануу. Кыргыз эли жазууну касиеттүү деп санаган. Жазуусу бар кагазды буту менен баскан эмес. Китепти баш жакка илген. Аяк жакка илген эмес. Окуучулар китеп баштыгын көтөрүп жүрүп заара кылган эмес. Илгери кат тааныган адамдан жогору отурган эмес. Мына ошентип, «окуй, жаза билүү» дегенди каймана түрдө «актан кара таануу» деп накыл сөз чыгарган.

АКЫБЕТ КАЙТУУ

— Шүгүр де Мадылым, дагы багына сен барсын. Кирдетпей, биттетпей багып тур, бул дүнүйөдө кайтпаса, тигил чын дүнүйөдө акыбети кайтып калар...

Т. Касымбеков. Сынган кылыч.

«Акыбети кайтуу», «акыбет кайтпоо» — ийгилиги, өтөлгөсү болор, үсүрү болор деген мааниде колдонулат. Же ийгилиги, өтөлгөсү болбой калды деген сыяктуу тескери мааниде да колдонулат.

Азыркы адамдардын түшүнүгүндө: «акы» жана «бет» эки сөз сыяктанып сезилет окшойт. Ошондуктан кээде «акы, бет» деп эки сөз катары колдонулууда. «Акы» менен да, «бет» менен да эч кандай байланышы жок. «Акыбет» деген арабдын сөзү, «натыйжа, жемиш, үзүр, түбү» деген мааниде. Мааниси толук сакталып калган да, эки сөз катары алынып кеткен.

АКЫЙ АЙТЫШУУ

— Бий аке, сиз менен акый айтышуу үчүн келген эмесмин! Биздин ишибиз эл менен, элдин жарды-жалчы, кара таман, чор алакан батрагы, кедей, кала берсе орто чарбалары менен.

А. Убукеев. Чыр дөбө.

«Акый айтышуу же акыйлашуу» — көбүнчө айтышуу, жаакташуу маанисинде колдонулат. Түпкү теги — кыргыз кыздарынын эки тарап болуп кордошуусуна барып такалат.

Илгери, кыргыз эли көчмөн тиричилик менен күн өткөргөн мезгилинде, ар уруу өзүнчө бөлөк айыл болуп конгон. Кыздар топтошуп, куурай алууга же карагат терүүгө, же тезек терүүгө чыкканда, башка айылдын кыздары менен кезигише турган. Кээде алар эки тарап болуп, кордошо да турган. Ар бир айылдын кыздары өз айлын мактап, башка айылдын кемчилигин ачуу сөздөр менен бетке басып эле. Кээде эки кыз да кордошчу. Мына ошол кордошкон кезинде, сөздөн тышкары да баш бармагы менен өз богонун (алкымын) ургулап, өңгөчүн тарткан дабыш чыгарып, бир биринин кычыгына тийчү. Мисалы:

Кара тоонун боорунан
Кайып аткан мен атам.
Катын-кызын ыйлатып,
Үйдө жаткан сен атам.
Улуу тоонун боорунан
Улар аткан мен атам,
Уулу-кызын ыйлатып,
Үйдө жаткан сен атам!
Менин агам сураган
Бүрдөп чыккан теректей.
Сенин агам сураган
Үрүп чыккан серектей! —

деп. Буга «Акыйнек» деп ат койгон. Мына ушундан улам, кыргыз элинде: ыгы жок жаакташууну, кеп жебей айтышууну — акый айтышуу же акыйлашуу деген накыл сөз менен таамай сүрөттөгөн.

АКЫР ЗАМАН

— Атадан бала артык төрөлбөсө акыр заман болот дейт го. Корком, хи-хи-хи...
— Акыр заман болгуча алда канча кылым өтөр, чочуба. Артык төрөлүп жатасыңар — деди карыя күлүп.

А. Токомбаев. III т.

«Акыр заман» — ислам дининдеги элдердин түшүнүгүндө бул ааламдын бүтүшү катары чечмеленет.

Илгери, падыша өкмөтүнүн убагында, андан мурун Кокон кандыгынын мезгилинде, кыргыз элине ислам дини аркылуу диний китептер таралган. Ошону менен катар диний көз караштагы окуу куралдары да кээ бир жерлерде окутулган. Мына ошол китептер аркылуу «Акыр заман» жөнүндө илимий көз карашка карама-каршы келе турган

мындай пикирлер тараган: акыр замандын белгилери катары туулгандарга караганда, өлгөндөр көп болот, диндүүлөргө караганда динсиздер көп болот: жер титирөөлөр, суу ташкындары, катуу шамалдар дайыма боло берет; бузукчулук барган сайын күч алат ж. б.

Акыр заман болордун алдында, күн чыгыштан Жажуж мажуж (ит жээр, бит жээр, Гоги Магоги) жер бетин каптайт. Жолунда учурагандарды талайт. Алардын башчысы — Дажжал (тажаал) көк эшегине минип чыгат. Ал каптап отуруп Шамга (Сирияга) барганда жерден имам Махди, асмандан Иса пайгамбар түшүп, аны жок кылат. Ошондон бир нече кылым өткөндөн кийин эл кайра бузулат, Чыгыштан чыга турган Күн батыштан чыгат, акыр заман болот деген кыялый жомокторго дин башчылары карангы элди ишендирген. Жажуж мажуж (гоги ма гоги) дегени жок сөз. Тегеле «акыр, заман» деген сөздөр кыргыздыкы эмес, дин аркылуу башка элден ооп келген.

АЛА ЖИП АТТАБОО

Бирөөнүн ала жибин аттабаган ак ниет. Ар кимдин ниетине, кулк-мүнөзүнө жараша кудай берет дешчү.

Ж. Мавлянов. Чагылган.

«Ала жип аттабоо» — бирөөгө түк жамандык кылбоо, адамдын акысын жебөө, бирөөнүн малына, мүлкүнө кол салбоо деген маанилерде колдонулат.

Илгерки замандан бери мал асыроочулук менен өмүр өткөргөн кыргыз элинин мал байлай турган куралы жип, аркан болгон. Ал жипти да, арканды да көбүнчө ар түрдүү жүн аралашкан жүндөн эшкен. Анткени, кыргыздардын кою да түс жагынан ар түрдүү болгон. Ак, кара койлорду аралаш күткөн. Ошондуктан ала жип пайдаланышкан. Жип, аркан менен мал байлаган, ат аркандаган, көгөн жасап, козу байлаган, желе жасап, кулун байлаган. Көчкөндө аркан, жип менен унаага жүк арткан. Байлана, таңыла турган нерселердин бардыгы — аркан, жип менен иштелген. Кыргыздар ошол мал байлаган жипти да аттачу эмес экен. Анткени, ал касиеттүү болуп саналган. Уруулар мал уурдаганда ошол ала жипти кыркып, аны аттап тебелеп жүрүп уурдаган. Ошол ыйык нерсени кордогон. Ал тургай кыргыз мал сатканда койду же жалпы эле малды байлап барган жипти чечип ала турган. Мал менен кошо жипти берген эмес. Ошол ырым азыр да жолутат.

Демек, ала жип — касиеттүү. Мына ушундан «ала жип аттабоо» деген накыл кеп калган.

АЛАГУҮНҮН ЗИКИРИ

Ак жибек оронуп уктаган сулуудай бардык нерсе жымжырт. Анда-санда гана алда кайдан алагуунун зикири угулат.

К. Жантөшев. I т.

«Алагуунун зикири» — тоо көгүчкөнүнүн сайраганы.

Алагуу — көгүчкөндүн бир түрү. Карагай-талдуу черде жашайт. Токойдун калың жерине уя салат. Апрельдин аягында уя басат. Апакай эки жумурткасы болот. Уя баса электе топтошуп чогуу жашайт. Үнү абдан катуу чыгат. Эшендер зикир чалгандай кылып: «хуу-руу-ра, хуу-руу-ра, хуу-ра» деп сайрайт.

«Зикир» арабдын сөзү, «эске салуу, эскерүү» деген мааниде. Эшендер, муриддери менен чогулуп, тегерете отуруп алып, кудайдын аттарын кыйкырып айтып, зиркилдешет. Алагуунун сайраганы да ушулардын зикирине окшош келет. Ошондуктан, бул сөз чыккан.

АЛА КҮЛҮК ЖЫТТАНУУ

Атыр жытың, баатырым,
Ала күлүк жыттанат.

С. Карачев. Эрк таңында.

«Ала күлүк жыттануу» — конкурсуган, адамга жагымсыз жыт чыгаруу.

«Ала күлүк» сүйрүчө келген жалтырак коңуз. Үйүр-тобу менен жалбыракка жабышат. Ошол кезде жаман жыт чыгарат. Адамдын кускусун келтире турган жыт шамал менен таралат. Ургаачысы нымдуу топуракка жумурткалайт. Ала күлүк коңуздары август айында пайда болот. Кыргыздар аны дары катары аттын жооруна кургатып себишет.

АЛАП БОЛУН ТУРГАН КЕЗИ

— Апа! — деди, алаптаган улан, — таңында аттансам, Кара-Коо базарынын коногуна бара алар бекемин?

С. Өмүрбаев. Бороондуу күндөр.

«Алап болуп турган кези» — өтө эле көңүлү көтөрүлүп, өзүнө өзү ыраазы болуп, көпкөлөң тартып турган учуру. «Алап» деп кыргыздар — туураган чөп, улпак же арпа аралаштырылган жемди түшүнөт. Демек, ал «алап» эмес. Фарсы-тажик тилдеринде «алов» деген сөз бар. Ал — жалын, жалбырттап күйгөн от. Ошол «алов» тилибизге киргенде «алап» болуп калган, «алоо» деп айтылат. Муну «алоолонгон жалын» деген сүйлөмдөн байкоого болот. Ал эми жем (алап) да жогорку тилдерден кирген, «алаф» деп айтылат. Ошентип сөздөрдүн айтылышы тилге ылайыкта- ла берген да, кебетелеш сөздөр (синонимдер) жасала бер- ген. Көбүнчө түндүк кыргыздардын тилдеринде жогорку- дай чаташтыруу пайда болгон.

АЛАПАЙЫН ТАППАЙ КАЛУУ

«Кош, таята, жакында кайра келем!»
Таятасы көргөн көзүнө ишенбей эси чы-
гып, алапайын таппай далбастамак анда.
Ч. Айтматов. Гүлсарат.

«Алапайын таппай калуу, алапайы кетүү», — айла, арга кетүү, шашып, эмне кыларын билбей калуу маанисинде колдонулат.

«Алапай» арабдын «лаббай» деген сөзүнөн өзгөрүлүп калган. Кыргыздын оозеки тилинде сөз башына «Л» тыбы- шы келген эмес. Ошондуктан ал «алапай» формасын ал- ган. «Лаббай» арабча «ия!» деген мааниде.

АЛБАРСТЫДАЙ ЖАЛЫНУУ

«Албарстыдай жалынуу» — жан-алы калбай жалынуу, асты-үстүнө түшүү.

Эски түшүнүктө «албарсты» түнүчүндө от өчкөндө ко- ломтого от уурдаганы келет дешет. Мына ошол учурда адам анын отурган жерин бычак менен тилип жиберсе, кача албай колго түшөт экен. Ошондо адам чачтан алып кыйнаса, аябай жалынат имиш, алдайт имиш. Болбостон эле кыйнай берсе, таңдайындагы карала кагазын адамга берет имиш. Ошол карала кагазды алган адам «куучу» деген атка конуп, төрөттө кара баскан аялга жардам бе- рет деп айтылат.

АЛБАРСТЫ БАСУУ

Тырп этпей уктаптыр. Анан бир жаман түш көрүп, албарсты үстүнөн басып, муунтуп жаткансыды. Алкымдан муун- туп, колдорун артына кайрып жатты ал- барсты. Султанмурат чоочуп ойгонду.

Ч. Айтматов. Гүлсарат.

«Албарсты басуу — уктап атканда кыйкылдап муунуу, кыйналуу.

«Албарсты» — эки сөздөн түзүлгөн. «Ал» жана «басты». «Ал» фарсы тилинде. — «албарсты» маанисинде. «Бас- ты» — түрк сөзү. Кыргыз тилинде «басты». — «барсты» бо- луп калган. «Албарсты» Орто Азияда гана эмес, Иранда, Закавказияда, Татарстанда, Чувашияда, Урянхай түрктө- рүндө да жолугат. Жогорку аталган элдердин бардыгын- да да: эмчеги саландаган, мурду шиштей, чачы жайылган, тырмактары карыштай өскөн аял кебетесинде элестетилет. Кыргыздарда байыркы замандан бери эле «албарстыны» көрдүк деген ишеним атадан балага калып келе жатат. Кыргыздар да кыздарды тилдегенде «арам албарсты!» деп айтышат. «Албарсты» адамды уктап атканда гана басат деп түшүнөт. Мына ушулардын бардыгы илимден кабар- сыз адамдардын ой жоруулары.

АЛДА-ЖАЛДА МЕНЕН

Бирок, алда-жалда менен араң дегенде бир музоолуу уй, эки торпок, бир жаба- гы, бир кулун жана бир жабагы үчүн эки аксак улакты араң алды.

К. Жантөшев. II т.

«Алда-жалда менен араң дегенде, алда-жалда менен» — араңдан зорго, кыйындык менен, өлгөн-талганда деген маанилерде колдонулат.

«Алда-жалда» деген сөздүн төркүнү — арабдын «алла, йа аллаху!» деген сөзүнө барып такалат. «Алла» — («буй- рук берүүчү, жаратуучу») деген мааниде. «Йа аллаху» — «о, кудай, о, алда, о, теңир» деген мааниде. Бирок, кыргыз тилинде эч кандай диндик мааниси калган эмес. Анчейин гана сырдык сөзгө айланып кеткен.

АЛЕНГИР ЖАА, СЫР ЖЕБЕ

Асман жакка имерип,
Аленгир жаа, сыр жебе
Кошо тартат Чынгожо.
Семетей.

«Аленгир жаа, сыр жебе» — эпостордо баатырлардын алып жүргөн жоо жарагы. Ушул күнгө чейин бул куралдардын сөздөрү толук тактала элек.

Аленгир — байыркы түрк-монгол сөзү. Монголдор — алангир деп «саадакты» айтат. Саадактын өзгөчө бир түрүн — алангир нум деп аташат экен. Алардын тилинде — нум деген сөздүн өзү саадак. Бул сөз кыргыз тилинде «бүлүк түшүрүүчү, коркунучтуу» деген маани алып кеткен. Эл адабиятында жазуучу ушул мааниде колдонуп келе жатышат. Манас жомогунда — аленгирди асынып деп айтылат. Буга караганда да «саадак» деген мааниде.

Жаа — кыргыз тилинде «саадак» маанисинде колдонула берет. Мисалы, жаанын огундай, жаа тартты. Ушул эле жаа — «ок» маанисинде колдонулганын байкайбыз. Мисалы, жаадай учуп. Жаа — өзбек тилинде «ей», татар тилинде — «жея», казак тилинде — «жак». Жебе — кыргыз тилинде — «жаа, саадак» маанисинде колдонула берет экен. Мисалы, жебенин огу жетпеген, жебеден куш тилиндей жанын берди. Мына ошентип, жебе, жаа, саадак кыргыз тилинде аралашып бүткөн. Сыр — фарсы тилинде — «уч, учу» деген мааниде. Сыр жебе — учтуу жебе. Кыскартып айткандан, аленгир, жаа, жебе, саадак — бардыгы тең жоо жарагынын аты. Баш аламан, биринин ордуна бири колдонулуп да кеткен.

АЛМУСТАКТАН БЕРИ

Кой, мынча эсинди жоготпо. Бизди киши дейт тура, те алмустактан бери, бирине бири калка, бирине-бири жардамчы болуп келаткандыгы үчүн, киши уругу үзүлбөй келатпайбы.

Т. Касымбеков. Сынган кылыч.

«Алмустактан бери, алмустактан берки, алмустагы» — эзелки, капкачанкы, байыркы замандардан бери деген маанилерде.

Бул накыл кептин төркүнү — ислам дининин жомогуна барып такалат. Ислам дининин негизги ишениминде, Ку-

дай таала кишилердин жанын илгери эле, Адам-атаны топурактан жасай электе эле, анын тукуму дүнүйөгө тарала электе эле даяр кылып койгон имиш. Адам-атаны жасап, ага жан салгандан кийин, аны алтын такка отургузуп коюп, ошол акыр заманга чейин туула турган балдарынын жанын Адамга көрсөткөн имиш. Ошондо, мусулман болгон тукумдарынын жаны анын оң жагында болуптур. Капыр болчуулары сол жагында болуптур. Адам бурулуп караса — кара чымындай жайнаган жандардын оң жагындагылары Адам-атанын көзүнчө Кудайга убада берген имиш, ант берген имиш. Ошол убаданы, антты — алмисак (алмустак) дейт. Демек, алмустак (алмисак) «убада, ант, келишим» деген мааниде. Ошондо Адам-атанын көзүнчө Кудай адамдардын жандарынан: «мен силерди жаратпайдымбы?» дептир. Жандар: «калу балаа (ырас айтасын!) бизди жараттың, бизге ырыскы бердин!» — деп чуулдашыптыр. Муну тили келбеген адамдар «калы белем!» деп коюшат. Мына ушундан бутактатып, кыргыздын динчилдери «ороюм актан жаратылган» деп айтышат. Демек, менин жаным «чыныгы актан жаратылган жан» деген мааниде. «Адам атанын оң жагында тургамын» дегени. Ушундан улам, «алмустактан берки» деген накыл кеп пайда болгон. Анын кыргыздар үчүн эч кандай диндик мааниси деле жок. «Байыркы, эчаккы» деген гана мааниге айланган.

АЛТЫ КАТЫН АСАГА БАРСА...

«Алты катын асага барса, ар кимиси өз дартын айтат» дегендей, ар кимибиз өзүбүзгө тиешелүү сөздөрдү сүйлөшүп баратып, дарбазадан чыга жүгүрүшүп келаткан Алтыпбектин атасы менен энесин байкабай калыппыз.

К. Жантөшев III т.

«Алты катын асага барса, ар кимиси өз мунун айтат» — ар ким өз башындагы кайгыны, кубанычты же өзүнө керектүү оокатты кеп кылгандыкты билдирүүчү макал.

Жөнү мындай: Кыргыз элинин өлүктү көмүүдө, ал өлүк ээлерине көңүл айтууда толуп жаткан ырым-жырымдары бар. Тааныган адам каза тапса, же анын жакыны каза тапса, кыргыздар барып көз көрсөтүүнү, кайгысын бөлүшүүнү ыйык милдеттеринин бири катары санаган. Ошондуктан топурак салуу үчүн эркектер көп барган. Кызмат кылуу, жардамдашуу үчүн катындар да көп барган. Мына ошондо

эркектер үн чыгарып өкүрүп барган. Катындар — өлгөн кишинин каралуу аялына кошулуп, кошок кошкон. Адатта кары адамдар (кемпир, чал) жаштар, баатырлар, малдуулар, усталар, мергендер ж. б. өлгөндө өзүнчө айтылчу кошоктор, кошок курулмалары болгон. Бирок, ал катындар өлгөн адамды кошуп жоктоо эмес, өздөрүнүн өлгөн жакындарын эске түшүрүп бир кездеги кошогун кошуп, ошолорду жоктогон. Катындар өз баштарындагы муңун, дартын ошол жерде дагы эскеришкен. Мына ушундан улам, жогорку макал накыл сөзгө айланып кеткен.

«Аза, аса» арабдын сөзү, «өлгөнгө кайгыруу» деген мааниде. Мына ушундан «асалап баруу, асалап келүү» деген сүйлөм келип чыккан.

АЛЧЫ-ТААСЫНАН ЖАҢЫЛБАГАН

Кенжебек Жуматаев жаш секретарь. Бирок, айыл чарба иштерин билүү жагынан, райондогу иштерди оперативдүүлүк менен башкаруу жагынан, алчы-таасынан жаңылып, жантигынан жатпаган сака сымал.

К. Жантөшев. III т.

«Алчы-таасынан жаңылбаган же алчы-таасын жеген» — эки мааниде колдонулат: 1. өтө эле машыккан, иштин же айланын бардык ыкмасын билген адам; 2. өтө куу, эч адамга алдатпаган, эң бир шуртулдаган адам.

Бул накыл кептин төркүнү балдардын чүкө ойнуна барып такалат. Илгертеден бери кыргыз эли койдун чүкөсүнөн көп оюндар чыгарышкан. Чүкөнүн төрт жагына тең ат койгон. Кобулдуу жагы — «алчы», тайпак жылмараак жагы — «таа», томпок жагы «бөгө», чуңкур жагы «чиге». Чүкөнүн ичиндеги чоңураак, чымыр, сындуулары — «сака» деп аталган. «Саканын» чуңкур жагын көзөп, ичине «кыт» (коргошун) куйган. Андай сака дайыма «алчы же таа» түшкөн. Сака алчы же таа түшсө утуп алган же дагы атууга укук алган. Мына ошентип, сака алчы же таа түшсө, оюн утуштуу болгон. Ошентип, чүкөгө байланыштуу «алчы-таасын жеген же алчы-таасынан жаңылбаган» деген накыл кеп пайда болгон.

АМАДАНА КАЙЫШ

Атка отурса эркекче,
Ойротто жок эрдиги.

Атында жүгөн, куюшкан,
Амадана кайыштан.
Күмүш купа койдурган.
Кыял салып ойдурган.
А. Чоробаев. Жаңыл мырза.

«Амадана кайыш» — байыркы Ирандын Хамадан деген шаарында чыгарылган кайыш. Кыргыз тилине киргенде «Амадана» болуп калган. Хамадан шаарында илгери соңун килемдер токулган, мыкты булгаары, кайыштар жасалган. Соода аркылуу Орто Азияда жашаган элдерге таралган. Жомокто: Жаңыл мырзанын ат жабдыгын ошол шаардын ийленген кайышынан жасалгандыгын айтат.

Жогорку мисалда «күмүш купа» деген сөз бар. «Купа» араб тилинде «куббе» деген сөздөн, «көөрчөгө» деген мааниде. Араб тилинде мааниси көп. Ошонун бири — көлмө үстүнө тигилген борсогой көбүк. Мындай көбүк катуу жамгыр жааганда да көлмөнүн үстүнө боорсоюп тигиле берет. Кыргыздар муну «суу үй тикти» деп коёт.

АНЖИЯНДА АКЕМ БАР...

Бирок, «Анжиянда агам бар, а да мендей шалаакы» деп, илгери бир шалаакы мактанган сыңары. Асылбековдун шалаакылыгы Карпенконукунан да ашса ашып, бир сөөмгө да кемиген жок.

«Чалкан». № 12.

«Анжиянда акем бар, а да мендей шалаакы» — ал агам да ма окшогон, мени тарткан неме деген мааниде.

Жогорку сөз айкалыштарынын теги мындай: илгери түштүк тарапта эки кыргыз жигит жолоочулап чыгат. Анын биринин өзбек таанышы болот. Алар ошол өзбек агайыныкынан чай иче кетмек болуп, издеп барышат. Барса — өзбек досу жок. Аялы аларды кабыл алат. Бирок, аялдын чай бермеги өтө эле сундагып кетет. Оозу жөн турбаган жолдошу «өтө эле шалдаакы катын экен» деп, жолдошуна айтканын аял угуп калат да, ачуусу келет. «Э кыргызлар, мени шаллакы дегениңиз нима? Чыккыңлар!» деп кууй баштайт. Алиги жигит: «Э, аяш, сиздерде шалдаакы деген сөз — жаманбы?» деп сурайт. Аял: «Жуда йаман сүз» дейт. О кокуй, «шалдаакы» бизде эң жакшы сөз. Абдан тың, үй ичин зымылдатып кармаган аялды айтабыз дегенде, өзбек аял мактанып кетип: «А шунака дең. Анжиянда акем бар, о хам мендек шаллакы, Үчтурфанда

укем бар, о хам менден шаллакы!» деген имиш. Өзбек тилинде «шаллакы» чатак деген мааниде. Кыргызда: «шалдакы — жүүнү бош, ыпылас» деген, «шалаакы» — жыйнак эмес, бош деген мааниде. Мына ошентип, күлкүлүү шылдың сөздөрдөн да накыл сөз сөздөр жасалат.

АНТ ИЧКЕНДЕЙ КУБАРГАН

Демейде жүзүнөн нуру жанып, күйгүзбөй куурган бадырактар албырган ирени бир заматта ант ичкендей кубарып, ыйманы качып кеткендей болду.

III. Үмөталиев. Турмуш тузагы.

«Ант ичкендей кубарган же ант ичкендей» — көбүнчө өңүнөн азган, арыктаган, купкуу болуп калган же корккондон өңү өчкөн адамга карата айтылат.

Ислам дини кыргыздарга киргенде анын Куранынан да корккон. Бир кылмыш кылган адамга молдолор, казымуптулар ошол куранды карматып, ант алган. Мына ошол куран менен алган антты — «ант ичирүү» деп атаган. Албетте, караңгы кишинин түшүнүгүндө, Куран касиеттүү. Аны кармап: «Ушул ишти кылган болсо Куран урсун, кудай урсун» деп, Куранды төшүнө коюп касам (ант) берүү өтө сүрдүү, коркунучтуу болгон. Ошол ант ичердин алдында адам коркуп, өңү купкуу болуп, самандан сары болуп калган. Мына ушундан улам, «ант ичкендей кубарган же ант ичкендей» деген накыл сөз пайда болгон. Кийин «ант ичкендей кубарган» деген учкул сөз — жалпы эле ирени кубарган нерселердин бардыгына колдонула турган болуп калган.

АПЕНДЕ КЫЗЫН МАКТАГАНДАЙ

Анын үстүнө, мындан үч күн илгери келген кабарчы сүрөтүмдү газетага чыгарып, кичикей макаласы менен, апенде кызын мактагандай кылыптыр.

К. Жантөшев. III т.

«Апенде кызын мактагандай, апенденин мактоосу» деген накыл сөз мындайча пайда болгон: Чыгыш элдеринин арасында Кожо Насриддин деген адамдын күлкүлүү окуялары кеңири таралган. Ар бир эл адам жөнүндө, өздөрү-

нүн турмушунан алып, кошумчалай берип, өтө кызык күлкүлүү аңгемелер түзүшкөн. Ал Кожо Насриддин деген адам балким болгон да эместир. Бирок, ошондой адамды эл таланттары жасаган. Ошол адамга байланыштырып, адамда боло турган сапаттардын бардыгын жыйнактаган. Анда аңкоолук да, келесоолук да, тапкырлык да, акылдуулук да бар. Кыргыздар көбүнчө Кожо Насриддин дебестен, Апенде деп аташат. Кожо Насриддиндин күлкүлүү окуялары илгери эле, Революциядан мурун эле түрк тилдеринде жыйнак болуп чыккан. Кыргыз арасына жазуу түрүндө да, оозеки да кеңири таралган. Кыргыздар да кошумчалаган.

Эми накыл сөзүбүздүн чыгышына келели: Апенде бир күнү базарга сатуу үчүн уюн алпарат. Эмне деп уюн мактаарды да билбей тура берет. Бир жалдап келип, апенденин уюн сатып бермекчи болот. Жалдап кан базарда: «Ээ калайык! Араан уй. Күчтүү уй, сүттүү уй. Ичинде эки айлык музоосу да бар!» — деп кыйкырганда алуучу адамдар талашып атып, кымбат баага алып кеткен экен. Мына ушундан кийин бат эле Апенденин чоңоюп калган кызына бир нече жуучу аял келет. Апенде катынын чыгарып жиберип, жуучу аялдарга: «Менин кызым күчтүү кыз, сүттүү кыз. Ал тургай ичинде эки айлык баласы да бар!» дегенде, жуучу аялдар бирин-бири карап алып, чыгып кетишкен экен. Мына ушуга байланыштуу, ар бир жөнү жок, ыгы жок, эби жок мактоолорду «апенде кызын мактагандай» деген накыл сөз менен атап кетишкен. Бул жазма адабияттан да орун алган. Ал тургай, «апенде кызын мактагандай» деген сүйлөм — «апенденин мактоосу» болуп, кыскарып да калган. Аны жогорку мисалдардан байкоого болот.

АППАК КОЖО

Батманын боюнан түшкөн балдары да болду. Айткулу ага көп аракет кылды. Айылдагы бакшы, молдолорго Батманы көрсөтүп, далай чыгымданды, карызданды; Кашкардан келген азирети Аппак кожого да көрсөттү.

К. Баялинов. I т.

«Аппак кожо» — калмактардын жардамы менен көп жыл Кашкарга кан болот. Бул 1687-жылга туура келет. 40 жылдан ашык бийлик кылат. Касиеттүү адам катарын-

да саналган. 80 жашка чыгып өлгөн. Атактуу Машрабды «бир аз соолугар бекен деп» ошол Аппак кожого жиберет. Бирок ал деле соолуктура албайт.

Ушуга байланыштуу бир нерсени айта кетүүнүн ылайыгы келип турат. Жазуучулар тарыхый адамдын атын көркөм адабиятка колдонгондо өтө этият болуу керек.

АР КИМДИН ЖҮРГӨН ЖЕРИ МИСИР

Ар кимдин жери Мисир го. Сарыкамыштыктар өз жерин жерге тенебейт.

Ш. Садыбакасов. Кең дүйнө.

«Ар кимдин жүргөн жери өзүнө мисир» — ар кимдин жашаган, турган жери жыргал деген мааниде.

«Мисир» деп илгери «Египетти» атаган. Азыр да бир топ түрк элдери (өзбек, уйгур, ж. б.) «Египетти» — «Мисир» деп колдонушат. Мисир — атактуу Нил дарыясынын боюнда. Нил — дүнүйө жүзүндөгү өзөндөрдүн эң узуну. Анын жээги абдан абат болгон. Чыгыш адабияттары, жомоктору аркылуу Мисир кыргыз элине да белгилүү болгон. Ал жерди абдан берекелүү, жашоого жайлуу жер деп кыргыздар даңаза кылган. Мына ушундан улам, жыргалдуу, берекелүү жайдын бардыгын «мисир» деген сөзгө байланыштуу кылып, «Ар кимдин жүргөн жери мисир», «Ар кимдин сүйгөн кесиби өзүнө мисир» деген сыяктуу накыл кептер пайда болгон.

АРАМ СИЙДИК

Арабызда анык жоо,
Азиз кандын Алмамбет,
Арам сийдик уулу экен.
Манас.

«Арамсийдик» — никесиз туулган, ак никелүү адамдан туулбай, башка бирөөдөн туулган адам.

Ника — арабдын никах деген сөзүнөн, «аял-эркектин баш кошуусу, бирге туруу үчүн сөз байланышы» деген мааниде. Илгери кыргыздар үйлөнгөндө, дин жөрөлгөсү боюнча, молдо нике кыя турган. Атайы өкүл шайлап, турмуш кура турган адамдарды бирге отургузуп, сууга дем салып, «паланча баласы паланча, сиз паланчанын кызына үйлөнүүнү макул таптыңызбы?» — деп сурайт, үйлөнө турган адам, «кабыл таптым» — деп жооп бериши керек. Ан-

дан кийин «паланчанын кызы, сиз паланчанын баласына чыгууга кабыл туттунузбу?» — деп сурайт. Кыз «кабыл туттум» деп жооп бериши керек. Көп учурларда кызды же аялды зордоп эрге бере турган. Андай учурларда кыз же аял жооп бербей отуруп алат. Анда молдо «ассукуту аламати ризаа» (унчукпаган ыраазы болгондун белгиси) деп нике кыйып коё турган. Дин жөрөлгөсүндө ушундай никеден туулган бала «ак никеден туулган» бала катары саналат. Ошол нике кыйганда дубалаган суудан да аялга жана эркекке ууртатат. Мына ушундай молдо никелебеген, дем салган суудан ичпей туулган адамды «арам сийдик» деп, каймана сөз менен атай турган. Ника — азыр жаны маани, жаңы мазмунга ээ болду. Термин катары тилибизден орун алды.

АРАСАТ МАЙДАН

Кыямат күнүндө бардык адам баласы кайра тирилип, андан соң арасат деген жайга барат экен. Мына ошол жөнүндө айтып берсеңиз экен, — деди.

К. Карымбаев. Эл казасы.

«Арасат майдан (жай)» — мусулмандардын диний ишениминде: кыямат кайым болгондо, адам баласы көрдөн тирилип, суракка бара турган жай. Мына ушундай кыялий жомоктор менен дин адам баласынын башын чатыган, коркок, демилгесиз кылган.

«Арасат» — араб сөзү — майдан, жай деген мааниде. Бул сөз кыргыз тилине киргенде «дендароо болуу, ыргылжың болуу» деген маани да алган. «Кыямат» арабдын сөзү — тикесинен туруу, тик туруу деген мааниде.

АРЫК-СЕМИЗ БООРУ ТЕҢ

«Арык малдын да, семиз малдын да боорунун даамы бирдей» деген сүйлөм кыскартып, «арык-семиз боору тең» болуп калган. Кыргыз эли нечен кылымдардан бери мал асыроочулук менен күн өткөргөн. Малдын этинин кайсы жери даамдуу, кайсы жери анча даамдуу эмес экенин жакшы билет. Көп жылдык тажрыйбанын натыйжасында, арык малдын боорунун даамы менен семиз малдын боорунун даамы бирдей болорун жакшы билген. Ошондуктан, «арык-семиз боору тең» деген накыл сөз сакталып калган.

АРЫПТАП КОЮУ

Арып — дуба салыптыр,
Мейли терек, мейли тал
Адам болуп калыптыр.
Манас.

«Арыптап коюу, арып-дуба салуу, арыптуу сөз» — сыйкырдуу, сырдуу, дуба менен иштелген деген маанилерде.

Арып, арип — «тамга, жазуу» деген маанидеги араб сөзү. Эл жомокторунда, эл оозунда — «сыйкыр, дуба, амал» деген маани алган. Илгери кыргыз эли туташ сабатсыз кезинде араб алфавитинин ар бир тамгасы касиеттүү, сырдуу болуп көрүнгөн. Анын үстүнө окуган намазынын тексти да, окуган Куранынын, китептеринин тили да түшүнүксүз болгон. Бардыгы тең же араб тилинде, же фарсы тилинде чыкчу. Аны окуган молдо да эл көзүнө кандайдыр башкача адам болуп көрүнгөн. Анын үстүнө молдолор да жан багуу үчүн, карапайым элди алдап, тумар жазып берип, чыныга Курандын сөздөрүн сыя менен жазып, башы ооруган адамга, төрөбөгөн аялга ичирген. Молдонун жазганында сыр, касиет бар сыяктуу сезилген. Ал тургай дарымчылар да башкача сөз менен дарымдаган.

Мына ушундан улам, кыргыздын тилинде: «мунун — 28 арыбы бар, мунун 31 арыбы бар, мунун 41 арыбы бар» деген накыл кептер пайда болду. Бардыгынын да төркүнү бар. Ал мындай: чыныгы арабдын тамгасы — 28 гана болгон. Араб алфавитин фарсылар, түрк элдери алганда тилдерине ылайыктап, П. Ч. Г тамгаларын кошумчалап, араб тамгасынын санын 31ге жеткирди. Андан кийин түрк эли латын, орус алфавитине өткөндө тамганын саны 41ге жетти. Мына ушуга байланыштуу жогоруда аталган накыл кептер пайда болду.

Ошентип, арып — «амал, айла, сыйкыр» маанисин сактап калды да, анын ордуна «тамга» деген байыркы ата-бабаларыбыздан калган сөз жаңы маани алды.

АСА КАРЫБАЙТ

«Аса карыбайт, алтын чирибейт» — макал, өлгөн адамга асалап баруу эч качан кеч эмес, өлгөн адамга көңүл айтып, үй-бүлөсүнө көз көрсөтүү эскирбейт, кеч болсо да барып жубатууга болот деген мааниде.

Макалдын тутумундагы «аса» — арабдын «аззе» деген сөзүнөн, өлүм кайгысы деген мааниде. Кыргыз тилинин ар бир диалектисинде ар башка айтылып калган. Ошондуктан адабий тилде «аса», «аза», болуп колдонулууда.

АСА-МУСА

Календер бардык күчү менен аса-муса таягын жерге урганда, үйдүн ичи шарак-шурак этип барып токтогондой боло түштү.

К. Жантөшев. II т.

«Аса-муса, аса-муса таяк» — календерлер, кары адамдар таянуучу таяктын бир түрү. Аса — арабдын сөзү, «таяк» деген мааниде. Муса — Куран жомогундагы пайгамбардын аты. Муса — жомокко караганда еврейлердин пайгамбары имиш. Анын касиеттүү таягы болот. Ал таяк менен агып аткан Нил дарыясын бир чапканда дарыя экиге бөлүнүп, качып бараткан еврейлерди ошол бөлүнгөн жерден өткөрүп кеткен имиш. Мына ушундай сыйкырдуу жомок аркылуу таяк — аса-муса аталып калган болуу керек. Курандын жомогуна караганда аса-муса — Адам атанын таягы имиш. Улам кийинки пайгамбарга мурас болуп келе жаткан имиш. Ошондуктан аса-мусаны көбүнчө дербиштер, календерлер алып жүрүшкөн. Эми жомокту токтотуп, аса-мусанын жыгачына келели: аса-муса таягы жасалуучу жыгач — Талас, Чыгыш Чаткал, Суусамыр, Майлы-Сай, Арсланбап токоюнда чыгат. Жыгачы абдан кооз жана катуу болгондуктан өтө кадырлуу саналат. Календерлер бул таякты кооздоп, боорлоруна темир тогоолор, чыгырыктар бекитип, силккенде шарактап тура турган кылып алышкан. Аны менен өз боорлорун ургулап, элдин үшүн ала турган.

АСАН КАЙГЫ

Жигиттер, ар иш кылсаң тобокел кыл,
Учарсың да кетерсин.
Асан кайгы — түбү жок кара суу болор,
Түшөрсүн да кетерсин.

*Кыргыз элинин санат-насыят
жана терме ырлары.*

«Асан кайгы» — ыгы жок кайгыра берген, кайгыдан башын чыгарбаган адам. Капачыл, кайгы баш адам. Курулай кайгыра берген адам.

Бул лакап кептин төркүнү — байыркы жомоктогу Асан деген адамга барып такалат. Илгери Асан деген адам

элдин оор турмушун жеңилдетүүнүн камын ойлоп, санаага батып, капалыкка берилип, көп жабыр тарткан экен. Ал киши абыдан боорукер да болуптур:

Куйругу жок, жалы жок,
Кулан байкуш кантти экен?
Буту-колу жок эле,
Жылан байкуш кантти экен?

— деп капаланчу экен. Асан — алсыздарга боору ооруй берип, кайгы тартып, элдин оор турмушуна кынжылып, жаңы жер табам деп желмаян минип жер чалып кеткен экен. Мына ушундан улам — кайгы баш, капачыл адамдар — жомоктогу Асандын аты менен аталып, лакап кеп пайда болгон экен. Эңчилүү ат — жалпы атка айланып калган.

АСТАЙДИЛ ЖАКШЫ КӨРҮҮ

Жаштыкта ойноп күлгөнүң
От арабадай зарылдайт.
Астайдил менен сүйбөсө,
Адамды адам сагынбайт.
Эл ырынан.

«Астайдил жакшы көрүү, астайдил сөз» — чын жүрөгү менен, чын дили менен деген маанилерде колдонулат.

Астайдил — фарсы — тажик тилинде — «чын дили менен, ак ниети менен» деген мааниде колдонулуучу учкул сүйлөм. Кыргыз тилинде: аштайдил, астейдил формаларында жолуга берет.

АТ КАРА ТИЛ БОЛГОНДО

Узун-Акматтык Чалбайдын арамдык жатат көзүндө. Ат кара тил болгондо тим жата коюшпас, — деди. Током билиптир. Ат кара тил болгондо аттанып чыга келишти.

А. Убукеев. Ак була.

«Ат кара тил болгондо» деген накыл сөз менен кыргыз эли көк чөптүн узарган кезин айткан. Жашыл ыраң жайкалып, көк шиберге мал тойгон кезинде, оттогон малдын тили карарып, шибердин ширеси малдын тилин боёп салат. Мына ошол маалды — «ат кара тил болгондо» деп атап кеткен.

АТ СООРУСУН САЛУУ

Ат соорусун салышып,
Арстанындын кырк чоро
Кайра тартып жарышып.
Манас.

«Ат соорусун салуу» — качуу; душманга туруштук бере албай, аттын оозун кайта буруп, душманга аттын соорусун көрсөтүп, кайта качуу.

Илгерки заманда кыргыздар жоокер эл болгон. Ирежелеш көп элдер менен жоолашкан. Душмандан качуу — баатырлар үчүн да, эл үчүн да намыс-ар болгон. Ошондуктан, «качуу» деген терминдин ордуна «ат соорусун салуу» деген накыл кепти каймана колдонушкан.

АТ ТЕЗЕГИН КУРГАТПОО

Бийдин кызы Айнекке «ат тезегин кургатпай» ар жерден жуучу келип турду.
А. Убукеев. Чыр дөбө.

«Ат тезегин кургатпoo» — улам кайталап келе берүү. Ар дайым келип туруу.

Көчмөн тириликте ар бир үйдүн алдында окчукураак ат байлай турман мамы болгон. Албетте, мамыдагы аттын тезеги мамынын түбүндө болгон. Эгер ал адам тез-тез келип турса, анын атынын тезеги да кургай элек болору белгилүү. Мына ушундан улам, улам кайталап, тез-тез келе берүүнү эл — «ат тезегин кургатпай» деген накыл сөзгө айландырып алышкан.

АТАКЕМИН КЕРКИСИ...

«Атакемин керкиси...» — көтөрүлө сүйлөө, кекиртектен өөдөлөп сүйлөө, улам кырдуусунуп сүйлөө сыяктуу маанилерде колдонулат.

Анын теги мындай: илгери заманда, кыргыз көчмөн тиричилик кылып, мал багып жүргөн кезинде, кыргыздар айыл-айыл болуп жашар эле. Түзөн талаада көчүп жүргөндө көбүнчө малдын тезегин жаккан. Ошондуктан тезекти көбүнчө кыз-келиндер терер эле. Мына ошондой бир учурда талаадан кыздар бир керки таап алат. Ичиндеги бир кыз «Ээй, менин атакемин керкиси экен!» деп жибе-

рет. Анда кыздар «Ээ, жарыбагыр, сенин атакеңдин керкиси экенин кайдан билдиң? Эмне белгиси бар эле?» дешет. Анда ал кыз: «Менин атакемин керкиси жыгачты чапкан сайын өөдөлөп тиет. Ишенбесенер жыгач чаап көргүлөчү!» дейт. Кыздар бир таякча жыгач таап алып чаап көрсө, керки улам өөдөлөп тие берет. Албетте керки менен жыгач чаба билүүнүн өзүнчө ыгы бар да. Ошондон кийин кыздар: «Ырас эле сенин атаңын керкиси экен» деп, таап алган керкини ошол кызга берген деген эл арасында уламыш сөз бар. Мына ушул сейрек, тапкыр кыздын сөзү турмушта жогоркудай накыл сөзгө айланган экен. Сүйлөм кыскарып да калган.

АТАМ ЗАМАНКЫ

Сырκοого кайрылуунун атам замандан берки каадасын күтүп кыйкырмай:

— Жакшы болуп калдыңбы?

Ш. Бейшеналиев. Даңка жараша жүк.

«Атам заманкы» — байыркы замандан берки, капкачанкы, илгертеден берки деген маанилерде.

Бир атанын убагы заман болуп деле аталбайт. Эмне үчүн бабамдан берки деп айтылбайт? Жогорку накыл сөздөгү «ата» башка. Ал — бүткүл адам баласынын түпкү атасы, жомоктогу Адам-Ата. Так ошол «атабыз» накыл сөз болуп калган. «Капкачандан берки» деген мааниге ээ болуп калган.

АТАМДЫН АБАГАЙЫ БЕЛЕ

— Ишенбесең кой, тууган, — деди Жорокул деми кайтып, кадыресе ойсуз болуп, «э, калпымды билгенде эмне, уялгыдай эмне атамдын абагайы беле бу?» — деп, өзүн-өзү жубатып, тигини ичинен сөгүп койдү.

Т. Касымбеков. Жетилген курак.

«Атамдын абагайы беле!» — атамдын бир тууганы, улуу абам беле деген мааниде айтылат.

«Абагай» — байыркы түрк-монгол сөзү. Монголдо — «авга» — атанын агасы, «авгай» — эрге чыккан, улгайып калган аял. Өзбек тилинде — «авга» атанын агасы же ини-

си. Ошентип, «абагай» — улуу ага, калырлуу карыя маанисинде.

АТАНТАЙ ЖООМАРТ

— Сейитбек болсо Атантайдан да март, — деп жымыйып койдү. Ал эчтемесин аябайт. Анын буюму меникинен көп.

А. Токомбаев. III т.

«Атантай жоомарт» — барып турган берешен, колу ачык, март.

Бул накыл кептин төркүнү — араб-фарсылардын жомогундагы «Хатымтай» аттуу адамга барып такалат. Атантай — эки сөздөн түзүлгөн: арабча хатим — көчмөн бедөөнүн энчилүү аты; «тай-хатим» чаккан уруунун аты. Ошентип, Хатимтай — кыргыздарда Атантай болуп калган. Казактар дагы башкачараак атайт. Бул жомок ислам тараган Орто Азия элдеринин чыгарган хикаяларына (аңгемелерине) байланыштуу кыргыз элине тараган. Атантай жоомартты казак акындары илгерки убакта өлөң китеп кылып чыгарышкан. Ал өлөң китептерди Казанда жана башка шаарларда бастырып чыгарган, элге тараткан. Кыргыздын сабаттуу адамдары аны көп окуган, элге окуп да беришкен. Ошондуктан берешен, март адамдардын бардыгын Атантайга теңеген. Кыргыз элинин салтында да колу ачыктыкты, марттыкты, адамгерчиликтин жогорку баскычы катары көргөн. Жалгыз Атантай жоомарт эмес, Касым жоомарт деген да элге белгилүү. Касым жоомартты казактын атактуу казэлчиси Шайхил-Ислам уулу Жусупбек деген Жети-Суу областынан чыккан акын өлөң китеп кылып, элге тараткан.

АТБОРОЮН СЫДЫРЫП

Эми күн батыш көздөй өтүшүп,
Келберсип көк жал эр Манас,
Атбороюн сыдырып,
Келе жатат кыдырып.

Манас.

«Атбороюн сыдырып, апторойду кыдырып» — бүткүл жер бетин кыдырып, жер жүзүн бүтүн кыдырып деген маанилерде.

«Атборой, апторой» деген эки сөз тең иран тилдеринен ооп келген. Оозеки киргендиктен эки түрдүү тыбыштык кебете алып калган. Фарсы тилинде «эфт руи» деген эки сөздөн. «Эфт» — бет, жүз, «руи» — үстү, бети деген мааниде.

АТКА ЖЕНИЛ, ТАЙГА ЧАК

Атка женил, тайга чак,
Уйкусу жок эр Сыргак.
Манас.

«Атка женил, тайга чак» — өтө элпек, тил алгыч адамдарга карата айтылат. Кээ бир учурларда: кемсинтүү маанисинде да колдонулат.

Бул накыл кептин түбү кыргыз элинин улуу жомогу Манастагы каармандын бири — Сыргак баатырдын сымбатына барып такалат. Манастын чоролорунун ичинде Улаккандын Сыргагы өтө ак пейил, тил алгыч, кандай тапшырма болбосун мыкты аткарган, тууштуу, тыкан баатыр болгон экен. Эпостогу ошол каармандын сыпатын кыргыз эли накылга айландырып алган.

АТТЫ ТАКАЛАГЫЧА

«Атты такалагыча, жолду бакала» — макал. «Бакала» деген сөз тилибизде учурабайт. Макалдагы «бакала» деген сөз — «бакыла» деген сөздөн өзгөрүп калган. Ээрчишүү закону боюнча «такала» деген сөздүн ыргагына багынып, «бакала» болуп калган. Бирок, мааниси «байка, таштуу жер менен бастырба» деген мааниде. «Бакылоо» кыргыз тилинде да, казак тилинде да, «байкоо» деген мааниде. Мына ушундан «бакылоочу» деген сөз жасалган да, контролдоочу, байкоо жүргүзүп туруучу деген мааниде колдонулат.

АТТЫН ДУЛДУЛУ

Кара жылкы дулдулу,
Чаткы аягы Чаткалдай,
Соорусуна тулпардын
Ордо атышып жаткандай.
Манас.

«Аттын дулдулу» — аттын эң чыдамкайы, күлүгү, мыктысы деген мааниде.

Бул накыл кептин төркүнү — илгерки заманда Азирет Аалынын казатта минип жүргөн атына барып такалат. Ашыра макталуунун натыйжасында жомокто айтылуучу атка айланып калган. Азирет Аалы — төрт калпанын бири, Мухаммед пайгамбардын күйөөсү, төрт чалыярдын бири. Чыгыш аңгемелери аркылуу «дулдул» кыргыз элине эчак эле таралган. Ошондуктан, чыдамкай, күлүк аттардын бардыгын «дулдул, аттын дулдулу» деп атай турган болгон. Жеке ат гана эмес, «мыкты, тууштуу, кажырдуу» адамдарды да ушул сөз менен сыпаттай турган болуп кетти.

АТТЫН ЖАМАНЫ ТАРПАҢ

«Аттын жаманы тарпаң» — макал, «тарпаң» деген сөздүн кайдан келгени белгисиз. Кайсы элдин сөзү экендиги да тактала элек. «Тарпаң» жапайы жылкынын бир түрү. Бул жылкы илгерки заманда Прут дарыясы менен Урал (Жайык) дарыясынын аралыгында жашаган. Тарпаң эки түрдүү болгон экен. Бир түрү — талаа-чөлдө жашаган. Бир түрү — токойлуу жерде жашаган. Тарпаңдын тукумун аңчылар азайтып жиберген экен. Зоологдордун берген маалыматтарына караганда, 18-кылымдын аягында 19-кылымдын башында тарпаңдын тукуму такыр үзүлгөн имиш. Бул жылкы Борбордук Европада да болгон экен. Ал жерлерде да тукуму үзүлгөн. Аны адамдар кармап алып, мингич кылып алышкан. Этинен, терисинен пайдаланган. Тарпаң үйүр-үйүр болуп жашайт экен. Бир айгыр үйүрдө 10—15 бээ болот имиш. Тарпаңдын айгырлары колдогу жылкынын үйрүн тие качып кете бергендиктен, эл аларды жоюуга аракет кылган.

Кыргыз эли байыркы заманда Орхон, Енисей бойлорунда жашаганда, андан кийин Тянь-Шань тоолоруна карай келе жатканда «тарпаң» жылкысын асыраган болуу керек. Бирок, тарпаң жылкысы өзүнүн колдо өстүргөн жылкысына караганда күчү да, жүрүшү да алда канчалык начар болгон түрү бар. Ошондуктан начар атты, начар жылкыны «тарпаң» деген атка кондурган окшойт. Ал тургай чуркай албаган атты, адамды да «тарпаңдан жүгүргөнү да жаман экен» деген сүйлөмдөр да учурайт. «Кечке эле тарпаң уруп иштеп атам» деп да коёт. «Атым тарпаңыраак эле. Камчы албасам болбойт» деп да айтат. Демек, кыргыз тилине «тарпаң» деген сөз байыркы заманда эле кирген. Казак тилинде «тарпаң» — кыялы чатак ат маанисинде. Зоологдордун жазганына караганда, тарпаң кара сур келип, соо-

рунун ортосунда узун каралжын тагы, тизеден жогору билериктери болгон экен.

АТЫ КҮЛҮКТҮН БАШЫ АЙРЫЛАТ

«Аты күлүктүн башы айрылат» — чапчаңдык кылган киши биринчи сокку алат деген мааниде колдонулат.

Байыркы заманда, уруу менен уруу таш бакадай кагышып турган мезгилде, ар бир адамдын жанга өлчөгөн аты болгон. Ал атты таптап, дайыма кермеде кармаган. Барымта, уурулук деген элдин тынчын алган. Көбүнчө алыс жерден, башка элден жылкы тийип келген. Кайындун кызды ала качуу деген да болгон. Мына ушундай учурларда адамдар беттешип салгылашкан. Ошондой беттешүүдө аты күлүк, аты өкүм адамдар биринчи кирип барган. Албетте, биринчи кирип барган адамдын башы элден мурун айрылган. Каршылашкан жак башын биринчи айра чапкан. Мындай учурлар жыш болгон. Мына ушунун негизинде «аты күлүктүн башы айрылат» деген накыл кеп чыккан.

АТЫН АТАСА...

«Атын атаса, куту сүйүнөт» — макал, айтып койсо, көңүлгө төтөп болот, бербесе да атап койсо, көңүл ыраазы болот деген сыяктуу маанилерде колдонулат.

Жогорку накыл кептин чордонун ээлеп турган сөз — «кут». Бул сөздүн мааниси азыркы тукумга анча түшүнүктүү эмес. Бир нече «кут» бар. Анын бири — карангыда түндүктөн коргошундай балкып түшүп, коломтого житип кетүүчү нур сыяктуу нерсе. Муну көргөн деле адам жок, бирок, «кут түшөт» деп кыргыз илгертеден бери ишенип келүүдө. Дагы бири — коркуу маанисиндеги «кут». Бул көбүнчө «учуу, качуу» деген сөздөр менен бирге жүрөт. Толук маалымат алуу үчүн «куту качуу» деген сөз айкалышы каралсын. Кыскача түшүндүрө кетели. «Кут» — байыркы кыргыздын жана бир топ түрк элдеринин түшүнүгүндө эки мааниде жолугат. Бири — «жан, тын» маанисинде. «Куту качуу» — жаны чыга коркуу. Бул «кут» жогорку айтылган накыл сөздөгү «кут» менен тектеш. Экинчиси — «бакыт». Бул да жогорку накыл сөз менен тектеш. Ошентип, «куту сүйүнүү» — жаны сүйүнүү деген мааниде.

АЧ КАЛАРДЫКЫ — КЕЧ КАЛАР

«Ач калардыкы — кеч калар» — кыргыз элинин макалы. Бир иштин өз убагында орундалбай, кейишке түшүрүшү жөнүндө айтылат. Макал бир кезде узун болгон. Алгачкы айтылышы — «ач калардыкы — кеч калар, ачка өлөрдүкү — кысыр калар». Кээде узун макал кыскарып, накыл сөзгө айланат. Ал накыл кептин теги белгисиз болуп калат.

Кыргыз эли эзелки замандан бери эле мал өстүрүүчүлүк менен кесип кылганы тарыхта дайын турат. Жан багуу — жалгыз гана малга байланышкан. Малдын этин жеген, сүтүн ичкен. Терисинен, жүнүнөн кийим тиккен, жабдык жасаган, боз үйдүн тутуусун иштеген. Жазга жуук мал арыктаган кезде эл оор абалга учураган, эт болбой калган. Мына ошол учурда уйдуң, бээниң, эчки-койдуң эрте тууганы — чоң кубаныч болгон. Малдын сүтүнөн айран, кымыз, курут, эжигей жасаган. Үй-бүлөнүн карды тойгон. Курутту каймакка кошуп жеген. Эжигейди кургатып, күл азык жасаган. Уй, бээ кысыр калса, үй-бүлө ачкалыкка кабылган. Мына ушундан улам — «Ач калардыкы — кеч калар» деген накыл кеп туулган. Бул накыл кептин теги сүткө такалган менен, кийинчерээк — үзгүлтүккө учураткан өкүнүчтүү иштердин бардыгын ушул накыл кеп менен атай турган болуп кеткен.

АЧ КҮСӨНЧӨ ЧАҢЫРУУ

«Ач күсөнчө чаңыруу» — катуу бакыруу, ач кыйкырык чыгаруу, жөнү жок чаңыруу деген маанилерде айтылат.

Ач күсөн — териси баалуу жырткычтын бир түрү. Муну кыргыздар «сасык күзөн» деп да атайт. Мышыктан деле кичирээк жаныбар. Бир нече түрү бар. Анын бир түрү ушул ач күсөн көбүнчө жайдак кумдак жерде жүрөт, майда кемирүүчүлөрдү жейт. Ошолордун ийинине кирип жашайт, баласын эркеги багышат. Коркунучтуу жагдай туулганда кебетесин үрөй учарлык кылып, өзгөртүп, денесин өөдө көтөрүп, куйругун сыртына салып чамынат да катуу чаңырат, тиштерин ырсайтат. Денесинде атайы жасалган безден сасык жыт чыгарат. Ошон үчүн сасык күзөн аталган болуу керек.

Илгери Жайылма деген жерде Болбур деген бир киши келе жатса, ач күзөн жолугат. Чабайын деп тап берсе аябай чаңыра бериптир. Болгондо ошол жерде уясы болуу керек. Анын чаңырганынан коркуп, тийбей коёт. Кишилер-

ге көргөнүн сүйлөп берет. Ошондон кийин аны «ач күсөндүн чаңырганынан корккон Болбур» деп шылдың кыла беришчү.

АЧУУ БАСАР

«Ачуу басар» — бойго жеткен кызды ала качып кеткенде, ата-энесинин алдына түшүү үчүн алып барган тартуу.

Илгерн «ачуу басар» деген салт болгон эмес. Анткени, кыздарды кичине кезинен эле кайындап коё турган. Ал эми кайындуну кызды ала качуу — чоң чатакка айланган. «Эриш бузду» деп катуу айыпка жыгылган. Кайындуну кызды ала качуу — бүткүл уруунун намысына тийген. Совет бийлиги орногондон кийин калың жоюлду, кыздын башын байлап куда болуу жоголду. Кээ бир көпкөн жигиттер кыз сүйбөсө деле ала качып кетүү сыяктуу обу жок жосун жасай турган болушту. Мына ушундай обу жок жосунду иштеген жигиттер, кыздын ата-энесинин ыраазылыгын алуу үчүн көп тартуу менен сакалдуу адамдарды ортого салуу ырымы жасалды. Мына ушул жосун — «ачуу басар» деген терминге ээ болду. Албетте, толгон тартуу барганда, кызы ала качып кеткен жакка турууга макул болсо, тартуу алган ата-эненин ачуусу басылып калары бышык да.

АЯГЫ САЙ ТАППАГАН

Калмактан келген жай таппай,
Казактан келген бай таппай,
Тентиген бир кул сай таппай.
Манас.

«Аягы сай таппаган» — бир жайга турактабаган, эч жерге байыр албаган адамдарга карата айтылат. Кээде кечке эле басып жүргөн адамдарды сыпаттоо үчүн да колдонула берет.

Бул накыл кептин түбү камгак өсүмдүгүнө барып такалат. Илгерки уламыш сөздөрдө айтылганына караганда камгактан минтип сураган экен:

— Сен дайыма эле тоголонуп, жумаланып жүрөсүң. Теги кайда турактайсың? Кандай жерге коносуң? — деп сураганда, камгак жооп берген экен:

— Менин жүрөрүмдү жел билет, конорумду сай билет! — деп. Өтө жеңил, салмагы жок нерсени да «камгактай» деп атай беребиз. Анткени камгак кичине эле жел болсо учуп, тоголонуп кетет.

АЯГЫ СУЮК АЯЛ

«Тең тени менен, тезек кабы менен» дейт, ал ошол аягы суюк катындан байланыш тапкан.

Ш. Абдыраманов. Гүлазык.

«Аягы суюк аял, (эркек)» — бузукчулук кылып жүргөн аял же эркек. Ак никелүү аялынан же эринен тышкары башка адамдар менен жүргөн адам.

Кыргыз ар бир одоно, орой сөздү колдонууну жаман көргөн, сылык, сыпаа сүйлөгөндү жакшы көргөн. Жаштарды ошого үйрөткөн. Орой адамды «иттин мурдунан түшкөндөй» деп жек көргөн. Эмне үчүн жүрөнөөк адамды «суюк» деген сөз менен сыпаттады? «Суюк» зат бир жерге турбайт, туш-тушка ага берет. Ошон үчүн турмушунан бузулган адамды «суюк» деген сөз менен сыпаттаган. «Суюк» деген сөздүн карама-каршысы — «коюу». Аны менен жакшы, оор басырык адамды сыпаттаган. «Мүнөзү коюу адам» деген сүйлөмдөн эле байкоого болот.

АЯК БОШОТОР

Бала Балтегин чакырды. Орозкул атып салайынбы деп калат кээде, мындай күнк этип үрбөй турган аяк бошотор иттин кереги эмне дейт. Таятасы гана жакшы ит табылганча деп суранып маалкатып жүрөт.

Ч. Айтматов. Гүлсарат.

«Аяк бошотор» — тамактан башканы билбеген жалкоо; тамак ичип гана бекер жүргөн адам. Аякка куйган ашты ичип, аякты бошотуп гана, куурай башын сындырбаган бүлө.

Кыргыз эли жалкоону жаман көргөн. Андайларды жек көрүп, «жатып ичер», «арам тамак», «аш кеби» деп мыскылдап макал чыгарган. «Жалкоодон теңирим безиптир» деп да коркуткан. «Жардылык жанга тынч экен, жатып ичер аш болсо» деп кыялданган адамды мазактап сүйлөгөн. Тескерисинче: «Жамгыр менен жер көгөрөт, эмгек менен эр көгөрөт», «Эмгек кылсаң эринбей, тоёт кардын телинбей», «Кулча иштеп, бийче же» деп толгон макал чыгарган. Адамдарды эринчек болуудан, жалкоо болуудан качырган. «Балам кара борчо болсун» деп, эрке кылбай, мал бактырып, жумуш кылдырып койгон.

АЯК ЫЛОО

Азыр мага аттын жакшысынын кереги жок, аяк ылоо болуп жөө жүрбөсөм болгону.

А. Убукеев. Чыр дөбө.

«Аяк ылоо» — мингич, минип жүрүүгө жарай турган унаа. «Ылоо» көпчүлүк тарабынан бирөөгө бекитилип берилген ат. Илгери жасоолдор ким тың ат минип келе жатса, ошону тартып минип кетер эле. Ошондуктан ал атты «ылоолоду» деп атай турган.

Жогорку «аяк ылоо» деген сөздүн тегине келели. Кыргызда «Ат жокто аяк ылоо болот» деген макал бар. Ал макал кыскарып, «аяк ылоо» болуп калган. Албетте, ат жокто, адамдын өзүнүн эки аягы (буту) мингич катары кызмат кылат эмеспи. Сүйлөм кыскаргандан кийин «аяк» деген сөз «мингич» маанисине да ээ болуп калган.

АЯТЫЛ КУРСИ

Макен намаз окуурда «ошол эле эске түшпөсө экен» деп жаман шаша турган. Эчен аяттарды, аятыл күрсүлөрдү окуса да пайда кылбайт. Кулак кагып, сүрө окуп, саждага жыгылганда «кылт» этет да (*ала турган токолу* Х. К.) эсине түшөт.

— Мына шайтан, мына азгыруу... астафурулла... тобо намазды бузат. Кудайга күнөкөр, пайгамбарга шерменде кылат.

С. Карачев. Эрк таңында.

«Аятыл курси» — курандын 2-сүрөсүнүн 256-аяты, «такты аяты, ыры» деген мааниде. Ислам дининде бул аятты өтө ыйык санайт. Муну окуп, тегерете сызык сызып койсо, эч бир жырткыч ал алкак сызыктын ичине кире албайт деп ашчыра даңазалайт. Котормосунан эле ал аяттын касиети канчалык экенин окуучу өзү байкайт. Котормосу: «Бир алладан башка, жандууда да, жансызда да, алла да жок. Ал уктап да, үргүлөп да койбойт: жердеги, асмандагы болгон нерселердин барлыгы ошонуку. Анын буйругусуз ким бир нерсени жактай алат экен? Ал ошолорго чейинки болгондорду да, алардан кийинки эмне болорду да билип турат. Алар болсо анын билгенин биле алышпайт.

Ал каалаганда гана биле алышат. Анын тактысы асманды да, жерди да ээлеп турат, коргоо да оор эмес, ал — жогору жана улуу!» Бул аятты кыргыздын молдолору өлүккө да, жинди болгонго да, төрөбөгөн аялга да окуй берет. «Караңгы элге — капыр да молдо» деген элдин макалы да ушундан кыясы. Араб тилинде болгон соң «каснеттүү» өңдөнө берет окшобойбу?

Жогорку тексттин ичиндеги араб сөздөрүн чечмелейли: «Сажда» — баш урунуу, чекени жерге тийгизүү. «Астафурулда» — арабдын «астагфируллох» дегенинен өзгөргөн, «ыстыгфар» — өкүнүү, «аллох» — буйрук берүүчү кудай. «Шайтан» — байыркы еврей тилинде — «сатан», орус тилине киргенде «сатана» болуп калган. Араб тилине киргенде — «шайтан» болуп өзгөргөн. Кыргыз араб тилинен алган.

БААБЕДИНГЕ ЖАЛЫНУУ

Кээ бирлерин карасаң,
Баабедин айтып бакырып,
Кээ бирлерин карасаң,
Эр Манастын артынан,
Алты түмөн калмакты,
Аралап калган качырып.

Манас.

«Баабединге жалынуу» — шайыктын аты.

Кыргыз элинин эпосторунда, эл адабияттарында жана көркөм адабияттарында көп айтылат. Бул адам тарыхта белгилүү эле киши. Чыныгы өз аты — Баховиддин накшибандий — Сеид Мурад бин Жалалиддин. 1318-жылы туулган, 1380-жылы өлгөн. Орто Азиядагы белгилүү шайык. Бухаранын жанындагы бир кыштакта туулган. Ошондо өлгөн. Жаш кезинде суфизм жолуна түшкөн. Адамдарды кембагалдыкка, кедейликке үндөгөн. «Дил — махаббатка, кол — эмгекке кул болушу керек» деп айткан. Өзү дыйканчылык кылган. Өз кыштагында бир аз жерге буудай жана буурчак айдап, ошону менен тиричилик кылган. Кийин шайы кездемелерге түр түшүрүү жана миске оймо-чийме түшүрүү менен кесип кылган. Арабстан, Иран, Орто Азияны кыдырган. Эл буга — балаадан куткаруучу пир катары сыйынып калган. Эшендер, дербиштер аркылуу ислам дини менен кошо кыргыз элине бул кишинин аты кеңири таралган. Элдин сыйынуусуна абдан кирген. Бардык учурларда бул адамга жалына берет. Бул кишиге атап мал соёт, дасторкон жаят. Накшибанди — араб-фарсы сөзү, «художник, сүрөтчү».

БААР ТАБУУ

Малдан ачып баарды,
Кыдырттым далай шаарды.
Манас.

«Баар табуу» — жыргал көрүү, үзүрүн көрүү, пайдасын көрүү.

«Баар» — фарсы-тажик тилдеринде «бахра» болуп айтылат. Жогорку эле мааниде. Мындан башка да ушул эле тилдерден кирген «баар» деген сөз — жаз, көктөм деген мааниде.

Кунажын тууду бир күнү
Жаздын баар айында,—

деген Тоголок Молдонун ыр сабынан байкоого болот. Кыргыз тилинде «бахра» да, «бахар» да бирдей айтылып, омоним болуп калган.

БААТЫР ТАБАТ

«Баатыр табат, батман жейт» — кыргыз элинин макалы. Баатыр, иштерман адам иштеп көп табат, ошончолук жыргалын көрүп, каалаганынча ичет, жейт деген мааниде. Бирок, кээ бирөөлөр: «Табарын баатыр табат, жыргалын башкалар көрөт» деген мааниде жаңылыш түшүнүшөт.

«Батман» фарсынын сөзү, бир нерсенин оордук өлчөмүн билдирет, түрдүү элдерде түрдүүчө колдонот. Өзбектерде — 2 менен 11 буттун аралыгындагы оордук өлчөмү. Кыргыздарды — 4 менен 16 буттун аралыгындагы оордук өлчөмү. Жердин аянтын да илгери батман менен өлчөгөн. Кыскасы — бул өлчөмдө белгилүү бир чектин жоктугун жогоруда айттык. Азыр эч жерде колдонулбайт. Кыргызда — «Батмандап кирген оору — мыскылдап чыгат» деген макал да бар. Мына ошентип, «батман» деген сөз — колдонулуудан чыгып, макалдарда гана сакталып калган. Ошондуктан анын мааниси да элге түшүнүксүз боло баштаган. Ар ким ар кандай мааниде колдоно турган болуп кеткен. Кээде сөздүн мүчөсү (курандысы же уландысы) түшүп айтылса да сөздүн мааниси арсар болуп калат. «Баатыр табат, батман жейт» деген макалдагы «батман» деген сөздүн «-ла, -ып» мүчөлөрү түшүрүлүп айтылгандыктан, мааниси эки ача болуп калган. Экинчи макалда мүчөлөр толук сакталгандыктан, маани да так болуп турат.

БАБА-ДЫЙКАН

Орток аштык айдаган
Дыйканчынын көзүмүн.
Абышка болуп кубулган,
Баба-Дыйкан өзүмүн.
Арстан Манас кулак сал,
Сага айта турган сөзүм бар.
Манас.

«Баба-Дыйкан» — элдин ишениминде эгинчилердин пири, колдоочусу.

Элдин ишениминдеги бул олуя тарыхта болгон адамбы же кыялы жомокпу, ошону чечмелейли. Мындай олуянын болгону эч бир тарыхый китептерде айтылбайт. Эң алды менен «дыйкан» деген сөздүн маанисин чечип аламыз. Бул иран тилдеринде «дехкан» деп айтылат. Эң алгачкы мааниси: Орто Азия жана Иранда ири жер ээлери жана кээ бир кыштактарда «аксакал» адамдар жогорку термин менен аталган. Анын кээ бирлери князь катары саналган. Эми «Баба-Дыйкан» деген сөзгө келсек, «баба» түрк элдеринде түпкү ата. Демек, биринчи жер айдаган, эгин эккен биринчи ата. Мындай ата эч тарыхта болуу да мүмкүн эмес. Адам баласынын жомогунда эң биринчи эгин айдаган, нан тапкан киши — Курандагы Адам-Ата. Курандын уламышында: Кудай таала Адамды биринчи жолу топурактан жасап, ага жолдош болсун деп Обо-Энеин анын кабыргасынан жасаган имиш. Кудай аларды тыйган жемишимди жеп койдун деп, жерге айдап жиберген. Ачка өлүп кала турган болгондо өзүнүн Жебирейил бериштеси аркылуу Адам-Атага бейиштен бир баштык буудай, эки өгүз, бир амач жиберген. Адам-Ата эгин айдаган. Обо-Эне пан жасаган. Мына биринчи эгин айдаган түпкү Адам-Атабыз, менин пикиримче, Баба-Дыйкан аталып кеткен түрү бар.

БАЙГАМБАР БАРЫНА АЗЫР

— Сага келдим, Марат, үйгө жүр. Конок болуп кел. Албетте мурункудай алдыңа тамак жайнатып меймандоочу чамам азыр жок. Пайгамбар баарына азыр деген, бас,— деп мени ошол жерден жетеледи.

Жунай Мавлянов. Келе колуңду.

«Байгамбар барына азыр» — барга ыраазы болуу, барга канаат кылуу; колдо бар менен сыйлоо.

Бул накыл сөздүн төркүнү динге барып такалат. Анын жөнү мындай: дин ишениминде: байгамбар — кудай тарабынан адамдардын арасына үгүт иштерин жүргүзүү үчүн, динге үндөө үчүн жиберилген өкүл. Алар (байгамбарлар) өздөрүнүн иштерин адамдар арасына таркатууда толгон азап-тозокторду, кордуктарды көргөн имиш. Бирок, ошонусуна карабастан, өздөрүнүн иштерин уланта берген. Эмне жапаа чекпесин, бардыгын моюнга алган, ал жапаага чыдаган, боло турган азап-тозокко даяр турган. Арабдын «хазыр» деген сөзүнүн бир мааниси — «моюнга алуу, даяр туруу». Бул негизги маани кыргыз тилинде өзгөрүп, «барга ыраазы болуу, макул болуу, колдо барды берүү» деген мааниге өткөн. Анын диний мааниси жоюлган да, жөнөкөй мааниге айланган. «Байгамбар барына азыр» деген турмушта, тиричиликте көп колдонулат.

БАЙМАНАСЫ ТАШЫП ТУРУУ

Жакшы жер кайран Каратегин. Байманасы ташыган жер.

Т. Касымбеков. Сынган кылыч.

«Байманасы ташып туруу» — ашып-ташып турган кез; берекеси жайнап турган мезгил: иши онунан келип турган кез.

Паймана — илгери суюктукту, чубурулма нерселерди өлчөй турган аяк, чыны сыяктуу идиш экен. Албетте, бир нерсени сатканда же өлчөп бергенде, толтура, ашыгы менен салып өлчөгөн. Кем өлчөп бергенди кыргыз эли да, өзбек эли жана башка элдер да жаман көргөн. «Таразадан жесең — таш бака болосуң» деп макал чыгарган. Таш бака илгери соодагер экен. Ал дайыма бир нерсе сатканда элге кем өлчөп берчү экен. Ошондуктан элдин каргышы тийип, ошол соодагер таш бакага айланып, таразасынын эки табактын асты-үстүнө жамынып калыптыр деп карыялар көп сөз кылчу. Ушундан улам, бир нерсе саткан адам эч убакта кем өлчөп бербейт, ашыгы менен берет. Ушуга байланыштуу ашып-ташып, берекеси жайнап турган жерге же адамга карата жогорку накыл кеп пайда болушу этимал.

БАЙЛУКАНАГА АЙЛАНДЫРУУ

Ата жайын байлуканага айландырып таштап, жаңы үйүндө мамур-жумур жа-

шаганын көрүп турабыз го. Арбак ыраазы болмоюн, тирүү жан жыргабайт.

Ж. Мавлянов. Нан.

«Байлуканага айландыруу» — үкү жапалактын үйүнө айландыруу; аңгыратып ээн таштап, урандыга айландыруу.

Байлукана — эки сөздөн түзүлгөн: байлу — өзбек тилинде — байүгли. Үкү — жапалактын, мыкый үкүнүн бир түрү. Өзбек эли менен аралаш жашоонун натыйжасында, байүгли кыргыз тилине кирип, байлу болуп калган. Кана — фарсы — тажик сөзү, «үй» маанисинде. Байлу (үкү жапалак) — үкү куштарынын түркүмүнө кирет. Түнкү жыйткыч. Көп өлкөлөрдө жашайт. Буту эң күчтүү, тумшугу иймекей, табышсыз учат. Бул канаттуу — тоолордо да, чөлдөрдө да, уранды, кыйрандыларда, көрүстөндөрдө да жашайт. Ыйлаган баланыкындай үн чыгарат. Үкү түркүмүнө кирүүчүлөр абдан көп. Мыкый, жапалак үкү, бабырган сыяктуу түрлөрү бар.

БАКА МАЦДАБАЙ КАЛГАН

Тегерегинде өскөн кызыл куурай, шыраалжын менен кызыл куурай үстүн басып калган тамдын угу араң-араң көрүнөт. Качантан бери тиги тамдын ичине бака мандай элеги бештен белгилүү.

С. Өмүрбаев. Бороондуу күндөр.

«Бака мандабай калган, бака мандабаган, бака маңдай элек» — такыр ээн, жан барбаган, кангырап бош калган деген маанилерде колдонулат.

Бул накыл кептин ичиндеги «маңда» азыркы тукумга түшүнүксүз. Уйгур тилинде «маң» — «бас, жүр» деген мааниде. Сөздүн уңгусу — «маң», «да» куранды. Кыргыз эли уйгур эли менен көп замандар мурун жоолашып да, татуулашып да келген. Кыргыз тили менен уйгур тили сөздүн составы жагынан абдан жакын. Кийинки жылдары деле түндүк кыргыздар Уйгурстан менен тыгыз байланышта болгон. 1916-жылкы көтөрүлүштө кыргыздардын жартысы Уйгурстанга барган. Мына ошонун натыйжасында түндүк кыргыздардын тилинде: конок (жүгөрү), зардек (сабиз) сыяктуу сөздөр да кирген. «Бака мандабаган» деген накыл кептин ичиндеги «маңда» түшүнүксүз болгону менен, жалпы мааниси түшүнүктүү. «Ээн калган» деген мааниде жыш колдонулат.

БАКАН ООЗДУК КЫЛУУ

Бөлөктөн барса ал жерге,
Бакан ооз чыгып ичинен,
Түбүнө чогуу жетет деп,
Беш балбандын барысын
Эр Манас кырып кетет деп.
Манас.

«Баканооздук кылуу» — бирөөлөрдүн жашырын сүйлөшкөн сөздөрүн тиешелүү жерге тымызын билдирүү.

«Баканооз» — арабдын жана фарсынын сөзү: «вокеа» — окуя, болуп аткан иш, «навис» — жазып туруучу, жазуучу деген маанилерде. Бул эки сөз кыргыздын табыштык өзгөчөлүгүнө багынып, «бакан ооз» болуп, эл өзүнчө маани берип алган. Бакандын ачасы экөө болот. Ошол сыяктуу кээ бир адамдын оозу да экөө болот, бир оозун тыйса, бирин тыя албайт деп саналган. «Баканооз — океан навис» — илгери Бухара хандыгынын убагында Амирди коргоочу жашырын кызматчы. Экинчи мааниси — сөз ташычу адам, жашырын тынчы.

БАЛА БЕРИШТЕ БОЛОТ

— Баланын тилеги бериште болот дейт.
Тилегинердеп тегеренейин. Ошентип жүр.
Б. Сексенбаев. Сезим учкундары.

«Бала бериште болот» — баланын айтканы келет, бала мурун сезет, баланын оозунда жакшы тилек болот деген маанилерде жыш колдонулат.

Ислам дининин жобосунда: «Бериште» — кудай тааланын күнөөсүз заттары. Алар үйлөнбөйт, асманда жашайт. Дайыма эле кудайга кулчулук кылат. Күнөөдөн сап. Күнтүн дебей кудайга салабат айтат да турат. Алар сансыз. Динге ишенген адамдар аны канаттуу нерсе катарында элестетет. Бериштелер Адам жаратыла электе эле болгон. Алардын ыймамы — Азезил деген оттон жаратылган зат Адам-Атага баш урунбагандык үчүн, кудайдын даргейиннен таш менен куулган. Кийин Ибилис, Шайтан атка конуп, адамды азгыра турган бузукуга айланган имиш. Бериштелердин ичинен төрт бериште Кудайга жакын, Алар: Жеберейил — кабарчы, Азирейил — жан алгыч, Мекейил — азык камдагыч, Исафил — сур тутугу менен, акыр заман болгондо бир үйлөгөндө бүткүл жандуу нерселер жалп этип өлүп калат. Мына, кудайдын бериштелери ушундай сү-

рөттөлөт. Үймамы Азезилден башкасы — кирсиз, күнөөсүз заттар. Дин жомогу ушундай. Мына ушундан улам кыргыздар бөбөктү бериштеге тенеп, ызаттаган.

БАЛАНЫН ҮЙҮ

— Таякем кызык! Бала менен кошо бала болуп... Оюна койсо булар да андан ары... Бар, тарагыла үйүңөргө... деп силкинет Үпөл кээде. — Баланын үйү, Банын алачыгы эмес, бу! Уктатышпайт экен го булар.

С. Өмүрбаев. Бороондуу күндөр.

«Баланын үйү, Банын алачыгы кылуу» — үйдүн ичин чакчелекей түшүрүп жиберүү; үйдүн ичин баланын ойну кылып, опур-топур кылуу.

Бул накыл сөздүн төркүнү Бугу эненин уулу Бапага барып такалат. Уламышка караганда, Мүйүздүү байбиченин Жаманкул, Бапа деген эки уулу болгон. Ушул экөөнүн атасы Алсейит. Санжырачылар бүткүл Бугу уруусун Алсейиттен таратат. Бапага Мүйүздүү эне Олуятты алып берет. Бападан тогуз уул болгон экен. Ошентип, Бапа үйлөнгөндөн кийин өзүнчө алачыгы болот. Алгачкы кезде Банын балдарына карап башка балдар келип, Банын алачыгын балдардын ойнуна айландырган болуу керек. Сыягы, опурап-топураган үйдү Банын алачыгына теңеген. Бара-бара накыл сөзгө айланып кеткен, жалпы эле кыргыз урууларына тараган кейиптенет.

БАЛБАН КӨТӨР

Ал аңгыча болбой, ар ким туш-туштан чуу көтөрүп, жыккан балбанды «балбан көтөр» кылып алып кетишти.

Т. Сыдыкбеков. III т.

«Балбан көтөр» — жөө күрөштө балбанды, намыс алган тараптын адамдары жүгүрүп келишип, балбанды жыгылган адамдын үстүнөн «балбан көтөр!» деп кыйкырышып көтөрүп кетүү. Албетте, бул жыккан балбан үчүн чоң сыймык болгон.

Кыргыз эли байыркы замандан бери эле балдарын жөө күрөшкө, ат үстүнөн оодарышка, жерден тыйын эңишке

машыктырып үйрөткөн. Бекер отурган абышкалар кечинде дөбөгө отуруп алып, балдарды күрөштүрө турган. Күрөштүн ыкмаларын үйрөтө турган. Ар кандай аш-той балбан күрөшсүз өткөн эмес. Балбан жигиттер күрөштө уруунун намысын алып берип, өзү да байге алар эле. Ошондуктан күрөш кыргыздарда айрыкча орунду ээлеген. Балбандарын «муундуу болсун» — деп буудай майлап бага турган. Балбандардын пири Манас жомогундагы Кошой карыя болгон. «Кошой абам колдосун!» деп күрөшкө чыккан.

БАЛТЫР БЕШИК БАЛА

Алты айлык болгон чагы экен,
Балтыр бешик бала экен.
Эл ыры.

«Балтыр бешик бала» — бешикте бөлөнүп жаткан бала, бешикте чоңоюп аткан 7—8 айлык бөбөк.

Эмне үчүн «балтыр бешик»? «Балтыры аракетке келе элек, балтыры бешиктен чыга элек» деген мааниде го деп ойлойбуз. Бала басып калганда, аны «балтыр бешик» деп атабайт. А балким «балтыр» деген сөз «балдур, балдыр» деген сөздөн өзгөрүлүп калышы да этимал. «Балдур, балдыр» байыркы түрк тилинде, азыркы уйгур тилинде «мурун, илгери» деген мааниде. «Мурун бешикте жаткан» деген сүйлөм «балдыр бешикте жаткан» деген сүйлөм менен мааниси бир болгон чыгар. Уйгурда — «балдур келдим» — мурун келдим деген сөз.

БАРАҢ МЫЛТЫК

Балдары бараң аткан жер,
Баракатта жаткан жер.
Балапан багып чоңойткон,
Аман калчы, кайран эл.
Токтогул.

«Бараң мылтык, сайлуу бараң, ак бараң» — милте менен от алдырган сайлуу мылтыктын бир түрү.

«Бараң» — иран элдеринин «фаранги» деген сөзүнөн өзгөрүп калган. «Фаранги» деп фарсылар француздарды атаган. Демек мылтыкты эң алды менен француздар чыгарган. Бул мылтык Орто Азияга илгери кеңири таралган. Манас жомогунда «Ак бараң» деп айтылат. Кыргыздын мергенчилери «бараң мылтыкты» көп урунган. Мылтыктын стволу узун болгон. Стволунда сайы болгон. Ошондуктан

алыска тийген. Мылтык оор жана стволу узун болгондуктан, атканга жайлуу болсун деп стволуна шыйрак бекитип койгон. Кийинчерээк фарсылар жалпы эле европалыктарды «фаранги» деп атап кетишкен.

БАРДЕНКЕ МЫЛТЫК

Жатаардан таң атканча жортуп жүрүп,
Барденке боолуу мылтык ийинге илип,
Табалбай бир да жылкы жайытынан,
Ан үчүн бир айылга салды бүлүк.
А. Чоробаев. Тандалган чыгармалар.

«Барденке» — мылтыктын бир түрү. Орустун «берданка» деген сөзүнөн алынган. Бул мылтыкты 19-кылымда орус генералы Горлов Америкадан келген Бердан деген адам менен биргелешип, ойлоп чыгарган. 1868-жылы орус армиясы ушул мылтык менен куралданган. Кыргыз эли Россияга кошулгандан тартып, бул мылтык кыргыз арасына кеңири тарады. Милтелүү мылтыкка караганда бул алда канчалык атууга ийкемдүү болгон. Кыргыз элинин илгерки замандан бери колдонгон куралы: топ (замбирек), бараң, жазайыл болгон. Бул айтылгандар эл жомокторунда кеңири баяндалат. Кийин «Кушатыр» деген мылтыкты да урунду. Кийин анчылар «Кош ооз» деген эки стволдуу мылтыкка өттү. Буларды көбүнчө бытыра менен аткан. Кыргыз усталар бытыраны да, окту да өздөрү жасап алганга үйрөнө башташкан.

БАСА КӨКТӨӨ

«Урушта туруш жок» деген макал бар. Акебиз айткандай, азыр барыбыз аттанып барып, жапырт ат коюп, Көңүл букарасын баса көктөп кирели.

Ш. Үмөталиев. Турмуш тузагы.

«Баса көктөө» — кандайдыр бир ишти зордоп, эркинен тышкары кыстап иштетүү деген мааниде.

Накыл сөздүн теги төмөнкүдөй: кыргыз боз үйдүн жыгачтарын көбүнчө сары талдан жасаган. Керегелерин, ууктарын койдун кыгынын коруна сойлотуп, жумшартып, атайы жасалган тезден өткөрүп матаган. Кереге жыгачтары маталып бүткөндөн кийин, бодонун чылгый терисинен көк тилип алып, керегени тордогон. Ошол кезде жакшы

кыналбаган жерлерин, уста тизеси менен капшыра басып, чылгый көктү түймөлөгөн. Көк катканда — керегенин ыкка келбеген саканактары — кыналышып, эпке келип калган. Мына ушундан улам «Керегени баса көктөгөндөй» деген накыл кеп кыскарып, «баса кектөө» деген форма алган. Оозеки сүйлөөдө болсун, адабиятта болсун, кеңири колдонулат.

БАСТАШКАНЫМ — БАКБУРЧУН

Басташканым — Бакбурчун,
Касташканым — Каканчын.
Манас.

«Басташканым — Бакбурчун», — кытайдын падышасы. 982—83-жылдары жазылган «Худуд-ул — аалам» аттуу автору жок географиялык чыгармада Кытайдын падышасын «фагфури чин» деп атаган. Мир Алишер Навонинин атактуу чыгармасы «Фархад жана Ширинде» да Кытайдын падышасын «фагфури чин» деп жазылган.

«Фагфури чин» эки сөздөн түзүлгөн. «Фагфур» — кытайдын мыкты форфор чыгарган аймагы, ошону менен катар ошол мыкты форфор идиштен тамак ичкен кытайдын падышасы. «Чин» — фарсы тилинде — кытай. Ошентип, тажик, өзбек тилдери аркылуу «фагфури чин» кыргыздын улуу жомогу «Манаска» — кыргыз тилинин тыбыштык түзүлүшүнө ылайык «бакбурчун» болуп кирген. «Каканчын» да эки сөздөн түзүлгөн. «Какан, каган, кан» — түрк сөзү, «чын» — кытай. Ошентип, «каканчын» — кытайдын падышасы, кытайдын каны.

«Фагфур» (форфор) идиш кытайдын падышасынын наамы болуп калышы таң каларлык иш эмес. Тилде боло берет. Мисалы, «Бадыбот» — түндүк кыргыздардын тилинде — кесе, чоң чыны. 1920-жылдары Ташкент шаарына окууга жөнөгөн балдар «подвод» жалдап бара турган. Жолдо бозочулардан подводчулар иче турган «подвод чыны» — кыскарып, «бадыбот» болуп калган.

БАСЫГЫН БУЗА ЭЛЕК

Басыктарын бузбастан жүрүп отурушса, албетте, алар да ошо бийиктикке көтөрүлүшөт.

А. Убукеев. Жакшынын шарапаты.

«Басыгын буза элек, басыгынан жаңыла элек» — келе жаткан калыбын өзгөртө элек, бир калыпта келе жатат

деген маанилерде колдонулат. Накыл сөздүн төркүнү — басыгы тынч, басыгын бузбай бир калыпта баскан жүрүштүү атка барып такалат.

Басыктуу аттын үстүндө жүргөн адам чарчаган эмес. Басыктуу аттын үстү өтө эле тынч болгон. Басыктуу атты ээси балдарга да мингизчү эмес. Жаш балдар көбүнчө чаап, таскактатып, текирендетип жүргөндү жакшы көргөн. Бала минген басыктуу аттын басыгы да бузулган. Кээ бир мыкты аттар канчалык алыс жол жүрсө да бир калыпта лепилдеп басып отурган. Мына ушундан улам, турмушунда бир калыпта жүргөн, өзүнүн жакшы калыбын өзгөртпөгөн адамдарды эл жактырган. Андай адамга «басыгын өзгөртө элек, басыгынан жаңыла элек» деп сыпат жасап алган. Накыл сөз жеке гана адамга эмес, түрдүү көрүнүшкө, окуяга да колдонула берет.

БАТАЛАШЫП АЛУУ

Өз башын аябаган — киши башын далдал кылбайбы? Бул жаны күйгөн букаранын азыр аянчу түрү жок. Баталашып алган окшобойбу?

Ш. Үмөталиев. Турмуш тузагы.

«Баталашып алуу» — касташкан тарапка каршы өз ич ара жашырын бир пикирге келүү. Ушул сүйлөшкөнүбүздү бузган адамды арбак урсун, кудай урсун деп келишип, бардыгы бата кылуу.

Ушул мааниде «Батыба токтотуу» деген накыл сөз бар. Кеңири маалымат алуу үчүн, ошо уя каралсын.

БАТУБА КЫЛУУ

...төрөлөргө, анын солдаттарына каршы казатка аттанууга «батуба» кылып тарапты. Булар ошол «батубага» катышып калгандар экен.

А. Убукеев. Чыр дөбө.

«Батуба кылуу» — 1. диний мааниси: шарыяттын айрым талаш маселелерине карата казылар, мупталар, ыймамдар тарабынан чыгарылган эреже же токтом, жобо; 2. кыргыздарда: бийлер, болуштар, билермандер, уруу ак сакал-

дары тарабынан ооз жүзүндө келишилген ынтымак. Диний мааниси түндүк кыргыздарда колдонулган эмес. Өздөрүнүн эски салттарына ылайыктап өзгөртүп алган. Батуба — арабдын сөзү, фатва деген сөздөн өзгөргөн.

БАШ МАҢ БОЛУУ

«Баш маң болуу» — санаага берилип баш айлануу, ойлоно берип башы катуу деген маанилерде колдонулат.

Кыргыз эли өзүнүн узун өмүрүндө келесоо кыла турган, башты айландырып жинди кыла турган нерселерди чылым кылып да чеккен эмес, эзип да ичкен эмес. Бул кыргыз элине бүткөн чоң касиетинин бири. Кыргыздар 1910-жылдан тартып апииним, кийин кендир да айдады. Накыл сөздүн чыгышы ушулар менен байланыштуу. «Ман» фарсы — тажик тилинде кендирдин башынан жыйнап алына турган чан. Фарсы-тажик тилинде — «маң» — «бяң» болуп айтылат. Бирок, «баңги» дегенди кыргыз «маңги» деп айтпайт. «Баңги» жогорку тилдерде «нашаа чегүүчү». Кыргыздар «мендубана» деген өсүмдүктү жакшы билет. Ал сөз «баңги дивоне» деген эки сөздөн түзүлгөн. Анын чөйчөкчөсүндөгү уругун жеген адам келесоо болуп калат. «Дивоне» — «келесоо» деген мааниде.

БАШ ООНА АЙЫ

— Баш оонанын он төртү, он беши көрүнгөн... Айдын так ушундай толугунда кетишти эле, кагылайындар!

С. Өмүрбаев. Бороондуу күндөр.

«Баш оона» — кыргыз элинин илгери колдонгон айынын аты. Азыркы ай эсеби менен салыштырганда — август айына туура келет.

Алтайлыктардын тилинде август айы — «күскү куран» деп аталат. «Куран — «элик». «Оона» тува тилинде — эликтин ургаачысы.

«Казат» арабдын «газават» деген сөзүнөн өзгөргөн. Мунун түпкү мааниси — мусулмандардын капарларга каршы жүргүзгөн согушу. Кийинки өтмө мааниси — жалпы эле ак иш үчүн жүргүзгөн согуш. Мисалы, Манас жомогундагы «Чоң казат» сыяктуу. Ата мекендик чоң согушту да эл «казат» деген термин менен атап кетишти.

«Кагылайын» — кыргыз аялдарынын жаштарга карата айткан жалынуу сөзү. Кыргыздар ооруган адамга улак союп, анын өпкөсү менен оорулуу адамды чаап эмдеген. Ошон үчүн аялдар: «өпкөмдү чабайын, өпкөмдү кагайын» деп жалынган. Мына ушул сүйлөм кыскарып, «өпкө болуп кагылайын» болуп калган. Ал кыскарып, «кагылайын» деген сөзгө айланган.

БАШ ТОГОЛОТУУ

Ушул Алапай жалпандап баш тоголотуп, кичинекейлерди далай алакеттен өткөзчү.

Ш. Бейшеналиев. Даңка жараша жүк.

«Баш тоголотуу» — бир нерсеге үйрөтүү, үйрөтүп машыктыруу деген мааниде колдонулат.

Кыргыз элине карышкырдын кылык-жоругу абдан тааныш. Койдун каардуу душманы. Карышкыр бирди гана жеп тим болбойт, ал кой ээн жолукса, улам бирин тамактай берет. Карышкыр алпарган койдун башын беттен тоголотуп, бөлтүрүктөрүн кубалатып, талаштырып үйрөтөт. Мына ушундан улам, «баш тоголотуу» деген накыл сөз жасалган.

БАШБУРТУ БҮТКӨН

«Башбурту бүткөн» — иши оңунан чыкпай калган, ал санда жок болуп калган деген маанилерде колдонулат.

Кыргыздар илгери, падыша заманында башбуртту билген эмес, өздөрү да башбурт алган эмес. Ажыга барган кыргыздар гана башбурт алышы мүмкүн. Ал эми шаарда жашаган башка улуттар паспорттон (башбурттан) пайдаланган. Паспортсуз элдерди кыдырып жүрүү мүмкүн эмес эле. Паспорт белгилүү мөөнөткө берилген. Мөөнөтү бүткөндө паспорт ээси эч жакка бара албай калган. Муну кыргыздар илгери татар соодагерлеринен, өзбек соодагерлеринен билген. Паспорттун мөөнөтү бүтүүнү кыргыздар паспорт ээсинин ишке жарабай калганы деп түшүнгөн. Мына ушундан улам, «башбурту бүткөн» деген накыл сөз чыгарган. Бул накыл сөз илгери эле кыргызга белгилүү болчу. «Паспорт» француз сөзү.

БАШКА ШИРИ КИЙГИЗҮҮ

Сен, бизди башка жолго киргизип,
Арамдыгын билгизип,
Азыр сени соёмун,
Башыңа шири кийгизип.

Манас.

«Шири кийгизүү» — илгерки заманда колго түшкөн душманга, баатырга кийгизилүүчү баш кап. Бул баш кап-ты төөнүн же жылкынын чылгый терисинен жасаган. Чылгый тери кургаган сайын курушуп, адамдын башын катуу кыйнаган.

«Шири» — катып калган тери. Ышталган калың тери да «шири» деп аталган. Монгол-калмак тилдеринде да «шир» — «тери, кайыш». Алтайлыктардын тилинде «шыра» — «кыйноо, азап тартуу». «Шири кийгизүү» — кыргыз тилинде — «коок кийгизүү» деп да аталат.

БАШКА ЧУКАК

Күнгөйдүн гүлдүү сыргагы,
Башка чукак болгудай,
Жалгыз экен тырмагы.

Манас.

«Башка чукак» — баладан кемчил, баласы жок деген мааниде. Ар бир кемчил нерсенин бардыгы ушул накыл кеп менен айтыла берет. Кээде малга чукак деп да колдонулат.

Чукак — монгол тилинде — чухаг болуп айтылат. Эки түрдүү мааниде колдонулат: 1. анда-санда, сейрек учураган, кемчил; 2. өтө баалуу, аз учурай турган (мисалы, казына).

БАШЫ КАРА

Атам сатып башымды,
Малга кетип баратам.
Башы кара, буту айры,
Чалга кетип баратам.

Тоголок Молдо. I т.

«Башы кара, буту айрынын бири» — киши санында жок, кишилик сыпаты кем адамга карата мыскыл түрүндө колдонулат. Адамга окшогон башында чачы бар, адамга окшогон эки буту бар бир макулук деген мааниде.

Кыргыз эли илгертеден бери эле киши менен кишиче сүйлөшө албаган, эл катары адамдар менен сыйлаша албаган кишини жек көргөн. Кыргыз марттыкты, берешендикти жакшы көргөн. «Киши болор кишини кисесинен тааныймын, киши болбос кишини бир сөзүнөн тааныймын», — деп макал чыгарган. Адамды сыйлап үйүнөн аш бергенди жакшы көргөн. «Сыйга сый жарашат, сыр аякка бал жарашат» деп макал чыгарган. «Жамандын бир өнөрү артык» деп, анын жамандыгын башка кишилерде жок «өнөр» деп шылдыңдаган. «Жаманды мактаса — жардан алыс кетет» деп мыскылдаган. Кыскасы — «Башы кара, буту айрыларды» кыргыз киши катарына кошкон эмес.

БАШЫН БАЙЛАП КОЮУ

Башын байлап коюу — эри өлгөн аялды башка жакка кеткис кылып, жакын тууганын бирөөнө алып берүү; бойго жеткен кызга бирөө куда болуп койбосун деп, сөйкө салып, кудалашып коюу.

Кыз балагатка толо элек кезинде эле, ата-энелер бир бирине ылайык келип калса, куда түшүп, кыз башка жакка кеткис кылып, калыңын төлөй берчү. Андай кыздын башы бошобой калчу. Кокустан кайындуу кызды бирөө ала качып кетсе, «эриш бузду» деп чоң айыпка жыга турган. Кайындуу кызды бирөө ала кача турган болсо, арада чоң чатак чыгып, эр өлүп калган учурлар болгон. Кайындуу кызды алдырып жиберүү — уруу үчүн чоң намыс эле. Башка уруулардын алдында абдан сынып калган. «Сынган Бугу» деген атактуу күү дагы ушундай кайындуу кызды ала качкандан чыккан дешет.

Кызга куда түшө электе баланын атасы кыздын энеси кандай жердин кызы болгон экен деп сураштыра турган. Кыздын атасы да кандай киши, кадыр-баркы бар адамбы деп иликтей турган. Кыздын атасы да күйөө боло турган баланын ата-энеси кандай кишилер экендигин тактап сураштырчу. Эң алды менен кыздын адамгерчилиги, ишмерлиги, өңү-түсү кандай экендигин билүү үчүн атайы сынчы адамдар жибериле турган. Ал адамдар кыздын чай куйганына чейин байкоо жүргүзөөр эле. Кээ бир дүнүйөкор адамдар малга кызыгып, кызын жайсыз жерге берген учурлар да болгон. Андай адамдарды кыргыз жек көргөн. Кызынын көз жашына карабаган таш боор деп наалат айткан. Колунда бар кыргыз кызды абдан жакшы баккан. Эркек баласы куур тон кийип жүргөндө, кызына кундуз тебетей, баркыт бешмант кийгизер эле. Кызды «конок» ка-

тары көрүп, абдан сыйлай турган. Кыздын башын байлоо — оңой-олтоң боло калган эмес. Анын толгон сыноолору болгон.

БАЯНДОС МАМЫК

Жекендос жерден алдырып,
Баяндос мамык салдырып,
Алтындуу күрсү койдуруп,
Ак боз бээни сойдуруп.
Манас.

«Баяндос мамык, жекендос» — үй буюмдары, «Баяндос» — басып жүрө турган жерге төшөлүүчү сокмо. Фарсынын «па, пан» — аяк, бут, «андаз» — төшөлүүчү деген эки сөзүнөн.

Илгери кандар, бектер баса турган жерлерге салына турган таар, килемче. «Жекендос» да адамдын астына салынуучу же башына жасталуучу төшөкчө. Муну кабып, жумшак кылып жасаган. «Күрсү» — чоң орундук, падышанын отургучу. Арабдын сөзү.

БЕГЕНЕ БОЛУУ

Бербейт экен кара жер,
Перзентин жалгыз Топчубай,
Бегене болгон дүйнөдөн.
Токтогул.

«Бегене болуу» — бөлөк, жат, башка болуп кетүү; ажырап кетүү деген маанилердеги фарсы-тажик сөзү.

Эл ырчыларынын чыгармаларында гана учурайт. Эл ырчылары, өздөрүнүн кесибиине карата, көп элдерди кыдырып, көп жерлерде болуунун натыйжасында көп сөздөрдү өздөштүргөн. Ошондуктан аларда бул сөз көп кезигет.

БЕЙСАЛАКЫ СӨЗ

Элге жаман көрүнөт,
Эби жок танып сүйлөгөн.
Бейсалакы сөз айтат,
Адамдын сырын билбеген.
Барпы.

«Бейсалакы сөз» — береке чыкпаган, даамы жок сөз сүйлөгөн деген мааниде.

«Бейсалакы» — фарсы — тажик сөзү, эки бөлүктөн турат: «бей» — «сыз» маанисиндеги куранды, «салакы» — «салика» деген сөздөн өзгөрүп калган, мазасы, даамы, маз, даам деген мааниде. Мындан башка «залака» деген сөз бар. Ал — кесепет, зыян деген мааниде.

БЕЙШЕМБИЛИК АЛУУ

Балдарды камап,
Бейшембилик алат.
Ачуусу келсе,
Өкүртүп сабап.
Тоголок Молдо. II т.

«Бейшембилик алуу» — илгери эски тартип окуусунда молдолордун бейшемби күнү балдардын ата-энесинен ала турган сыйлыгы. Илгери колунда бар адамдар балдарымдын көзү ачылсын, арбагыма куран окуп жүрсүн деп, молдо жалдап балдарын окута турган. Ошол адамдын жалдаган молдосуна жакын жердеги (кыштоодогу) адамдар да балдарын молдого берер эле. Молдолор жалаң дин китептерин окутчу. Көбүнчө куран таанымчу. Балдар жума күнү окуучу эмес. Бейшемби күнү колунда бар адамдар баласына аз да болсо акча берип, «бейшембилик» деп молдосуна бердире турган. Жума сайын молдону кышкы сүр этке чакырчу. Андан башка да колунда барлар эт, боорсок бышырып, тасторконго ороп молдого жиберчу. Кээ бир үйжайы бар молдолор өзүнүн үйүнө окута турган. Байдын үйүнө бой келип, окуткан молдолор да болгон. Молдого акы бычып коёр эле. Иши кылып эле окуунун ырым-жырымдары көп болчу.

БЕКСУЛГА КОЛ КОЮУ

Бексулга койдун колунду,
Байладын өзүн жолунду.
Көтөрө албай карызыңды,
Көрдүң белем сонунду.
Тоголок Молдо. I т.

«Бексулга кол коюу» — карызга көп акча алып, кайта төлөө кагазына кол коюу. «Бексул» — атайы мөөнөттү белгиленген суммадагы акчаны төлөө жөпүндө кол коюп берген документ-кагаз.

«Бексул» орус тилинен кирген. Орус тилинде «вексель» болуп айтылат. Орус тилине немистин тилинен кирген. Илгери кээ бир кыргыз ошондой документке кол коюп, өсүмү

менен төлөй турган болуп милдеттенме алган. Өз убагында төлөй албай малы тоорук болгон. Муну «тоорук болуу» деп атаган. «Көтөрмөгө акча алуу» деген да ушул болуу керек.

БЕЛ КУДА БОЛУУ

Алтымыш жорго айдатып,
Башына кебез байлатып,
Бел куда болгон жери бар.

Семетей.

«Бел куда» — бала атанын белинде же эненин курсагында жаткан кезинде кудалашуу. Бел куда болгон адамдар: «Эгер бирибизде кыз, бирибизде эркек бала болуп калса, чыныгы куда болуп каларбыз. Эгер андай болбой, башкачараак болуп калса, дос болуп жүрөбүз» деп, алыш-бериш кылышкан. Кыргыздар деле жакшы адам менен жакындашууну, дос болууну, куда болууну каалаган.

БЕНАРАСТЫН КЫЗЫЛ КЫМКАБЫ

Нузуп бенерастын кызыл кымкабын кийген, башында көк селде, көйкөлгөн кымкабынын ичинен ак камзолго селдесине бир өңдөш көк бото кур курчанган...

Т. Касымбеков. Сынган кылыч.

«Бенарастын кызыл кымкабы» — Индиянын Бенарес деген чоң шаарында чыгарылган кымкап. Азыр бул шаар Варанаси деп аталат. Будда дининдеги адамдардын табына турган жайы. Илгертеден бери бул шаарда кымбат кездемелер: парча, кымкап жана башкалар чыгарылган. Маданияттын да, тарыхый эстеликтердин да борбору болгон. Бул шаарда чыгарылган буюмдар соода аркылуу Орто Азия элдерине да тараган. Шаар биздин замандан 6 кылым мурун курулган.

«Кымкап» — фарсы сөзү, жибек кездеменин бир түрү. Мындан чапан, топу жана башка буюмдар тигилген. «Камзол» — орус тилинен кирген. Орустар немистен алган. Түбү арылап кетет. «Бото» — илгери Самарканда чыгарылган ак кездеме. Бул кездемеден көбүнчө селде, кур жасаган. Кийинчерээк ал кездемеге алтын жип кошо токулган. Ошон үчүн көбүнчө аны атактуу адамдар белине нечен жолу ороло турган кылып кур жасаган. Манас жомогундагы «бото кур» да ушул. «Бото» — өзбек, уйгур, казак жана башка элдердин тилинде да учурайт.

БЕРЕНДИН ТУМШУГУНДАЙ

Мурду берендин тумшугундай болуп,
тиши жок оозуна карай имерилип турат.
А. Токомбаев. III т.

«Берендин тумшугундай» — жырткыч куштардын тумшугундай, бүркүт тумшугундай, куш мурун деген мааниде.

Берен — фарсы — тажик тилдеринде парран болуп айтылат, учуучулар, каалгып учуучулар деген мааниде. Мына ушундан улам, кыргыздар берендин тумшугундай деп, бүркүткө гана жоруп, ошол маанини баатыр адамга гана сыпат кылып алган түрү бар. Бул сыпат тилибизде кыскарып, берен гана болуп калган. Демек, берен, берендер — баатырлар, кыраандар. Кыргыздардагы «Эр мурундуу келет, ат эриндүү келет» деген макал да жогорку накыл кеп менен тектешет. Жалпы эле кыргыздын баатыр адамдары бүркүт, жолборс, арстан, көк жал сыяктуу жырткыч жаныбарлар аркылуу да сыпатталат.

БЕТ ТЫРМОО

Малабаш ордуна тура калды. Айтууга жүйөлүү сөз таппай, — «то есть», «значить», «не правда», каталашасын. Сиз эмнени билесиз? Биз «инкылапчы» — деп бет тырмаар сөзгө өттү.

А. Убукеев. Чыр дөбө.

Айтышта, кысалашууда кээ бир адамдардын далил ордуна, жүйөлүү сөз ордуна кайта жала жаап, айтышып аткан адамына асылууну — «бет тырмоо» деп аташкан. Мунун теги: кыргыз кыздарынын кээ бир кылыгына байланыштуу чыккан. Анын жөнү мындай:

Кыргыз элинде — «Осурган кыз — осурбаган кыздын бетин тырмап алыптыр» деген макал бар. Мына ошол макал: биринчиден, айтууга уятыраак болгондуктан, экинчиден узун болгондуктан, эл кыскартып, «бет тырмоо» деп, айтууга эптүү жана таамай кылып койгон болуу керек. Жогорку тексттеги «инкылапчы» арабдын жана кыргыздын сөзү. «Инкылап» арабча «революция», «-чы» кыргыздын куранды мүчөсү. «Инкылапчы — революциячы» деген мааниде.

БЕШ ТОГООЛ ӨТПӨЙ...

«Беш тогоол өтпөй, бел чечпейт» — макал. Жазгы кысымчылык маалы өтпөй, адам чечинип төшөккө жатпайт деген мааниде.

Кыргыз эли байыркы замандан бери эле жылдын, айдын эсебин асмандагы Ай, Үркөр, Чолпон, Кутпа жылдыздарга карап чыгарган. Айдын жаңысында кырынан турабы же чалкалабыраак турабы, ошого карап, күндүн жаанчыл болорун байкаган. Кыштын узун түнүндө жылкычылар үркөргө карап, түндүн кайсы маалы болгонун билген. Кутпа жылдызга карап, жолоочулар айсыз карангыда багытын болжогон.

«Беш тогоол» — март айына туура келет. Ай жаңырган да Үркөр жылдызы Ай менен тогошот. Ошол тогошууну «тогоол» деп атаган. Жаңырган Ай менен Үркөр бешинчи күнү тогошкондуктан аны «Беш тогоол» деп атап алган. Демек, «Беш тогоол» — жаз айы. Ошол маалда малдын чөбү түгөнүп, мал арыктап калган болот. Жаздын мойну узарып кетсе, мал кырылган. Эл малы менен алек болот да, белин чечип, кеңири уктабайт. Ошон үчүн «Беш тогоол өтпөй, бел чечпейт» деп, макалга айландырган.

БЕШ ТЫЙЫН КОЁН

Жыргалым дыйкан барында
Жыргап көрдүм убайды.
Адырга септиң арпаны,
Аян кылдың канчаны.
Тоголок Молдо. I т.

«Беш тыйын коён, он тыйын зыян» — кылган аракеттен жакшы тыянак чыкпай, түбү зыян тартып калуу.

Макалдагы «коён», деген эмне үчүн ээсине зыян тартырды? Ошого анализ жүргүзүп көрөлү. Балким башка бир окшош сөз «коён» менен алмашып калбасын? Араб тилинде «хаён» деген сөз бар. Ал сөздүн мааниси — «пайда». Мына ушул «хаён» кыргыз тилинде «коён» болуп калган. Эми бул макал кайдан келди? Ошону иликтеп көрөлү. Илгери кыргыз эли өзүбек агайындар менен аралаш жашаган, азыр андан бетер жакын болуп калды. Өзбек агайындарда «Бир мири хаён, үч мири зиён» деген макал бар. «Мири» — беш тыйын. Демек, бир мири пайда табам деп, беш мири зыян таап калган. Бул макал кыргыз тилине оозеки маанисинде которулган да, сөздөрү кыргызча болуп, «коён» пайда болгон. «Хаён» деген сөз «пайда» маанисин-

де кыргызда деле бар. Бирок, «аян» кебетесинде жолугат. «Дүнүйө жыйдым, мал жыйдым, беш тыйынча аян жок» деген ыр бар. «Адырга сепкен арпаны, аян кылган канчаны» деген кошок да бар.

БЕШЕНЕГЕ ЖАЗГАНДЫ КӨРҮҮ

Өзүнүн бул туюк сезимдерине Сейде жооп таба албай: «Эми мен кантейин, ар ким бешенесине жазылганын көрөт да! Балдарынын багы болсо, атасы кайтып келер» — деп жатты.

Ч. Айтматов. Гүлсарат.

«Бешенеге жазганды көрүү» — башка келгенди көрүү, көрө турган азап-тозокту моюнга алуу деген мааниде.

Ислам динин ишениминде: адам баласы дүнүйө жүзүнө келе электе эле, ал тургай жомоктогу түпкү атабыз Адам-ата жасала электе эле, Кудай таала ошол адамдан тарала турган тукумдун туулгандан тартып өлгөнгө чейин көрө турган күнүн, тарта турган азабын өзүнүн чоң китебине жазып койгон киши. Ар бир адамдын башынан өткөрө тургандары ошол жазуудагы тартип боюнча болот экен. Мына ушул «бешенеге жазган» деп айтылат. Бешене «пишане» деген фарсы сөзү, мандай деген мааниде.

БЕШИ КЕТҮҮ

Беши кеткен бул элди,
Бейпайга дагы саласын.
Семетей.

Пеш — фарсы — тажик сөзү, 1. күч, кубат; 2. зордук. Кыргызда — кокон беши — деген сөз бар. Демек, Кокон кандыгынын зордугу.

БЕШИМДИН КӨЛӨКӨСҮНДӨЙ

Бул бешимдин көлөкөсүндөй кара жигиттин колунан баары келет, элди бийлешке жеткенде келтек болуп келет.

А. Токомбаев. III т.

«Бешимдин же дигердин көлөкөсүндөй» — өтө эле узун, арык, өтө чубалган мөөндөй катинки деген мааниде.

«Бешим» фарсы сөзү. «Түш кыйшайган» деген мааниде. «Дигер» — күн батар мезгилдин алды. Ошол кездеги адамдын көлөкөсү өзүнөн алда нече мертебе узун жана ичке болуп көрүнөт. Ошондуктан ичке, узун кишилерди мыскыл түрүндө сыпаттоо үчүн колдонулуп кеткен. Мына ошол кезде окула турган намаздар да жогорку сөздөр менен аталат. Кыргызда эмнегедир бешимди абдан кечиктирип окуган. Ошондуктан «кыргыз бешим» деген сөз айкалышы пайда болгон. Өзбектер бешимди түш кыйшайа эле окуган. Ошондуктан ал мезгилди кыргыздар «сарт бешим» убагында дешип кеткен.

БИР УУЧ СӨӨК

Отургандар кымызга алагүү болгон кезде бий сөз козгоду. Садыр болуш менен «күмүштөй оролушуп, жездей чырмалышкан» жети сөөк экендигин айта келип, — «бир ууч сөөгүн» алууга тоюн артып бүгүн келише турган болуптур.

А. Убукеев. Чыр дөбө.

«Бир ууч сөөк» — илгертеден бери кыргыз элинин «бериле турган кыз» деген сөздүн ордуна колдонуп келген каймана сөзү. «Кыздуу киши кыр ашат» деп, кызды сатып, ата-энеси байып, унаалуу болуп калган. «Кыз буйлалаган төө» деп, кимге кааласа, ошого кармата берген. «Кымызды ичкенге бер, кызды сураганга бер» деп сураган адамга берген. Ал «бир ууч сөөктүн» бара турган күйөөсү кызга тең келеби, кызды кор кылбайбы? — аны менен көп ата-эненин иши да болгон эмес. Мал берсе — болгону. «Бир ууч сөөк» бечара барган жеринде кордук көрүп, мунзарын атага айтса, «балам, таш түшкөн жеринде оор» деп, жубатымыш болуп тим болгон.

Ошентип, ырайымсыз уруу тартышында бир жактан эр өлүп калса, «бир ууч сөөк» арага жүргөн. «Бир ууч сөөктү» берсе, уруу тартышынын чатагы бүткөн. «Бир ууч сөөктүн» бала төрөгөнү, үй кармаганы, күйөөсүнүн көзүнүн агы менен тегеренгени — эсепке да алынчу эмес. «Байтал чаап байге албайт» деп, «бир ууч сөөккө» эл да бийлеткен эмес. «Элди таттуу кылган — кыз, тамакты таттуу кылган — туз» деп, эл макал чыгарса да, ал макал иш жүзүнө ашкан эмес. Бир эркек бир нече катын алып, алардын төбөсүнө камчы ойготкон. «Эр кайраттуу болсо, катын ыймандуу болот» деп, өлө жаткан жаман эркекти көкүткөн. «Бир ууч

сөөк» деген сөздөрдүн өзүндө эле — кемсинтүүнүн жыты аңкып турбайбы! «Келиндин аягынан, койчунун таягынан» деп, бир кырсыктуу иш болсо, аны келинден көргөн, шору арылбаган койчудан көргөн.

БИРДИН АЙЫНДАЙ ЧОЮЛГАН

— Бирдин айындай чоюлбай, батыраак эле бирин сабап жыгылып калбайбы? — деп, тыштан шыкаалап турган койчулардын бири күңк эткенде, жанындагы тургандары бышкырып күлүп жиберешти.

К. Жантөшев. I т.

«Бирдин айындай чоюлган» — өтө эле жай, кыбыр, жадатма кыймылга карата айтыла турган накыл кеп.

Бул накыл сөздүн төркүнү — кыргыздын ай эсебине барып такалат. Мал асыроочулук менен өмүр өткөргөн элге кыш айы, айрыкча кыштын мойну узун болгону — өтө эле коркунучтуу болгон. Кышкы сууктан, жем-чөптүн тартыштыгынан мал жазга жуук арыктай баштайт. Айрыкча Бирдин айы (январь-февраль) үзүмчүлүк айы болгон. Бул Бирдин айынын өтмөгү абдан кыйын сыяктанган. Ал ай чоюлуп, узарып кеткен сыяктанып көрүнгөн. Мына ушундан улам — адамдын өтө эле жай, кыбыр кыймылын ушул ай менен атап, ал ай накыл кепке айланып калган.

БИРДИ КӨРҮҮ

Бирок алардын шайдооттугу бирдин ичинен чыкчудай.

К. Акматов. Мезгил.

«Бирди көрүү же бирдин ичинен чыгуу» — бир жаман ишке кабылуу, коркунучтуу окуяга кирептер болуу.

Жогорку накыл сөздүн мааниси түшүнүктүү, даана болгону менен, сүйлөмдүн түзүлүшү, сөздөрдүн куралышы так эмес. Демек, арасынан сөз калтырылып айтылып калган, же сүйлөм кыскарган. Талдап көрөлү. Ар бир макал, ар бир накыл сөз адегенде узун сүйлөм болот. Андайлар бара-бара кыскарат, жыйнакталат, коом пикиринин уюткусуна айланат. Сүйлөмдүн ичиндеги сөздөр түшүрүлүп, айтууга жеңилдетилип, түйүнчөктөй кылып, пикирди түйүп таштайт. Ошондуктан кээ бир макалдын теги билин-

бей калат. Буга мисал кылып, «сен маа эле таап бересиң» деген сүйлөм, «сен маа эле тапсың» болуп кыскарганын көрсөтүүгө болот. Жогоруда биз талдап отурган «Бирдин ичинен чыгуу» деген накыл сөз — «бир жаман иштин, бир коркунучтуу иштин ичинен чыгуу» деген сүйлөмдөн кыскарып калган.

БИРИН САЛА БИРИН КИЙҮҮ

«Бирин сала бирин кийүү» — бирин чечип, бирин кийүү; улам бирин кийүү; бирин таштап, бирин кийүү. Бул накыл сөздүн ичиндеги «сал» кыргыз тилинде түпкү маанисин жойгон. «Сал» кээ бир түрк тилдеринде «чеч» маанисинде. Азыркы татар тилинде «сал» — «чеч» деген сөз. Мисалы, «күлмегинин сал!» — көйнөгүндү чеч! деген мааниде. Кыргыз тилинде «ыштан салды» деген накыл сөз да кеңири айтылат.

БИТЕ КАРЫН БАЙ

Бите карын байларын,
Өлгөнүнүн этин жеп,
Колу менен сойбоду.
Эл ыры.

«Бите карын бай» — барып турган сараң, битин сыгып, канын жалаган тарык адам, өтө эле катуу баш адам деген мааниде айтылат.

Байыркы замандан берки Тооратта (Библияда), Куранда айтылып келе жаткан Карун аттуу сараң байга барып такалат. Дин жомогуна караганда: Карун (Карын бай) малынан зекет бербеген үчүн жер жутуп кеткен. Малы — кайберенге айланып, алтын-күмүшү — таш болуп калган имиш. «Бите карын» — эки сөздөн түзүлгөн. «Карын» — энчилүү ат. Мааниси белгисиз. «Бите» — фарсынын «бита» деген сөзүнөн го деп ойлойбуз, «тегеле эч жерде жок, болсо эле өзү» деген мааниде. Ошентип, кайталангыс Карын бай — накыл сөзгө айланган. Бакылдыктын, сарандыктын үлгүсү болуп калган.

БОЗЖИГИТ МЕНЕН ЖАМАЛДАЙ

Башыма мүшкүл иш салдын,
Бозжигит менен Жамалдай.
Тапканымды сарп кылып,
Турармын сенден аянбай.

Тоголок Молдо. I т.

«Бозжигит менен Жамалдай» — кыргыз элинин оозеки сүйүү ырларында ашыктыктын жогорку чеги катары сүрөттөлгөн салыштыруу.

Бул салыштыруунун төркүнү — 1911-жылы Казанда басылып чыккан Бозжигит аттуу ашыктык темасында жазылган чыгарманын башкы каарманына барып такалат. Бул чыгарманы Орто Азия элдеринин бир акыны жазган. Бирок, автору жок. Чыгарма — лексикасына, грамматикалык түзүлүшүнө караганда нукура каракалпак тилинде жазылган. Ошондуктан кыргыздар үчүн абдан түшүнүктүү да болгон, турмуш шартына да абдан бап келген.

Чыгарма басылып чыгары менен казак, кыргыз, каракалпак элдеринин арасына тарады. Ар бир сабаттуу жаш — Бозжигит поэмасын окубай койгон жок. Ал тургай, айылда бир сабаттуу адам болсо, ал адам эртеден кара кечке чогулган элге Бозжигитти шарылдатып окуй бере турган. Айрыкча жайлоого чыккан эл бир үйгө чогулуп алып, Бозжигитти окута берчү. Окуп берген адам да абдан машыгып, көбүн жатка айта турган. Отурган жашкары, аял-эркек дебей, баары угар эле. Көбү көздөрүнө жаш ала турган. Анткени, окуянын мазмуну, сөздүн күчтүүлүгү — ыйлоо даражасына алпарчу. Мен өзүм да 1914-жылдары дайыма элге окуп берчүмүн. Азыркы кезде да көп жерин жатка билем.

Татар элинин атактуу акыны Абдуула Тукаев: «Бозжигиттин кагазы татарлардын көз жашы менен чириди» деп айткан экен. Ооба, Бозжигиттин кагазы казак-кыргыздын көз жашы менен чириген. Ал кезде элдин окуй турган чыгармалары жок. Чыгыш элинин турмушунан алынган айрым окуяларды казак ичинен чыккан акындар: Акылбек Сабал уулу, Мақыш Калтай уулу, Шайхил ислам Жусупбек ж. б. толуп жаткан чыгармаларын берди. Элдин жан азыгы ошолор болгон.

БООРУҢА БЫСМЫЛ ЧЫККЫР!

«Бооруңа бысмыл чыккыр!» — бооруң, капталың шишип кеткир деген мааниде, көбүнчө аялдар балдарды каргаганда айтышат.

«Бысмыл» — шишик оорунун бир түрү. Өзбектер «бысмыл» менен ооруган адамды илгери мындай эмдеген экен. Касапчыны чакырып келип, кызыл жипти шишиген жердин үстүнө чоё кармап, аны курч бычак менен кескен. Андан кийин бычактын мизи менен шишиген денени кескен сыяктуу кылып, үстүнөн ишарат кылган. Ошол кезде эмдеп

аткан касапчы «кес, кес!» деп айтып турган. Ошондон кийин касапчы дарыянын суусун кечип өтүп кетчү экен. Мындай кылып эмдөө кыргыздарда байкалган эмес. Кандай шишик экендиги да белгисиз. Тек, каргыш сөздө гана сакталып калган.

«Бимил» арабча — союу, кесүү, тилүү деген мааниде. Илгери кыргыздарды калмактар сүрүп отуруп, Гиссарга чейин алпарганда, ошол жактан үйрөнүп келген оорунун аттары тилибизде сакталып калган.

БОРБУЮН КӨТӨРҮҮ

«Борбуйун көтөрүү» — баланын жаңыдан телчиген, туруп баса баштаган кези.

«Борбуй» — түрк-монгол элдеринин байыркы сөзү. Кыргыз тилинде түпкү мааниси жоюлган түрү бар. Азыркы лексикабызда «балтыр» маанисинде жолугат. Алтайлыктардын тилинде эки мааниде: 1. уйдун же жылкынын сан терисинен жасалган меш, чанач; 2. уйдун желин терисинен ийлеп жасалган баштык. Монгол тилинде «борви» — меш, чанач жана балтырдын сиңир тарамышы. Неси болсо да «борбуй» бир кезде кыргызда да тери идиш экендиги байкалып турат. Идиштин өз аты башка сөз менен алмашып кеткенден кийин, «борбуй» курсакты жана балтырды билдирип калган.

БОРООН КҮПТҮ ТАЙ

Илгери жалданып бир жыл бир короо бакса, ары кеткенде алары бороон күптү бир тай болор эле.

А. Убукеев. Жакшынын шарапаты.

«Бороон күптү тай» — кышында суукка карматып, күптү болуп, арык болуп калган тай. Жалпы эле: арыктап, көк шилти болгон мал же киши. Көбүнчө мындай суукка урунган, семирбей калган тайды куну кеткен байлар койчунун акысына берген. Андай тайлар семирген эмес.

БОРООНДУУ КҮНҮ БОК КЫЧАЙТ

«Бороондуу күнү бок кычайт» — абал кыйын болуп турганда, башка бир иштин кыстап турганында айтыла

турган накыл сөз. Кыргыздар байыркы замандан бери, Улуу Октябрь революциясына чейин көчмөн абалда жашаганы белгилүү. Бир жерди турактабаган соң, ал жерге заара кыла турган даараткана курган эмес. Ал тургай кыштай турган кыштоосунда да кыргыздын дааратканасы болгон эмес. Кыштын күнү ачык талаага заара кылган, даарат ушаткан. Айрыкча катуу бороондо заара кылуу — мүшкүл болгон. Мына ушуга байланыштуу жогорку накыл сөз пайда болгон.

БУК БОЛУУ

«Бук болуу, бугу чыгуу, бугу тароо» — капалык басуу, капалыгы чыгуу, капалыгы тароо деген маанилерде.

«Буг» байыркы замандан берки эле түрк элдеринин сөзү. Бир заманда кыргыздар да «буг» деп сүйлөгөн. Тилдин ички законунун жылышы боюнча «буг» дегендеги «Г» тыбышы созулмага айланып, «буу» болуп калган. Азыр эч ким: «буу болуу, буусу чыгуу, буусу тароо» дегенди түшүнбөйт. Демек, жогорку сөз айкалыштарында эски кебетеси сакталып калган. Бул — эски, катып калган түрү. Ушул сыяктуу эле: «ден сак, дени сак» деген сөз айкалыштарын «дени соо» деп айта турган болсок, башка мааниге өтүп кетет, «жинди» деген маани алат. «Сарык оору» да ушул сыяктуу.

БУДУҢ-ЧАҢ БОЛУУ

«Будуң-чаң болуу» — чакчелекей түшүү, кым-куут болуу, азан-казан түшүү деген маанилерде.

«Будуң» байыркы түрк тилинде «эл, журт» деген маанидеги сөз. «Будун» болуп айтылган. «Чаң» — кытай тилинде да, фарсы тилинде да «уруш» деген мааниде, «жан» болуп айтылат. «Жаңжал» деген сөздөн эле байкоого болот. Байыркы түрк тилинде «будуң жаң болуу» — калк, эл урушуп калуу. Бул негизги маани өзгөрүп, кыргыз тилинде «чакчелекей» деген мааниге ээ болуп кеткен.

БУРАМА ТОКОЧ

Бурама токоч койнунда,
Көк көйнөгү мойнунда.
Эл ыры.

«Бурама токоч» — дунгандардын аркан сыяктуу бурап бышырган токочу. Дунгандар кытайлар менен тектеш эл.

7-кылым менен 9-кылымдын аралыгында, кытайдын түндүк батыш жагына көп сандаган арабдар, ирандыктар келип орношот. Алар кытайлар менен тууган болуп калышат. Ислам динине кытайларды киргизет, жазуусун кабыл алдырат. Мына ошол кытайлар «Дунган, тунган» деген ат алып кетет. Бул атка аларды уйгурлар кондурду. Дунгандын өздөрү да, кытайлар да «Двунго — жен» деп аташкан. Мааниси — «Ортодогу кытай» деген сөз.

БУУДАЙ МАЙЛАП БЕРҮҮ

Башка уруудан жылкы тийип келип турган балбанды баатыр аташчу анда. Андай кишиге буудайды майга чөкмөлөп берип бакчу. Семиртип, күчүнө күч кошуп туруп аттандырчу.

Н. Байтемиров. Турмуш элеги.

Карыялардын айтуунча, илгерки жоокерчилик заманда, ар бир уруу өздөрүнчө балбандар камдачу экен. Андай балбандарды уруу намысы үчүн күрөшкө салган, сайышка түшүргөн, жоого аттандырган. Ошондуктан андай балбандарды өзүнчө тамак берип баккан дешет. Адамды муундуу кылуунун бир жолу — майлаган буудай болгон дешет. Эң алды менен буудайды кууруп, аны сары майга чөктүрүп, майлап берген экен. Мына ушундан улам, «буудай майлап берүү» деген накыл кеп калган түрү бар.

ГАМ ДҮНҮЙӨ, ГАМ ДҮЙНӨ

Куюндай чимирилген сырдуу киши ордунан ыргып туруп, олтургандарды зекип, гам дүйнөнү унуткула! — деп калтырады.

А. Токомбаев. III т.

«Гам дүйнө» — убарасы көп, түйшүгү көп жаратылыш деген мааниде колдонулган.

Экөө тең эле арабдын сөзү, ислам дини аркылуу тилибизге кирген. «Гам» — түйшүктүү, убаралуу ошону менен катар кайгылуу деген мааниде.

Сагынган уулум келгени,
Гам-гасадан кутулдук.

— деген эл ырынан байкоого болот. «Гаса» — фарсы-тажик тилинде сагынуу, капалык. Кыргыз тилинде экөө кош сөзгө айланган.

Мындан башка да фарсы-тажик тилинен кирген «хам» — чара, аракет; ошол эле тилдерден кирген «хам» — чийки, бышпаган деген маанидеги сөздөр тилибизде бирдей айтылып калган. Ошентип, «гам, кам, хам» дегендер чиеленишип кеткен. Булардын маанилерин сүйлөмдөн гана ажыратууга болот.

ГҮЛБУРАК БУРОО

Кызды көрсөм — гүлбурак бурагансыйт,
Гүлдү көрсөм кызбурак сылагансыйт.
Т. Байзаков. Самай берем.

«Гүлбурак буроо» — гүлдөн аңкыган атыр жыт келип туруу, гүлдөн жыпар жыт чыгып туруу деген мааниде.

«Гүлбурак» — эки сөздөн түзүлгөн: «гүл» — байчечекей, «бурак» — фарсынын «бярк» деген сөзүнөн, гүлдүн желекчеси. «Буроо» — жыттануу, жыт чыгуу. Уйгур тилинде ушу мааниде. Кыргыздын «буруксу», «буркура» деген сөздөрү ушуну менен тектеш. «Кызбурак» — байчечекей кыз; гүл желекчелүү кыз.

ДАЛБАС УРУУ

Жан далбас кылып, биз быякта, жарым паша менен эптеп сүйлөшө албай, эптеп алакага келе албай жатсак, мунун кылган ишин кара! —

Т. Касымбеков. Сынган кылыч.

«Далбас уруу, далбас кылуу, жан далбас кылуу» — жан алакетке түшүү, алапайын таппай калуу деген маанилерде колдонулат.

Жогорку сөз айкалыштарынын ичиндеги далбас көбүнчө жеке колдонулбайт, уруу, кылуу деген сөздөр менен кошо жүрөт. Биздин тилге фарсы-тажиктен кирген, аларда: «күйүп-бышуу, күйкөлөктөнүү» деген мааниде, «телваса» түрүндө айтылат.

ДАЛЫ АЧУУ

Агыбай далы көрүүчү,
Ашкере айтып берүүчү.
Манас.

«Далы ачуу, далы көрүү» — далыга карап, адамдын тагдырын болжоо же жоголгон малды таап берүү, же болочок окуяны айтуу. Мындай адамды кыргыздар «көзү ачык» деп айтыша турган. Элдин илим-билимден кабары жок кезинде бакшылар, табып сөрөйлөр ушундай амал менен элди алдаган. Бул сыяктуу шамандык иштер түрк элдеринин көбүндө болгон. Түркмөн элинин шамандары да күзгүгө карап, жоголгон нерсени же малды таап берет деп ишенген. Күзгүгө карап сүйлөө кыргыздарда болгон. Далыга карап кыргыздар өз малын таанып билишкен.

Манас жомогунда Агыбай далыга карап, болочок ишти айтып берген. Төлгөчү да далы көрүүчү менен танапташ. Төлгө ачуу түркмөндөрдө бар. Ислам дини киргенден кийин бал ачуу пайда болду. Мунун да өзүнчө бал китеби болгон. Ошого карап, болочок ишти сүйлөгөн. Бул дагы элди алдоонун бир түрү. «Фал» — арабдын сөзү, «болочокту айтуу» деген мааниде. Өзбектер, тажиктер, түркмөндөр — «фалбин» деп, бал ачуучу адамды аташат. Бин — тажик сөзү, «көрүүчү» деген мааниде.

ДАМАШКЫ КЫЛЫЧ

— Ырахмат, үкөм, ырахмат! — деп алкады Абдырахман. Насирдин бек белиндеги кара болот дамашки кылычты чечти.

Т. Касымбеков. Синган кылыч.

«Дамашки кылыч» — Дамаск шаарында чыгарылган кылыч.

«Дамашки» арабдын сөзү. Илгери мусулмандар Шам деп атаган. Дамаск — Сириянын борбор шаары. Мында кол өнөрү: килем токуу, алтын, күмүштөн кымбат буюмдар жасоо, темирден куралдар жасоо абдан өнүккөн. Илгери соода аркылуу буюмдар Орто Азияга тараган. Кары адамдарды Мекеге жаш жигиттер алып барган. Ошол шаардан чыккан буюмдарды ала келишкен. Шам — касиеттүү шаардын биринен саналган. Ажылар бул Шам (Дамашки, Дамаск) шаарына барып да зыярат кылышкан. Сирияда (Шамда) арабдардан башка да курддар, түркмөндөр, армяндар, черкештер жашайт. Черкештер илгерки заманда кыргызстанда болгон. Алар көбүнчө зергердик кылган. Идишке калай чайкаган. Мына ошентип, элдер илгери бир-бири менен катышкан. Ошолор аркылуу түрдүү буюмдар келген. Дамашки кылычы да эл ичине тараган. Дамашкынын болоту курчтугу жагынан көп элге маалым болгон.

ДАНДАНКҮСҮ КӨП ЭКЕН

Данданкүсү көп экен,
Эти канча болду экен?
Тоголок Молдо.

«Данданкү» — фарсы-тажик тилдеринде — тиш чукуур. Ал тилдерде — «данданкөв» болуп айтылат. «Дандан — тиш, «көв» — чукуу.

ДАРГӨЙҮНДӨ САКТАГЫН

— О жараткан, берген дагы өзүңсүн, алган дагы өзүңсүн. Бечара калкка берген көлөкөңдүн жолун ач, бир өзүңдүн даргөйүндө сактай көр... деп күбүрөп, кимдир бирөө бышактап жиберди.

Т. Касымбеков. Синган кылыч.

«Даргөйүндө сакта» — өзүң колдой көр, өзүң сактай көр! — деген диний маанидеги сүйлөм.

«Даргөй» иран тилдеринде эки сөздөн түзүлгөн: «дар» — эшик, каалга, босого; «гөх» — жай, үй, такты деген мааниде. Демек, кудайдын турган жайы, тактысы. «Даргөй» диний мааниден көрө «азап, кайгы» деген жаңы мааниде көбүрөөк колдонулат. «Даргөйүндө көп күйдүм!» деген эл ырларынан байкоого болот. Диний маанидеги сөздөр, көп учурларда, өзүнүн түпкү маанисин жоюп, жөнөкөй гана мааниге ээ болуп кетет. Мисалы: кудай сактасын, кудай буюрса, кудайдын бир айтканы бардыр деген сыяктуу сөз айкалыштарда диндин эч бир жыты да калган эмес. Тек гана жакшы тилек катары колдоно беребиз.

ДАРС ОКУГАН МОЛДО

Топ ойношуп толгонуп,
Машыгышкан кыздар ай.
Сабак окуп китептен,
Дарс алышкан кыздар ай.
Барпы.

«Дарс окуган молдо» — диний жагынан жогорку билими бар молдо. Кыргыздар ушул мааниде түшүнгөн.

Дарс — арабдын сөзү, «сабак, лекция» деген мааниде. Кийин — «предмет» маанисине өткөн.

ДАРТИЗАР БОЛУП САНДАЛЫП

Санаа тартып саргарып,
Дартизар болуп сандалып.
Кунаба жутуп кумсарып,
Алтымыш тамыр ийгенден,
Аспарай көңүл сүйгөндөн,
Ай чырайлуу кой көздүн,
Азабын тарттым күйгөндөн.
Тоголок Молдо.

«Дартизар болуу, кунаба жутуу» — баш ооруга жолугуп, кандуу жаш жутуу.

«Дартизар» — иран тилдеринде «дарди сар» деген сөздөн. «Дарт» — оору, «сар» — баш. Демек, сүйгөн кызын ойлоп берип, баш ооруга жолугуп сандалуу. «Кунаба жутуу» — иран тилдеринде «хун обе» деген сөздөн. «Хун» — кан, «обе» — жаш, суу. Демек, сүйгөн кызын ойлой берип, кандуу жаш жутуу. «Аспарай» — иран тилдеринде «азба-рои» болуп айтылат; «үчүн» деген мааниде.

ДАШ КАЗАН

Ак боз бээни сойдуруп,
Даш казанга салдырып.
Эл ыры.

«Даш казан» — чоң чоюн казан.

«Даш» — иран тилдеринде — кыш же карапа бышыруучу меш. Бул — сөздүн түпкү мааниси. «Казан» деген сөз менен бирге айтылганда, чоюн казан маанисин алып кеткен.

ДЕНЕ КУЛ БОЛУУ

Темиркандын колунда,
Сен дене кул болупсуң.
Семетей.

«Дене кул болуу» — кычк эткис, такыр бошонгус кул болуу. Кулагын кесип алса да, денесин майып кылса да унчукпаган кул.

Илгери эзүүчү, үстөмдүк кылуучу тап кул жөнүндө толгон макалдар, кордогон сөздөр чыгарган: «Кул менен жеген куймак кустурбай койбойт. Ыргыткан сөөк башына тийбеген кул. Ит карыбындагы кул. Кул жебес эт (чүйгүн эт). Кулда — кулак жок» ж. б.

Ч. Айтматовдун кийинки романындагы манкурт — ошо дене кулдун бир түрү. Жуаньжуандар жаш жигиттин башына шири кийгизип, эс-акылынан ажыратып, ата-энесин да, элин да, өз атын да, атасынын атын билбей турган кылып жасаган кул. Жуаньжуандар тарыхта жужан деген ат менен белгилүү. Булар түрдүү уруудан бириккен жапайы, талоончулук менен күн көргөн эл. 4-кылым менен 6-кылымдын ортосунда Хингандан тартып, Жети-Суу, Кашкарга чейин үстөмдүк кылган. Кийин талкаланып жок болгон.

ДЕЛЕБЕ КОЗГОЛУУ

Бирөөнүн жарык дүйнөгө келгенине өзүнчө эле кубанып, ошол чоң кубанычын ар кимге бөлүштүрүп, кабар салып жүргөн уйчуман баланын сөзү делебемди козгоп кетти.

Ч. Айтматов. Гүлсарат.

«Делебе козголуу» — ээлигүү, ээленүү, умтулуу деген маанилерде колдонулат.

«Делебе» арабдын «талабе, талиб» деген сөздөрүнөн өзгөрүлүп калган. «Талап» деген сөз да ушулар менен тектеш. «Талап» — «каалоо» маанисинде кыргыз тилинде жыш колдонулат. «Делебе» кыргыз тилинде «козголуу» деген сөз менен дайыма бирге жүрөт. Жалгыз айтылбайт.

ДЕС ТИЙҮҮ

«Колуна дес тийсе малыма, башыма ээ кылбай бийлеп алабы, басмырлап коёбу» деп, чочулайт экен.

А. Убукеев. Чыр дөбө.

«Дес тийүү» — бийликти колуна алуу, бийлеп алуу.

«Дес» фарсы — тажик тилдерине бир топ мааниде. Ошолордун бири — «кол жана бийлик». Ушул эки маани тең кыргыз тилинде колдонулат. «Тестнер бала» — өспүрүм, кол арага жараган бала. «Даст» — кол, «йар» — жолдош. Демек — колго жолдош. «Дес тийүү» — бийлик тийүү. «Күч» маанисине да өткөн. Мисалы, «деси кайтуу» — сүчү кайтуу, коркуп калуу. «Дес» деген сөз жалгыз колдонулбайт, «тийүү, кайтуу» деген кыргыз сөзү менен дайыма кошо жүрөт.

ДИҢГИРИК ОЙНОТУУ

«Диңгирик ойнотуу» — айткан жагына бастыруу, өз билгениндей башкаруу, дегенин иштетүү, кыңк эттирбей бийлөө деген маанилерде колдонулат.

«Төбөсүнө диңгирик ойнотуу» деген сүйлөмдөгү «төбөсүнө» деген сөз түшүп калган. «Диңгирик» — союл, жоон таяк. Фарсы тилинде «дягеньяк» болуп айтылат. Тилибизде бул сөз колдонулбай калган. Жалгыз гана жогорку накыл сөздө сакталып калган да, азыркы тукумга түшүнүксүз бойдон кала берген. Кыргызда «төбөсүнө камчы ойнотуу» деген сөз да ушул эле мааниде.

ДОҢУЗ КОПКУР

Кишиби ушу? Андайдын барынан жогу.
Өлмөктөн андай неме доңуз копсун.

Н. Байтемиров. Турмуш элеги.

«Доңуз коп, доңуз копкур!» — өтө эле катуу каргыш. Бул — ислам дининин жомогуна барып такалат.

Ислам дининин жомогунда — бул дүнүйөдөн өткөн адамдардын бардыгы кыямат кайым болгондо, өлгөн денелер чирип жоголуп кеткенине карабастан, кайта тирилип, жан кирип, таралган денелер кайта чогулуп, көрлөрүнүн оозуна чыгып отурар имиш. Мына ошондо бул дүнүйөдө кудайга оор кылмыш кылган адам, көрүнөн мурунку адам кебетесинде турбастан, доңуз сүрөтүндө тирилип турат (кобот) имиш. Мына ушундан улам, эл ар бир оор кылмыш кылган адамды «о доңуз копкур! О көрүндө өкүргүр!» деп каргаган. Мунун диний мааниси деле жоюлуп, анчейин гана каргышка айланып калган.

ДООРАН БЕРҮҮ

Өз киши эмеспи, «дооранын» куба молдо өткөрсүн, «дооранчыларга» тогуз буум арпа, тогуз улак, тогуз козу, тогуз торпок жол айтылмак болду.

А. Убукеев. Чыр дөбө.

«Дооран берүү, дооранга отуруу», — өлгөн адамдын 12 жашын чыгарып салып, калган өмүрүндө окубай калган намазы, кармабай калган орозосу жана башка күнөө иште-

ринин кипараты (акысы) үчүн молдолорго берилүүчү акча, эгин, мал. Молдолор чогулуп баштыкка түйүлгөн акчаны бири алып, «бахшима бахши кардам, во кабул кардам» деп фарсы тилинде жобурап, бир-бирине берип, кийин бөлүшүп алышат. Ошентип, дооран берүү ислам дининин ырымы. Ошол дооран алган адам өлүктүн күнөөсүн көтөрөт да кудайдан өлгөн кишинин күнөөсүн кечирүү үчүн анын ордуна кулчулук кылат имиш. Албетте, бул алдоо. Эч бир молдо өлүк үчүн кийин намаз да окубайт, орозо да тутпайт. Ушундай жөнү жок ырым азыр да болсо эл ичинде колдонулууда.

ДӨӨПЕРЕЗ НЕМЕ

«Дөөперез неме» — тантык, келжирек неме, оозуна келгенди сүйлөй берген неме.

Бул сөз иран тилдеринен оошуп келген. Эки сөздөн бириккен. Тажик тилинде «доруг» — калп, жалган деген мааниде. «Пардаз» — «жакын, ынак» деген мааниде. Демек, калпка жакын, калпты сүйлөй берген маанисин билдирет. Кыргыз тилине киргенде негизги маанисин өзгөртүп, тантык, келжирек деген маани алып кеткен. Тилибиздеги «дөөрүк» да ушул тажик тилиндеги «доруг» деген сөздөн өзгөрүп калган. Тантык деген маани алып кеткен. Ошентип, «доруг пардаз» — тыбыштык составы өзгөрүп, «дөөперез» болуп калган.

ДӨӨТҮ КОЛДОСУН

Усталарга пир болгон,
Мурунку өткөн Дөвүт бар.
*Кыргыз элинин санат-насыят
жана терме ырлары.*

«Дөөтүнүн жолуна, Дөөтү колдосун!» — усталардын сыйынган пири, усталардын Дөөтүгө байланыштуу ала турган акысы.

Тарыхтын берген маалыматына караганда, кыргыздар өтө эле байыркы заманда устачылык кесипти жакшы көргөн экен. Кыргыздардын жасаган куралдарын, кыргыз усталарынын колунан чыккан ат жабдыктарын, жасалгаларын кытайлар жана башка элдер чоң баага сатып алчу экен. Кийинки эле кездеги кыргыз усталарынын жасаган ат жабдыктарын ажайыпканадан азыр көргөн адамдар да суктанып карашат.

Кыргыздардын түшүнүгүндө — ар бир кесиптин колдо-

гон, жардам берген ээси болот, ошого сыйынат. Байыркы заманда кыргыздын усталары эмнеге, кимге табынганы азырынча белгисиз. Кыргыздар ислам динине киргенден кийин, анын усталары Дөөтү пайгамбарга (Даудга) сыйынып калган. Анын себеби мындай: исламдын «ыйык» деп аталган Куранынын жомогуна караганда, Дөөтү пайгамбар жана Исраил (еврей) коомунун падышасы болгон имиш. Дөөтү падыша болгондон кийин, мен тууралуу элимдин кандай пикири бар, ошону билейинчи деп, башкача кийим кийип, элди аралайт. Кезиккен адамдардан: «Падышаңар кандай киши? Адилеттүүбү же зулумбу?» деп сураганда, көпчүлүгү: «адилеттүү адам, жакшы адам» деп айткан имиш. Бирок, бир күнү бир кемпир: «Падышабыз адилеттүү адам, жаман жери — өз эмгеги менен нан таап жебейт» деген имиш. Ошондо Дөөтү пайгамбар үйүнө келип: «О кудай! Маа бир кесип үйрөт!» деп мунажат кылганда, кудай анын тилегин кабыл кылып, темирди камырдай жуура турган кылып, кийимди укмуштуу тиге турган кылып койгон имиш. Мына ушундан улам, ислам дининдеги элдердин бардыгы дээрлик Дөөтүнү (Даудду) усталардын пири, колдоочусу катары эсептеп калган түрү бар.

Ошол эле Дөөтүнүн (Куран жомогуна караганда) 99 катыны болгон экен. Бир күнү көчөдө келе жатса, бир сулуу келин Дөөтүгө жолугат. Дөөтү аны жакшы көрүп калып, аны токтотуп, «Сен маа тиесинби? Бирок, менин 99 катыным бар. Сен жүзүнчү болосун» деген экен. Аял макул болот. Күйөөсүн Дөөтү чакыртып алып, «Сен катынды талак кыл, мен аламын» дейт. Катындын эри Дөөтүдөн коркконунан макул болуп, катынын талак кылат. Дөөтү катынды алат. Андан Сулайман пайгамбар туулган имиш. Кудайдын ачуусу келип, эки периштесин адам сүрөтүндө кылып Дөөтүгө жиберет. Ал эки периште жакалашып Дөөтүгө мындай деп арызданат: «Мына бул адамдын 99 кою бар. Менин бир коюм бар. Менин коюм жүз болсун деп, жалгыз коюмду тартып алды. Адилеттик кылып, бир коюмду алып бериниз!» деп ыйлаганда, Дөөтү:

— Бачагар, 99 коюн туруп, бирөөнүн жалгыз коюна көз артканын эмне? Коюн кайтарып бер! — деп өкүм кылат. Ошол замат эки периште көздөн кайып болгон экен. Ошондон кийин Дөөтү: «Бул мага кудай тарабынан келген сыр экен» деп, нечен жыл ыйлаган экен. Дөөтүнүн үнү аябагандай уккулуктуу имиш. Ал кудайга мунажат кылып ыйлаганда, жан-жаныбардын бардыгы, ал тургай тоо-таш, жыгач да ыйлачу экен. Мына ушул акылга сыйбай турган жомок да Курандын ичинде турат.

Кыргыздын жомогунда ушул эле Дөөтү менен Ителги да мелдешкен экен. Ителги жүрүп турган тегирмендин ташын жара тепкенде, ителги кайрылып келип карагыча, Дөөтү тегирмендин ташын эптеп салып, жүргүзүп коёт имиш. Ошондо ителги ыйлаган экен. Анын чолок жашы азыр да көзүнүн алдында турат деп, кыргызда ушу күнгө чейин айтышат. Тегеле Дөөтүгө байланыштырбаган эч нерсе жок.

ДУБАЙ САЛАМ

Агарып барып таң аткан,
Ак шайы көйнөк Арзыкан.
Окутуп угуп, кулак сал,
Дубай салам кат жазам.
Барпы.

«Дубай салам же дугай салам» — илгери кыргыздар бирөөгө кат жибергенде же кишиден кабар жибергенде, каттын башына же сөздүн башына колдонуучу сүйлөмү. Маанисин өздөрү деле түшүнгөн эмес.

«Дугай салам» арабдын сөздөрү. «Дуга» — «тилек, жалынуу». «Салам» — «тынчтык» деген маанилерде. Мына ошентип, арабдын «дугаи салам» деген сөзү — жакшы тилек катары каттын башына колдонула турган үлгү болуп калган.

ДУБАНАДАН АЙ БАШЫ ҮМҮТ КЫЛАТ

«Дубанадан ай башы үмүт кылат» — колунда жоктон, алсыздан, бечарадан да бир нерсе үмүт кылуу.

Ислам дининде эки чоң майрам бар. Анын бири — Курбан майрамы. Кыргыздар «Курман айт» деп да аташат. Экинчиси — Орозо майрамы. Аны «Орозо айт» деп аташат. Биринчисинде тирүү адамдарга арнап ача туяк мал союлат. Ал — узун аңгеме. Экинчисинде мусулман адам 30 күн орозо кармайт. Орозо бүткөндө, жаңы айдын биринчи күнү арбактарга арнап, айт тамагын жасайт. Кыргыздар көбүнчө майга нан, боорсок бышырат. Арбактарга арнап куран окутушат. Динчил адамдын ишениминде, ошол айдын башы күнү арбактар тооруп келет имиш. Ошол айдын башы — «Бүгүн арбактарга арнап тамак бышырат го? — деп дубанадан да үмүт кылат имиш. Бул диний маанисин жоготуп, жөнөкөй гана накыл кепке айланып кеткен. «Дубанадан ай башы үмүт кылат» деген сүйлөм кээде «Дубанадан айбаш үмүт кылат» деп да айтылат. «Ай башы» — «айбаш» болуп сүйлөм түшүнүксүзүрөөк болуп калган.

ДУБАНАЧА АК УРУУ

Дубана келет эшиктен, олдо уй.
Балакет качсын тешиктен, олдо уй,
Бала ыйласын бешиктен, олдо уй!
Калык. Тандалган чыгармалар.

«Дубанача ак уруу» — тиленүү, сурануу, жалынып бир нерсе суроо.

Бул накыл кептин төркүнү илгерки убакта эл арасын кыдырып жүргөн «дубана, дербиштерге» барып такалат. Алар бул дүнүйөнүн эмгектүү турмушунан безип, үйлүү-жайлуу болуп оокат кылуудан качып, диний ырларды эл ичине таратып жүргөн адамдар. Албетте, элден суранып жан баккан.

«Дубана, думана» фарсынын сөзү «дивона» деген сөздөн өзгөрүлгөн, «келесоо чалыш, жинди чалыш» деген мааниде. «Ак уруу» — арабдын жана кыргыздын сөзү. «Ак» — арабдын «хак» деген сөзүнөн, «чындык, кудай» деген мааниде. «Уруу» — кыргыздын сөзү, «кыйкыруу» деген мааниде колдонулган. Бул эки сөз кыргыз тилинде «тиленүү, сурануу» деген мааниге өткөн. «Олдо уй!» деген кыйкырык — арабдын «алло ху!» дегенинен өзгөргөн, «алла сенсин, кудай сенсин!» деген сөздөр. Мына ушундан улам, кыргыз тилинде «дубанача ак уруу, ак уруу» деген накыл кеп пайда болгон. Дин мааниси жоюлуп, «сурануу, тиленүү» деген гана маани алган.

ЖААСЫ КАТУУ

Манаптын жаасы катуу экендигин көрүп-билип турушкан байлардын бири да батына албай мелтирей калышты.

Ш. Үмөталиев. Турмуш тузагы.

«Жаасы катуу» — өтө эле каарданып, жаалы ичине толуп туруу, абдан эле бекем, такыр ийге көнө турган түрү жок деген мааниде.

Кыргыз элинин байыркы заманда колдонгон куралы жаа болгон. Ал — саадак деп айтыла берет. Жаанын серпичи канчалык катуу болсо, күч менен ийилсе, саадактын жебеси алыска учкан жана адамдын жаныбардын денесине терең сайылып, катуу жарадар кылган. Ошентип, саадактын серпичи (киричи) куралдын чоң сапаты болуп саналган. Мына ушуга байланыштуу — жогорку накыл сөз жасалган түрү бар.

ЖААСЫН ОКУУ

— Жаасын окуп жаткан элем. Тобо, жанынын бектигине не бересин. Алдын ала жибергениңиз жакшы болгон экен. Жаанынан чыкпай, кароолдоп отуруп... бүтүрдүм — деди Аден молдо.

Ш. Үмөталиев. Турмуш тузагы.

«Жаасын (ясын) окуу» — курандын 36-сүрөсүнүн аты. Кыргыз молдолору көбүнчө муну ооруган адамдарды «айыктыруу» үчүн окушат. Ал абдан узун сүрө. Анын ичинде бир нече ирет кайталаган «мубин» деген сөзү бар. Ошол жерге келгенде молдо тынып, ооруга «суф!» деп дем салат. Ал сүрөдө ооруга шыпаа боло турган бир да касиеттүү сөз жок. Муну көбүнчө өзбектерде, тажиктерде «чил жаасын» деп, ооруган адамга окушат. «Чил» — тажикче «кырк» деген мааниде. Демек, ушул сүрөнү кырк мертебе окуп, ооруну эмдейт. Кыргыз элине ошол элдерден келген ырым. Кыргыз молдолору да кээде окуй коёт. «Жасын» деген сөздүн эч бир мааниси жок. Сүрөнүн башында «йа» жана «син» деген эки тамганын аты гана жазылган. Эч бир улама анын маанисин ачкан да эмес. Эмне үчүн ал тамгалар сүрөнүн башына коюлганы белгисиз. Жеке бул эмес, ушул өңдүү маанисиз тамгалар коюлган сүрөлөр Куранда бир топ эле учурайт.

ЖАБУУЛАГАН КӨП КАЛМАК

Жанына жандын бара албай.
Журтум, жалтак болгон экенсиң.
Жабууласа көп калмак
Коркок болгон экенсиң.
Манас.

«Жабуулаган көп калмак» — «Жабу, жабу!» деп кыйкырган калмактар деген мааниде.

«Жабу» калмактардын уруш убагында тарткан урааны. Жеке калмак эмес, Орто Азияда жашаган түрк элдеринин, ошону менен катар монгол элинин акиминин наамы (титулу). Демек, бул «жабу» түрк-монгол сөзү. Байыркы Орхон жазуусунда да «Йабгу» деп жазылган. Карлук түркү өзүнүн борборун азыркы Чүй боюндагы Суябка орноткондо, өз акимдерин ябгу деп атаган. Ал эми Манас жомогундагы калмактардын «жабу!» деп кыйкырышы — ошол урушта өзүнүн төрөсүнүн ураанын тартканыбы же «жабууну» кармагыла дегениби же, «жабуубузду» коргойлу

дегениби даана эмес. Бирок, сөз аким, улук жөнүндө болуп атканы даана эле байкалып турат. «Жабу, йабгу» араб, иран тилдерине киргенде «йабгуйе» болуп жазылып калган. Анын баары түрк элдерин жазган араб-иран тарыхтарында даана айтылат.

ЖАБУУЛУУ КАРА ИНГЕН

Умсунай ургаачынын жабуулуу кара ингени. Олтурган ордунан эле ырыска да, берекеге да малына берет.

Т. Сыдыкбеков III т.

«Жабуулуу кара инген» — жакшы аялдын сыпаты. Үй оокатын мыкты иштеген, үн чыгарып бүлөсүнө катуу айтпаган, күйөөсүнө бир ооз каяша сүйлөбөгөн, келген адамдарды жакшы кабыл алган, жаба токунуп эле эмгектен башканы билбеген, бирөөгө катуу айтпаган, бир топ баланын энеси болгон аял.

ЖАДЫБАЛДАЙ ЖАТОО

Жатса-турса жадыбалдай жаттаган төрт амалынан түгөл ажыраган Чекир молдо бүк түшүп калды.

С. Өмүрбаев. Бороондуу күндөр.

«Жадыбалдай жаттоо» — улам кайталап айта берүү, тегеле мээсине бекем түйүп алуу, түк оюнан чыгарбай эстеп жүрүү деген маанилерде колдонулат.

«Жадыбал» арабдын сөзү, таблица деген мааниде. Бирок, кыргыз тилинде «көбөйтүү таблицасы» маанисинде колдонулат. Илгерки ногой мектебинде колдонулган термин. Ошондон оошуп, кыргыз тилине кирген. Сөздүн тарихый жагына бет буралы. Араб тамгасы — бар болгону 28. Ошол 28 тамганын ар бири сандык мааниге ээ. Ошондуктан илгерки жаңы тартип мектебинде араб тамгалары менен көбөйтүү таблицасын түзгөн. Мисалы, «ббд» (бабду болуп айтылат) $2 \cdot 2 = 4$ деген мааниде. Анткени $б = 2$, $д = 4$. Жогорку топ тамгаларда «б» эки мертебе кайталанып атат. Балдар эсеп чыгарганда: «бабду, бажбун, бадхун» деп күбүрөп отурар эле. Кадимки эле: «эки жерде эки-төрт, эки жерде үч-алты, эки жерде төрт-сегиз» деп күбүрөгөн сыяктуу. Ал эми араб алфавитине фарсылар, түрк элдерин кошумчалаган тамгалардын сандык мааниси

жок. Алар: п, н, ч, г сыяктуулар. «Жадыбалды» илгери кадимки эле көбөйтүү таблицасындай жаттаган. Мына ушуга байланыштуу «жадыбалдай жаттаган» деген накыл сөз тилибизде жасалган.

ЖАЗА ЭНДЕБОО

Мурдараак туулуп торолгондорун энелерине ээрчитип коё беришти. Алар бирин-бири жаземдебей таанышат.

Ш. Бейшеналиев. Даңкка жараша жүк.

«Жаза эндебей, жаза эмдебей» — эч бир каталашпай; түк да жаңылбай деген маанилерде жыш колдонулат. Айтылышы да чаржайыт болуп калган. Бирөөлөр «жаза эндебей» десе, бирөөлөр «жаса эмдебей» деп айта бере турган болуп кеткен.

Илгери кыргыздар койлорунун кулагына эн салган. Ар бир уруунун, айылдын өздөрүнө тиешелүү эндери болгон. Кээ бирлери койдун кулагын шара тилип койгон, кээ бирлери кулактын бир жагын оюп койгон, кээ бирлери кулакты көзөп тешик кылып койгон. Иши кылып эле эндин толгон түрлөрү болгон. Өмүр бою кой кайтарган бала, же койдун көп кайтарган адам адашып келип кошулган койдун кулагындагы энине карап, кайсы уруунун же кайсы айылдын кою экендигин жаңылбай айтып берген. Башкача айтканда «жаза эндебей» билген. Мына ушундан улам жогорку сөз айкалышы жасалган. Ал сөз айкалыштары «түк жаңылбай, эч каталашпай» деген маани алып кеткен. Койдун кулагына салынган энден пайда болгону менен адамдардын иши да болгон эмес. Сөздөрдүн пайда болуу теги унутулуунун натыйжасында түрдүүчө айтылып, баш аламан да болуп калган.

ЖАЗАЙЫЛДЫ ЖАТКЫРЫП

Снаряд тийип таш жарат,

Жазайыл огу баш жарат.

Т. Үмөталиев.

«Жазайылды жаткырып» — замбиректи жерге жаткызып, урушка бет алдыруу. «Манас» жомогунда Манас баатырдын төөгө артып жүргөн тобу, замбиреги.

«Жазайыл» арабдын сөзү, топ, замбирек деген мааниде. Жазайылдын узундугу бир саржаңдай келген, анчалык

жоон болгон эмес. Төөгө артып жүрчү экен. «Топ» — кыргыздын төл сөзү, башка түрктөр да ушундай деп атаган. «Замбирек» — ирандын сөзү, «занбург» деген сөздөн өзгөргөн. Ошентип, кыргыздын баатырлык жомокторунда: замбирек, топ, жазайыл — үчөө тең колдонулуп калган.

ЖАЗМЫШ ДЕГЕН АК СӨЗ

Жазмыш деген ак сөз окшойт. Айла түгөнүп баратты эле.

Ч. Айтматов. Гүлсарат.

«Жазмыш деген ак сөз» — тирүү пенденин эчактан эле көрө турган күнүнүн акырына чейин белгиленип, жазылып коюлушу деген мааниде.

Ислам дининин жобосунда: кудай таала адам баласы жаратыла электе эле, өзүнүн Лоухул Махфуз деген тактайына бардыгын жазып койгон имиш. Мына ошону мусулмандар «жазмыш» деп атайт. Мына ушунун өзүн «тагдыр» деп атайт. «Тагдыр» деген сөз — алла таала тарабынан ааламда боло турган нерселердин жана иштеле турган иштердин бардыгы эчак эле, адам, дүнүйө жаратыла электе эле белгиленип коюлган деген мааниде.

ЖАКШЫ ИТ ӨЛҮГҮН КӨРСӨТПӨЙТ

«Жакшы ит өлүгүн көрсөтпөйт же жакшы ит сөөгүн жашырып өлөт» — байыркы замандан бери кыргыз элинин айтып келе жаткан накыл кеби.

Кыргыз малына карап илгерки замандан бери эле ит багып келген. «Ит — адамдын кулагы» деп макал чыгарган. Ит — малды ууру-бөрүдөн коргогон. Ит менен кыргыз аңчылык кылган. Мына ошентип, иттин кылык-жоругун кыргыз жакшы билген. Итке байланыштуу толгон макал чыгарган. Чынында эле ит карыган кезинде же ооруп өлө турган болгондо үйдөн, короодон безип кетет. Ээси көргүс жерге барып өлөт. Иттин үйдө же короодо өлүп калганын көрбөйсүн. Мына ушуга байланыштуу кыргыз элинде жогоркудай накыл кеп калган. Ал накыл кеп турмушта көп колдонулат.

ЖАЛГАН КУРАН

Жалган куран, жаз эле, досум,
Жалама айран аз эле, досум.
Тоголок Молдо.

«Жалган куран» — кыргыздын колдонуп келген айынын аты. Март айына туура келет. Бул маалда мал төлдөп, айран иче баштаган кез болот. «Жалган куранда жалама айран ичет» деген макал да бар. Илгери жалаң мал асыроочулук менен күн көргөн элге малдын төлдөшү чоң кубаныч болгон. Анткени, дыйканчылык кылган эмес, эгин тартыш болгон. Мал төлдөгөндө айран, кымыз ичип, каймак жеп жыргап калган. Мал төлдөп, уй, бээ туубаса, үйбүлө ачкалыкка кабылган. Анткени, ал кезде мал арык болот. Союуга жарабайт. Тиричилик акка (сүткө) гана байланыштуу болуп калат.

Куран — байыркы кыргыз тилинде жана алтайлыктардын тилинде — эликтин ургаачысы. Чын куран — апрель айына туура келет. Анткени, «чын куранда чыныртып кулун байладык» деген макал бар. Азыр бул ай аттары турмушта колдонулбай калды. Көбүнчө эски турмушту жазган көркөм адабияттарда гана жолугат.

ЖАЛУУ ЖОК

«Жакшыда — жалуу жок, жаманда — каруу жок» — макал, бул макалдагы «жалуу» деген сөз азыркы тукумга түшүнүксүз. «Йал» — казан татарынын тилинде «тыныгуу, эс алуу» дегенди билдирет. Демек жакшы адам дайыма иштейт, анда тыным жок, жаман адам жалкоо, иштебейт, анда каруу жок деген маани чыгат.

ЖАМАН АПАЗ

- Койчу жаман апазды айтпай!.
- Жок, чын байбичем.

К. Жантөшев. Каныбек.

Жаман апаз — кандайдыр жаман жөрөлгөлүү, үрөйү суук кабар же окуя жөнүндө баяндаганда колдонула турган накыл кеп.

Мунун төркүнү — «апаз» деген сөздүн түшүнүксүздүгүндө болуп жатат. «Апаз» арабдын «лафиз» деген сөзүнөн өзгөргөн. «Лафиз» — сөз деген мааниде. Кыргыз тилинде сөз башында «Л» табышы келбегендиктен, оозеки тилде «Л» табышы түшүп, сөздүн тыбыштык формасы өзгөрүлүп, «апаз» болуп калган. Адабий тилге да ошол формасында кирип кетти. Кайсы бир учурларда «лафиз» —

«лебиз» формасында, ошол эле түпкү маанисинде да колдонулат. Көбүнчө кыргыздар мал сатканда «лебизиниз кайтпасын, ошол сураган эле баага сатайын» деп да коюшат. Мындан башка да «Апаз» деген энчилүү ат бар. Ал — арабдын — «хафиз» деген сөзүнөн, кыргызча «акын, ырчы» деген мааниге туура келет.

ЖАМАНДАН ЖАХАН

Шер датка башын ийкегилеп отурду.
«Жакшыдан бөөн, а жамандан жахан
деген ушубу? Жаангер Алымхандан тиги дубана, а Асан мылжыктан бу!» деген ойго кетип отурду.

Т. Касымбеков. Сынган кылыч.

«Жамандан жахан, жакшыдан бөөн» — кыргыз элинин макалы. Бул макал а дегенде — жакшы адамдан кээде мөөндөй чубалган жаман туулат, жаман адамдан кээде жаханга белгилүү боло турган жакшы туулат дегенди туюндурат. Бул — кыскарып, жыйнакталып, макалга айланган.

Жахан — фарсы сөзү, «дүнүйө, аалам, жаратылыш» деген мааниде. Бөөн — кээ бир диалектерде мөөн болуп айтылат. Датка — фарсы, тажик сөзү. 1. калыстыкты тилөөчү, адилеттикти каалоочу. 2. Кокон кандыгынын убагында мансаптын аты. Шер — фарсы тилинде «арстан». Жаангер — фарсы сөзү, «ааламды багындырган» деген мааниде. Энчилүү ат болуп да айтылат. Алымхан — араб, түрк сөздөрү: алым — «окумуштуу», хан — хакан деген сөздөн кыскарган. Энчилүү атка гана колдонулат.

ЖАМБЫ АТУУ

Атактуу, айрыкча эл бийлеген адам өлгөндө кыргыз эли толгон ырымдарды, жөрөлгөлөрдү чыгарган. Алар: мүчө берүү, жыртиш жыртуу, кара аш деп мал союу, кемеге аш деп ат чаптыруу; бир жыл толгондо чоң аш берүү, чоң байге сайып, ат чаптыруу, ошол ашта жамбы аттыруу ж. б. Бул жогоруда саналып өткөн салттар ислам дининин шарыятына каршы иштер. Ислам дини канчалык катуу тыюу салса да, кыргыздар ага моюн сунган эмес. Жамбыны улаштырган узун шырыктын учуна кийизге ороп, бир

нече танап жипке байлап койгон. Аткачтар атчан желдирип келе жатып атып өткөн. Атып түшүргөн адам жамбыны алган. «Жамбы» — кытай сөзү: юань — уюткан, бао — баалуу, асыл деген эки сөздөн түзүлгөн.

ЖАН БЕРҮҮ

Мурун кыргыз наркы экен,
Мал таанылса, жан түшүү.
Манас.

«Жан берүү же жан салуу» илгерки замандагы кыргыз элинин колдонуп келген зан-закуну.

Ислам динине кире элек кезде, анын шарыятын колдонуу элек кезде, кыргыз эли иштин ак же каралыгын өздөрүнүн түзүп алган салты боюнча текшерчү экен. Ошол салттын бири — «жан берүү же жан салуу». Кыргыз эли мал менен күн көргөндүктөн ал жерде уурулук да болгон. Ошол уурулукту моюнга алдыруунун бир гана жолу «жан берүү». Ал — мындайча иштелген: Мал уурдаткан адам, шек кылган уурунун беделдүү тууганынын баласынын жанын салган. «Эгер тууганын малды уурдабаган болсо, анын актыгы үчүн баландып жанын бергин» деп, эң бир сүйгөн баласынын жанын сурайт. Мындай оор абалда баланын атасы ууру деп шек кылган тууганын кысмакка алып, аны чынын айттырууга аргасыз кылган. Тууганынын актыгына көзү жетсе көпчүлүк алдында: «Тууганым ак экен. Баламдын жанын бердим» деп ашкере айткан. Ошону менен ууру акталган. Бирок, иш жүзүндө, баласынын жанын берген эмес. «Тууганым ак экен. Баламдын жанын бербейм. Малынды төлөп берем» — деп көңүл жубатышчу. «Баламдын жанын бердим» деп айтуу адамдын оозуна барган эмес. Шек кылган киши же кечип жиберген же төлөтүп алган. Мына ушундан улам, «Жан бергендин жанына турба!» деген макал да чыккан. Жаш мөмөнүн жанын берүү деген сөз турган элдин бүткөн боюн дүркүрөткөн болуу керек.

«Жан салуу, жан берүү» кыргыз эли Россияга карагандан кийин деле эл ичинде колдонулуп келген. Өтө бир кылмыштуу ишти таңганда, уруу ак сакалдарынын да жанын салган. «Жанын берген» адамдарды ак кепинге оротуп, жаназа да окутуп, өлгөн адам катары да ырымдаган. Жанын берген адам өтө коркуп да калган. Чоң санаа тартуунун натыйжасында тез өлгөндөрү да болгон.

ЖАН ТАСЛИМ БОЛУУ

Ушундан бир чай кайнам өтпөй, көз жумган ээсинин артынан жаныбар жээрде ат жан таслим болду.

С. Өмүрбаев. Бороондуу күндөр.

«Жан таслим болуу, жан таслим кылуу» — өлүү, жан берүү, көз жумуу, дүнүйөдөн өтүү.

Кыргыз эли «өлүм» сыяктуу кайгылуу нерсени эч убакта тике айткан эмес. Көбүнчө каймана, жумшак түрүндө сүйлөй турган. Ошон үчүн «өлдү» деген суук сөздүн ордуна: «көз жумду, дүнүйөдөн кайтты, казасы жетти, жан берди» деген каймана сөздөр менен айткан. Эгер жаш бала өлсө, аны «чарчады, учту, чарчап калды» деп коёт. Жогорку айтылган каймана сөздөргө кошуп, «жан таслим болду, жан таслим кылды» деген сөз айкалышы да тилибизге кирип кеткен. «Таслим» арабдын сөзү, «берүү, өткөрүү, тапшыруу» деген маанилерде.

ЖАНАЗА ОКУУ

«Жаназа окуу» — өлгөн адамды көрүстөнгө алып кетердин алдында барган адамдар чогулуп намаз окуу. «Жаназа» — «өлүк, сөөк» деген мааниде.

Жаназада өлүккө арнаган сөздөрдүн мазмунун айта кетели. Ал араб тилинде болот. Эркек кишиге, аялга, балага айтыла турганы жаназа ар башка болот.

Чоң кишиге окула (айта) турган сөздөрү:

— О жараткан, биздин тирүүлөрүбүздү, өлгөндөрүбүздү, ушерде тургандарыбызды, башка жерлерде жүргөндөрүбүздү жана жаш балдарыбызды, чоңдорубузду, эркектерибизди, аялдарыбызды жалгай көргүн. О жараткан, бизди тирүү койсон, ислам дининде кой, өлтүрсөң, ыйман менен ал. О жараткан, бул өлүк изги киши болсо, изгилигин арттыр, күнөөлүү болсо, күнөөсүн кечир.

Мына бул сөздөрдү арабча айтып элдин башын катырат.

ЖАНСЫЗ ЖИБЕРҮҮ

Атана наалат көр Кыяз,
Убададан танганбы,
Унутуп мени калганбы!
Келиштирип кеп айткан,

«Келмек болду» деп айткан,
Жансыздын сөзү жалганбы?
Семетей.

«Жансыз жиберүү» — тынчы, андуучу жиберүү.

«Жансыз» — арабдын «жасус» деген сөзүнөн өзгөрүп калган, «андуучу, тынчы» деген мааниде. «Наалат» — арабдын «лагнат» деген сөзүнөн өзгөрүлгөн, «каргыш, каргыш тийгир» деген мааниде. «Лаанат» деп да жазылып жүрөт.

ЖАҢЫ ТАРТИП ОКУУСУ

Элдин балдарын жыйып, жаңы тартип менен сабатын ачты. Мурун 4—5 жыл окуп «Алкамдудан» өтө албаган элге үлгү болду.

С. Карачев. Эрк таңында.

«Жаңы тартип окуусу» — тыбыш методу боюнча окутулган окуунун жаңы түрү. Бул метод 1900-жылдан баштап пайда болгон. Тыбыш методуна ылайыктап окуу куралдары түзүлгөн. Кыргыз арасына Революциядан мурун тарала баштаган. Кенири маалымат алуу үчүн «Усул жадит» деген сөздөр каралсын.

ЖАПМА ЧЕЛЕК

«Жапма челек» — жашырын, башкаларга көрсөтпөй ичкен тамак. Илгери кыргыз эли көчмөн абалда жашаган кезде эгин тартыш болгон. Нан аз болгондуктан, көбүнчө жарма, бозо, экчеме сыяктуу суюк тамак ичкен. Ар нерсе тартыш болсо, үнөмдөп, башкалардан жашырып ичери табигый иш да. Ошондуктан көбүнчө экчеме жасап, аны башкаларга бербей, өз бүлөсү менен гана ичкен. Анткени, экчеме бозо сыяктуу болот. Айырмасы — ага угут салчу эмес. Ошондуктан аны элге чакырып бергенден да үй ээси уялар эле. Жашырып өзү гана челектин үстүн жаап коюп иче турган. Ал челекке жасалчу. Кээ бир куу адамдар экчеме деген ат менен, жашырын бозо салып иче турган. Анысын элден жашырып иччү. Кийинчерээк, кымызды, бозону да жашырып ичкендер болгон. Ошондуктан муну да жапма челек деп атап кетишти. Кыргыз элинин салтында

кымыз менен бозо — көпчүлүктүн тамагы болгон. Аны элден аяган эмес. Адамдар уялбастап эле барып, бозо, кымыз иче турган. Анткени, ал ата-бабадан келе жаткан салт. Анын эч кандай уяты да жок. «Кымызды ичкенге бер» деген макал бекеринен чыккан эмес да.

Кийин кээ бир эптүү адамдар таруудан бозо салып сата турган жорук чыккан. Кымызды эл эч качан саткан эмес. Кийинчерээк эл арасына соода иши жайыла баштаганда, кымызды да шаарга алып келип, алып сатарларга өткөрүп, тыйын алчу болду. Мына ошентип, жапма челек деген сөз айкалыш накыл кепке айланып, коом турмушунда арам ниет менен коомдун, элдин байлыгын кытыган адамдарды жапма челек кылды деген сөз менен кекете турган болуп калды.

ЖАР КӨРҮШҮҮ

Токмок салган селкинин жанына келип колун жайып, талпынган бүркүттөй болуп, көз жумганча күймөлдү. Жар көрүшүп, аманатын колуна кайта берди.

С. Карачев. Эрк таңында.

«Жар көрүшүү» — нике тоюна арналган кыз ойнууда кыз менен жигиттин бир-бирин сүйгөндүгүн, жактыргандыгын билдирүүчү ыкманын бир түрү. Анын тартиби мындай болгон: илгери заманда кызды узатуу тоюна арналган кыз-келиндердин, жигит-кыздардын салтанаттуу чогулушунда, айылдагы, коншулаш айылдагы жигиттер, кыздар чогулган. Күйөө-кыз төрдө тынч отурат. Ошол тойдо боз үйдүн ичинде кыдырата жигит-кыздар тегерек тартып отурушат. Айылдагы бир шайыр келин тойду башкарат. Кездеме курду эшип коёт. Тойду башкарган келин аны биринчи күйөө жолдошко берет. Күйөө жолдош ырдап, күйөө менен кызды жар көрүштүрөт. Курду ортого таштайт. Ошол эшилген курду (токмок деп коюшат) алган кыз отурган жигиттердин арасынан жактырганына туруп барып, акырын аркага токмок менен чаап коёт. Жигит ордунан туруп, токмокту кыздан алып, созолонткоп үнгө салып, сүйүү ырларынан бир нече сап ыр ырдайт. Ыры бүткөндөн кийин колтук алышып, аркасы менен айланып кыздын бетине бети туш келгенде, өөп алат. Мына ушул «жар көрүшүү» деп аталган. Кыз ойнууда мындан башка да толгон кызык көрсөтүүлөр болгон. «Камчы саптан өтмөй, шакек тиштемей» сыяктуу. Булардын баарын жигиттер иштеген.

Ошол тойдо жигит менен кыз ички сырларын билдирген. Сүйгөндөрүн издеген. Ал даңазада тартипти бузуу сыяктуу жоруктар болгон эмес.

ЖАРДЫ БОЛСОҢ — КООЗ БОЛ

«Жарды болсоң — кооз бол, бай жанынан түңүлсүн; жалгыз болсоң — чоогоол бол, көп жанынан түңүлсүн».

Макал.

Макалдын чыныгы мааниси азыркы тукумга түшүнүксүз. Жарды болуп туруп кантип кооз болот? Кооз болуу үчүн, жакшы кийинүү үчүн акча керек го? Макалдын мааниси өзгөртүп аткан сөз — «кооз». Бул сөз арабдыкы. Арабча айтылышы — «кабз». Кыргыз тилине киргенде, «Б» тыбышынын ордуна созулма пайда болгон да, кыргызга түшүнүктү «кооз» деген сөз жасалып калган. Арабча чыныгы мааниси — «зордукчу, тартып алуучу, жулуп алуучу». Демек, жарды болсоң — байдыкын тартып ал деген маани туура келет. Ал эми «чоогоол» фарсы-тажик тилинде «орой». Демек, жалгыз болсоң — орой бол, сенден көпчүлүк коркуп турсун — деген сөз.

ЖАРНЫ ЖАЗЫЛУУ

Жазылат жарным жалганда,
Жарк этип күлсөң оштонуп.
Эл ырларынан.

«Жарпы азылуу» — жүз жарык тартып, көңүл ачылуу.

Илгери заманда кыргыздар «жүздүн жарыктыгын» — «йарп» деген экен. Жеке кыргыз эмес, башка түрк тилдеринде да ушул маани колдонулган болуу керек. Анткени, 11-кылымдагы Махмуд Кашкаринин Сөздүгүндө «йарп» — «жүздүн ачыктыгы, жарыктыгы» деп берилген. Кийинчерээк «йарп» жеке колдонулуудан калып, «жазылуу» деген сөз менен дайыма бирге айтыла турган болуп кеткен. Тилдин өсүшүндө кээ бир сөздөр колдонулуудан чыгып калат же башка сөз менен бирге айтылып туруктуу сөз айкалышына айланып кетет. Бара-бара накыл кепке өтөт.

ЖЕЗИТ ЧАЛ

Кара бет, сөздү койгун дейт,
Муршаптарым, турбастан,
Абыке кулду, сойгун, дейт.
Жезит чалдын тукумун
Бир жолу үзүп койгун дейт.
Семетей.

«Жезит чал» — арамза, куйту, митаам чал. Зулум, кан соргуч.

Жогорку маанилердин бардыгы да кыргыз тилинде кийин пайда болгон. Жезит — араб тилинде энчилүү ат. Жезит — Магавие дегендин уулу. Бул адам — Аалынын (азирет Аалынын) уулу Хусейинди Кербаланын чөлүндө суусатып, үй-бүлөсү менен кошо кыйнап өлтүргөн. Мына ушундан улам, Жезит — мусулман өлкөлөрүндө жек көрүнчү адам катары сыпатталат. Кыргыздарга да дин аркылуу кирген. Бирок, энчилүү ат катары түшүнбөстөн, анчейин сөз катары билет. Ага жогоркудай жаңы маани берип алган. Жезит чал деп, Манастын атасы Жакыпты атаган. Анткени, ал чал Манас өлгөндөн кийин, анын тукумуна кастык кылган. Муршап — фарсы — тажик сөзү, «түнкү кароолчу». Манаста — «баш кесер».

ЖЕЙХУН ДАРЫЯ

Жейхун менен Сейхунду жайлаган хандарга, канатташ элдерге өзүнчө кабар бердирип, өзүнчө тогуздап үй тиктирди.
О. Көчкөнов. «Эрөөл талаа».

«Жейхун дарыя» — Азыркы аты Амударыя. Жейхун деген атты илгери арабдар койгон. Андан мурунку гректер койгон аты — Окс. Амударыя — СССРдеги эң чоң дарыянын бири. Амударыя — Пяндж жана Вахш өзөндөрүнүн кошулушунан пайда болгон. Арал деңизине барып куят. Узундугу 1415 километр. Кызыл кум жана Кара кум аркылуу агып өтөт. Жазында да, жайында да өзөнгө батпай мелмилдеп агат. Суусу абдан ылай болот. Аяк жагы кышында төрт айча муздап калат. Дыйканчылыкта жер сугарууга кеңири пайдаланылат.

Сырдарыя — Орто Азиядагы чоң өзөндүн бири. Узундугу 2212 км. Гректер Яксарт деп атаган. Арабдар — Сейхун атка кондурган. Башы Нарын, Арабелсу өзөндөрүнөн түзүлөт. Андан кийин Карадарыя кошулат. Кызыл кумдун

чыгыш жагы менен өтүп, Арал деңизине куят. Суусу абдан ылай болот. Кеме жүрөт. Дарыянын боюнда: Ленинабад, Бекабад, Кызыл-Ордо, Казалинск шаарлары бар. Фархад ГЭСи, Кызыл-Ордо платинасы бар.

ЖЕКСЕН БОЛГУР

Чал мени кучактай алып туруп кыйкырганда, баягы жырткычтардын бардыгы жер менен жексен болуп жоголду.

К. Жантөшев. 1 т.

«Жексен бол, жер менен жексен бол» — житип кет, житип жогол деген мааниде.

«Йексан» фарсы тилинде эки бөлүктөн түзүлгөн: «Йек» — бир, «сан» — окшош. Демек, «Йексен» — «бирдей бол, окшош бол». «Жер менен жексен бол!» — «жер менен бирдей бол, жерге окшоп кал!» — деген сөз. Ошентип, кыргыздар Жунгарлардын чабуулунда сүрүлүп отуруп, Гисарга чейин барып, тажиктер менен көп жыл бирге туруунун натыйжасында, толгон сөздөрдү оозеки алып, аларды өз тилине багындырып салган.

ЖЕКСУР БОЛУУ

— Сага кеңешим: аялыңын көңүлүн суутпай, үйүңө жек сур болбо, тез жөнө! — деп, Айна олчойгон карды сузуп ыргыта баштады.

К. Каимов. Аялдын самаганы.

«Жек сур болуу» — кишиге, элге жаман көрүнүү деген мааниде. 11-кылымдагы Махмуд Кашкаринин Лугатында: «ейк» — шайтан, азгыруучу маанисинде берилген. Ошол маани кыргыз тилинде ушу кезге чейин сакталууда. «Сур» — арабдын «сүрөт» деген сөзүнүн көптүк түрү. Тилибиздеги «суру жаман, суру курусун!» деген сөз айкалыштарындагы «сур» деле жогорку айтылган «сур» менен тектеш.

ЖЕК КӨРҮНЧҮ

Жерден жек чыкты,
Эки кулагы тик чыкты.
Сары эр сактыгынан кутулду.
Сары ат күлүктүгүнөн кутулду, — деп,

илгери Ийрек баатыр деген коёндон
качкан экен.

Жомоктон.

«Жек көрүнчү» — элдин көзүнө жаман көрүнүү, элден дайыма куугунтук көрүү деген мааниде. Кыргыз тилинде «жек» маанисин өзгөртүп, анын ордуна арабдын «шайтан» деген сөзүн колдонуп кеткен. «Шайтан» байыркы еврей тилинде «сатан» деп аталган. Ордус тилине «сатана» болуп кирген. Ошентип сөз бир тилден экинчи тилге көчүп, орун басат. Азыркы колдонуп жүргөн «жектөө, жекчил» деген сөздөр да ушундан бутактаган.

ЖЕЛ ООМАК БЕЛЕ

«Жел оомак беле, жел оойбу» — тамак ичпей, жел жутуп жүрмөк беле. Ачка жүрмөк беле деген маанилерде колдонулат.

Накыл кептин тутумундагы «оомак, оойбу» деген сөзгө талдоо жүргүзүп көрөлү. «Оо» — «уу» деген сөздөн өзгөрүлүп калган түрү бар. «Уу» байыркы түрк-монгол тилдеринде «ичүү» деген мааниде болгон. Азыркы монгол-калмак тилдеринде деле «уух» — «ичүү, ичмек» деген мааниде. Калмакча «ся уунчу? — чай ичесиңби?» деген сөз. Азыркы тилибизде деле «чай уута, сүт уута» деген — «чай ич, суу ич» деген мааниде. «Уута — уурта» болуп айтылат. «Уу» деген этиш ордуна «ич» деген сөз көп колдонулуп, анын ордун басып калган. Кээ бир диалектиде «жел уумак» беле деп да айтылышы мүмкүн. Мына ошентип, турмушта кээ бир сөздөр колдонулбай калып, тилде жоюлуп калышы табигый иш. Андай сөздөр айрым гана макал, накыл сөздө сакталып калат.

ЖЕЛИ ЧЫКТЫ

Өтмө катар өткөн жамгыр ичимдиктин заарын соруп алган белем, же алдынала түзгөн пландары ушул жерден бузулганы жатканын сезишкендиктенби, айтор жели чыккан чаначтай шылпыя беришти.

Ж. Мавлянов. Чагылган.

«Жели чыкты» — демн сууду, жини кагылды, шалпысы бошоду деген маанилерде колдонулат.

Көчмөн кыргыз элинин байыркы замандан бери колдонуп келген идиши чанач. Ал чаначты эчкинин терисин туюк союп, чылгый кезинде жүнүн курч бычак же устара менен алып, тоборсутуп ийлеген. Андан кийин карагайдын тобурчагына, ыштык казып ыштаган. Мына ушул идишке (чаначка) кымызды толтура куюп, оозун бууп, эки чаначты атка арта салып, жайлоодон жакага алып келген. Көп учурларда сабадагы кымызды эртең менен чаначтарга куюп алган, кечке сактап ичкен. Толтура кымыз куюлуп, атка арта салып, жол жүргөндө чанач чайкалган. Ошол чайкалуунун натыйжасында чаначтын ичинде жел пайда болуп, чанач дырдайып көөп кеткен. Ошол көпкөн чаначтын желин чыгаруу үчүн бир карыштай, жоондугу сөөмөйдөй болгон жыгачты чаначтын оозуна киргизип, сыртынан катуу бууган. Жолдо чанач көпкөндө, ошол жыгачты сууруп алганда, жел чыгып кетип, чанач шылпыйып калчу. Ал тыгынды «жел куур» деп атаган.

Мына ушундан улам, көпкөн адамдарга карата же бир ишке катуу демилгеленип жүрүп, ал иш ордунан чыкпай калган адамга карата «жели чыкты» деген накыл кепти колдонгон түрү бар.

ЖЕЛКЕ — ТОН БОЛБОЙТ

Жээн — эл болбойт, желке — тон болбойт.

Макал.

«Желке — тон болбойт» — койдун моюн терисин кошуп тон жасоого болбойт деген мааниде. Желке тери — майлуу болот, төкши болбойт. Ошондуктан, аны тон жасаганда кесип таштаган. Тон тигилүүчү теринин ичине кошулбайт.

Жээн — эл болбойт — илгери, ар бир уруу өзүнчө бөлөк жашаган доордо, жээн — эненин төркүнүндө жүрчү эмес. Эненин төркүнүнө кошулуп, ал уруунун ичинде калчу эмес. Ошондуктан, жээнди ал уруу өз эли катары көрчү эмес. Анын себеби бар: таеке уруунун ичинде жүргөн эркек баланы кул катары шылдың кылган, аны көп учурларда адеби жок адамдар кордогон. Урушуп калган күнү аны «тентимиш» деп атаган. Ошондуктан жээн ал уруу менен бирге жашаган эмес. Жээн өз элинде жүргөндө кадырлуу болгон. Ал анда-санда таекесине келгендиктен, эрке да болгон. Тойдо «жээн аяк» да кармаган.

Жээн таекесине келгенде, каалаганын сурап алып да кеткен. Ошондуктан, «Жээн келди дегиче — жети бөрү

келди» деп эл макал да чыгарган. Жээн кыз таекесинин уруусуна келин болуп келсе, ал — барктуу болгон. Эгер жээн кыз тууштуу, жигердүү болсо, ал ошол айылды бийлеп алган. Жээн кызга карата эч кандай кордоо сөз болгон эмес.

ЖЕҢ ИЧИНЕН СҮЙЛӨШҮҮ

Арзандын шорпосу татыбайт дегенди да билем. Этине, майына жараша пулуну ала бер, кесел. Келе колунду. Мына ушул мунундун баасы, — деп, ал да далдалчылардын жолу менен мал ээсинин колун кармай, манчаларынын биринен сала бирин санай берип, канчага сурап жатканын билдирчү.

Ж. Мавлянов. Келе колунду.

«Жең ичинен сүйлөшүү» — жашырын, башкаларга билдирбей эки кишинин өз ара сүйлөшкөнү.

Бул накыл кептин төркүнү — базарда сатылуучу малдын ээси менен алуучунун ортосундагы далдалчынын жеңдин ичине беш манжасын сойлотуп, алуучуга да, сатуучуга да бармактар менен бааны билдиргенине барып такалат. Мына ушундан улам — ар бир жашырын сүйлөшүүлөрдү, башкаларга билдирбей сүйлөшүүлөрдү — «жең ичинен сүйлөшүү» деген накыл кеп менен атай турган болгон.

«Далдалчы» — арабдын жана кыргыздын сөзү. «Далдал» — «даллал» деген сөздөн өзгөргөн, арачы, эки ортодо мал соодасын жасоочу. «Кесел» арабдын жалкоо, оору деген сөзү. Түштүк кыргыздарда жактырбаган адамга карата айтылуучу сөздүн бири.

ЖЕР ИСЛААТЫ

Айтылды калкка жер ислаат,
Айтылды Кенеш мыйзамы.
Айтылды далай мисилет.
Т. Байзаков. Оттуу курак.

1921—1923-жылдары мурунку байлардын ээлеген жерлерин кедей дыйкандарга алып берген Совет бийлигинин экономикалык чаралары. «Ислах, ислахат» араб сөзү,

«реформа» деген мааниде. Бул термин түштүк кыргыздардын тилинде колдонулган. Көркөм адабияттарда да учурайт.

ЖЕР КАЙМАКТАГАНДА

Жаралгамбы деп калам,
Жер каймактап жатканда.
С. Эралиев.

«Жер каймактаганда» — өтө эле байыркы заманда, дүнүйө жаратылып, жер кыртышы пайда боло баштаганда деген мааниде.

Эл оозунда көбүнчө мыскыл иретинде колдонулат. Бул накыл кеп, айрыкча, Алдаркөсөнүн күлкүлүү окуясына байланыштуу эл ичине кеңири таралган болуу керек. Алдаркөсөдө мындай бир күлкүлүү ангеме бар: Алдаркөсө менен Шайтан экөө алыс сапарга чыккан имиш. Сапар узун болгондуктан чарчашат. Бирин-бири көтөрүп, сапарды улантмакчы болот. Ким-кимди мурун көтөрүш керек. Буга келгенде экөө жыл сүрүшөт. Ким улуу болсо, ошону мурун көтөрүш керек. Алдаркөсө: — Сен, Шайтан, нече жашка чыктың? Качан туулгансың? — деп сурайт. Шайтан: — Канчага чыкканымды билбейм. Жер каймактаганда жети жашар бала экенмин. Мен сенден улуу болушум керек! — дейт. Анда Алдаркөсө: (Шайтанды кучактап алып) — «Айлангы, садагаң кетейин! Мен ошол жер каймактаганда, жети жашар баламды жоготуп жибергемин. Ошол сен турбайсыңбы? — деп буркурай баштайт. Ошентип, Алдаркөсө амалдуу Шайтанга ата болуп чыгып, «баласынын» мойнуна минип сапарды уланткан имиш.

ЖЕР КУЙГА КИРИП КЕТҮҮ

Эч кимден коркпойм. Зарыл иш чыгып калса, Азиз акемдерди издеп жер куйга да барам.

К. Жантөшев. III т.

«Жер куйга кирип кетүү, жер куйга баруу» — такыр житип, жоголуп кетүү же жердин түбүнө, адам баргыс жерге кетүү.

Алтайлыктардын тилинде «куй» — үңкүр маанисинде. Азыркы татар тилинде — «куйп» — кудук маанисинде. Ушул сыяктуу эле бир топ түрк, монгол тилдеринде да

«кудук, чункур» маанилеринде жолукканын байкайбыз. Кыргыз тилинде «кудук» мааниси жоюлган. Бирок, Тянь-Шань жагында жашаган кыргыздарда «жердин терең тешиги» маанисинде азыр да жолугат. Мына ошентип, «куй» деген сөздүн негизги мааниси кыргыз тилинде жоюлуп, «жер» деген сөз менен гана кошулуп айтылып, накыл кепке айланып бара жаткан түрү бар.

ЖЕТИ КАҢТАРЫ

«Кедейдин жети каңтаргасы бар» деген туура. Каңтарың кармабаганда бийге куда болуп калат элең.

А. Убукеев. Чыр дөбө.

«Жети каңтары же жети каңтаргасы бар» — куру калтыра турган кербездиги, кер аяктыгы бар деген мыскыл иретинде колдонула турган накыл кеп.

«Кедейдин жети каңтары бар» деген макалдан кыскарган. Кээде муну — «анын каңтары бар» деп да, кыска түрүндө колдонуубуз. Бул макалды илгерки малдуулар, эл жегич зулумдар кедейлерди кордоо үчүн чыгарган. Макалдын да, накыл кептин да төркүнү — атты каңтарып, тизгинди ээрдин кашына бекем байлап коюудан чыккан. Атты ооздуктап, кежейте тартып, ээрдин кашына байлап койгондо, ат оттой албай, байлаган жерде ачка тура берген. Мына ушундан улам, бул — ар бир өз үлүшүнөн кер аяктык кылып куру калган адамдарга айта турган болуп калган. Бирок мыскыл түрдө колдонулат.

ЖИБИН ТАРТЫП КӨРҮҮ

Кой, а көрө... мунун жибин акырындап тартып, колго түшүрүү керек.

С. Өмүрбаев. Бороондуу күндөр.

«Жибин тартып көрүү» — акырын ичмектеп сырын тартуу; макул болобу, жокпу? — билдирбей байкаштырып көрүү.

Сөздүн төркүнү — кездеменин бош же мыкты согулганына барып такалат. Эгер кездеменин эриш же аркак жибин сууруп көрсө, аны чыйрактыгы же боштугу билинет. Эгер жип суурулса, ал бош токулган болот. Эгер жибин суурулбаса, ал мыкты токулган болот. Мына ушундан

улам, адамдын бир нерсеге макул боло тургандыгын же макул болбой тургандыгын, акырын сөздүн четин чыгарып, байкаштырат. Кездеменин жибин тартып көргөн сыяктуу сынап көрөт.

ЖИГИТ ПИРИ

— Йа-а, жигит пири шаймерден, өзүн колдо!..

Ур! А! Ур... — деп өзү баштап алдыга чаап, кылыч булгалап, чабуулга өттү.

Т. Касымбеков. Сынган кылыч.

Манастын уулу эр Семен,
Шай колдогон эр немен.

Семетей.

«Жигит пири шахимерден же шай колдогон!» — илгерки урушта баатырлардын сыйынган пири.

Мунун төркүнү — арабдын кийинки калыпчасы, Мухаммед пайгамбардын күйөө баласы азирет Аалыга барып такалат. Динди көп элге тараткан Абубакир, Омор, Осмон, Аалы болгон. Мына ошого байланыштуу мусулман элдеринде жогорку аталган адамдарды, айрыкча алардын ичинен Аалыны катуу даңазалаган, ашыра мактаган. Аалыны жигиттин пири деп атаган. Баатырлар ошого сыйынган. Чыгыш жомоктору аркылуу Аалынын даңазасы кыргызга да тараган. Көркөм адабияттарда, элдин баатырдык жомокторунда кеңири колдонулган.

«Шах» фарсынын сөзү — падыша, чыгаан, мыкты деген мааниде. «Мардан» да фарсы сөзү — эр, баатыр, жигердүү деген мааниде. «Пир» — фарсы сөзү — колдоочу. «Жигит пири шаймерден» кыскарып, кыргыз эпосторунда — «шай колдогон» болуп калган.

ЖИЛИК ҮЗҮЛҮҮ

— Койлор ирденип жарый элек экен.

— Кыштан начар, жилиги үзүлүп чыккандыктын сааты.

Ш. Бейшеналиев. Даңка жараша жүк.

«Жилиги үзүлүү» — аябай арыктоо, арыктыгынан турбай калуу.

Кыргыз тилинде түтүк сөөктөрдүн бардыгы «жилик» аталып кеткен. Кыргыздан башка: өзбек, татар, кара калпак, түркмөн, азербайжан, түрк тилдеринин бардыгында

да «жилик» деп жиликтин ичиндеги чучукту аташат. Мына ошентип, нукура эски мааниси «жилик» деген сөз «чучук» менен алмашып калган.

Жогорку «жилиги үзүлдү» деген сүйлөмдөгү «жилик» — «чучук» маанисинде колдонулуп отурат. Эгер «жиликтин» азыркы мааниси менен ала турган болсок, «жилик үзүлүү» — сөөктөрү сынуу болор эле. Демек, «жилик» деген сөздүн байыркы мааниси «жилик үзүлүү» деген сөз айкалышында гана сакталып калган. «Жилик үзүлүү» — сөөктүн ичиндеги майы азайганы, чучугу ичкергени. Чындыгын алганда да абдан арыктаган малдын жилигинин ичиндеги чучугу абдан ичкерип кетет. Эгер ал ичкерип отуруп үзүлсө, мал өлүп калат. Мына ушундан улам, «жилиги үзүлүү» деген накыл кеп пайда болгон да, аны ар бир арыктап кеткен малга, адамга колдоно турган болуп калган.

ЖОЛ БОЛСУН

Эй мергенчи, шыралгана ыракмат!
Ыракмат дейм. Жолуң болсун!

Ч. Айтматов. Гүлсарат.

«Жол болсун, жолуң болсун!» — 1. Кайдан келе жата-сың деген мааниде. 2. «ал эмне дегениң?» сыяктуу кекээр мааниде колдонулат.

Жогорку эки сөз айкалыштары маанинин түрүнө карата колдонула берет. Кыргыздар көп учурларда тике айтпастан, каймана түрдө айтканды жакшы көрөт. Мисалы, «Жолуң болсун» — начар неме турбайсыңбы, ушундай да кыласыңбы деген мааниде колдонулат. «Жолуң болсун» — ишиң онунан чыксын деген мааниде да колдонулат. Иши кылып, сөздүн ыргагына карай түрдүү мааниге ээ боло берет.

ЖООКЕРЧИЛИК ЗАМАН

Ар уруу эл жашап турат анда Энесай-дын боюнда. Бирин-бири чаап алган, бирин-бири талап алган жоокерчилик заман.

Ч. Айтматов. Гүлсарат.

«Жоокерчилик заман» — тынчы жок мезгил, биринин малын бири тартып алган кез. Биринин бүлөсүн бир олжо-

логон мезгил. Бир уруу менен бир уруу кагышып турган учур. Илгери падыша өкмөтүнө карай элек доордо казак менен кыргыздын, жалпы эле түрк урууларынын өз ара кагылышкан учурлары көп болгон. Ал кезде аттар дайыма кермеде байланып, ар бир азаматтын найза, союл, чоюн баш, сөлпөр сыяктуу куралдары үйгө жөлөнүп турчу. Анда мезгилге ылайыктап жигиттерди тарбиялай турган. Бир үйдө союл чабар эркек көп болсо, анын мөройү үстүн болгон. Эркек балдар жогору бааланган. «Уулун жаман болсо мейли, бою узун болсун!» деген макал да бар. Албетте, бою узун киши бою кыска кортону алыстан жыга чабары белгилүү да. Алыстан, башка элден мал тийип келген жигитти баатыр атка кондурган. Андайларды ууру деген эмес. Айыл арасынан кой, мал уурдаган адамды жек көргөн. Жоокерчилик заманда бир уруу кээде башка урууну талап алып байып калган. Таланган уруу итке мишип калган.

ЖУБАРМЕК КЕТКИР

Калык: Элдин барын күлдүрүп,
Элирчи, булбул Токтогул!
Токтогул: Энтендеген жубаримек,
Ээр салайын токтогун!

Токтогул.

«Жубаримек кеткир, жубаримек болгур, о жубаримек» — көбүнчө балдарга, жаштарга карата айтылуучу каргыш сөз. Бул сөз айкалыштарынын ичиндеги «жубармек» кыргыздын бардыгына эле бирдей түшүнүктүү эмес. Көбүнчө бул каргыш сөз түштүктө, Таласта кеңири таралган. «Жубармек» фарсынын сөзү. Тажик эли, өзбек эли аркылуу кыргыздарга кирген. Фарсы тилинде эки сөздөн түзүлгөн: «жубан» — жаш деген мааниде: «марг» — өл деген мааниде. Демек, «жашында жайра» деген маанини билдирет. Кыргыз тилинде: «жубармек, жубаримек, жубарымбек» формаларына айланып кеткен. Адабий тилде анын Орфографиялык сөздүктө сунуш кылынган формасы колдонулушу зарыл.

ЖУСУП МЕНЕН ЗУЛАЙКА

Сөз жалгап, календер байыркы өткөн замандардан, муштандтерден маани айтты. «Юсуф ва Зулайка», «Лайли ва Маж-

нун» дастанынан үзүп, узак айтты. Тели куш таптап куш кылган, тентиген жы-йып журт кылган эр Манастын сынынан айтты. Эч ким ордуна козголбоду.

Т. Касымбеков. Сынган кылыч.

«Жусуп менен Зулайха» — 19-кылымдын биринчи жар-тысында, өзбек кандыгынын убагында кеңири таралган, эки ашык жөнүндөгү аңгеме. Бул аңгеме а дегенде кара сөз түрүндө болгон. Кийинчерээк казак акындары муну өлөңгө айландырган. Ошондуктан бул кыса кыргыздар үчүн абдан түшүнүктүү болгон.

Аңгеменин кыскача мазмуну: Зулайха батыштагы Тимус деген хандын кызы болгон. Кыз бир түнү түшүндө сулуу жигит көрөт. Ашык болуп калат. Аш-суу ичүүдөн калат. Атасына айтат. Кыз жигитти үчүнчү жолу түшүндө көргөндө, анын ким экендигин сурайт. Ал жигит: «Мен Мисирдин ханымын» деп жооп берет. Зулайхага келген толуп жаткан ханзаадалардын бири да жакпайт. Атасы айласы кеткенде, Мисирдин ханына кат жазат. Хан макул болот. Зулайханы шаан-шөкөт менен жөнөтөт. Баргандан кийин караса, түшүндө көргөн жигити эмес, башка адам болуп чыгат. Айласы жок Зулайха ошого тийип, Мисирде калат. Түшүндө көргөн жигити жети жылдан кийин кул болуп сатылып, Мисирге келет.

Зулайха ашык болгон жигит Жакып пайгамбардын уулу Жусуп. Бул Жусуп өтө сулуу болгон. Атасы аны абдан жакшы көргөн. Жусуптун бир топ агалары болгон. Алар башка катындан төрөлгөн болот. Агалары кастык кылып, Жусупту кудукка салып жиберип, Жусуптун көйнөгүн канга булгап, карышкыр жеди деп, атасын алдап коёт. Кудуктан Жусупту кербенчилер таап алат. Мисирге алып келет. Сулуу баланы эл акча берип көрөт. Зулайхага угулат. Ал барып караса түшүндө көргөн жигити. Эси ооп калат. Күйөөсүнө айтып атып, Жусупту сатып алат. Жакшы сарай салдырып, жети кат эшик жасатат. Бир күнү Жусупту алдап, сарайга киргизип, сүйгөндүгүн айтып жабышат. Жусуп качып жөнөйт. Кулпулар алланын «керемети» менен шартылдап ачылып отурат. Эң акыркы эшикке келгенде, Зулайха жетип, этектен алат. Этек жыртылат. Тышта турган эри Зулайханын саксандап кууп чыкканын көрүп калат. Зулайха жаланы балага жаап, зынданга салдырып коёт. Бала акылман чыгат. Зындандагы адамдарга жагып калат. Кептин кыскасы, Жусуп падыша болуп калат. Зулайха ашык отунда күйө берет, карыйт. Бир

күнү Жусуп аң уулап келе жатып, жолдо отурган кемпирди көрөт. Кемпир Жусуптун камчысын сурайт. Камчыны алып, «үх!» деп бир үйлөп, Жусупка берет. Жусуп камчыны кармаганда, колу күйүп кетет. Кемпир: «Мен сага ашыктык дартымдан кырк жылдан бери так ушундай күйүп жүрөм» дейт. Кудай тааладан: «Зулайхага үйлөн!» деген буйрук келет. Зулайхага үйлөнөт. Жогоруда айтылган мазмун кудайдын ыйык деп аталган Куранынын ичинде. Мына ушундан алып кысалар жазылган. Казакчага оодарганда, мазмунун экилентип, жаңы боёктор берип, ашыктык аңгемесине айландырган. Курандагы Жакып-пайгамбардын уулу Жусуп пайгамбар мына ушундай ашыктык темасына айланган.

Эми жогорку мисалыбыздагы түшүнүксүз сөздөргө келели: Календер — дүнүйөдөн безген, тентиреп жүрүп оокат кылган адам. Илгери эл ичине көп таралган. Фарсынын сөзү. Муштаид — арабдын мужтахид деген сөзүнөн өзгөргөн. Ислам дининин жол-жобосун жетик билген, өзүнчө ой жүгүрткөн дин окумуштуусу. Дастан — фарсы сөзү «аңгеме, жомок» деген мааниде.

ЖҮНҮ ЖАТА КАЛУУ

Антер күн гана, мага майдай жакты.
«Болуптур...» «Жыгылсаң нардан жыгыл...» — мен дагы жүнүмөн жаттым.

Т. Касымбеков. Жетилген курак.

«Жүнүмөн жаттым, жүнү жата калуу» — тегеле көңүлдөгү табылуу, макул боло калуу деген маанилерде колдонулат.

Бул накыл кептин төркүнү — жырткычтардын ачуусуна, кыжырына барып такалат. Ит, карышкыр сыяктуу жырткычтардын ачуусу келгенде, жүнү үрпөйө түшөт. Кыргыздардын «эмне үрпөндөйсүң?» дегени да ушундан. «Карышкыр арыгын билдирбей, итке жонун үрпүйтөт» деген макал да ушундан. Жырткычтын ачуусу кайтканда, көңүлү жай алганда, үрпүйүп турган жүнү жатып, жылмакай тартып калат. Мына ушундан улам, адамдын көңүлүнө бир иш туура келе калса, жогоркудай накыл кептер менен атай турган болуп кеткен.

«Төбө чачым тик турду!» деген макал да ушуга барат. Бул накыл сөз көп колдонуунун натыйжасында кыскарып, «жата калуу» болуп калган. «Пайда чыга турган жер болсо, тегеле жата калат» деген сүйлөмдөн байкоого болот.

ЖҮНҮН ЖЕЙТ

Көк токойдун кыргоолу,
Көптүгүнөн токойго,
Жүнүн жеп батпай кетиптир.
Карач, Көкүл баяны.

«Жүнүн жейт» — эң көп, жерге-сууга сыйбайт, быкпырдай кайнайт деген маанилерде.

Илгери кыргыздар малын кышында кар түшпөгөн, кары аз жерлерге оторлотуп, тоо бетиндеги чөптөрдү оттотуп бакчу. Айрыкча кой кышында кыйын абалда кала турган. Айла кеткенде, жылкыны тескейге, кары калың жерге жайып, кар астындагы чөптү жылкыга тептирип откозо турган. Ошол жылкы тепкен кардын бетине чыгып калган чөптү кой жайып откорчу. Албетте, бул айла кеткендин иши болор эле. Кар калың түшүп, күңгөйдүн бетин басып калганда же жайыт тарып, кой оттой турган жер болбой калганда, ачыккан кой жылкынын куйругун отоп жибере турган. Ал тургай биринин жүнүн бири жеп коёр эле. Мына ушул жутаган койлордун биринин жүнүн бири жегени анчейин накыл кепке айланып, бир нерсенин жыштыгын, көптүгүн, жер-сууга сыйбаганын билдирип калган.

ЖЫГАЛУУ БӨРК

Хан өкүмүн тийгизди,
Хан таажысы ушу деп,
Хан Манастын башына
Жыгалуу бөрктү кийгизди.
Манас.

«Жыгалуу бөрк» — хандын таажысына сайыла турган бриллиант үкүсү бар тебетей, баш кийим.

Фарсы тилинде «жыга» бир нечем мааниде. 1. куштун таажысы, 2. аялдардын баш киймине сайыла турган топ үкү, канат. 3. Хандын таажысындагы асыл таштан жасалган үкү сыяктуу нерсе.

ЖЫЛАНДЫН БАШЫН КӨРСӨТҮҮ

«Жыландын башын көрсөтүү (чыгаруу)» — коркутуу, үшүн алуу, чочутуу деген мааниде.

Кыргыз эли эски замандан бери эле жыландан корккон. Жылан чаккан адамдын шишип, көзү көрбөй, бир нече күн ууланып жатканын нечен жолу көргөн. Жылан чаккан жылкынын өлгөнүн байкаган. Кыргыз жылан көр-

гөндө, бүткөн бою дүр деп коркуп кетет. Жыланга байланыштуу: «Мен андан жылан көргөндөй качам», «Үйүңөрдөн жылан чыкканбы!» деген үрөйү суук макалдар чыгарган. Кыргыз жыланды өлтүргөндө башын жанчат. Анын башынан коркот. Ошон үчүн накыл сөз чыккан.

ЖЫЛАНАЧ БААТЫР

«Жыланач баатыр» — эч нерсенин көзүнө карабаган; мейли деп үрөп жиберген; бир нерсени аяп кылчактабаган адамдарга карата айтылат.

Илгери заманда аш-тойдо чоң байге сайып, эр сайыштырар эле. Ал — өтө коркунучтуу жорук. Сайышка чыккан адамдар — өлсө кунсуз. Андан башка да «жыланач чабыш» деген болгон. Буга да чоң байге берчү. Кээ бир адамдар ошол байгеге кызыгып, «жыланач чабышка» чыга турган. Тартиби мындай: белден жогору жыланач болуп, эки мыкты камчы алып, бирин ээрдин актасына кыстарып коюп, эл алдында камчылашар эле. Ошондо чыдабаганы элдин арасына кире каччу. Байгени жеңген адам алчу. Бул адат, албетте, эчак жоюлган. Бирок, сөз эл оозунда калды да, башка маани алды. Накыл сөзгө айланды. Ал марттык көрсөткөн, аянбаган адамдарга карата мактоо иретинде айтыла берет.

ЖЫЛДЫЗЫ ТҮШҮҮ

Бекей таежесинин көңүлү чак болгону сейрек, көбүнеси жылдызы жерге түшүп, томсоруп жүргөнүн көрөсүн.

Ч. Айтматов. Гүлсарат.

«Жылдызы түшүү, жылдызы өчүү» — кабагы түшүү, кайгыга батуу, көңүлү чөгөт болуу.

Адамдар илгери замандан бери асмандагы жылдызды өздөрүнө энчилеп алган. Ар бир туулган адамдын асманда жылдызы болот имиш. Ошол жылдыз жарык, нурлуу болсо, ал жылдыздын ээси адам да жарык жүздүү, сүйкүмдүү болот имиш. Ошон үчүн кыргыздар: «жылдыздуу» деп адамдын жакшы сапатын атап калган. Ал тургай асмандан бир жылдыз учса же өчсө, аны жамандыкка жоруган. Ошол жылдыздын ээси адам «өлдү» деп түшүнгөн. Табыгаттын кубулушунун сырын билбеген адам асманда метеорит учса да, аны жылдыз учту деп санаган.

ЖЫЛКЫҢА ЧЕНЕП ЫШКЫР

Жылкына ченеп ышкыр,
Мурдуна ченеп ышкыр.
Макал.

«Жылкына ченеп ышкыр» — өз абалына карап иш кыл, ченин менен иш кыл, өз алынды чакта деген маанилерде.

Кыргыз эли малдын ичинде илгери жылкыны жакшы көргөн. Аны баккан жылкычынын да көңүлү өскүлөң болгон. Жылкыны айдаганда дайыма ышкырып айдаган. Жылкы көп болгондо катуу ышкырган. Албетте, бир-эки жылкы айдаганда ышкырып айдабайт эмеспи. «Айдаганың беш жылкы, ышкырыгың таш жарат» деп эл макал да чыгарган. Демек ышкырык жылкынын санына жараша болот окшобойбу?

ЖЫҢАЙЛАК КАТТАШУУ

«Бу сырды айтпасам, Агеркеч аны кайдан билип алды. А балким тиги молдоке менен жыңайлак байланышы болбосун» деп да күдүктөндү.

Ш. Үмөталиев. Кандуу капкан.

«Жыңайлак катташ» — аялдын, эркектин никесиз адамдар менен көңүл жакындыгы. Кыргыз эли боз үйдө жашаган. Айыл-айыл болуп бөлүнүп тиричилик кылган. Жигиттер сүйгөн аялына көбүнчө түнүчүндө уурданып барып жолуккан. Көбүнчө боз үйдүн каалгасы болчу эмес. Уурданып эшиктен кирген. Кармалып калуудан коркуп, бут кийимин катып коюп жыңайлак кирген. Көп учурларда шашып качып чыкканда кепиң же өтүк калып калган. Ошол айыптуу ким экендигин кепиң же өтүктөн эл билип алган. Мына ушундай, адамдардын түнкү байланышын кыргыздар «жыңайлак катташуу» деген каймана сөз менен атап калган.

Кыргыз тилинде жаштарды «кызыл бут» деп да аташат. Бул дагы жогорку накыл сөз менен маанилеш болушу этимал. «Кызыл буттар» көбүнчө бойдок жигиттер.

ЖЫЛКЫ ЖЫЛЫ

Ойлонуп көр, кулунум,
Катарга жакын кезегин,

Өтүгүн бе, курун беш,
Жылың, жылкы жыйырма беш,
Толуп турган кезегин.
Семетей.

Жылкы жылы — айбанаттар аты менен аталган жылдардын жетинчи жылы.

Мындай жылдар 12 болгон. Алар белгилүү тартипте аталган. Ошол 12 жылдын башы — чычкан. Ошондон баштап: чычкан, уй, барс, коён, улуу, жылан, жылкы, кой, мечин, тоок, ит, догуз болуп уланат. Айбанаттар аты менен аталган 12 жылдык жыл эсеби байыркы замандан бери келе жатат. Түрк-монгол, иран элдеринде да 12 жылдык жыл эсеби жогорку айбанаттардын аты менен аталат. Айырмасы эле — өз тилиндеги сөз менен атагандыгында. Жыл тартибинде айырма жок. Илгерки кыргыздар ушул аталган айбанат туш келген жылда туулса, ошону туулган жылы кылып алган. Ошого карап канчага чыкканын билген.

ЖЫПАР КИНДИК

Бир жыпар киндик жолдошу: «аялдар менен көңүл ачкың келсе, учуру болуп калса, алардын алдында акылдуу кепти сүйлөйм деп убара болбо, жек көрүнүп чыгасың, андай кезде лекциянын аларга кереги жок, эптеп көңүлүн көтөрүүгө гана умтул» деген акылы эсине түшүп, эми рюмкага кылкылдатып шарапты өзү куя баштады.

Т. Касымбеков. Жетилген курак.

«Жыпар киндик» — аял затына сүйкүмдүү, кыз-келиндер жакшы көргөн адамдарга карата айтылуучу накыл кеп.

Бул накыл кептин төркүнү — кабарга деген жапайы жаныбардын киндик айланасынан алынуучу жыты аңкыган суюктуктан пайда болгон. Кабарганын боор, өөк жагында узуну 6 сантиметр, калыңдыгы 3 сантиметр келген капчыкчасы болот. Ошонун ичинде жыттуу коюу суюктук бар. Ал суюктук кабарганын эркегинде гана болот экен. Кабарга бугулардын түркүмүнө кирет. Алтайда, Саянда, Монголияда ж. б. жайларда, аскалуу тоода, ийне жалбырактуу капчыгайда жашайт. Анын териси баалуу, суюктугу атыр сыяктуу нерселерге кошулат. Ал суюктукту эл «жыпар» деп атап кеткен. Анын «жыпарын» илгери аңчылар башка жаныбарларды азгыруу үчүн колдонгон экен. Кыр-

гыздар илгери Алтайда жашаган кезинде аны кармаган, «жыпарын» алган болуу керек. Мына ушундан улам, жогорку «жыпар киндик» деген накыл кеп пайда болгон. Кийин кыргыздар азыркы турган жерине келгенде «мээр чөбү бар» деген накыл кепти колдонуп кетти.

ЖЫРТЫШ ЖЫРТУУ

Жыртыш жыртуу жөнүндө да сөз болду. Жыртыш таратуу карыган кишилердин өлүгүнө ылайык дешип, көпчүлүгү болбой койду.

А. Убукеев. Чыр дөбө.

«Жыртыш жыртуу» — өлгөн адамдын урматына (мейли аял болсун, мейли эркек болсун) чогулган элдин ичиндеги аялдарга кездемени чарчылап айрып таратып берүү ырымы.

Бул ырым өзбек элинде да бар. Жыртыш кары кишилер өлгөндө гана берилет. Калыбы бир кезде касиеттүү катарында ырым болушу этимал. Азыркы кезде жыртыштын түрү да өзгөрүп, келген аялдарга дүкөндөгү даяр бир байлам жоолукту тарата турган ырым чыкты. Эч болбогондо жүз аарчу да таратат.

ЖЫТТАШЫП ТАБЫШКАНДАЙ

«Жытташып табышкандай» — экөө бири-бирине жарашып, окшошуп калган тура, кайдан издешип табышкан деген мааниде колдонулат. Көбүнчө мыскылдоо иретинде айтылат.

Бүткүл жан-жаныбарлардын өздөрүнө ылайык жыттары болот. Ошол жыттары аркылуу бири-бирин табат. Жыты башка болсо, аны тобуна жолотпойт. Короого багып аткан койдун арасына башка бир койдун алып келип кошуп койсо, аны ошердеги койлор жыттап көрөт да, жыты башка болгондуктан, жектейт, сүзгүлөйт, тобуна жолотпойт. «Койго келген жат эчкидей» деген макал да ушуну менен тектеш.

Кээ бир адамдардын кебетеси да, акыл-эси да бири-бирине окшош болот. Андай адамдар кошулса, жакындашып да кетет. Бири-бирин издеп жүрүп, «жыттап» жүрүп таап алгандай, үйүр да, ынак да болуп алат. Мына ушундай адамдарды сырттан байкаган адамдар мыскыл иретинде

кеп кылып, «жытташып табышкандай» деп, жаныбарлардын сыпатына алпарып койгон.

Ушуга байланыштуу бир кызык икаяны айта кетүү орундуу болуп турат. Илгертеден бери чоорчулардын ооздон түшүрбөй (мундуу обон менен чоорго салып) келе жаткан «Ак токту» деген икаясы бар. Анын жөнү мындай: Илгери бир кедейдин кара башыл ак токтусу болгон экен. Ал жалгыз токтуну кедей боз үйүнүн ирегесине түн ичинде байлап коюп бакчу экен. Кедейдин Татты деген бойго жеткен кызы да бар экен. Ошол Татты бир күнү: «Энеке, бүгүн байдын кыздары жыйыш кылып, селкинчек салып, короо кайтарат экен. Мен дагы ошолорго кошулуп, ойноп келейин. Сен тынч уктай бергин. Ак токтуну ала барып байдын коюна кошуп коёмун», деп, ак токтуну жетелеп барып, койго кошуп коёт да, өзү кыздар менен ойной берет. Тыштан келген Ак токтунун жыты башка болгондуктан, байдын койлору сүзгүлөп, тобуна кошпой коёт. Айласы кеткен Ак токту көнгөн үйүн көздөй качат. Жолдо жалгыз келе жаткан ак токтуну байдын ажаан иттери талап, этин тытып жейт. Арсылдаган, талашкан иттердин үнүн уккан кедейдин катыны жүгүрүп чыкса, иттер бирдемени талашып жүргөн болот. Иттерден ажыратып алып караса — койдун башы. Жакшылап караса, өзүнүн Ак токтусунун башы болуп чыгат. Ошондо байкуш катын байдын короосунун четине келип:

О, Татты, Татты — ыы!
Карабашыл Ак токту
Кокуйгүн, кабакка басып жеп кетти-ини!

— деп муңканган экен.

ЗААРАСЫ ЖИТҮҮ

Буларды карап отуруп, Бүбү-Кан-Бай-биченин заарасы житти.

О. Көчкөнов. Эрөөл талаа.

«Заарасы житүү, заарасы учуу» — аябай коркуу, жаны чыга кооптонуу.

«Заара» фарсынын «захре» деген сөзүнөн өзгөргөн. «Захре» — эки мааниде. 1. өт, өттүн кабы — бул сөздүн түпкү мааниси. Бул мааниде кыргыздар колдонбойт. 2. кайрат, эрдик, баатырдык. Демек, «заарасы житүү, учуу» кайраты кетүү, коркуу, жүрөгү чыгуу. Жогорку мисалда ушу маани орун алган. Мындан башка да кыргыз тилинде «сий-

дик» маанисинде «заара» деген сөздү колдонушат. Ал дагы фарсынын «захер аб» деген сөзүнөн өзгөргөн. Фарсы тилинде: 1. «сийдик»; 2. «ылай суу».

ЗАЙЫПБУРУШ АТАНГАН

Он эки пирге кол берген,
Калыйпадан кат алган.
Муну менен эр Манас —
Сайыпбуруш атанган.
Манас.

«Зайыпбуруш (сайыпбуруш) атанган» — баатыр Манастын сыпаты. Эң жогорку наам деген мааниде.

Сөздөрдүн тегин чечмелейли: «Сайыпбуруш» — арабдын жана фарсынын «сахиб хуруж» деген сөздөрүнөн. «Сахиб» — ээ, ээлөөчү деген мааниде. «Хуруж» — көтөрүлүш чыгаруу, көтөрүлүш, чыгаан деген мааниде. Илгери заманда «сахиб хуруж» деген сөздөр менен: Искендер Зулкарнайнды (Александр Македонскиди), Аксак Темирди, Чынгыз ханды сыпаттаган. Мына ушул үч жаангердин гана сыпаты болгон. С. Каралаевдин Манасында баатыр Манаска да сыпат болуп айтылат.

«Калыйпа» — Мухаммед пайгамбардан кийин арабдарды башкарган, ислам динин дүнүйгө тараткан акимдер. Кыргыздар Тагай бийдин заманында Богдаддын калыйпасына кат жазып, Мир Жалил деген сейитти чакырып келип, мейман кылып, Куран катми кылдырып, анын батасын алгандыгы тарыхта даана турат. Жогорку ыр саптары ошол доордун элеси сыяктанат.

ЗАМЗАМ СУУСУ

Шам-шаривка келип байыркы өткөн пайгамбарлардын мүрзөсүн көргөн. Жүргөн, көргөн жерлеринен алда канчалык касиеттүү «топуракты», Мекеден замзамдын суусун артына келген киши.

С. Карачев. Эрк таңында.

«Замзам суу» — Мекедеги касиеттүү демиш аталган кудуктун суусу.

Бул кудуктун суусунун пайда болуш тарыхый дин жогонунда мындай: Ыбрайым пайгамбардын эки аялы болгон экен. Биринин аты — Саара, биринин аты Ажар. Сааралуусу, Ажар токолу. Сааранын күнүчүлүгү артып, Ажарды элсиз чөлгө алпарып таштоого күйөөсү Ыбрайым

пайгамбарды аргасыз кылды. Азыркы Меке шаары түшкөн жерге алпарып, кумдак чөлгө таштайт. Ажардын боюнда болгон. Ошол чөлдө Ысмайыл төрөлөт. Суу жок. Ажар баланы таштап коюп, суу издеп Сафа тоосуна чыгат. Ал жерден суу таппай, Марва тоосуна чыгат. Улам артынан суунун дабышы угулат. Ошентип, Ажар эки кум дөбөнүн арасына жети жолу жүгүргөн имиш. Эң акырында: «Сууну балаң жаткан жерден изде!» деген добуш угулат. Жүгүрүп келсе, ыйлап аткан бөбөк согончогу менен ургулаган жерден суу оргуп чыгып аткан болот. Мына ошол атактуу «Замзам суусу». Ары өткөн, бери өткөн кербендер көрүп, балага деп акча беришет. Мына ошол жерге айтылуу Меке шаары курулат. Дүнүйөнүн түрдүү бурчтарынан барган ажылар ошол Сафа менен Марва дөбөлөрүнө барып, эки дөбөнүн арасына жети мертебеден жүгүрүшөт. Ошол Замзам суусунан жутушат, беттерине чачтырышат. Аман кайткан ажылар калайдын ичине толтурулган Замзам суусунан элге ала келишет. Ажылар алып келген ошол сууну адамдар бир чыны сууга бир нече тамчылатып, баардыгы орундарынан турушуп, кыбыланы бет алып, «Аллоху акбар!» (алла улук!) дешип кыдырата ооз тийишет. Ал «касиеттүү» суудан ооз тийген адам тиги дүйнөдө бейишке кирет имиш.

Ал тургай илгери заманда Бухарадан, Самаркандан же Кашкардан келген алдамчылар кээ бир кыргыздарды Мекеге бардырбай эле «ажы» наамын беришкен. Андай ажыны — «Ажы бедел» деп атаган. «Бедел» — «алмаштыруу» деген сөз. Акчасын алдатып «Ажы бедел» болгон кыргыздар илгери көп болгон!

ЗАРКУМДУН УРУШУ

Манасыңарды көргөн эмесмин. Заркумдун согушунда бирге жүрбөгөмүн, — деп айтып, чыйылдак Чымырбай таарынып калды.

Т. Сыдыкбеков. III т.

«Заркумдун урушу» — аябаган катуу салгылаш, айыгышкан уруш, чоң кырылыш деген мааниде колдонулат.

Араб баскынчылары жетинчи кылымда Куранды идеологиялык курал кылып алып, көп элге зордукчулук кылган. Кылычтын мизи, найзанын учу менен далай элди багындырып, аларды ислам динине киргизген. Мына ошол мезгилде жазуучулар, акындар даңазалап, толуп жаткан икаялар, дастандар жазышкан. Ошол дастандын бири

жогорку аталган «Заркумдун урушу». Муну казак акындары революциядан мурун өлөң китеп кылып чыгарган. Анын ичинде укмуштуу аярлардын амалы, баатырлардын эрдиги чексиз сүрөттөлгөн. Бул өлөң китеп илгери кыргыз арасына да тараган. Бирли-жарым сабаттуу адам боло калса, элди дөңгө чогултуп алып, окуй бере турган. Адамдар аярлардын амалына таң калып, «ой баракелде!» деп үн салып отураар эле. Ал дастандын ичиндеги каармандар көбүнчө Мухаммед пайгамбардын черүүлөрү, айрыкча азирет Аалы негизги баатыр катары сүрөттөлчү. Мына ушундан улам, ар бир айыгышкан салгылашты «Заркумдун урушу» деп накыл сөзгө айландырган.

ЗЕҢГИ-БАБА

«Зенги-баба, Үзөңгү-баба» — элдин ишениминде: уйдун колдоочу пири, ээси. Мына ушундан улам, уйдун өзүн да зенги-баба деп, каймана айта берет. Өзбектерде да Заңги-Ата уйдун пири.

Зенги-баба — Орто Азияда «олуя» наамын алган адам, 1258-жылы өлгөн. Кээ бир маалыматка караганда, Зенги-баба Ташкентте туулган. Ошондо жашаган. Ал — Туркистандан чыккан мистик кожо Ахмед ясевийдин устаты Арсланбаб эшендин тукумунан. Ал абдан капкара болгондуктан, зенги деп аталып калган. «Зенги, зенжи» фарсы-тажик тилдеринде кара денелүү деген мааниде. Бул сөз менен негрлерди атаган.

Зенги-бабанын күмбөзү Ташкенден 16 километр жерде Зенги-Ата кыштагына жайлашкан. Азыркы күндө Зенги-Атанын күмбөзүнүн жанындагы мечит, медресе калыбына келтирилүүдө. Анда республикалык атеизм үйү ачылган. Мына ушундан улам кыргыздарда Зенги-Атаны айтылыш жагынан өзгөртүп, «Зенги-баба, үзөңгү-баба» деп атап алган.

ЗИКИРИ КАГЫЛУУ

Акыры зарыккан биртике зикири кагылгансып, Чекир жоошунку сөөмөйүн кезеди:

— Тукурганинды таштагының, шайтан!
Кимге мамилелеш болом, киришпегениң.
Ш. Бейшеналиев. Даңка жараша жүк.

«Зикири кагылуу» — жоошуп, демн сууп калуу деген мааниде.

«Зикири кагылуу» — эшендердин кудайга жалынып, таң атканча муриддери (мүчөлөрү, анын жолун жолдоочулары) менен Кудайдын токсон тогуз атын атап, уй мүйүз болуп отуруп алышып, күпүлдөшкөнү. Андагы күпүлдөп кыйкырышкан сөздөрү мына булар: «я, алла!» (о, кудай); «я, хаййу!» (о, тирүү кудай); «я, каййум» (о, түбөлүк туруучу); «я каххар» (о, каардуу кудай); «Иа ху!» (ошол сенсиз) деген сыяктуулар. Булардын баардыгы арабдын сөздөрү. Мына ушинтип, эшендер муриддери менен көпкө чейин зиркилдеп зикир чалгандан кийин, эстери ооп, алдан тайышат, жоошуп калышат, зикири кагылат. «Зикир» — арабдын сөзү, эске салуу деген мааниде.

ЗУБУН КОЛ

Айкырык салып Айжаңжуң
Канча зубун кол менен,
А да каптап кетти эми.
Манас.

«Зубун кол» — жер жайнаган көп кол, калың кол деген мааниде. Монгол тилинде зун — «жүз» деген мааниде. Манас жомогунда «арбын зубун кол» деген сөз айкалышы да бар.

Арбын — монгол тилинде да «көп» деген мааниде. «Арбын зубун кол» — нече жүздөгөн кол, өтө эле көп кол. Айжанжуң — кытайдын сөзү, «хейжун жунжаң» деген сөзүнөн өзгөрүлгөн түрү бар. Мааниси — деңиз аскеринин башчысы.

ЗЫҢДЫН КАРА ТАШЫНДАЙ

Рамат зыңдын кара ташындай белден бекем басты.

К. Жантөшев. II т.

«Зыңдын (зылдып) кара ташындай» — аябаган сар, өтө эле оор деген мааниде колдонулат.

Бул накыл кептин ичиндеги «зың» (санг) фарсы-тажик тилдеринде «таш» маанисинде. «Зындай оор» деген сүйлөмдө да учурайт. Бул сөздүн тыбыштык түрү өзгөрүп, фарсыча «саң» кыргыз тилинде «зың, сан, сан таш» болуп калган. Ошентип, «саң» жеке өзү колдонулбастан, кыргыздын «таш» дегени менен кошо айтыла турган болуп кеткен. Көп учурларда тыштан кирген сөздөр жалгыз айтылбас-

тан, котормосу менен кошо жүрөт. Мисалы: «кылды чокусуна чыкты, жер зымынга кирип кетти, жоро-жолдоштору келди» деген сүйлөмдөрдөгү «кылды» фарсынын «кылла» дегенинен, «зымын» фарсынын сөзү, «жора» фарсынын сөзү. Жанындагылар ошол сөздөрдүн котормосу. Мындайлар тилибизде көп учурайт.

ИЗИН СУУТПАЙ

Танабайдын эки кызы тең азыр күйөөдө, бала-чакалуу. Жайкысын из суутпай каттап турушат.

Ч. Айтматов. Гүлсарат.

«Изин суутпай, изи сууй электе» — эскире электе, унутула электе, сундактырып жибербей деген маанилерде колдонулат.

Бул накыл кептин төркүнү аңчылардын, мергенчилердин кесибине барып такалат. Тайган менен же машке менен аң уулаганда, машкелер кардын бетинде же жерде калган издин жытын кубалап барып, анды таап чыгат. Ар бир жандуу нерселердин баскан жеринде издин жыты калат. Ал из сууй элегинде, эскире элегинде, жыты жоголбойт. Ошол жыт аркылуу аң табылат. Эгер андын изи эскирип калган болсо, бир нече убакыт өткөн болсо, издин жыты абага тарап кетет да, тайган адашып калат. Мына ушундан улам «изин суутпай, изи сууй электе» деген накыл сөз пайда болгон. Жеке гана аңчылык кесибинде эмес, коом турмушунун түрдүү жактарында колдонула турган болгон.

ИЙДИЛЕН КЕТҮҮ

Бирок, ата-энесинин ичин ийдилеп жаткан бир шектүү иш Бактыбек менен бирге түшкөн Андрейдин кызынын баякы сүрөтү болду.

З. Сооронбаева.

«Ийдилеп кетүү» — кырып-жышып кетүү; эчтемесин калтырбай сүрүп кетүү. Саңааны санга бөлүү, ичин күйгүзүп бук кылуу.

Бул накыл кептин төркүнү — ээрчи, кашыкчы, сузгучу усталардын куралына барып такалат. Кашык, табак, чө-

мүч, сузгу жасаган усталардын ийри, жаңырган айга окшогон кичинекей куралы болгон. Ал абдан курч болот. Чуңкур идиштердин ичин кырып, текшилейт. Мына ушул курал ийди деп аталган. Атынан эле анын иймекей экендиги сезилип турат. Ээрчилердин да ошол ийдиге окшогон аштама керкиси болгон. Аны менен ээрдин коңулун ойгон. Ал ийди керки аталга деп аталар эле. Түрпү да ээрчилердин куралы. Ал — жалпак өгөө сыяктуу, үстү бодур болгон. Аны менен ээрдин каштарын, капталдарын сүргөн. Анын ийи майдасы, ийи одуракайы болгон. Кээде ээрчилер сазда чыга турган бир сөнгөктүү чөптү да түрпү деп атаган. Ошол түрпү сыяктуу кобулдуу бодур болгон. Ийдилеп кетүү — көбүнчө сиңбеген, ичти алып кеткен тамакка карата да айтылат. — «Эмне, ичинди ийдилеп кетеби? Жесен болбойбу?» деген сүйлөмдөн байкоого болот. «Ийдилеп жеген мите» — ийди сыяктуу кырып-жышып жеген мите, курт.

ИДИРЕГИ БАР

Каныбегимдин идиреги бар экен! — деп, Жума эмнегедир кубангандай боло түштү.

К. Жантөшев. Каныбек.

«Идиреги бар, идиректүү жигит» — тууштуу, жандуу, жакырдуу жигит деген мааниде.

«Идирек эмне?» — деп, жазуучулардан, карыялардан көп сураштырдым. Бардыгы тең эле «араанын тишиндей курч» деген маанини айтышты. Ооба, араанын тиши да оңой эмес. Бул — элдин берген мааниси. Идирек — арабдын «эдрек» деген сөзүнөн өзгөрүп калган, «аң, сезим, акыл, эс» деген мааниде.

ИЙНЕ ЖЕГЕН ИТТЕЙ

«Ийне жеген иттей, ийне жегенсип» — кыржыйган арык, кайырмакка саяр эти жок деген мааниде.

Жакшылап бакпаган кээ бир иттер уурулук кылган. Бирөөлөрдүн үйүнө кирип сүтүн ичкен, ала бакандан этин уурдаган. Ошондо ачуусу келген адам итке ийне берген. Кээ бир ит өтө эле кабанак болгон. Андай итке да, ээсине билдирбей, каптырган адам ийне берген фактылар учурайт. Бир үзүм этке бир нече ийнени каршы-терши сайып, камырга ороп, итке ыргыткан. Албетте, ит аны чайнабастан

жутуп жиберген. Бирок, ийнелер кекиртегине сайылып, ары өтпөй туруп калган. Ит тамак жештен калган. Суудан башка нерсе тамагынан өтпөй калгандыктан абдан арыктап жүрүп өлгөн. Мына ушундан улам жогоркудай накыл сөз жасалган.

ИЙРИ ТУМШУК

Курдашым, куш экенсин ийри тумшук,
Жатыпсын оң жамбаштан, куунак учук?
А. Токомбаев. Комуз күүсү.

«Ийри тумшук» — тамактан жолдуу, көбүнчө бышып аткан эттин үстүнөн чыгуучу адам.

Бул накыл кептин төркүнү канаттуу жырткыч куштарга барып такалат. Кыргыз эли канаттуу жырткычтардын: бүркүттүн, ителгинин, куштун, туйгундун, тунжурдун, кыргыздын, турумтайдын, күйкөнүн, жагалмайдын азыгы — эт болгонун жакшы билген. Ал канаттуу жырткычтардын бир күнү да кан чокубай, башкача айтканда, эт жебей, тиричилиги өтпөйт эмеспи. Анын үстүнө кыргыздар ан куштарын салганга да уста болушкан. Мына ушундан улам, дайыма бышып аткан эттин үстүнөн чыккан адамды жогорку куштарга окшотуп, «ийри тумшук» деп атап кеткен. Кийинчерээк, жалпы жакшы тамактын үстүнөн чыккан адамдарды да «ийри тумшук» деп атай турган болуп калган.

ИЛЕБИНЕ НАН БЫШПОО

Эмгек майданында, айыл арасында илебинен нан бышкан эр азаматтардын кыйласы кандуу майдандан айылга кайтышпады.

Ш. Бейшеналиев. Даңка жараша жүк.

«Илебине нан бышпоо, илебине нан бышкан» — жигиттин көпкөлөң тартып, күйүп-жанып турган курагы же адамдын мансапка, дөөлөткө чиренип, эч кимди тушарына тенебей турган чагы. Көбүнчө мыскыл түрүндө айтылат.

Эмне үчүн «илебине нан бышпоо» — көпкөлөң тартканды билдирип калды? Дандырдагы чоктун илеби кыл табында болушу керек. Дандыр өтө кызып кетсе, жапкан камыр кароолонуп, сырты күйүп, ичи бышпай калат. Өтө көпкөлөң тартканды ушуну менен сыпаттаган. Жогоркуда-

гы накыл сөздүн сүйлөмү менен мазмуну бир бирине анча шайкеш келбегени байкалып турат. Ошон үчүн азыркы мезгилде «илебине нан бышып турган кези» деп, сүйлөмдү жаңыча түзүп айтчу болду. «Илебине нан бышканы» — адамдын анча деле көппөгөнү. Бирок, муну да биринчи сүйлөм менен катар эл колдонуп кетти. Экөөн тең бир мааниге өткөрүп алды. Азыр көбүнчө оң мааниге ээ болууда.

ИЛМЕ КАЙЫП

Байымбет кандайдыр илме кайып эбеп-себеп кабылкан бул бакытка өзүнчө балкууда.

Ш. Бейшеналиев. Болот калем.

«Илме кайып» — дин ишениминде: бардык нерседен кабардар, бардык нерсенин сырын билүүчү деген маанидеги кудайдын сыпаты.

Өтмө мааниде: сырдуу, акыл жеткис деген мааниде. Араб тилинде: алемулгаиб, алламулгаиб болуп айтылат. Бул сөздөр дин маанисин жойгон. Көбүнчө өтмө мааниде гана колдонулат.

ИСМИ АГЗАМ ДУБАСЫ

«Исми агзам дубасы» — илгерки убакта молдолор, кожолор ооруган адамга, төрөбөгөн аялдарга, жинди болгон адамдарга окуй турган ыр түрүндөгү текстер.

Кыргыздын түшүнүгүндө: өтө таасири күчтүү дуба имиш. Аны окуганда оору адамдын көзүнө тегирмендин ташы кылга байланып, төбөсүндө көрүнөт имиш. Арстандар, жолборстор чамынып жакын келет имиш. Мына ушунун бардыгы эч бир чындыкка жанашпаган калп. Ал дубанын ырга окшогон саптарында: эчак өлүп, сөөгү сөпөт болгон пайгамбардын, олуя деп аталган адамдардын аттары гана айтылат. Окуп аткан молдо же бакшы ошолордон жардам сурайт. Божурап тегеле узун сабак кылып айтышат. Мына ушуну «исми агзам дубасы» деп атайт. Эми сөздөрдүн керт башын чечмелейли: «исми» — ат, «агзам» — улуу даражалуу, «дуга» — дарм. Мына ушундан эле жөнөкөй эле нерсе экендиги байкалып турбайбы. Үчөө тең эле арабдын сөздөрү.

Илгери кээ бир гипноз (көздү байлоо) күчү бар молдо-

лор же бакшылар, отурган адамдарга капкайдагы нерсени көрсөткөн. Ошону да касиеттүү дуба деп түшүнгөн. Кээ бир бакшылар кызарта ысытылган кетменди жалаган. Кээ бир молдолор эки ыңырчакты сүзүштүргөн. Булар — гипнотизорлор болгон.

ИТ ЖАТАК

Жака-түздөр ала-телек болуп ит жатактап калган.

А. Убукеев. Чыр дөбө.

«Ит жатак» — кар жаткан жердин ар кайсы жери карарып, кары кетип калган дөңчөлөрү.

Эмне үчүн кардын эриши иттин жатагы менен байланыштуу, талдап көрөлү. Малына карап көчүп жүргөн кыргыз эл бир жерде байыр алып көпкө турган эмес. Ошондуктан малдын да, иттин да баш калкалап турган маанеги болбогон. Кээде сары кар же кыштын кары жердин бетин жаап калган. Ит күркөсү болбогондуктан, жайдак талаага жатууга аргасыз болгон. Иттин жаткан жеринин кары эрип, карарып калган. Мына ушундан улам, жаз жакындап, кар эрий баштаганда, дөңсөө жерлердин карынын кетишин иттин жатагы менен сыпаттаган.

ИТ ЖЫГЫЛЫШ БОЛУУ

«Ит жыгылыш болуу» — күрөшкөн адамдардын экөө тең жаныгынан жыгылышы; бирин басып жыгылбай тең жыгылышы.

Алышкан эки ит көбүнчө тең жыгылат. Кайта туруп талашат. Күчтүүсү басып да калчу. Көбүнчө шамдагайы душманын шилиден алып, улам булкуп, кайрылып тиштегис кылат. Мына ушундан «шилилей берүү» деген накыл сөз жасалган. Алардын тең жыгылышынан «ит жыгылыш» деген жогорку накыл сөз жасалган. Булардын бардыгы турмушта адамдарга карата сыпат катары колдонулуп калган. Айтор итке байланыштуу накыл сөз бир далай: «ит таргыш, ит жатак, ит караш, иттин мурдуна түшкөндөй, ит жандуу, ит карыбында, ит чапкандын кээри бар, иттин көткү шыйрагындай» ж. б. Мына ушулардын бардыгына түшүнүктөр колдон келишинче өз орундарында берилди.

ИТ КАРЫБЫНДА ЖАШОО

«Ит карыбында жашоо» — ит сыяктуу кордукта өмүр сүрүү; эптеп эле өлбөстүн күнүн көрүү.

Бул накыл сөздүн ичиндеги «карып» деген сөз арабдын «кариб» деген сөзүнөн өзгөрүлүп калган. «Кариб» — «жакын, айланасында, ирегелеш» деген мааниде. Кыргыз тилинде да ошол эле мааниси толук сакталып калган. «Ит карыбында жашоо» — «ит менен бирге, ит сыяктуу бергенди жеп оокат кылуу, киши санында болбоо». Ошол сыяктуу эле арабдын «карин» деген сөзүн кыргыз тилинде «коюн» болуп калган. «Карин» араб тилинде «жакын, жакындашуу, биригүү» деген мааниде. Мына ушундан кыргыздын «үркөр менен ай коюн болду» деген астрономия термини пайда болгон. Арабдын «гариб» деген сөзү да кыргызча «карып» болуп калган. «Гариб» араб тилинде «куулуп келген, четтен келген, жат, тентимиш» деген маанилерде. Кыргыз тилинде негизги мааниси өзгөрүп «байкуш, бечара» деген мааниге өткөн. Мына ошентип, тыштан кирген сөздөр тыбыштык айтылышын өзгөртүп, көп учурларда омоним сөздөр жасала берет. Аны жогорку келтирилген сөздөрдөн байкоого болот.

ИТ КӨРГӨН КАРМУШТӨКТӨЙ

Ал унчукпай аттан түштү да, кабагын түйүп, ит көргөн кармуштөктөй үрпүйүп басып келди.

Ч. Айтматов. Гүлсарат.

«Ит көргөн кармуштөктөй» — үрпүйүп, түгү сыртына чыгып, ачуусу келип же үшүп деген маанилерде колдонулат.

«Кармуштөк» деп Таласта жашаган кыргыздар «кирпи» аташат. Бул жаныбардын төбөсүнөн тартып жону бүт бойдон тикенектей ийне менен капталган. Бир нерседен корккондо башын алдына катып тоголок топко окшоп калат. Көбүнчө чычкан конуз-курт сыяктуу нерселер менен азыктанат. Кемирүүчүлөрдүн уясына кирип алат. Кышында чээнге кирет. Көбүнчө тоо этектеринде, талаада жашайт. «Кармуштөк» фарсы-тажик сөзү. Эки сөздөн түзүлгөн: «хар» — ийне, тикенек, «пошт» — тон. Демек, «хар пошт». Кыргыз тилине киргенде «кармуштөк» болуп калган.

ИТ МЕНЕН МЫШЫКТАЙ

«Ит менен мышыктай же ит мышыктай» — өтө эле касташуу, өтө эле өчөшүп кетүү. Бирин-бири көргөндө итайы тутулуп турган адамдарга карата айтылат.

Албетте, ит менен мышык кезиккенде эле чарпышары ырас. Бирок, такыр эле өчмөнтөй жырткычтар эмес. Бир үйдөгү мышык менен ит бир идиштен деле тамак ичет, бирге деле жатат. «Ит менен мышыктай» деген накыл сөздүн теги өтө эле байыркы диний жомокко барып такалат. Анын жөнү мындай: Илгерки заманда Нух пайгамбардын тушунда капырлар көбөйүп кетип, Нух пайгамбардын динге үндөгөнү элдин кулагына кирбей коёт имиш. Ошондо Кудай таала ааламды Топан суусу менен каптатып, жараткан адамдарын кырып салган имиш. Мына ошол Топан суу каптаар алдында Нух пайгамбар кеме жасайт. Ал кемеге жан-жаныбарлардын баарынан бирден жупту салат. Барына тең Нух пайгамбар «тукумдабагыла!» — деп катуу тыюу салат имиш. Ошондо ит иттигин кылып атканын көрүп мышык Нухка билдирет. Нух келип караса, эч нерсе жок, тынч. Экинчи жолу мышык көрүп калып, кабар берет. Ит карганып кутулуп кетет. Мышык пайгамбардын алдында уят болуп калат. Үчүнчү жолу көрөт. Мышык кудайга ыйлайт: «Ак ишим үчүн шерменде болдум. Мен пайгамбарды алып келгиче, ажыраштыра көрбө» деп жалынат. Пайгамбардын алдында ит шерменде болот. Ошондон кийин ит кудайга зар ыйлайт: «О жараткан, мен напсима ээрчип пайгамбардын алдында шерменде болдум. Напсини берген сенсиң. Мышыкты да жупташкан кезде эл алдында шерменде кыла көр!» деп зарлайт. Мышыктын зарын да кудай угуп, мышыктар жупташаарында чаркырашып калган имиш. Мына ушундан эл «ит менен мышыктай» деген накыл көп чыгарган. Ит менен мышыктын өчтүгү ошондон калган деп жомок чыгарышкан.

ИТ ТАРТЫШ

— Мына, аталыктын өзү өттү, эми көрүп алабыз, ордодо дагы ит тартышы чыгат. Дагы кудай уруп чабыш башталат.

Т. Касымбеков. Сынган кылыч.

Ит тартыш — туш-тушка тартуу, баш аламан тарапка тартуу.

Сөздүн төркүнү иттердин тамак талашканынан чыккан.

Бир нече итке чылгый тери таштап жиберсе, ар бири четинен тиштеп алып, туш-тушка тартат. Ошол тартышкан түрүндө тирешип тура берет. Мына ушундан улам, коом турмушунда мансап талашууну да ушул накыл кеп менен атай турган болуп алган. Көбүнчө мыскыл мааниде колдонот.

Аталык — илгери Орто Азиядагы хандардын убагында — жогорку мансаптагы адамдын наамы. Ордо — байыркы түрк-монгол феодалдык мамлекеттин убагында кандардын, бектердин турган сарайы, жайы.

ИТ — ЭНЕГИН КЕСКЕНГЕ ҮЙҮР

«Ит — энегин кескенге үйүр» — кээ бир адам өзүн кордогон, ызалаган кишиге жалпылдай берет, өзүн кордоп атса деле ошого барып көшөкөрлөнө берет. Мына ушундай адамдарга карата жогорку накыл сөздү эл жамап алган.

Накыл сөздү башкача кылып жасап койгон. Накыл сөз «ит — энек кескенге үйүр» болуп айтылган. Чындыгында иттин энегин кеспейт, итти биттебейт да. Жөнү мындай. Кыргыз көбүнчө кой асыраган. Эркек козулардын бардыгын биттеген, урук бездерин (энегин) кесип салган. Козу биттеген кезде иттер энек кескен адамдын айланасынан чыккан эмес. Кээде жүздөн козу биттелген. Албетте, мындай адамдын жанынан иттер чыкпасы да анык! Мындай учурлар тилде боло берет.

ИТ ЧАПКАНДЫН КЭЭРИ БАР

«Ит чапкандын кээри бар». Бул жорукту бий жөн эле иштеген жок.

А. Убукеев. Чыр дөбө.

«Ит чапкандын кээри бар» — ичинде ойлоп жүргөн, сактап жүргөн кеги бар деген мааниде.

Кыргыз эли жөнү жок итти урган эмес. Итти тепкен да эмес. Келген адамдар да итти чапкан эмес, каап албаса, урган да эмес. Ичинде кеги бар адамдар гана бирөөнүн итин чаап жиберген. Итти чапканы үйдүн ээсин чапкандай болгон. «Ээсин сыйласаң, итине сөөк сал» деген макал да бекеринен чыккан эмес. Илгери бирөө келген үйүнүн итин башка чаап жибергенде, ит каңкылдап мындай чыга бергенде, ээси: «Эчтеке эмес, агасы ининин ура берет!» деп, келген адамды мыскылдаган экен.

ИТЕЛГИ ТИЙГЕН ТААНДАЙ

Көзү каар, көк шал бут,
Бул ителги бек албуут.
Атып чыгып асманга
Аралашат жылдызга.
Кулак тунуп шуулдайт,
Кайра тартып качырса.

С. Каралаев. Канаттуулар.

«Ителги тийген таандай» — быт-чытын чыгаруу, талкалап, туш-тушка качыруу.

Кыраан куштардын ичинде кыргыздар ителгини өтө даназалап сүйлөйт. Аны Дөөтү пайгамбар менен да мелдештирип, жүрүп аткан тегирмендин ташын жара тептирет. Ителги кээде качып да кетет имиш. Ошон үчүн «Ителги салба, кепил алба!» деп макал да чыгарган. Ителги башка кыраан куштарча кармап албайт, ал тээп өлтүрөт. Ээси коё бергенде, ителги топтошуп учуп бараткан канаттуулардын үстүнө кайкып чыгып, үн салып, шуулдап ылдый карай кудуп, ыргыта тээп олтурат. Ителгини көргөндө топтошуп учуп жүргөн карга-таандардын быт-чыты чыгып кетет. Ал бирди тепкени менен ыраазы болбой, тээп түшүрө берет.

ИТТИН КӨТКҮ ШЫЙРАГЫНДАЙ

Киши эмес, иттин көткү шыйрагына теңелбеген неме каяша айткысы бар ээ? — деп Орозкул анда-санда чалды карап коюп, табалап турду.

Ч. Айтматов. Гүлсарат.

«Иттин көткү (арткы) шыйрагындай» — киши катарында жок, санда жок, кишинин эле жаманы деген мааниде.

Кыргыз эли иттин баардык мүчөсүн жакшы билет. Мал баккан адамдын итсиз күнү жок. Иттин көткү буту өтө эле ыпылас болот. Заңы жабышат. Анын үстүнө ит чочоюп көткү буту менен отурат, кайдагы ыпыластын баары жабышат. Анысы аз келгенсип, иттин көткү буттары эң эле көрксүз да болот. Мына ушундан улам эл өтө эле жек көргөн нерсени иттин көткү бутуна теңеген, накыл сөз жасап алган.

ИТТИН МУРДУНАН ТҮШКӨНДӨЙ

«Иттин мурдунан түшкөндөй» — кыялы өтө эле корс, мүнөзү абдан орой, адамга эң бир тескери жооп кайтарган адамдарга карата айтылат.

Эки ит беттешкенде бир бирине жакын туруп алып ышкырышканда: көздөрүн чекирейтишип, үстүңкү эрди менен мурдун өөдө карай жыйрып, тиштерин арсайтып, бири-бирин катуу арсылдап беттешет. Ошондогу иттин мурду менен ыркырашканы өтө эле тири укмуштуу жаман түр алат. Чоочун адамга карата ыркыраганда да жогоркудай кебетеге өтөт. Мына ушундан улам, жогорку накыл сөз жасалган. Турмушта жыш колдонулат. Корс мүнөздү таамай сыпаттайт.

ИЧИНЕ ШАЙТАН УЯЛАГАН

«Ичине шайтан уялаган, ичинде шайтаны бар» — барып турган тентек. Түк жөн жүрбөгөн. Адамдарды тескери жолго баштаган деген мааниде колдонулат.

Анын жөнү мындай: Адам-Атабыз менен Обо-Энебизди «алмамды уурдап жедиң» деп, Кудай таала жер бетине айдап түшүрөт. Адам-Ата дыйканчылык кылат. Күндөрдүн биринде бирөө келип, Адам-Ата жок кезде, бир козусун Обо-Эненин алачыгына байлап кетет. Адам-Ата келип агытып жиберет. Бул бир нече жолу кайталана берет. Ачуусу келип, козуну союп жеп алышат. Ээси келип «козум кана?» дейт. «Союп жеп алдык» деп жооп кайтарат. Ошондо алиги козунун ээси: «Ханна!» деп чакырганда, Адам-Атанын да, Обо-Эненин да ичинен «лапбай, ий!» деген үндөр чыккан экен. Ошондо Азизил: «Аб баракелде! Эми мен тыштан азгырайын, сен ичтен азгыр!» деп жок болуп кеткен имиш! Мына ошондон тартып, Адам-Атанын тукумдарынын ичине шайтан да кирип калган имиш. «Ичине шайтан уялаган, ичинде шайтан бар» деген накыл кеп да ошондон пайда болгон түрү бар.

ИЧКЕН АШЫН ЖЕРГЕ КОЮУ

Сен десем ичкен ашымды жерге коёмун... Көңүлүм умачтай ачылат.

Т. Сыдыкбеков. III т.

«Ичкен ашын жерге коюу» — тим эле ой-санаасын ээлеп, элжиреп кетүү. Бүткүл мээрими түшүп, ичинен кубанып кетүү.

Тамак-аш адамдын, адам гана эмес, бүткүл жандуулардын тиричилигин камсыз кыла турган, ансыз жашоо мүмкүн болбой турган зат. Тамактан, аштан кымбат, андан ыйык эч нерсе жок. Азык, тамак болбосо, жашоо жок. Мына ушундай керектүү нерсени да сүйгөн адамы, сүйгөн баласы эсине түшкөндө, керексиз нерсе катары жерге коё коюу кандай күчтүү. Мына ушундан «ичкен ашын жерге коюу» деген накыл кеп пайда болгон.

ИЧКЕНИ — ИРИМ, ЖЕГЕНИ — ЖЕЛИМ.

Бир жерин жаныңды кейитип ооруса, дүр-дүйнөң бир тыйынча көрүпбөй калат. Тынчтык болбосо, ичкениң ирим, жегениң желим.

А. Убукеев. Жакшынын шарапаты.

«Ичкени — ирим, жегени — желим» — санаа тынбай, арылгыс чоң кайгыда отуруу, түпсүз санаа тартуу.

Жогорку накыл сөздөрдүн тукумундагы «ирим» азыркы тукумга анча түшүнүктүү эмес. Фарсы-тажик тилдеринде «рим» — ириң деген мааниде. Бул сөз «ирим» болуп айтылат. Фарсылар түрк тилинен алдыбы, түрктөр фарсыдан алдыбы, ким билсин? «Ирим» деп кыргыздар адам бойлогус айламп сууну атайт. Бирок, жогорку «ирим» андан эмес.

ИЧТЕЙ АЧЫЛУУ

«Ичтей ачылуу» — тамакка көңүл абдан чабуу, ичкен тамактын баары жакшы сиңүү, тез сиңип кетүү деген маани колдонулат. Бул сөз айкалыштарынын ичиндеги «ичтей» деген сөз кээде «иштей» болуп да айтылууда. Кыргыздар аны «ичеги карын оңолуп, тамакты жакшы кабыл алуу» деген мааниде түшүнөт. Бул — элдин өзүнүн жоромолдоп алган элдик этимологиясы. «Ич» менен эч кандай байланышы жок. Иран тилдеринде «иштиха» — тамакка көңүл чабуу, аш-тамак ичкиси келүү деген мааниде. Кыргыздар өзбек тилинде өзүнүн тыбыштык өзгөчөлүгүнө багындырып, «ичтей, иштей» деп айтып алган.

ИЧТЕН ЖЕГЕН КУРТТАЙ

Үпөл кампадагы тукум тазалаган катындардын арасында шыбырап отурду:

— Тымпыйып алып менин келиним да оңой эмес! Андайлар ичтен жеген курттай болуп, алдыртан талкалайт тура!..

С. Өмүрбаев. Бороондуу күндөр.

«Ичтен жеген курттай» — алдыртадан, билдирбей, тымызын деген маанилерде колдонулат. Кыргыз согумду кыш киргенде сойгон. Ошондуктан ал этте курт да болгон эмес. Ал эми жай мезгилинде союлган малдын этин чымындан коргоо өтө мүшкүл иш болгон. Эт курттабай койгон эмес. Ошол курттардын эт ичинде кандай тиричилик кылганын кыргыз жакшы байкаган. Көк чымындын курту дароо эле терендеп кирип, жей берип, өздөрү бармактай куртка айланат. Эттин ичин сасытат, чиритет. Бирок, сыртынан караса курт бар экени байкалбайт. Мына ушундан улам, «этти ичинен жеген курттай» деген накыл сөз пайда болгон. Ал кыскарып, «ичтен жеген курттай» болуп калган.

ИЧТЕН ЧЫККАН ИЙРИ ЖЫЛАН

Ичтен чыккан ийри жыланым! Тиземе эркелетип чоңойтсом, сакалымды булгадың. Тиги дүнүйөдө да кыйнадың.

Ш. Садыбакасов. Кең дүйнө.

«Ичтен чыккан ийри жылан» — курсактан чыккан бала, тууган балам, деген маанидеги накыл кеп.

Бул накыл кептин төркүнү байыркы замандан бери кыргыз элинин айтып келе жаткан жомогуна барып такалат. Анын жөнү мындай: илгери бир аял жылан төрөйт. Эл мындай укмуштан коркуп, түлөө кылып, кудайга жалынып, көчө качышат. Төрөлгөн жыланды коломтого таштап кетишет. Энеси аттанып жөнөйт. Бир аз баргандан кийин, «Ий! ичтен чыккан ийри жылан!» деп боору ачып, кайта бурулуп келип, коломтодогу жыланды карайт. Жылан тууса да ошого боору ачып, кете албай кылчактайт. Мына ушундан улам, бала канча жаман болсо да, азар кылса да, азап тарттырса да эне баарын чыдап, «ичимен чыккан» деп аяп, «ичтен чыккан ийри жылан» деп накыл кеп чыгарган. Бул накыл кеп жалгыз гана балага карата айтылат. Ушул накыл кеп менен гана эненин жүрөгүн, ченемсиз сүйүүсүн билдирүүгө болот.

КААКЫМ ОРДУНА КӨРБӨӨ

— Балаң ыйлайт деп быяктагы ишти таштайбызбы?

Эрте менен мектепке жеткирмек элем деп, жинге тийдиң. Макул, жеткирдиң. Эми мектептен апкелмек элем деп... Мындагы киши сага эмне, каакыбы?

Ч. Айтматов. Гүлсарат.

«Каакы ордуна көрбөө» — тегеле таназар албай коюу; айткан кепти угуп да койбоо; эч бир адам катарына сабабоо.

Бул сөздүн теги каакымдын гүлүнө барып такалат. «Каакым — каакы» болуп да айтылат. Мунун гүлү жетилгенде, апакай түккө окшоп барпайып калат. Кичине эле жел болсо, учуп кетет. Каакымдын гүлү «каакы» өтө эле жеңил болот. Аны адам гүл (үрүк) ордуна деле санабайт. Мына ушундан улам жогоркудай накыл сөз пайда болгон.

КАБАК АЧАР

Шатемир жерге-жээги өскөн, анын үстүнө колунда бар киши. «Кабак ачар» калыңына элүү миң сом сөзсүз келээринен ишенип койду.

А. Убукеев. Саякат.

«Кабак ачаар» — качып кеткен же ала качып кеткен кыздын ата-энесине жигиттин ата-энеси — эң алды менен «ачуу басар» деп тартуу алпаргандан кийин, көп узабай, «кабак ачаар» деген шылтоо менен калыңдын бир тобун тартуулап баруу. Мына ушул — «кабак ачаар» деген жосунга айланган. Мындай жосун илгери болгон эмес. Анткени, кыздарды жаш кезинен эле кайындап, башын байлап коё турган. Мындай шартта кайыңдуу кызды ала качуу чоң айып болгон. «Эриш бузду» деп, бүткүл уруу намыстанып, кыз ала качкан урууну чоң бүлүнчүлүккө учуратып, катуу айып тарттырган. «Кабак ачаар» деген термин муну да болгон. Мисалы, «кабак ачаар кара аяк» деген сыяктуу. «Кабак ачаар» — кызга бериле турган калыңдын бир үлүшү. Алды менен ошондой тартууну алпарып, кыздын ата-энесинин кабагын ачып ыраазы кылган. Мына ошентип, турмуш өзгөрүү менен, сөздүн мааниси да өзгөрүп, жаңы маани алды.

КАБЫРГА ТУУГАН

Эсен-Келди-Баатырдын апасы жашында каза болуп, ал өгөй эненин колунда чоноёт. Ал бийдин кабырга тууганынын кызы эле.

О. Көчкөнов. Эрөөл талаа.

«Кабырга тууган» — азыркы түшүнүктө: кыз жагынан таралган жээн туугандар. Анткени — байыркы мифте — Обо-Эне Адам-Атанын сол кабыргасынан жасалган, ошон үчүн «кабыргага кеңеш» деген накыл пайда болгон. Ал накыл сөз өз ордунда баяндалды. Кабырга аял маанисинде болгон. Ошондуктан аял тарабынан болгон жакындыктар кабырга тууганга туура келген. Кийин ал маани жоюлуп, накыл сөздө гана сакталып калган.

КАБЫРГАҢА КЕҢЕШ

«Кабыргага кеңеш» — жакшылап ойлон, абдан ойлон деген маанидеги накыл кеп.

Мунун төркүнү эзелки диний жомокко барып такалат. Ал диний жомоктун жөнү мындай: Кудай таала Адам-Атаны топурактан жасап коюп, бейишке киргизет. Ал «атабыз» бейиште жалгыз жүрүп, аябай эригет имиш. Кудай таала өзү жасаган жана жакшы көргөн заты эриккенден жабыгып кеткенин көрүп, ага жолдош жасап бермекчи болот. Ал жасай турган заты Обо-Эне имиш. Кудай аны топурактан жасабастан, Адам-Атанын сол кабыргасынан (Адам уктап атканда) Обо-Энени жасаптыр. Демек, «Кабырга» — «аял» деген мааниде. Жогорку накыл кеп мына ушундан, пайда болгон сыяктуу. «Кабыргага кеңеш» — аялыңа кеңеш деген мааниде болгон түрү бар. Келе-келе «абдан ойлон» деген мааниге өткөн болуу керек.

КАДЕМИ КАТУУ

Кабылан жолго жатаарбы,
Катылаарга катылбай,
Кадемин мындай катаарбы?
Манас.

«Кадеми катуу» — иш кедеринен кетүү, жолу болбоо, жолу катуу деген мааниде.

«Кадам» — арабдын сөзү, «шилтем, адым, арыш» деген

мааниде. Бул сөз кире элегинде кыргыздар — «жолу катуу» деп сүйлөгөн. Жаңы сөз — эски сөздү сүрүп чыккан.

КАДЫР ШАРТ

Колуна берип кадыр шарт
Эшен сопу кылгандын,
Ошентип, келдеси келбейт онуна.

Токтогул. Тандалмалар.

«Кадыр шарт» — ишенимдүү муруттарына эшен тарабынан берилген күбөлүк кагаз. Ошол кагаз боюнча ал мурут (мурид) бир айылга барып сопу болуп, мечитте кызмат кылган.

«Кадыр, шарт» деген сөздөр айтылышы жана маанилери жагынан «күбөлүк кат, жолдомо кагаз» менен эч бир коошпой да турат. Арабдын тилиндеги «хат ршад» кыргыз тилине багынып, «кадыр шарт» болуп калган. «Хат» — жазуу, «ршад» — жолдомо деген мааниде.

КАДЫР ТҮН ТОСУУ

Биз тамак ичип бүткөндөн кийин да, кадыр түн тосчу адамдардан бетер Бейшендин аскерден келген каттарын улам кайталап окуп же анын бала чагын кеп кылып, айтор далайга чейин кобурашып отура берчүбүз.

А. Стамов. Чүй дастаны.

«Кадыр түн тосуу» — 1. Ислам дининин ишениминде: кудай таала тарабынан адамдын тагдыры белгиленген түн. Ошол тагдыр белгиленген түн — рамазан (Орозо) айынын 27 — түнүндө күтүлөт. Ошол түнү чыныгы мусулмандар тан аткыча уктабастан, Кудайга кулчулук кылып, куран окуп өткөрөт. Ошол айдын 27-синде асмандан Курандын сүрөсү (97) келген имиш. Бул — диний жомок! 2. Кыргыздардын ишениминде: бакытка, байлыкка жолуга турган түн. Кыргыздын эл адабиятында ушул мааниде көп колдонулат.

«Кадир» арабдын сөзү, кудайдын бир сыпаты. Колунан баардыгы келүүчү, күчтүү деген мааниде. Мына ушундан — кудрет деген сөз кошо пайдаланылган. Муну «кудурети күчтүү кудай, кудуретим жетпейт, колунда эч кандай кудурети жок» деген сүйлөмдөрдөн байкоого болот.

КАДЫРЫҢ ЖАН БОЛСУН

Жаңсап эле кой, кадырың жан болсун.

Ч. Айтматов. Гүлсарат.

«Кадырың, кадырыңыз жан (жам) болсун!» — ишенип коюнуз, кам санабаңыз, санабаңыз, санааңыз белалды болбосун! деген сыяктуу маанилерде кеңири колдонулат.

Бул сүйлөмдүн ичиндеги «кадыр, жам, жан» дегендердин баардыгы араб-фарсы сөздөрү. Кыргыз тилине оозеки киргенде табыштык түзүлүшү такыр башкача болуп калган. Негизги айтылышы «хатир жамиг». «Хатир» — көңүл, ой, санаа деген маанилерде. «Жамиг» — чогуу, бөлүнбөсүн деген мааниде. Мына ошентип, «санааңыз белалды болбосун» деген мааниде. Бирок, бул мааниден көрө «ишенип коюнуз, кам санабаңыз» деген маани элге сиңип кеткен.

КАЖАРИЙ СОГУУ

Босогоң терме кажарий,
Адамдын көзүн талдырган.

Эл ыры.

1. Кажарий — 18-кылымдын аягында персияда түзүлгөн династия.

2. Кажарийлердин соккон таарлары соода аркылуу Орто Азияга келген. Ошого окшотуп кыргыздар да үйдүн боочууларын соккон. Кийин сайманын түрү да кажарий деп аталып кеткен.

КАЗ ЭЛЕЧЕК

Калем тарткан сыядай,
Кашыңды бир пас ырдайын.
Каза жоолук жарашкан,
Башыңды бир пас ырдайын.

Кыргыз ырлары.

«Каз элечек» — койкойто жакшы оролгон элечек, апакай элечек маанисинде колдонулуп келүүдө. Кээ бирөөлөр кадимки каз сыяктуу апакай жана койкойгон деп да жорунат. Туура эмес.

Бул «каз» деген сөздүн төркүнү — илгери Өзбекстанда.

чыгарылган ак жибек кездемеге барып такалат. Ал кездеме жибектен токулган. Аны көбүнчө селдеге, аялдардын баш кийимине колдонгон. Кийин фабрика жолу менен «даке» чыгарыла баштаган соң, бул «каз» жибеге токулбай калды. Анткени, «даки» аны турмуштан сүрүп чыкты. Анын үстүнө кол менен токугандан көрө, фабрикадан чыгаруу алда канчалык жеңил жана жакшы болду. «Каз» — кыргыз, өзбек тилинде «каса, хоса» деп айтылат. Мына ошентип, «каз элечек» — «каз, каса» жибектен оролгон элечек болуп чыкты.

Ошол сыяктуу эле: «суп элечек, торко элечек» дегендер да бар. «Суп элечек — сурп элечек» дегенден. Анткени, «сурп» — ак кездеменин бир түрү. Мына ушундан «кансурп, кансурп» деген сөздөр пайда болгон. «Кансурп» — «хан сурп» деген сөздөн. «Хам сурп» — агартылбаган, боёлбогон деген мааниде. «Торко» — байыркы кыргыз, монгол элдеринин сөзү, «жибек».

Торко элечек оронуп,
Той баштаган энекем.

деген эл ырларында жыш кезигет.

КАЗАК КАЙЫҢ СААГАНДА

Сексенден ашкан чалдар менен сүйлөшүп көрдүк, эч бири быйылкыдай кышты көрбөптүр. — Казакка кайың саадырып, Кыргызды Кызарга тентиткен илгери бир алаамат болгон экен. Кыязы ошол чоң алаамат быйыл кайталады белем, — дешет.

А. Убукеев. Ак була.

«Казак кайың сааганда, кыргыз Ысар киргенде» — деген макал сөз. Бул макал 17-кылымдарда жунгарлар (калмактар) кыргыз жерине чабуул коюп, элди бүлүндүрүп, малын-башын талаганда келип чыккан. Ошондо кыргыздар Тажикстанга кирип кеткен. Казактар ачарчылыкта кайыңдын суусун агызып ичип жан баккан экен. Макалдагы Ысар — жердин аты. Азыр Гиссар деп аталат. Адабиятта бир нече вариантта: «Ызар, кызар, кысар» формасында жазышып, баш аламан болуп келүүдө.

КАЗАН МАЙРАМ

Бир күнү «Казан майрамы» деген чоң майрам болуп, үч күнгө созулду. Бул күзгү жумуш аякталып, кышка тарткан мезгилде болот экен.

М. Элебаев. Узак жол.

«Казан майрам» — эгин жыйылып, бастырылып, чөп чабылып бүткөн кез. Бул маалда көп элдер кубанычтуу майрам жасаган.

«Казан» фарсы-тажик тилинде: күз, өсүмдүктүн жалбырактары солуп, саргарып түшкөн кези. Кыргыздар «казан» деп ушул маалды түшүнгөн. «Хазан» деген сөздөн өзгөрүлүп «казан» болуп калган.

КАЗАНАТ

Алыска минсе чарчабас,
Кара байыр казанат.

Манас.

Казанат минип ойноткон
Калгандыр дүйнө кыйладан.

Кыргыз элинин санат-насыят жана терме ырлары.

«Казанат, кааназат» — эл адабиятында айтылуучу буудан, күлүк, чыдамкай аттардын сыпаты.

Ушул күнгө чейин чыгып келген сөздүктөрдүн биринде да, «казанат» деген сөздүн теги ачылган жок. «Казанат» — эки сөздөн биригип калган. Иран тилдеринде «хане» — үй деген мааниде, «зад» — бала деген мааниде. Демек, «хане зад» үйдө туулган жылкы деген мааниде. Азыркы эле өзбек тилинде «хане зад» — өз короосунда туулган ат. Кыргыз тилинде киргенде муундары алмашып калган жана «зад» деген сөз «ат» менен алмашып калган. Жогорку эле келтирилген мисалдын экинчисинде ошол эле «казанат» «кааназат» болуп колдонулган. Мына ошентип, эки түрү тең эл адабиятында колдонулууда. «Кара байыр» — мыкты аттын сыпаты. Биздин оюбузча бул сөз деле «казанаттын, кааназаттын» өзү. «Кара» — мал, «байыр» — үйүр деген маанилерде.

КАЗАТКА АТТАНУУ

— Оой, улуу казатка... улуу казатка аттангыла! Темир айры, ачтама найза көтөрүп, жарак көтөрө ала тургандардын баары жалпы атка миништи.

С. Карачев. Эрк таңында.

«Казатка аттануу» — элин, мекенин коргоо үчүн жоого аттануу, адилеттүү ишке аттанып, душманга каршы чыгуу деген маанилерде колдонулууда.

«Казат» арабдын «газават» деген сөзүнөн, дин үчүн, динди коргоо үчүн жортуулга аттануу деген мааниде болгон. Кыргыздар бул мааниде колдонбойт. «Адилет иш үчүн жоого аттануу» деген гана маани алып калган. Анткени, кыргыз эли эч качан динди коргоо үчүн жоого каршы аттанган эмес. «Манас» жомогундагы чоң чабуул «чоң казат» атка конуп калган. Ислам дининин таасири бир аз тийген. Анда: «Дин истам (ислам) жолун ачам деп» деген саптар учурайт. Албетте, кыргыздар ислам динине киргенден кийин, анын боёгу «Манас» жомогунда жукпай койгон эмес. Алмамбеттин атасын өлтүрүшү дин менен далилденген. Алмамбет өзү мусулман энеден туулган болот. Ошон үчүн атасын өлтүрөт. Ал өз атасын жакшы аймакты өзүнө мураска бербей, бирин Канышайга, бирин Коңурбайга берген үчүн өлтүрдү деп да айтылат. Албетте, жер бербеди, кандык бербеди деп атасын өлтүргөндөн көрө, дин үчүн өлтүргөнү, идея үчүн өлтүргөнү, — менимче, далилдүүрөөк. Ошентип кыргыздын «Манасына» ислам дини аркылуу бир топ нерселер кирген. Ал тургай курал-жабдыктарынын бир тобунун аттары араб-фарсы сөздөрү менен аталган.

КАЙДА БАРСАҢ — МАМАЙДЫН КӨРҮ

Ичкиликти ичип, кайырчы болуп сандырактагандан көрө, бычак менен жарынып өлгөнүм жакшы, «кайда барсаң — Мамайдын көрү».

К. Сыдыгалиев. Эненин мээри.

«Кайда барсаң — Мамайдын көрү» деген накыл сөз — такыр азаптан, кордуктан, кыйноодон, жокчулуктан башы чыкпаган адамга карата айтылат.

Теги, төркүнү мындайча: Илгери замандан бери түрк элдеринин арасында кеңири таралган жомок-аңгеме бар.

Ал жомоктун каарманы бир нече ат менен аталат. Казактарда «Коркуттун көрү», кыргыздарда «Мамайдын көрү», кээ бир түрк элдеринде «Баба Өмүрдүн көрү».

Мамай деген адам өлүмдөн качып, ааламды кезип кеткен экен. Анын келе жаткан жолунда бир топ адам көр казып аткан болот.

— Бул кимдин көрү? — деп сураса.

— Мамайдын көрү — деп жооп берген болот.

Мамай мындай жоопту алда нече жерден угат. Кайда барбасын, көр казып аткан адамдарга жолугат. Баардыгы да Мамайдын көрү болуп чыгат. Ошентип Мамай өлүмдөн кутулган эмес экен. Мына ушундан улам, «Кайда барсаң да — Мамайдын көрү» деген накыл сөз пайда болгон. Өзүнүн түпкү мааниси унутулуп да калган.

КАЙЫРДИГЕР МЕЙМАН

Улуу Алай чыга жайласаң,

Анжыянга кыштасаң.

Кайырдигер мейманды,

Кан уулундай сыйласаң.

Кыргыз элинин санат-насыят жана терме ырлары

«Кайырдигер мейман» — башка, бөлөк, бир жактан келген мейман (конок) деген мааниде.

«Кайырдигер» — арабдын жана фарсынын маанилеш эки сөзүнөн түзүлгөн. «Кайыр» — «гайри» деген сөздөн, «дигер» — «дигер» деген сөздөн. Экөө тең эле: башка, бөлөк деген мааниде. Демек, «кайырдигер мейман» — башка жактан келген конок, кудайы конок.

КАЙЫРДИНГЕ КОШУУ

Мейли мени кайырдинге кошуп кой,

Бирок мени ашыгымдан бөлбөгүн.

А. Токомбаев. Комуз күүсү.

«Кайырдинге кошуу» — дини жат адамга кошуу. Арабча: «гайри» — башка, «дин» — ишенүү деген мааниде. Кыргыз тилинде, көбүнчө «Манас» жомогунда «кара дин» болуп айтылат.

Кара динден ак болуп,

Капырдан качып жат болуп.

— деген саптар жолугат. Бул — Алмамбетке карата айтылган сөз. Эңчилүү аттарда «Кайрыдин» деген сөздөр да жолугат. Ал — арабдын «хайри» жакшы, «дин» — ишенүү деген сөздөрүнөн түзүлгөн. Оозеки тил аркылуу кирген

араб-иран сөздөрүнүн көпчүлүгү кыргыздын тыбыш өзгөчөлүгүнө багынып калган. Ошонун натыйжасында бир эле сөз — бир нече тыбыштык түргө өткөн.

КАЙЧЫ КУДА

Кыз бергенден соң, кайра атадан калган наркка салып, «силерден да кыз алып, кайчы куда болуп тынышалы» дешсе кантебиз?

Ш. Үмөталиев. *Турмуш тузагы.*

«Кайчы куда болуу» — кыздын келин болуп барган жагынан кыздын төркүн жагы кыз алуу, кудалашуу.

Кыргыз эли илгертеден бери эле куданы жакшы кадырлаган. «Куданын эң эле начары суу кечирет» деген накыл сөз чыгарган. Ынтымактуу кудалар бири-биринен мал аяган эмес. Оор күндөрдө кудалар чоң өбөк болгон. «Дос айрылат, сөөк кайрылат» деген жакшынакай макал айтылган. «Кудай кошкон адамдар бири-бири менен куда болот» — деп, абдан мыкты сыйлаган. Кыздын төркүлөп келиши чоң кубаныч болгон. Төркүлөгөн кыз дайыма төрдө отурган. Жакындыкты андан бетер чындоо үчүн, биротоло бекемдөө үчүн, кыздын кайын жагынан кыз алып эриш аркак болуп алышкан. Мындай кудалашууну — «кайчы куда» деп атаган. Кайчы кудалар жакшылыкта да, жамандыкта да, бири-бирин катуу колдогон. Ошентип, кыздар эл арасын жымдаштырган. Кыргыздарда эр өлүп калса, кыз албай тынышкан эмес. Кыз алып кудалашкандан кийин, кектери жанып, жакын болуп кеткен. Эркек бала мындай чатакка жараган эмес. Кунга кошуп берген бала барган эл менен жымдашып кете алган эмес. «Кулсуң!» деген күнү качып кеткен. Кыз бала мыкты болсо, бир үйдүн ээси, бүлөнүн энеси болуп калган. «Кайчы куда» болуу — түбөлүк ажырашкыс болуу деген мааниде. Кадимки эле кездеме кесип жүргөн куралыбыздын эки жаагы сыяктуу ажырашкыс болуп алуу.

КАЙЧЫ КУЛАК БУРУТ

Көбөйүп кетти дейсинби,
Кайчы кулак буруттар.
Манас.

Кайчы кулак бурут — жомокчу бурут деген сөз.

«Кайчы» — алтайлыктардын тилинде — «жомокчу» деген мааниде. Жөнөкөй гана жомокчу эмес, баатырлардын

эрдигин даңазалап ырдаган жомокчу. «Кулак» — калмак тилинде «келх» — «айтуу, сүйлөө» деген мааниде. «Бурт» — Манас жомогунда кыргызды «бурт» деп атаган. Ошентип, «кайчы кулак бурут» — «ырчы, жомокчу, ыр, жомок айтуучу кыргыз» болушу этимал.

КАЛДАЙДЫН УУЛУ

Кара чоктуу калмактын,
Калдайынын уул элем.
Калжыраган Чубак кул,
Мен качан Каңгайдан келген кул элем?
Манас

Калдайдын уулу — калмактын Галдан деген сөзүнөн өзгөргөн. Бул адам калмактардын каны болгон. 18-кылымда кыргыздарды да, казактарды да багындырган. 1755-жылы кытайлар аскер жиберип, кыңк эттирбестен багындырат. Ошо бойдон Галдан түзгөн ойроттордун чоң мамлекети кулайт. Чабылып, чачылып, калмактар кыргыздын жеринен кетет. Ошол калмактардан чабындыда колго түшүп, кыргыз арасында калган адамдар да болгон. Алар көл башында өзүнчө уруу болуп, кыргыз болуп калды.

Каңгай — Хангай деген сөздөн өзгөргөн. Тайпак тоонун аты. Бул тоо азыркы Монгол Эл Республикасынын орто жеринде. Узундугу 700 километрге барабар келет. Чубак менен Алмамбеттин жол талашында айтылган Калдай — ошол ойроттордун каны Галдан. Бул мамлекетти тарыхта — Жунгар мамлекети деп айтат. Бул да калмактын, монголдун сөздөрү. «Зүн» — сол, «гар» — кол деген мааниде. Илгери заманда аскерди оң-сол деп бөлгөн. Бул — кыргызда да болгон. Ошондуктан кыргыздын карыялары: «кыргыз оң, сол болуп экиге бөлүнөт» деп кыргыз урууларын иликтеген. Бул 16-кылымда жазылган «Мажмуан аттаварих» деген кол жазмада да сакталып калган. Атактуу Тагай бийдин заманына туура келет. Ал кол жазмада оң менен солдун ажытын айрып жазган. Кандай уруулар таркаганын кеңири баяндаган.

КАЛЕМ УЧ АЛУУ

«Калем уч алуу, калем акы алуу» — бир мекемеге арыз же өтүнүч жазып бергендик үчүн, акча алуу.

Илгери адамдар кыйгач сабатсыз кезинде кат тааныган адам болгону менен, кат жаза алган адам жокко эсе эле. Анткени, молдолор балдарга жазуу жазганды үйрөтчү

эмес. Диний китептерди окуй ала турган кылып коёр эле. Кыргыздар да караңгычылыктын салдарынан «балам мен өлгөндө куран окуй ала турган болсо эле болду» деп, баласын окуудан да чыгарып алар эле. Ошентип, кыргыз арасында кат жаза ала турган адам өтө кадырлуу болгон. Ошон үчүн кат билген адам да манчыркап, бирөөлөргө оңойлук менен арыз жазып бере койчу эмес. Зарылган адам кат жазып бергендиги үчүн, сабаттуу адамга тыйын төлөй турган. Мына ушул акы «калем уч алуу» деп аталып кеткен. Мындай акы алуу өзбек элинде болгон. Алар да «калем уч» атаган. Ал кезде кат темир калем уч менен жазылаар эле, же камышты калем учтай кылып учтап алып жазчу. «Калам» араб сөзү, «уч» кыргыз сөзү. Азыркы кезде адамдардын баардыгы сабаттуу болгондуктан, ар ким бирөөгө зарылбайт, өзү жазат. Жазып берген катка же арызга акы да төлөбөйт. Азыр «калем уч, калем акы» деген сөздөр гонорар деген сөздүн ордуна колдонула баштады.

КАЛМАК ЖҮРҮШ

Баардыгы анын артында топтошуп, калмак жүрүш менен келе жатышты. Аларды көрүп Темир да эмне кылаар айласын издеди.

Т. Сыдыкбеков. III т.

«Калмак жүрүш» — шуртулдатып желип жүрүү. Аттын ыкчамдап желип жорткону.

Кытай жеринде, Текес деген жайдагы калмактар боз үй тигип, айыл сыяктуу жашайт. Калмактын адаты — шуртулдатып желип жүрүү. Алар бастырып, жай жүргөндү жаман көрөт, көбүнчө желдирип жүрөт. Кыргыздар менен ирегелеш жашаган. Алгы-берги кылган. Биринин сырын бири жакшы билген. Аттын жүрүшүнүн бир түрүн — «калмак жүрүш» деп атап коюшкан. Кыргыздар кээде мындай ат бастырууну «бөрү жортуш» деп да коюшат.

КАКАГАНГА МУШТАГАН

Какаганга-муштаган болуп, ушундай күндөрдө аялы да жатып калды.

Ч. Айтматов. Гүлсарат.

«Какаганга-муштаган» — бир жаман иштин үстүнө дагы бир жаман иш кабатталуу. Бир жаман иштен кутула албай жатса, дагы бир жаман ишке кабылуу.

Жаш балдар этке көп какайт. Мына ошондой учурда, энеси же атасы баланын тамагына туруп калган этти чыгаруу үчүн, шилиге (арканын башка жакын жерине) муштум менен же алаканы менен катуураак муштагылап жиберет. Баланын этке какаганынан укмуштуу накыл кеп пайда болгон.

КАКЫМ-КУКУМ КАМ КАЙМАК!

Чекеси какым-кукумдай түйрүлгөн дептерге жазылган ырларына коңур, сыбызгыдай үнүн кошуп.

Ш. Садыбакасов. Кең дүйнө.

Илгери заманда жаш балдар талаадан каакым терип келип, жакшыларын жеп, тойгондон кийин, бир сөңгөгүн алып, бир башын оозуна салып алып, «какым-кукум кам каймак, казан менен бир каймак!» деп токтоосуз кайталай берчү. Бир топтон кийин оозундагы какымдын башы экиге жарылып, кочкор мүйүз болуп чыгырыкка окшоп калчу. Бул жогорку мисалда жазуучу ошону айтып отурат.

КАМБАР-АТА

Ооба, акетайым! — деди абышка, Калыбектин сөзүн кубаттап. — Актанов — жылкымдын Камбар-Атасы — деп айтчу эле ал өзү да.

А. Токомбаев. III т.

«Камбар-Ата» — жылкынын пири, колдоочусу. Кыргыздын түшүнүгүндө төрт түлүк малдын ар биринин колдоочусу, ээси, пири болот имиш.

Бул түшүнүк түрк элдеринин бир тобунда бар. Эми ошол Камбар-Атанын кайдан келгенин, кантип пайда болгонунан кеп кылалы. Айтылмыш жомокко караганда, Гамбар деген араб Аалынын жоого минип жүргөн атын баккан киши. Аалынын атактуу аты — Дулдул. Ошол Дулдулга Гамбар күндө жем берип, таза суудан сугарып, көк майсандан оттотуп жүрчү экен. Аттын ээси Аалы Дулдулдун арыктап, жабыгып баратканын байкайт. Эмне үчүн минтип баратканын Гамбардан сурайт. Ал эмне айтаарын билбей, мурункудай эле таза суудан сугарып, жашыл ыраңга оттотуп жүргөнүн айтат. Атынын минтип баратканын Аалы

билгиси келип, убакыт таап, жашынып, Дулдулду оттотуп жүргөн жерге барат. Барса, Гамбар дутар (комуз) чертип отурган болот. Дулдул оттобостон башын жерге салып, дутардын күүсүн тыңшап, көзүнөн мөлтүлдөтүп жашын агызып турган экен. Көрсө, Дулдул күүгө кызыгып, оттобой жүргөн имиш. Мына ушундай жомок түркмөн элдеринде да бар.

Ал эми Мургаб өрөөнүндө жашаган элдерде бул жомок башкача баяндалат. Аларда мындай: Аалы бир күнү «Гамбар!» деп чакырганда, Аалынын үнүн угуп, «Дулдулдун арыктап бараткан менин дутарымдан көрөт» деп, уялып, качып жөнөйт. «Токто!» десе болбойт. Кара жер айрылып, Гамбар жарыкка кирип кетет. Аалы жарыктан шыкааласа, Гамбар көрүнбөйт. «Кайдасың!» — деп Аалы үн салса, Меке-Мединеден унчугат. «Качан жолугабыз?» десе, «Кыямат кайым болгондо» деген үн келет. Кыргызда «Уялганга кара жер айрылат» деген макал ушуга байланыштуу чыккан.

Гамбардын дутарынын ыргып кеткен кулагынан, ошол жерде кулакка окшогон дарак чыккан деп эл аңыз кылат. Түркмөндөр Гамбар-Бабанын бейитин Копед-Дагда дешет экен. Түркмөндөр Гамбар-Бабаны музыканын пири деп аташат.

Ислам дини Орто Азияга кеңири таралганда, анын диний жомоктору да кеңири таралды. Кыргыз илгерки заманда эле ар бир малдын, жер-суунун ээси бар деп табынып келген. Ислам дини киргенден кийин өзүнүн атап жүргөн колдоочуларын унутуп, анын ордуна диний жомоктор кирип, бекем орун алып калган. Мына ошентип, кыргыз элинде Камбар-Ата деген ыйык аттын төркүнү азырет Аалынын атчысы Гамбар деген арабга барып такалат. Азыркы кыргызда ал диний түшүнүк эчак жоюлган. Илгерки ишеними боюнча Камбар-Атаны жылкынын ээси деп түшүнөт. Ошону менен катар камбар, Камбар-Ата деп өзүнүн сүйгөн малы жылкыны түшүнөт.

Түркмөндөрдө Гамбар-Баба музыканын пири болсо, кыргыздын Камбарканы кайдан келди? Менин оюмча ушул сөз менен тектеш болуп жүрбөсүн?

КАМЧЫ САПКА ЖАРАГАН

«Камчы сапка жараган, камчы сап болоорлук...» — колунан бир иш келээрлик, көпчүлүктүн ишин алып кете алаарлык, айылды, бүлөнү башкарып алаарлык деген мааниде колдонулат. Байыркы замандан бери эле кыргыз эли

көпчүлүк өмүрүн ат үстүндө өткөргөн. Ат минген адамдын негизги куралы камчы болгон. Камчы жеке гана атты жүргүзүү үчүн эмес, урушта да, төбөлөштө да негизги курал болгон. Ошондуктан анын сабы өтө мыкты, өтө катуу жыгачтан жасалган. Андан тышкары да ал жыгач кооз болушу зарыл болчу. Кабыгы сыйрылган жыгач камчы сапка жараган эмес. Ошондуктан камчы сапты табылгадан жасаган. Кабыгы менен катырган. Кабыгы менен каткан жыгач бекем болгон. Табылгынын чогу да өтө таптуу. «Табылгынын чогуңдай» деген сыпат бекеринен чыккан эмес. Ал тургай табылгыдан саадакка ок жасаган дешет. Жогорку келтирилген мисалдагы «калың токойдон камчы сап табылбагандай» деген узун макал — кыскарып, айтууга ылайыкталып, камчы сапка жараган, камчы сап болорлук» болуп жыйнакталган да, маани толугу менен сакталып калган.

КАМЧЫГА ЧЕНЕП БӨЛҮҮ

Кече, Орозду атам өлгөндө,
Кара калмак, көп манжу,
Кайнаган калың кыргыздын,
Казына мүлкүн талашып,
Камчыга ченеп бөлгөндө.
Манас.

«Камчыга ченеп бөлүү» — иштеген ишке карата, жумшаган күчкө карата баалоо, бөлүү.

Бул накыл кептин төркүнү — кыргыздын байыркы заманда жоолашкан элден түшкөн олжону жоокердин көрсөткөн баатырлыгына карай бөлүштүргөнүнө барып такалат. Кыргыз эли өзүнүн эркиндигин коргоп, тыштан келген жоого каршы катуу күрөш жүргүзгөн. Ошол жоолашуудан түшкөн олжо душманга каршы күрөшкө чыккан черүүлөргө бөлүнүп берилген. Ошондо ким камчыны катуу чапса, жан аябай кармашса, андай жоокер мактоого татыктуу болгон. Түшкөн олжонун орчун бөлүгүн ошо баатыр-жоокер алган. «Камчы» эрдиктин өлчөмү болгон. Мына ушундан улам, ар бир ийгиликтин, кирешенин бардыгы «камчыга ченеп» бөлүнөт деген накыл кеп тараган.

КАМЧЫ САЛДЫРБАГАН

«Камчы салдырбаган» — өтө илберинки, ар нерсени айттырбай иштеген, же билген адам.

Накыл сөздүн төркүнү жакшы аттын кылык-жоругуна барып такалат. Жакшы жүрүштүү ат — эч убакта камчы

салдырбайт. Ал камчыны көтөрө электе эле лапылдап жүрө баштайт. Эл эмне менен кесип кылса, ошол кесибинде кандай жаныбарлар менен мамиле кылса, ошол айбандардын кылык-жоругунан накыл сөз чыгарат окшобойбу. Мына ушул атка байланыштуу толуп жаткан накыл кепти кыргыздар чыгара берген. Мисалы: «Чуңаңдаган, куйрукту сыртка салуу, омурулотуу, омурулоо, омуруо какты, коо бузган, чаң тийбес» сыяктуу сөздөр көп.

КАМЫРДАН КЫЛ СУУРУГАНДАЙ

Үй ээлеринин дал башына туурасынан жатчу ордуна акырын, камырдан суурулган кылдай билинбей туруп, жылып жөнөчү.

Н. Байтемиров. Турмуш элеги.

«Камырдан кыл сууругандай» жик билгизбей, шырп алдырбай кыйындыгы жок, тыбыш чыгарбай деген маанилерде.

Кыргыз эли боз үй тигип, мал менен кошо жашагандыктан, анын урунган нерселеринин арасында кыл да көп болгон. Анткени, боз үйдүн тутуусу, кийген кийими, урунган нерселеринин көпчүлүгү жүндөн жасалган. Албетте, жыйган каймакта да кыл болоору табигый иш. Каймакты аябай жууп, чалып, ак майга айландырып алаар эле. Ал ак майды кайнатып, сары майга айландырчу. Ошол кезде (ак майды казанга кайнатып аткан кезде) атайы чийден кылдооч жасап, кайнап аткан майды кылдай турган. Ошол сыяктуу эле камырга кирип калган кылды да абдан тазалай турган. Албетте, камырдагы кыл оңой, тыбышсыз суурулганын байкоо кыйын эмес. Мына ушундан улам, ар бир оңой, табышсыз бүткөн ишти — «камырдан кыл суурулгандай» деген накыл менен атаган. Ал эми — кыйындык, убара менен бүтө турган ишти «жүндөн тикенек, уйгак алгандай» деп сүйлөшкөн.

КАН ТАЛООН

Кайран көзүм жумулса
Кан талоосу кылдырбай,
Кайтарып алчу неме ошол.

Манас.

«Кан талоон» — кан өлгөндө, кандын малы-башын талап кетүү. Байыркы заманда, элдин салтында, кан өлгөн-

дө кандын мүлкүн, малы-башын талап кетмей адат болгон дешет. Манас баатыр өлгөндө анын мүлкүн талап кеткен. Каникей жалгыз уулу Семетейди төркүнүнө алып качып кеткен да, агасы Ысмайылга бала кылып берген. Кыргыздын чүкө ойнууда «Кан таламай» дегени бар. Анда кан таа түшсө же башка чүкөгө сөйөнүп калса, ортодогу чүкөнү талап кеткен. Мына ушул оюндун өзү эле илгери «кан талоон» салты болгондугуна далил болот. «Кан талоон» кыргыздын салтынын жоюлгандан кийин, эскини эскерүү иретинде оюнга айланып калган. «Дүмпүлдөк», «Эл чабар» деген оюндар да ушулардын уландысы.

КАНДУУ МОЮН

Атыша чыгып эр Бакай,
Абыкенин алтымыш эрин сойгондур.
Кандуу моюн болгондур.
С. Каралаев. Каныкейдин жомогу.

«Кандуу моюн» — киши өлтүргөн, мойнунда кишинин каны бар деген мааниде колдонулат.

Илгери уруу тартыштары күч алып турган кезде же болуштук талашы өкүм сүргөн кезде бир уруунун адамы бир уруунун адамын өлтүрүп коюулар болуп турган. Ал гана эмес уурулуктан да адамдар өлгөн. Мына ошондой учурларда киши өлтүргөн уруу «кандуу моюн» деп аталган. Андай абалда кун алуу менен кек бүткөн. Жалгыз гана эрдин кунуна мал төлөө менен чыр, кек басылган эмес, айыптуу уруу кунга кошуп кыз бергенде гана кек басылган. Кандайдыр бир себеп менен эр өлүп калса, өлгөн адамдын уруусу күчтүү болсо, киши өлтүргөн урууну тып-тыйпыл кылып чаап да алган. Ал тургай кыздарынын тагынып жүргөн шурусунга чейин кыркып алган. Шылуундар олжого байыган. Кокустан өлгөн адам атактуу болсо, бүлүнчүлүк чектен тыш күчөгөн.

Илгери эр өлтүрүү жогоркудай себептер менен, аз боло турган. Анткени, киши өлтүргөн уруунун малы таланган. Ошондуктан киши өлтүрүү деген эң жогорку кылмыш болгон. «Кандуу моюн» деген үрөйү суук атак далайга чейин унутулган эмес. Кээде эрегиш менен айыптуу тараптын кишисин да өлтүрүп койгон. Ал тургай, бул балаадан кутулуу үчүн айыптуу тарап өз кишисин өздөрү өлтүрүп коюп, жалаа да жапкан. Андай учурда тексиз бир байкушту өлтүрүп, док урган фактылар да учурайт.

КАНКОР МАНАС

Канкор Манас өлгөндө,
Калк жыйылып көмгөндө.
Манас.

«Канкор Манас» — султан Манас, аким Манас деген мааниде.

Пикирибизди далилдөө үчүн «канкор» деген сөздү чечмелейли: кыргыз тилинде бул сөздүн мааниси ачылбай келе жатат. «Манас» жомогун орус тилине которгон адамдар «кан ичкич» маанисинде колдонууда. Туура эмес. Көбүнчө бул сөз сөздүктөрдө ушул мааниде берилип кеткен. Фарсы тилинен «хур» деген сөздү «кан» деген сөзгө кошуп «канкор» деп ой жорушкан. «Хур» фарсы тилинде «Хурдан» дегенден кыскарган, «ич, ичүү» деген мааниде.

«Канкор» фарсы тилинде «хункөөр» болуп айтылган. Бул сөз «худовандгөөр» деген сөздөн кыскарып, жогоркудай «хункөөр» болуп калган. «Хункөөр» — бийлөөчү, аким, улук деген маанини берет. Түпкү мааниси жаратуучу, теңир. «Хункөөр» бир кезде түрктүн султанынын жогорку наамы болгон. Ошентип, «Канкор Манас» — «султан Манас, улук Манас» өз убагында тескери кабыл алынып «кан ичкич Манас» болуп кеткен.

Жогорку айтылган «канкор» деген сөздөн башка да «канкор» деген сөз бар.

Кебез өтүк кендир бел,
Кечүүдө көрдүм Калчаны.
Канкор сенин айынан,
Мен сынабадым канчаңы.
(Айчүрөк).

Бул «канкор» монгол тилинде «хонгор» болуп айтылат, «сүйкүмдүү, аздек» деген мааниде. Бул — монгол-кыргыз сөзү. Фарсынын «канкору» муну тилибизден шилеп салган, бирок, эл жомогунда маанисин сактап келүүдө. Семетей эч кимдин канын иче электе эле Айчүрөк «сүйгөнүм, аздегим» деп издеп жүргөндө айткан. Ошентип, тилибизде эки «канкор» бар. Дагы монгол тилинде «коңор» — ак жүздүү, буудай жүздүү деген мааниде. Муну да териштирип көрүү керек!

КАПСЫЛ ААЗАМ ЖАР БОЛУУ

Кайтып келдин Токтогул,
Капсыл аазам жар болуп.
Токтогул.

«Капсыл аазам жар болуу» — олуя жардам болуп, олуялар колдоп деген маанилерде колдонулган.

«Капсыл» — эки бөлүктөн түзүлгөн: «гаус» — колдоочу, «ал» — араб тилинде — атоочко кошулуп айтылуучу мүчө, «аазам» — улуу, улуу даражалуу деген мааниде. «Иар» — фарс-тажик тилдеринде — жолдош. Мааниси — «кыстоо жерде жүргөндөргө жардам берүүчү улуу даражалуу олуя». Ислам дининдеги элдердин баардыгына белгилүү олуянын ысмы.

КАП ТООСУНДАЙ, КӨЙКАПТА

Гүлгаакынын гүлү бул жерде болбойт,
Көйкапта болот. Кош эми, калкыңа айт,
каныңа айт. Бар сөзүм: жабырдан качпа,
жаныңды аяба — деп, Мендирманга
энедей акыл айтып, ажыдаар Жоога жолго түштү.

Тоголок Молдо. I т.

«Кап тоосундай, көйкапта» — өтө чоң, капкайда, адам баргыс жерде деген маанилерде колдонулат. «Кап Тоосу, Көйкап» — кыргыздын жомокторунда, аңгемелеринде жыш учурайт.

«Көйкап» эки сөздөн түзүлгөн: «күх» — фарсы-тажик тилинде «тоо». «Каф» — араб тамгасынын аты. Ал тамга — табак сыяктуу жарты тегерек түрүндө болот. Илгерки чыгыш жомокторунда «Көйкап» (Кухкаф) бүтүн дүйнөнү чулгап алган тоо катары сүрөттөлөт. Ал тургай Искендер Зулкарнайн (Александр Македонский) илгери Ит жээр, Бит жээрди (Жажуж Мажужду, орусча — Гог ма Гогду) ошол Кап тоосунун ары жагына айдап барып, эки тоонун ортосуна чоюн эритип бекитип салган имиш. Алардын баштыгы Дажал (Тажаал) заман акыр болгондо жер жүзүн каптайт имиш.

Кыргыздар Хантеңиринин айланасындагы адам баргыс тоолорду да Көйкап деп атап алышкан. Илгери эр өлтүрүп кунга жыгылган Көл башындагы кээ бир кыргыздар да ошол көйкапка барып жашынышкан. Мына ошентип, илгерки жомоктогу Көйкап (Кухкаф) кыргыздын Алатоосуна да көчүрүлүп келди. «Алайкуу» да «Алай куу» дегенден өзгөрүлгөн. «Гүлкаакы» фарсы тилинде «каакым». Бул да сыйкырдуу мааниге ээ болуп кеткен. «Жоога» инди тилиндеги «йог» дегенден өзгөргөн. Мендирман аңгемеси — Мазандарандагы, андагы жаратылышка байланыштуу жомок. Мазандаран — азыркы Иран турган жай.

КАР ТЕППЕСТЕР

Зоот жылкы тоо жерине мал болбойт...
Жогору чыкса түтөгөт. Жоргону коюп басыгы жок, кыялы чалпоо, кышкысын кар тээп жанын бага албайт.

К. Акматов. Мезгил.

«Кар теппестер» — өз эмгеги менен оокат кылбагандар, эмгек кылбай күн өткөргөн арам тамактар.

Бул накыл сөздүн төркүнү — кыргыз жылкысынын кышында тескей бетиндеги калың карды алдыңкы колу менен тээп, карын шилеп, астындагы калың туланды таап жегенине барып такалат. Тоолуу жерде тукумдаган кыргыз жылкысы ошого ылайыкталып да калган. Кийинчерээк кыргыздар зоот жылкы бага баштаган. Ал жылкылардын тукуму алгач тоо бетиндеги карды тээп, астынан чөп таап жегенди жакшы билген эмес. Мына ушундан улам, кыргыздар арам тамактарды, өзү аракет кылып жан бакпагандарды «кар теппестер» деп атап кеткен.

КАРА БАСУУ

Көзкамандын кээ балбан,
Катынын кара баскансып,
Куугуну жакын качкансып.
Манас.

«Кара басуу» — деген накыл кеп, катынды кара басуу деген сүйлөмдөн кыскарган.

Бул накыл кептин төркүнү — аялдын төрөттөн кийин кансырап, эс-учун билбей, алсырап калышына барып такалат. Мына ошол кансыраган аялды кыргыздар кара басты деп, толуп жаткан ырымдарды жасаган. Кара басуу деп кыргыздар кандайдыр бир көзгө көрүнбөгөн жин, албарсты сыяктуу нерсени түшүнүп келген. Мына ошол нерсени кубалаш үчүн, сокунун артын даңгыратып койгулап, мылтык аттырып, камчы салдырып, эси ооп бараткан аялды эсине келтирген. Куучу деп аталган табып сөрөйдү алып келип, эм-дом кылдырган. Мына ушул катынды кара басуу деген кеп, бара-бара коом турмушунда ар бир кырсыкты атоо үчүн колдонула турган болуп калган. Демек, кара басуу — кырсыкка учуроо деген мааниге да айланып кеткен.

Төрөттө катынды кара басканда кыргыздар абдан шашкан. Туш-туш жакка чапкылап, куучу издеп, жан алакетке түшкөн. Мына ушундан улам, ар бир шашкан ишке барат-

кан адамды — катынын кара баскансып деген сүйлөм менен сыпаттоо адат болуп калган. Жогорку накыл кеп, улам көп колдоно берүүнүн натыйжасында, каргыш сөзгө да айланып кеткен. Муну: «о кара баскыр! сени кара басып турабы?» деген сүйлөмдөрдөн байкайбыз.

КАРА БЕТ БОЛУУ

«Кара бет болуу, бети караруу» — өтө кылмыштуу иш кылып, эл алдында шерменде болуу. Коомдун жүрүм-турумуна жат чоң айып иш кылуу.

Кыргыздын илгерки салтында: аял турмуштан бузулган кылмыштуу иш кылса, анын чачын кесип, кер байталга мингизип, бетине көө сүртүп карартып, элди кыдырткан экен.

Бул накыл кептин түпкү теги да диний жомоктон туулган: Кудай таала биринчи Адамды (аны биз Адам-Ата деп коёбуз) жаратканда, бүткүл периштелерине: «Менин жакшы көргөн затым Адамга сейде кылгыла, баш урунгула» деп буйрук берген экен. Бүткүл периштелер Адамга баш урунуп, сейде кылганда, алардын имамы Ибилис текеберленип, сейде кылбай: «Мен оттон жаратылгамын, Адам ыпылас балчыктан жаратылган, мен мындай асылмын» деп, Кудайга каршы туруптур. Ошондо кудайдын каары келип, өзүнүн кудурети менен Ибилистин бетин карартып салган имиш. Анда кудай Ибилистин бетин кудурети менен карартса, адамдар айыптуунун бетин көө сыйлап карарткан.

КАРА БУУРА

Жүргүн Керимбек, тигил чогойно-куурайлардан кара буура кылып келбесек, мунуц байлана турган жоо болбой калды. — Кана Керимбек, сен биз берген чымдарды кара бууранын үстүнө алып коё бергин.

А. Абакиров. Сугатчылар.

Чоң башатты, тогонду, арыкты байлоонун ыкмасы.

Аны мындай жасаган: илгери заманда Орто Азияда жер сугаруу үчүн өзөндү байлап, суу алган. Ошондо, камыштан, куурайдан, караган-бутадаан боолап, ага таш ара-лаштырып, казыктар кагылган, өзөндүн энине жараша узун

кылып, улам кабаттап отуруп сууну бөгөгөн. Мына ушул «кара буура» деп аталган. Азыр да пахтачылар ушул ыкманы колдонушат. Бирок, сөздүн теги белгисиз.

КАРА ДАЛЫ КЫЗ

Карындашым Кишимжан
Кара далы убагы.
Кайнаган болсун Кудаке,
Камынып мурун кел деди.
Олжобай менен Кишимжан.

«Кара далы кыз» — абдан бойго жеткен, жашы жогорулап калган кыз. Кыргыз эли илгерки замандан бери эле өспүрүмдөрдүн жашына карата түрдүүчө терминдерди (сөздөрдү), сөз айкалыштарын колдонуп келген. Эркек балдарга: бөбөк, өспүрүм, улан, тестиер, жигит; кыз балдарга: секелек, кара далы, бийкеч деген өңдүү. Секелек — 13 жашка чейинкилер. Булар маңдайына секелек (чач) коюшкан. Кара далы — 16 жаштан жогорулап бараткан кыздар.

Эмне себептен «кара далы» деген сыпат энчиленди? «Секелек» жашынан өткөндө, кыздардын чачын эки жаагына, аркасына тарам-тарам кылып, жабалактатып өргөн. Саамай менен арка чачы 40 өрүмгө чейин болгон. Мына ушундан улам, «кыздын кырк чачы улуу» деген накыл кеп да чыгышы этимал. Кыздын аркасына өрүлгөн чачтары бүт бойдон далысып капкара кылып жаап калган. Далысы бүт бойдон карарып көрүнгөн. Мына ушундан улам, «кара далы кыз» деген сыпат пайда болду го деп ойлойбуз.

КАРА ДИН

Кара динден ак болуп,
Капырдан качып жат болуп.
Манас.

«Кара дин» — ислам дининен башка дин. Манас жомогунда: Кытайдан качып келип мусулман болгон Алмамбетке карата айтылат. «Кара дин» деген жок. Арабдан «гайридин» деген сөзүнөн өзгөрүлүп калган. «Гайри» — «башка, бөлөк» деген мааниде. «Дин» — «ишениүү» деген мааниде. Оозеки тилде «кара дин» болуп калган.

КАРА ЖАНДЫ КАРЧ УРУУ

Иштөө, иштөө... Өгүзчө кара жанды карч уруп иштөөнү гана жакшы билебиз.

К. Каимов. Белгилүү эркек.

«Кара жанды карч уруу, кара жанды карыштоо» — жанды тындырбай, жанды үрөп, кенедей жанды сеп алдырбай деген маанилерде.

Кыргыз эли курулай эле кара күчкө салып иштегенди жактырган эмес. Ар иштин ыгы бар деп, акылга салып, иштин көзүн таанып иштегенди жакшы көргөн. «Иштин майын чыгарып иштөө» деген сүйлөмдөн эле, кандай иштөө керек экендиги байкалып турат. «Кара жанды карч уруу» курулай күчкө салуу. Андай иштелген иштин натыйжасы да анчалык болбойт. Жогорку накыл сөздү кыргыз эли мыскыл түрүндө колдонот. «Карч» деген сөз, байкоо-бузча, арабдын «харж» деген сөзүнөн, «үрөө, сарптоо, жумшоо» деген мааниде. Демек, жанды курулай үрөбөй, ыкка салып иштөө керектиги байкалат. Мына ушул «карж» деген сөздөн — «каражат» деген сөз жасалган. Кыргыз тилинде жыш колдонулат. Арабча айтылышы — «ахражат».

КАРА КИЙҮҮ

Катын намыс үчүн кара кийет.

Макал.

«Кара кийүү» — эри өлгөн аял ак жоолугун алып салып, кара жоолук салынып, кайгырып, аза чегүү.

«Катын намыс үчүн кара кийет, тул салуу» деген уя каралсын.

КАРА ТЕКЕ СҮЗҮҮ

Дагы эмне деп сурайт, жаңылбасам экен,
кашайтып, кара теке сүзүп!

Т. Касымбеков. Жетилген курак.

«Кара теке(мала теке) сүзүү» — балакетке, кырсыкка жолугуу, жаман ишке кабылуу деген мааниде.

Байыркы замандагы еврейлердин (жөөттөрдүн) жосунунда, салтында: эгер эл бир балакетке дуушар болсо, аны текеден көргөн. Бүткүл кырсыкты ошол текеге жабыштырган. Текени кармап алып, ээн талаа, эрме чөлгө айдап жиберген.

Ислам дини толгон ырым-жырымды, диний көз карашты байыркы еврей дининен алган. Ошол дин аркылуу сарыгып отуруп, кыргызга да кирген түрү бар. Бул жосун христиан динине да кирген. Ошонун натыйжасында орус тилинде: «козёл отпущения» деген учкул сөз бар. Ал учкул сөз Тоораттан (Библиядан) алынган.

«Козёл отпущения» — башкалардын кылган күнөөсүнүн баарын дайыма бир адамга жаба берүү деген мааниде. Кыргызда: «карып чычты, кара жерди жарып чычты» деген сыяктуу. Ушул эле сыяктуу «кара шаршемби күнү» деген накыл сөз бар. Ал жөнүндө өз ордунда кеңири айтылат.

КАРА ШАРШЕМБИ КҮНҮ

Кара шаршемби күнү жолуксам керек сага. Кантейин, кудай таала кылганы. Болбосо сен качан мага тең элен?

Н. Байтемиров. Турмуш элеги.

«Кара шаршемби күн» — бакытсыздыкты алып келүүчү күн, таалайсыздыкка жолуктуруучу күн. Шорго малынтуучу күн.

Фарсы элинин ырымында: жаңы жылдын (ноорүздүн) башталаарындагы акыркы шаршемби «чахар сенбе сури» деп аталат. Демек, «кара шаршемби». Мааниси — «бакытсыздык алып келүүчү шаршемби». Ыйык жалдан тартып соорусуна чейин кара түгү бар сур атты да фарсылар кара жолтой деп эсептеп, «сур, акырымдан алыс тур!» деп макал чыгарышкан экен.

«Ноорүз» эки сөздөн түзүлгөн: «нау» — жаңы, «руз» — күн. Ноорүз 22-марттан башталат. Күндүн узара баштаган кези. Кыргыздар илгери жаңы жыл деп ушул мезгилди атаган. Ошондо майрамдап, кыштан калган сүрдү салып, казан-казан көжө жасаган. Бири-бирин чакырышкан. Муну «Оруздама» деп аташчу. Бул да эки сөздөн түзүлгөн: «руз» — күн, «нова» — жаңы. Ошентип, «ноорүз» деп да, «орүздама» деп атай беришкен.

КАРА ЭЛЕЧЕК КЫЛУУ

Бул ашыма келбесе,
Каптап журтун кырамын,
Кара элечек кыламын.

Манас.

«Кара элечек кылуу» — эр бүлөнү өлтүрүп, катындарына кара элечек оронтуу. Элди чаап алып, аялдарды жесир кылуу.

Кыргыздын салтында эри өлгөн аял кара кийип, кара жоолук салынат. Бул салт жеке кыргыз эмес, көп элде бар. Салт боюнча эри өлгөн аял бир жылга чейин кара кийим менен, үйдүн бир капшытында, күнүгө үч убак эрин жоктоп кошуп отурган. Бир жылдан кийин ашын берип, кара жоолугун алып, ак жоолук салган. Мына ушундан улам, элдин кыргынга учурашын, малы-башынын талоонго түшүшүн «кара элечек болуу» деген накыл сөз менен атай турган болуп кеткен.

КАРАПТАП КЕТҮҮ

Жаш козунун сорпосу, ооба жаш эт, жаш козунун сорпосу, антпесе караптап кетет. Антпесе суугуна айланып кетет. Алла-ак...

А. Токомбаев. III т.

«Караптап кетүү» — оору адам делбеленүү, жөөлүү, алдырап эсинен ажыроо.

Кыргыз эли ооруган адамга чөптөн алынган дарыны гана берген. Кичине эле ысыгы көтөрүлсө, тамырчылар суу берген. Мыкты тамырчылар тамырдын согушунан оорунун эмнеден экенин билген. Андай тамырчыларды кыргыздар «кыл тамырчы» деп атаган. Ошону менен катар бакшылар да ооруну эмдеген. Алар ооруну айыктырмак турсун, кайта узарытып жиберген. Капкайдагы адамдын үшүн ала турган жоруктарды иштеп, укмуштуу сөздөрдү айтып атып, араң жаткан ооруну андан бетер алсыраткан. Ошондуктан кыргыздар «бакшы» дегенди жаман көргөн.

Кээ бир начар тамырчылар ооруга суу бере берип, ооруну алдан тайдырган. Күндө суу иче берүүнүн натыйжасында, оору адамдын көңүлү айнып, жөөлүп, делбелене баштаган. Кээде өлүп да калган. «Карапта» араб жана кыргыз сөзү. Арабча «хараб» кыйроо, талкалануу. Суук ашынганда дене да талкаланат.

КАРАЧАНЫН ДООМАТЫ

О жараткан! Карачанын дооматынан сакта, Кандын касабынан сакта!

Кыргыздардын байыркы батасынан.

«Карачанын дооматы» — балакеттүү жалаадан, башка түшчү кырсыктан сакта, деген маанидеги байыркы тилек.

Сөз айкалыштарынын тегин чечмелейли: «Карача» арабдын «харежа» деген сөзүнөн өзгөрүлүп калган, чет эл, башка журт, бөлөк мамлекет деген мааниде. «Доомат» — иран тилдеринде «тухмат» болуп айтылат, жалаа, док деген мааниде.

Кыргыз эли өзүнүн тарыхый узун өмүрүндө далай эл менен жоолашкан, далайдын кысымын көргөнү, өзү да далай элге кысым көрсөткөндүгү тарыхта дайын. Мына ошондой бир элден кысым көрүп, анын жалаасына калганда же өз бийлөөчүлөрү залымдик кылганда, карыялар түлөө кылып, «О жараткан! Карачанын дооматынан сакта, кандын касабынан сакта!» — деп теңирге жалынган.

Эл залым хандардын, акимдердин да кысымында, эзүүсүндө болгон эмеспи. «Касап» — арабдын «гасеб» деген сөзүнөн, зордукчу, зордук, залым залымдик таш боор деген мааниде. Мындан башка да иран тилинде «касеб» деген сөз бар. Ал — мал союучу деген мааниде. Ал эми жайчылыктагы батасы: «О жараткан, мал бер, баш бер; береке-лүү аш бер, узун өмүр жаш бер!» — деп тиленет.

705-жылы арабдын Кутайбу ибни Муслим дегени Батыш түрктөрүнүн борбору Суябга чейин келип, аны ээлеген. Бул жердеги элдерге далай кысым көрсөткөн. Ошол эле вали (аким) элди зордуктап динге киргизген. Ал тургай монголдорду да селде ороносуп деп зордогон. Көнбөгөндөрүнүн башына мык каккан экен. Мына ушундай чет элдик кысымды көргөн кыргыз — жогоркудай тилекти тилеген болушу этимал. «Карача» деген термин да ошондон калышы ажап эмес.

КАРИК АДАМ

Атаңыз карик чал эле,
Аяганы мал беле?

Курманбек.

«Карик адам» — сараң адам, катуу баш киши, дүнүйөгө кароо киши деген маанилерде колдонулат.

Кыргыз жана монгол элине орток сөз. Сараң деген мааниде болгон. Арабдар «харис» деп сараң адамды атайт. Алар түрк-монгол элдеринен алып, эл өз тилине ылайыктап алышы ажап эмес.

КАРК БОЛУУ

«Карк болуу» — белчесинен батуу, байлыктын, берекенин ичине чөмүлүп калуу деген мааниде.

«Карк» — арабдын «гарк» деген сөзүнөн, сууга батып, оозу-мурдуна суу толуп өлүү, же бир нерсенин сууга батып кетип жок болушу деген мааниде. «Карк» — жеке колдопулбайт. Дайыма бир этиш сөз менен кошо жүрөт, көбүнчө «болуу» деген сөз жандап жүрөт.

КАРП-КУРП ЖОЛУГУУ

«Карп-курп жолугуу» — өтө жакын жерден кезиге калуу. Күтпөгөн жерден жолуга калуу деген мааниде.

Бул кош сөздөгү «карп да, курп да» арабдын сөзү. Араб тилинде «карб, курб» — жакын деген мааниде. Кыргыз тилинде ушул эле мааниде көбүнчө кош сөздө колдонулат. Ал эми «карб» жалгыз да колдонулат. Тилибизде «ит карбында жашайт» деген накыл сөздөгү «карб» ушул кош сөздүн бир түгөйү. Кеңири маалымат алуу үчүн накыл сөз өз уясынан каралсын.

КАРЫ КЫЗГА ТАҢ АТПАЙТ

Кары кыз мага күн барбы,
Кайгырбай жатар түн барбы?
Тоголок Молдо. I т.

«Кары кызга таң атпайт» — бойго жетип, кара далы болгон кыз ойлой берип таң атырат, ага түн эң эле узун сыяктанып сезилет деген мааниде.

Кыргыздар кызды бойго жетээри менен күйөөгө атказган. Бойго жеткен кызды саргартып көп алып жүргөн эмес. Дагы бир коркунуч кыз бойго жеткенде, өзүнүн сүйгөнү менен качып кетүү коркунучу.

Кыздын сырдашы гана жакшы жеңелери болгон. Кыздын кадырын жеңеси гана билген. Жеңеси жок кыз өзүн карып, бечара катары сезген. Ошон үчүн эл:

Кадырын жеңе билбесе,

Бойго жеткен кыз карып,

— деп санат чыгарган. Чоңойгон кызды дайыма жеңеси жанынан чыгарган эмес. Түнүчүндө кыз-келиндер алты бакан куруп, селкинчек тепкенде, талаага карагат тергени барганда жеңеси кошо жүрөр эле. Кызга көбүнчө таалим-тарбияны жеңеси бере турган.

КАРЫЗ АРАСЫНА СУУ ЖҮРБӨЙТ

«Карыз арасына суу жүрбөйт» — ажааттан чыгара тур, убактылуу бере тур, аяба, эптеп таап берээрбиз деген маа-

ниде. Эриш-аркак оокат кылып келген эл сатып ала коё турган базар болбогон соң, жетишпеген кем-каржын башкалардан карыз алуу салты болгон. Эмнени болбосун карызга алып оокат кылган. Карыз сураган нерсени аяган эмес. Жалгыз гана сууну карызга алган эмес. Анткени, Ала-Тоонун койнунда жашаган эл суудан кемчил болбогон. Ар жылгадан каштай тунук суу шаркырап агып турган. Ошон үчүн сууну күбө тартып, сууну мисал кылып, жүйө айтып атып карыз алган. Бербей коёбу деп чочулап, сууну бетине кармаган.

КАРЫНБАЙДАЙ САРАҢ

Угар болсоң, калайык,
Айткым келди жуткан жер,
Качан жутат ач көздү:
Барпы.

Толук маалымат — «Битекарын бай» деген уяда берилди.

КАТАРЛУУ ЖЫЛ

Ойлонуп көр, кулунум,
Катарга жакын кезегин.
Жылын жылкы — жыйырма беш,
Толуп турган убагың.

Кейитпей Бакай абаңды,
Быйылча тилди алсаңар.
Катарлуу жылда барбастан,
Келеркиде барсаңар.
Семетей.

«Катарлуу жыл, катарлуу кез» — коркунучтуу, өлүп калуу коркунучу бар жыл, же жаш.

Кыргыз элинин илгертеден бери келе жаткан ишениминде: адамдын мүчөлү толгондо же кандайдыр ишенимине ылайык келбеген жыл башталганда, бир жакка жолоочулап баруудан же жоого аттануудан корккон. Мына ушундай мезгилди же жашты — катарлуу, жаш, катарлуу кез деп эсептеген.

Мүчөл — айбанаттарга карата, ошолордун аттары менен аталган ар бир 12 жыл. Кыргыздар адамдын 13 жашын бир мүчөл деп атайт. Ошентип, 25 жаш, 37 жаш, 49 жаш мүчөл жылдар. Андан ары 12 жылдан кошуп, мүчөл деп атай берет. Мына ушул мүчөл жаштарды коркунучтуу, ка-

тарлуу деп эсептелет. Катарлуу — кыргыз-араб сөзү. Арабча «хатар» — коркунучтуу дегенди билдирет.

КАТЫН НАМЫС ҮЧҮН КАРА КИЕТ

— Катын намыс үчүн кара киет. Мамырбай колуктусун бир томаяктын топоруна тарттырып жибериптир, — деген сөз андан жаман.

С. Карачев. Эрк таңында.

«Катын намыс үчүн кара киет» — деген макалдын мааниси азыркы коомчулукка анча түшүнүктүү эмес. Бул макал илгери узун болгон: катын кайгырганынан кара кийбейт, намыс үчүн гана кара киет болуп айтылган.

Илгери күчтүүнүн күнү тууп турган кезде, караламан эл аябай эзилген, айрыкча аял заты кош кабат эзүү көргөн, катуу жабыр тарткан. Ислам дини аялды андан бетер эзүүгө түрткү болгон. «Аялдын даражасы эркектикинен төмөн турат» деп, Куранда ачык айткан. Аялдардын шайлоого катышууга укугу болгон эмес. Аял кой мууздаса, арам болуп калган. Эркектер менен бирге туруп намаз окуган эмес. Эки аялдын күбөлүгү бир эркектин ордуна жүргөн. Бир эркек төрт катын алууга укуктуу болгон. Мына ушулардын баардыгы исламдын шариятында ачык айтылган.

Кыргыздын шартында эри өлгөн аял кара кийип, бир жыл ыйлап отуруш зарыл болгон. Кара кийген аял арыкташы керек. Эгер арыктабай койсо, белине кайыш тасманы катуу байлап, азап тарттырган. Тасманын кысканына чыдабай жабыркаган, жабыккан, арыктаган. Күйгөндүктү билдирүү үчүн, бетин өз тырмагы менен тыттырган. Эри сүйбөгөн же эрин сүйбөгөн аял да жогорку жөрөлгөлөрдү иштөөгө аргасыз болгон.

Кыргыз аялдары (кыз-келиндери) илгертеден бери эле шыктуу болгон. Алар өлгөн адамга беш ооз болсо да ыр менен кошок кошушкан. Атактуу адам өлсө, анын даңазасын анын аялдары, кыз-келиндери чыгарган. Атайы акын адамдарды алып келип кошок үйрөткөн. Алымкул Үсөнбай уулунун айтып жүргөн «Зууракандын кошогун» эске салсак да болот.

Ал тургай караңгыда эшикке чыккандан корккон, жүүнү бош эрин да мындай деп кошкон:

Эртегиде эр сайдың,
Экинн катар бир сайдың.
Эртеги өткөн Манастын
Не жеринен кем сайдың.

Мына ошентип, кыргыздын эзүүчү табынын адамы өлсө, бир жыл бою аялы же аялдары, кыздары күнүнө үч убак кошуп жоктогон. Адамдар көңүл айтуу үчүн келгенде да кошогун улантат берген. Алар намыс үчүн, салтты сактап, мактап кошууга аргасыз болгон. Намыс үчүн гана кара кийип, бир жыл отурган.

КАШКА, ЖЕТИ КАШКА

Ойрот-жонгорду кыргыздын жерине жолотпой, алдын ала сокку берүү аракети ошол (Супатайдан) чыккан акыл имиш. Супатай кашканын көсөмөлү имиш.
Ч. Айтматов. *Кайрылып куштар келгиче.*

1582-жылы Сейфи деген түрктүн кол жазмасында «кашка» жөнүндө мындай деген кабар бар: «Кыргыздар адам баргыс тоодо жашайт. Кокустан бир душман кол сала турган болсо, бала-бакырларын тоонун ичине житирип жиберешет. Өздөрү капыр да эмес, мусулман да эмес. Монголдор менен тектеш. Булар жайчы болот. Жай таш менен күндү жаадырып, ызгаардуу суукка айландырат. Душманынын колу-буту катып калат. Өлүгүн жыгач кутуга салып, жыгачтын башына асып коюшат. Кыргыздарда кан болгон эмес. Башкаруучуларын «кашка» деп аташкан». Бул маалымат Бартольддун чыгармасында. Кашка жөнүндө кыргыздарда мындай маалыматтар бар: 1. «Кашка» — жылкынын мандайындагы тегерек же узунча келген ак жүн чыккан белгиси. 2. Өтө чыгаан, абдан көрүнүктүү адам. Казактарда да ушул мааниде учурайт. 3. Тайманбас, бетке айткан, улуу адамдан көп ийменбеген ургаачы. 4. Кыргыздардагы уруунун аты.

КЕБЕЗ БАЙЛОО

Кебез байлап келип, куда түшө турган күндү дайындашып, келген жуучулар кайта жөнөштү.

С. Карачев. Эрк таңында.

«Кебез байлоо» — бирөөнүн кызына куда болуу үчүн, мыкты аттын көкүлүнө ак кебез байлап жетелеп баруу ырымы.

Кыргыздар илгери замандан бери ушул ырымды колдонгон. Ак нерсени кыргыз жакшы көргөн. Аттын көкүлү-

нө ак кебез байлап барууну ак тилек деп атаган. Ал тургай иттин ак жүндүүсүн да ак ит деп атаган эмес. Андай иттерди куба ит деп тергеген. Апакай нерседе кир болбойт деп, жүрөгүбүз да ушул кебездей ак деп, ак кебез байлаган. Ал гана эмес, жазында айгырды үйүргө койгондо көкүлүнө ак кебез байлап кошот.

КЕБЕК БАШ

Ээ, оңбогурлардын амалын карачы?! Мени бир кебек баш деп ойлошсо керек. Менде мээ бар, ушу силерге кантип эле алдана коёюн.

С. Карачев. Эрк таңында.

«Кебек баш» — башында мээси жок, акылы жок, мээси иштебеген деген маанилерде.

Албетте, кебектин даны болбойт, курулай эле кабык. Мына ушуга байланыштырып, акылы жок адамдарды жогорку сөз айкалышы менен атай турган болуп калган. Чындыгында «кебек» менен эч кандай байланышы жок. Тек гана башка тилден кирген сөздүн тыбыштык составы бирдей болуп калгандыктан, сөздүн мааниси «кебекке» бекитилип калган.

«Кебек» кыргыздын төл сөзү. Ошого окшош фарсы-тажик тилинде кевөк деген сөз бар. «Көвөк» — көндөй деген мааниде. Демек «кебек баш» — мээси жок көндөй баш. Тыбыштык составы окшоп калган сөздөрдү өзүнүн эне тилиндеги сөздөргө көчүрүп алуу боло берет. Буга мисал кылып, араб-фарсы тилинен кирген «океа навис» деген сөздү кыргыздар «бакан ооз» кылып өзгөртүп алган. «Океа» — окуя, «навис» — жазуучу, жазып туруучу деген мааниде. Кыргыз ал сөздөргө өзүнчө маани берген. «Бакандын ачасы экөө болот, ошондуктан сөз ташуучу адамдын оозу да эки ача болот деп окшоштуруп алган.

КЕДЭЭРИ БЕТКЕН

Кедээри кетердин келини ууру кылат, Илгери келердин ити чөп жейт.

Макал.

«Кедээри кеткендин же кедээринен кетээрдин» — иши оңолбогон, турмушу керисинен кеткен, оокат-тиричилигинин саны кеткен деген маанилерде колдонулат.

«Кедээр» кыргыз тилинде жогорку накыл сөздө гана колдонулат. Бирок, «кедерги» — тоскоол маанисине да өткөн. «Кедер» — монгол тилинде, «кедерег, кедергээ» болуп айтылат, «артка кетүү, керн кетүү» деген мааниде. Демек, накыл кептеги «кедерги» ошол жактан оошуп келген. Монголчо: «гэдэргээ явах» — артка кетүү.

КЕЛГЕН СӨЗДҮ...

«Келген сөздү келин да айтат» — сөздүн жөнү, кыйшыны, ылайыгы келгенде унчукпай калбоо деген мааниде колдонулат.

Кыргыз элинин илгерки замандан берки салтында келин үйдүн куту болгон. «Келин кут болсун!» деп, жакшы санаалаш кишилер куттуктап келген. «Келинди келгенде көр» деп, келиндин биринчи келиши чоң кубаныч болгон. Шаан-шөкөттүү, даназалуу болгон. Илгерки салтта келин кычк этпеген, каршы сөз айтпаган, кайын ата, кайын энесин урматтаган, жалпы эле улууларды сыйлаган, аларга өңүн көрсөтпөй качып жүргөн. Улууларды атынан атаган эмес. Ал тургай кайын инилеринин, кайын синдилеринин атынан айтпай тергеген. Бүткүл үй кызматын келин иштеген. Эрте туруп чай кайнаткан. Иши кылып оор жүктүн баары келиндин мойнунда болгон. Андай келинди бүткүл айыл жакшы көргөн. Албетте, илгери кыздар окубаган кезде, коом турмушуна катышпаган кезде келин жогору айткандай болууга аргасыз болгон, турмуш шарты да ошону талап кылган.

Ал эми ошол кычк этпеген келинге көңүлүн оорута турган сөз айтылса, ыгы жок кинелер коюлса, келин бечара да ооз ачпай койгон эмес. Мына ушундан улам «келген сөздү келин да айтат» деген накыл сөз пайда болгон.

КЕЛЕ БАКАН, КУУ СОЮЛ!

Ээ балам, сенсиз деле кыргыздын «келе бакан, куу союлу» аз эмес деди Бурма.

А. Токомбаев. III т.

«Келе бакан, куу союл» деген накыл сөз менен: чыр-чатакты жакшы көргөн, «уу!» десе, «чуу!» деген адамдарды атаган.

Илгери көчмөн заманда, мал тие качмай, уурулук кылмай, кыз ала качмай ж. б. көп болгон. Уруу тартыштары

дайыма болуп турган. Төбөлөштө негизги курал катары: союл, бакан, чокмор сыяктуулар колдонулган. Төбөлөш кокусунан башталганда, жигиттер: «келе баканды, келе куу союлду!» деп кыйкырган. Мына ушундан улам, чырды сүйгөн, тентек, чуулгандуу адамдарды, «келе бакан, куу союл» деп атап кеткен.

КЕЛМЕ КЕЛТИРҮҮ

— Кудайга шек келтирбе. Келме келтир.
— Кеп эле келмеде болсо, анысын кемите элекмин. Кетменди бир чапсам-бир, миң чапсам-миң келме келтирип жүрүп деле оңоло алганым жок.

А. Убукеев. Чыр дөбө.

«Келме келтирүү» — кудайга жалынуу, арабча сөз менен жалынып, кудайдан кечирим суроо.

Бул сүйлөмдүн төркүнү ислам дининин бир эрежесине барып такалат. Ал мындай: «Калима» арабдын сөзү, сөз деген мааниде. Келме (калима) мындай айтылат: Лаа илаха иллаллоху — бир алладан башка алла жок. Мухаммадар — расулуллоху — Мухаммед алланын элчиси. Ашхадуан лаа илаха иллаллоху — бир алладан башка алла жок деп күбө өтөмүн. Ашхадуанна Мухаммадар — расулуллоху — Мухаммед алланын жиберген элчиси деп күбө өтөмүн. Мына ушуларды «Келме» деп атаган. Кыргыздар табийгаттын кырсыгынан корккондо же азан айтканда, же тобо кылганда, арабдын жогорку сүйлөмдөрүн билишинче жобурайт. Өлгөн адамга ыйман айтканда да жогоркуларды жана ага кошумча бир топ сүйлөмдөрдү айтышат. «Кайталагандан келме бузулбайт» деп да айтат. Демек, жогорку арабча сүйлөмдөрдү кайталай берсе, шарият боюнча сооп гана болот, бузула турган жери жок деген мааниде.

КЕМЕГЕ ЖАРЧЫ

Кемегенин жарчылыгы,
Тубарбайга анык тийип,
Анын кылаар укугу ушу:
Эт иреттейт, үнү бийик.

А. Чоробаев. Тандалган чыгармалар.

«Кемеге жарчы» — чоң ашта, атактуу тойдо кемегелерде бышып жаткан эттерди башкарып туруучу, анда бышып жаткан эттерди башкаларга талаттырбай карап туруучу адам.

Чон тойдо же ашта толуп жаткан кемегелер казылган. Аны мыкты башкаруу үчүн, сүрдүү, алыбеттүү, үнү бийик адамды койгон. Ал адам дайыма эт бышырып жаткан адамдарга кыйкырып буйрук берип турган. Мына ушундай адам — «кемеге жарчы» деп аталган. Демек, жарчы эки түрдүү болгон. Бирн кымкап кийип, мыкты ат минип, ыр менен: аттын кандай чабылаарын, коноктун кандай алынарын, кандай тамашалар болоорун, аштын же тойдун кандай өткөрүлөөрүн, той ээсинин кылык-жоругун, атак-даңкын элге жар салып туруучу адам. Мындайлар көбүнчө чыгаан акындардан дайындалган. Буларды — «жарчы» деп атаган.

КЕМЕГЕ ЧАБУУ

Ж а н ы б а й: Тайбуурулдай таптаган,
Сараладай сактаган.
Э ш м а м б е т: Кетип калат курчу деп,
Кемегеге чаппаган.
Калык. Чыгармалар жыйнагы.

«Кемегеге чабуу» — атактуу адам өлгөндө бир жылдык аш берүү үчүн, ошол уруунун ак сакалдарын, билермандарын жана куда-сөөктүн билермандарын чакырып, кеңеш кылат. Мына ошол кеңеште кичине ат чабыш өткөрүлөт. Ошол келген кайсы бирөөлөрү күлүк атын ала келип, байгеге кошот. Ат чыгып келсе, байгесин аш берүүчү адамга таштап да кетет. Кыйыр адамдар байгесин алып кете берет. Мына ошол ат чабышты — «кемегеге чабуу» деп атайт.

Мына ошол чогулушта бериле турган чон аштын камы жөнүндө кеңешилет. Анда: атты кандай чабуу, канча атка байге саюу, байгени канчадан саюу, конокту кандай алуу, дагы кандай тамашалар өткөрүү сыяктуулар каралат. Илгери кыргыздын эл жегич шылуундары ушул сыяктуу жөрөлгөлөрдөн көп пайда таап, эмгекчил элди тоной берген.

КЕП-КЕДЕҢ БОЛДУ

«Кеп — кеден болду, Кеден — неден — болду» — макал, эмне үчүн бул ырбап кетти, чырдын башы кайдан чыкты, эмне себеп болду деген мааниде колдонулат.

Жогорку накыл сөздүн ичиндеги «кеден» түшүнүксүз. Бирок, ошол «кеден» негизги маанисин ээлеп турат. Ошол сөздүн кайдан келгенин табышыбыз керек. Өзбек тилинде «гебдан» деген сөз «куркак чечен, кепкор, куу чечен» деген мааниде. Түбү иран сөзүнөн алынган. «Гебдан» кыргыз

тилинде «кеден» болуп калган түрү бар. Кыргызча айтканда «кеп — куркак чечендиктен чыкты, ал куркак чечендик эмнеден чыкты» болуу керек. «Кеден» деген сөздүн мааниси түшүнүксүз болгондуктан, кеңири таралбай, жалгыз гана макалда сакталып калган.

КЕПИНИНДИ ЖЕГИР

Келем деп коюп кечигип,
Кепинимди жебейип.
Калп айтчу болсом бул сөздү
Кайтара кордук көрөйүн.
Кедейкан. Эр Табылды.

«Кепининди жегир» — калпычы, жандими, алдамчы деген каргыш маанисинде көп колдонулат.

Кепин арабдын сөзү, өлүккө ороло турган ак даке же болотнай. Орто Азияда жашаган мусулман элдердин бардыгында дээрлик «кээ бир өлүк өзүнүн кепинин жейт» деген имиш бар. Ал мындай учурда боло тургандыгын айтат: адам өлгөндөн кийин, анын артынан жакын туугандарынан бир-эки киши дагы өлүп кетсе, мурунку өлгөн адамдын көрүн ачып, өлүктү карайт имиш. Эгер өлүк кепинин жеп аткан болсо, башкача айтканда кепин өлүктүн оозуна кирип калган болсо, өлүктү өөдө көтөрүп, астынан күрөк менен топурагынын бир катарын алып, өлүктү үстөмөнүнөн жаткырып, казык кагып салат имиш. Мына ошондон кийин өлүм токтолот имиш. Албетте, бул анчейин гана адам ишенгис жомок, бирок, илгерки замандан бери жасалып келген ырым. Кыргыз элинде бул ырым башкача иштелет. Жогоркудай учурда, кийинки өлгөн адам менен кошо ачкычы менен бекитилген кара кулпуну кошо көмөт. Демек, «мындан ары адам өлбөйт. Ал кулпу менен бекитилди» деген илгертеден берки ырым. Жогоркудай үрөйү суук ырым — кыргызда каргыш маанисин алган. Ошону менен катар — «калпычы, алдамчы, жандими» маанисине да өткөн.

КЕР АТКА БУГУНУН ТАМГАСЫН САЛУУ

Кел, жезде, кел. Кер атка Бугунун тамгасын салдын. Бугу болуп калдың. Анап Ормонду ойрондо деп акыл бердиң, ыраспы, жезде?

А. Токомбаев. III т.

«Кер атка бугунун тамгасын салуу» — Алыбек баатыр Ормондун зардебине чыдабай, Бугунун арасына качып ке-

лип, «мен Бугу боломун» деп, Кер атына Бугунун жылкысынын тамгасын салган. Бул накыл кеп илгерики замандан бери уруулар арасында айтылып келе жаткан уламыш. Атамдан укканыма караганда, Алыбек кулагы каңырыш эр экен. Ан уулаганды жакшы көрчү экен. Тоого чыгып, элик өңүп отурат. Ошол кезде Сарыбагыштын аңдытып жиберген Ботаалы дегени, кулагы укпаган адамдын артынан аңдып барып, башына кап кийгизе салып кармап кеткен экен. Илгери эл бийлеген аңкүдүк адамдар кыргыз элин ары бери чайкап, өздөрү таш бакадай кагышып, тынчтык берген эмес. Сөз учугу ошондой иштин биринен чыгып отурбайбы.

КЕР БАЙТАЛГА МИНГИЗҮҮ

Муну кылган катынды,
Кер байталга мингизип,
Кементайды кийгизип.
Атасынын колуна
Алып барып салбайбы.
Манас.

«Кер байталга мингизүү» — байыркы замандагы кыргыздын салтында ак никени бузган, оор кылмыш кылган аялды жазалоо. Аялдын чачын кыркып, бетин көөлөп, кементай кийгизип, кер байталга тескери мингизип, төркүнүнө жеткирип салган.

КЕР ЭШЕК БОЛУУ

— Мени сен кордосон, сени кудай кордогусу бардыр! Өлгөнчө сени менен өтөмүн. Тузуна кара санасам, жети атам капыр. Тиги дүйнөдө өзүндүн кер эшегин болоюн дегенсин! Ошол антыңа койдум, Чотур! — деп ал эскини козгоп, эринин эсине да салып көрдү.

Т. Сыдыкбеков. III т.

«Кер эшек болуу, кер эшек кылып минүү» — тиги дүйнөдө өчүн алуу, акыретте, кудай алдында мойнуна минүү — деген диний мааниде колдонула турган кеп.

Ислам дининин ишениминде, бул дүйнөдө моюн таптык кылган, зордук көрсөтүп, кордогон зулум адам, акыретте, чоң сурак болгондо, айыбы мойнуна коюлуп, зор-

дукчунун кебетеси өзгөрүп, кер эшекке айланат имиш. Ошондо кордук көргөн адам — кер эшекти минип, өчүп алат экен. Бул дүйнөдө өч алууга алы жетпеген, эзилген, бечаралардын аргасы кеткендеги арманы болгон. Эч болбогондо тиги дүйнөдө кер эшек кылам деген үмүтү болгон. Берген убададан, анттан кайткан, ал антка кыянат кылган адам да кээде өкүнүп, «тиги дүйнөдө сенин кер эшегин болоюн» деп ыйлаган. Мындай муң-зар эл эпосторунда көп учурайт. Мына ушундан улам «Алы жетпеген — акыретчил» деген макал чыккан. Бул дүйнөдө алы жетпеген адамдар акыретте өч алам деп, куру кыялга берилген.

КЕРДЕНКЕШТИК КЫЛУУ

Келгенди черүү алаармын.
Керденкештик кылганды
Мен качанга күтүп турамын.
Манас.

«Керденкештик кылуу» — моюн толгоо, тил албоо, кер аяктык кылуу деген маанилерде. Кыргыз элинин улуу жомогу Манаста бул сүйлөм көп учурайт. Азыркы адабий тилде жолукпайт.

«Керденкеш» — фарси-тажик сөзү. Эки сөздөн түзүлгөн: «гердан» — моюн, «кеш» — тартуу. Демек, баш тартуу, тил албоо, «гердан» — кыргыздын тилине кирген. Аны, «өз керденим менен көтөрөм» деген сөз сүйлөмдүн байкоого болот. «Кеш» — кыргыз тилине мүчө катары колдонулуп калган. Мисалы: арабакеч, кирекеч, пиянкеч, зыянкеч ж. б. Бул сөздөрдүн өздөрү да башка тилдерден кирген.

КЕРТ БАШЫ

Азыркы маселе коммунист Бакасовдун керт башынын иши тууралуу, — деди ар бир сөзүн тактап.

Ч. Айтматов. Гүлсарат.

«Керт баш» — өз башы, өзү жөнүндө деген мааниде.

«Керт» — фарсы-тажик тилдеринде «тоголок, жумуру, жумалак» деген мааниде. Кыргыз тилине киргенде «өз, жеке» деген өтмө мааниге ээ болуп калган. Дайыма «баш» деген сөз менен кошо жүрөт. Кыргызда «жумуру баштуу пенде» деген сөз айкалышы бар. Ал унутулган да «керт баш» колдонулуп кеткен. «Керт баштын камын ойлоо» де-

гендин ордуна «кара баштын камын ойлоо» деп да колдонулат.

КИЙИЗ КИМДИКИ БОЛСО...

Бир-экин акыл салгандар Сейитбектин уулун жактап, боктоп да көрүштү. Аягында кийиз кимдики болсо, күч ошонуку болду...

А. Токомбаев. III т.

«Кийиз кимдики болсо, билек ошонуку» — айылдагы келиндердин билегинин күчү ошонуку, жыйылып келип кийиз басууга жардам берет деген мааниде колдонулат.

Кыргыздар илгери кийизди койдун кыркынында, көбүнчө жайлоодо жасай турган. Кийиз жасоо бир кишинин колунан келген эмес. Дайыма аялдар чогулуп жасаар эле. Айрыкча кийизди бышырганда, келиндер кийизди түрмөктөп алып, катар отуруп билектери менен ары-бери тоголоткон. Билектин күчү менен гана кийизди бышырган. Айылдагы аялдардын билегинин күчү ошол кийиз жасаган аялдын болгон. Мына ушундан улам «кийиз кимдики болсо, билек ошонуку» деген макал чыгарган. Муну кээде «кийиз кимдики болсо, күч ошонуку» деп да айтат.

КИЙИЗ КИТЕП

Андан башка толуп жатат кылыгы,
Дүнүйө алган ырым менен жырымы.
«Кийиз китеп» Рысаалыны колдонгон,
Чыкты мына молдолордун кылыгы.

А. Чоробаев. Тандалган чыгармалар.

«Кийиз китеп» — чындыгы жок, калп, адам ишенгис деген мааниде. Кээ бир адам чындыкка жанашпай турган, турмушта болбой турган аңгеме сүйлөсө, отурган адамдар «сен муну кийиз китептен окудуңбу?» — деп, мыскыл түрдө шылдың кылышат.

«Кийиз китеп» деген сөз айкалышы кандайча пайда болгону анча түшүнүктүү эмес. Биздин пикирибизче: кыргыз эли кагазга жазылган, китеп болуп чыккан окуяны чындык деп түшүнгөн. Китепке эч убакта жалган нерсе жазылбайт деп ишенген. Кайсы бир жалган айтылып жаткан аңгемени, кагаз китептен эмес, кийиз китептен, калп китептен окуган сыяктуу караган. Анын үстүнө «кагаз» де-

ген сөз менен «кийиз» деген сөз окшош. Кагазга жазылганды касиеттүү деп караган. Ошон үчүн, мыскыл иретинде «кагаз» деген сөз «кийиз» деген сөзгө алмашып кеткен.

Ал эми А. Чоробаевдин чыгармасына ушул «кийиз китеп» деген сөз бузулган. «Кийиз китеп» деп элди өзгөчө үгүт, же болбосо китептин аты «Рысалы» дейт. Түшүнүксүз. «Рисале» араб тилинде «китепче, брошюра» деген мааниде.

КИЙИЗ КҮЙГҮЗҮП БАСУУ

«Кийиз (курмушу) күйгүзүп басуу» — адамдын бир жери кесилгенде же сүрүлүп каны токтобой койгондо, кийизди чокко күйгүзүп, ысык бойдон басып, канды токтотуу. Мындай эмди илгери кыргыздар жыш колдонгон. Анткени, канды токтото турган дары, йод сыяктуулар болгон эмес. Бул, албетте, айла кеткендеги чара эле. Биринчиден, күйгөн кийиздеги микробдор кырылып калган, экинчиден, ысык күл кандын тез уюп калышына жардам кылган. Кыргыз кансырагандан жаман корккон.

КИЙИЗ ТЕПКИЛЕГЕНДЕЙ

«Кийиз тепкилегендей» — адамды аябай токмоктоо, көк ала койдой союу. Бул накыл кептин төркүнү — аялдардын кийиз жасаганына, кийизди бышырганына барып такалат.

Ал мындай жасалат: кийизди күзгү жүндөн жасайт. Кийиз жасалуучу жүн кыска болушу керек, эгер жүн узун болсо, аны кырчып кыскартат. Жүндү талпакка салып абдан сабайт. Андан кийин чырмаган чийди жазып, ошонун үстүнө белгилүү калыңдыкта жүндү жаят. Кайнак суу сээп, таптайт. Чий менен кошо түрөт. Дагы кайнак суу куюп, аркан менен аябай чырмап таңат. Арканды туюк уч жасап, ага чий менен түрүлгөн кийизди (жүндү) киргизип, бир киши туюк уч аркан менен түрмөктү тоголото тартат. Бир нече аял, эркек болуп, акырын тоголотуп бараткан түрмөктү андан бетер тоголото тепкилешет. Кийиз (жүн) кирген кезде чийдин арасынан үксөйүп жүн чыга баштайт. Ошондо гана тепкилөөнү токтотот. Кийизди чийден бөлүп, кайтадан ысык суу сээп, аялдар катар отуруп, билектери менен бек басып, кайта-кайта тоголото берет. Муну кийиз бышыруу деп атайт. Мына ушундан улам «кийиз тепкилегендей» деген накыл кеп пайда болгон.

КИРГЕН БУУРАДАЙ

Кышкы кирген буурадай тишин кычыратты.

А. Убукеев. Чыр дөбө.

«Кирген буурадай» — күрсүлдөгөн, айбаттанып албууттанган, бардыгына зиркилдеген адам же улук.

Бул накыл кептин төркүнү — бууранын кышында киргенине барып такалат. Буура — кышында, январь айында, кыргызча бирдин айында үйүр басат. Ошол маалда буура тишин кычыратып, башын кержеңдетип өркөчүнө ургулайт. Куйругун чапкылайт, ооналактайт. Оозунан көбүгүн буркулдатат. Бул кезде буура адамга коркунучтуу болот. Адамды көрсө — качырып, кубалап, жеткен жерде тиштеп ыргытат. Ал тургай — жыгылган адамды тизелеп өлтүрөт. Мына ушундан «төө басты» деген накыл кеп да пайда болгон түрү бар. Бууранын жогорку кылыгынан улам — жөнү жок зиркилдеген, адамдарга каарын төккөн улукту же эл бийлеген адамды «кирген буурадай» деген накыл сөз менен атай турган болгон.

КИРДҮҮ КОЛ МЕНЕН КАРМАГЫС

«Кирдүү кол менен кармагыс» — таптаза, тегеле эч жеринде мини жок; карап эле тургудай, аздектүү, ардактуу нерсени атаган. Ата-эселер жаш балдарын ээрчитип же жетелеп жүргөндө: «ыпылас жерди баспа!» деп дайыма үйрөткөн. «Өтүгү жаман төрдү булгайт, оозу жаман элдү булгайт» деп, кепич, маасы кийген. Ар түрдүү оору бирөөлөр аркылуу жуга турганын билген. «Котур колдон жугат, жоор жондон жугат» деп макал чыгарган. Ошондуктан ыгы жок кол алышып көрүшкөн да эмес. Алыстан гана колун төшүнө алып таазим кылып коё турган. Ал тургай чечек оору чыкканда, ооруган баланы бир кишиге бактырып коюп, өздөрү башка жакка бөлүнүп кеткен. Чечектин өтө жугуштуу экендигин эчак билген. Ошон үчүн бир үйдө эч ким жок ээн болуп калса, «Үйүнөрдөн чечек чыкканбы?» деген макал пайда болгон. Ар бир жакшы нерсени таза кол менен гана кармаган. «Кирди кол менен кармагыс» деп, күндөй жайнап талпынып турган бөбөктү да атаган. Солкулдап өсүп турган жашты да, сыпаа, үлгүлүү карыларды да ушул накыл сөз менен сыпаттаган.

КОЁН ЖЫЛЫ

— Таксыр, коён жылы чоң жутта жайпай кийиктерге бетеге жулуп бактыңыз беле? — деди.

Байтик Балык оозго акыраа карады.

А. Токомбаев. III т.

«Коён жылы» — айбанаттар аты менен аталган жыл аттарынын төртүнчү жылы. Мындай жылдар 12 болгон. Алар белгилүү тартипте аталган. Ошондуктан кыргыздар туулган жылын белгилеп ошол жылдын атын эсине тутуп калган. Ошого карата ал кишинин жашы канчада экендигин билген. (кеңири маалымат алуу үчүн «Жылкы жылы» деген тема каралсын).

КОЗУ КӨЧҮМ

Жыл мезгили күздү карай бет алганда, бийиктеги жайлоолордун оту-чөбү такылат. Андагылар жаканы карай козу көчүмдөп жылыштай берет.

А. Убукеев. Чыр дөбө.

«Козу көчүм» — жакын арага көчүп конуу, бир аз эле көчүп барып конуу.

Койдун жазгы тууту башталганда, козуларды боз үйдүн ичине күпкөдө баккан. Энеси тойгузбаса же эгиз болсо, же энеси жок жетим болсо, упчу менен торолткон же башка койго телиген. Козулар торолгуча көчкөн эмес. Козулар торолгондо акырындап жайлоого карай көчкөн. Бирок чоё көчкөн эмес. Кыска-кыска көчкөн. Мына ушундан «козу көчүм» деген накыл сөз жасалган. Бир орундан экинчи орунга жылып конууну «козу көчүм» деген сөздөр менен атап кеткен.

КОЙДОН КОҢУР

Кой да сүйөт баласын конурум деп,
Сойсо, сатса билбеген момунум деп.
Эл ыры.

«Койдун коңур (адам)» — өтө эле жоош, абдан эле момун, эң бир жумшак адам деген мааниде.

Монгол, калмак тилдеринде «хонгор» деген эки сөз бар. Анын бири — ак көңүл, момун, кичи бейил, адамга зыяны жок деген мааниде. Экинчиси — буудай жүздүү, ак жүздүү деген мааниде. Кыргыз тилиндеги «койдон коңур» деген накыл сөз ошол биринчи маанидеги монгол сөзү менен тектеш. «Манас» жомогундагы «каңкор» монгол тилиндеги «хонгор» менен тектеш, мааниси да ошого туура келет. Манастын тышкы сыпаты. Анткени, манасты «буудай жүздүү» деп манасчылар сүрөттөйт. Түрктүн султанын да илгери «хонкөр» деп атаган. Балким ошол «хонкөр» (султан) канкор болуп калгандыр. Бирок, фарсынын «хункөр» (кан ичкич) деген сөзүнөн эмес.

КОКОН ТЫЙЫН ЧЫКПАГАН САРАЦ

Өзүнөн кокон тыйын чыкпаган кокуй эле.
Ошонусу эсиме түштү.

К. Карымбаев. Эл казынасы.

«Кокон тыйын чыкпаган сарац» — барып турган зыкым, бите карын адам, өтө сарац, катуу баш адам деген мааниде.

«Кокон тыйын» — Кокон кандыгынын убагында чыгарылган күмүш тыйын (акча). Баасы — 20 тыйын өлчөмүндө болгон. Кыргыз эли Россияга карай электе колдонулган. Россиянын күмүш тыйыны чыккандан кийин колдонулуудан калды. Бир сомдук акчаны «беш кокон» деп атаган. Кыргыз эли кагаз акчаны көргөн эмес. Кагаз акча жүрө баштаганда таң да калган:

Алакандай кагазды
Беш коконго баа кылды.

— деп ыр да чыгарган.

КОКУЙ АЛАТ, КАТЫГҮН!

«Кокуй алат, катыгүн!» — оор кайгыга жолуктук, азаптуу жорук башка түштү, балакетке чырмалдык деген сыяктуу маанилерде колдонулат.

Сөздөрдүн тегинен кеп салып көрөлү. Айтылмыш, уламыштарга караганда илгери, илгери бир заманда Кокуй деген бир залым кан чыккан имиш. Ал залым кыргыз элине нечен ирет чабуул коюп, элдин малын талап, кыздарын олжолоп кетчү экен. Ошол Кокуй чабуул жасаганда аял-

дардын баардыгы кыздарын катып, «Кокуй алып кетет, катуу күн ошондо болот!» деп бакырган болуу керек. Мына ошол жүрөктү жарып чыккан оор, аянычтуу сөздөр бара-бара кыскарып, «кокуй алат катыгүн!» болуп калган. Ал сөздөр да кыскарып, жыйынтыкталып, «кокуй алат!» болуп, ал да кыскарып, «кокуй!» болуп калган түрү бар. Нечен кылымдар өтүү менен ал залымдин аты унутулуп, анчейин гана оор кайгыда айтыла турган накыл сөзгө айланган. «Кокуй» деген сөздүн мааниси бир топ: «кокуй неме турбайбы, о кокуй оой, кокуй, башым жарылып кетти» деген сыяктуу сырдык сөздөрдөн байкоого болот.

Ошол эле залым Кокуйдун атын казак туугандар, тамаша иретинде, кыргызды «Кокуй!» деп коюшат. Маанисине карап «Атаңгөрү кокуй!» деп шылдыңдашат. Ошол залым Кокуй тарыхта болгонбу, болбогонбу — белгисиз. Түрк элдеринин этнографиясын иликтеген байыркы жана кийинки илимпоздор балким бир кезде жазып да кеткендир, табылып да калаар.

КОЛ КАБЫШ КЫЛУУ

«Кол кабыш кылуу» — жардамдашуу, бир ишти кошо иштешип, көмөк көрсөтүү.

Сүйлөмдүн тутумундагы «кабыш» деген сөздүн негизги маанисин, анын кандай сөздөн өзгөрүп калганын издеп көрөлү. Түрк тилдеринин кээ бирлеринде «ковушу» — биригүү деген мааниде. Баш кошуу деген мааниде. Өзбек тилинде «ковушмаген сүз» — жөнү жок сөз, дайны жок сөз деген мааниде. Кыргызда «коошпогон сөз» — жөнү жок, дайны жок сөз. Түрк тилдериндеги «ковуш» кыргыз тилинде эки түрдүү тыбыштык түргө айланып алган: «кабыш, коош». «Кол кабыш» — эки колду бириктирип, бир иш кылуу. «Коошпогон сөз» — бирикпеген сөз. Мына ошентип, «кол кабыш» — жогорку мааниге ээ болуп, туруктуу сүйлөмгө айланып алган.

КОЛ КУДАЙДЫН МӨӨРҮ

Атам: «Кол — кудайдын мөөрү» дечү, келе колунду ант бузбаска, — деп ордубуздан тургандан кийин Балкыбек мага ишенбегендей карады.

Ж. Мавлянов. Келе колунду.

«Кол кудайдын мөөрү» — убадага бек туруу, убаданы бузбоо деген мааниде.

Кыргыз элинин салтында илгери кол алышуу, кол берип көрүшүү — өтө эле сейрек болгон. Ыйык жайларга барып келген, касиеттүү деп аталган адамдарга гана кол берип көрүшкөн. Өтө сагынышкан туугандар алыс жерден келгенде кучакташып, моюндарынан жытташып көрүшкөн. Кол алышкан эмес. Кол алышуу — антташканда гана болгон. Бир-бири менен катуу убадалашканда гана кол алышкан. Кол алышкан убададан кыргыз кайткан эмес. Ошон үчүн кол кармашып, антташууну, убадалашууну кыргыз «кудайдын мөөрүндөй» көргөн. «Мөөр» арабдын «мөхир» деген сөзүнөн, «жазуу оюлган» шакек деген мааниде. Кийин кыргыздар күмүш жүзүктүн таманына өз атын жаздырып алып, колуна салынып жүргөн. Ошол мөөрүн баскан убаданы, келишимди кыргыз ыйык көргөн.

КОЛДО ТУУМА КОДУРА

«Колдо туума кодура» — башы кара, буту айрынын бири. Энтеп оокатын кылып жүргөн, киши санында деле жок бир жан деген мааниде, мыскыл түрүндө колдонула турган накыл сөз.

«Кодура» — аңызга өзүнчө өскөн арпа, буудай сыяктуу дан эгиндери. Анын уругу былтыркы эгиндин башынан түшүп калган дан болот. Кийинки жылы өзү эле өсөт. «Кодура» — фарсы-тажик сөзү. Эки сөздөн түзүлгөн: «худ» — өзү, «ра», «растан» — өскөн деген этиштен кыскарган. Демек, өзү өскөн. Көбүнчө отоо чөптү да «кодура» дей берет.

КОЛДУН БЕШ МАНЖАСЫ ТЕҢ ЭМЕС

«Колдун беш манжасы (бармагы) тең эмес» — макал, адам баласы акыл-парасат жагынан, зээн-шык жагынан текши эмес деген мааниде.

Бул накыл сөздү адамдар ар түрдүү мааниде, кээде туура эмес да колдоно берет. Бирөө малдуу, бирөө малсыз болсо, ошого карата да айта берет. Бирөө даражалуу, бирөө даражасыз болсо, ошого да колдоно берет.

Кыргыз эли аны «шык, зээн адамдарда бирдей эмес» деген мааниде чыгарган. Шык, зээн кээде тукум да кууйт. «Тукумуна тартуу, тукум кубалоо» жөнүндөгү атактуу Грегор Иоганн Менделдин теориясын окуган адам толук түшүнөт.

КОЛТУК АЧУУ

Колтук ачпай душманга,
Кол кармашып жаталык.
Калык.

«Колтук ачуу» — душманды билбестен бооруна тартуу; душманга ичинен орун берүү. Душманды тааныбай, дос катары өз боюна тартуу. Мына ушуну кыргыз эли «душманга колтук ачуу» деген накыл сөз менен таамай сыпаттаган.

Колтук адамдын эң бир жылуу, жайлуу жери. Кучакташканда адам колтугун ачып, бири-бирин кысат. Баланы да киши колтукка кысып жылытат. Илгери кыргыздар бири-бири сагынганда, колтук ачып кучакташып, бири биринин мойнунан жытташкан.

КОЛУН АДАЛДОО

Той тараган соң, Жүкендин эки уулун сүннөткө отургузууга — «колун адалдоого» даярданышты.

Ш. Абдыраманов. Тагдыр.

«Колун адалдоо» — ислам дининин жөрөлгөсүнө ылайык, эркек баланы сүннөткө отургузуу.

Ислам дининде баланы жаш кезинде сүннөткө отургузат. «Сүннөт» арабдын сөзү, бир нече мааниде. Алардын бири «адат, салт». Мухаммет пайгамбардын иштегендери же айтып кеткендери — сүннөт деп аталат. Кыргыздар көбүнчө баланы отургузууну сүннөт деп атап алышкан.

КОЛУНАН БАСЫНУУ

Буудан элем, басындым,
Булбул элем, басылдым.
Токтогул.

«Колунан басынуу, басынып алуу» — эл алдында кадыр, баркы түшүү. Мурунку беделинен ажыроо.

Бул накыл сөздүн төркүнү — күлүк атка барып такалат. Кээ бир учурларда күлүк ат арткы буту менен алдыңкы колун уруп алат. Ошонун натыйжасында аттын алдыңкы колунун сиңир тарамышы жанчылып, ат жүгүрмөк турган бөгөжүктөп жакшы баса албай да калат! Экинчи ал

байгеге кошулмал турсун, жөнөкөй минип жүрүүгө да жараксыз болуп калат. Күлүк аттын бул көрүнүшү коом турмушунда накыл сөзгө айланып, кадыры түшүп калган адамга да колдонула турган болуп калган.

КОЛУНДА ТАЛКАНЫ БАР БАЛА...

«Колунда талканы бар бала сүйгүнчүктүү» — макал, колунда байлыгы, дөөлөтү бар адамды ким жаман көрсүн, колунда бар адамды ким сыйлабасын деген мааниде жыш колдонулат.

Илгери көчмөнчүлүк, мал асыроочулук менен күн көргөн заманда, эл нанды аз жеген. Дан абдан тартыш болгон. Көбүнчө талкан менен күн көргөн. Талкандан жарма жасаган, жазында сүткө кошуп «аш айран» жасаган. Көбүнчө жаш балдарга каймакка уптаган талкан берген. Уптаган талканды кээ бир колунда бар ата-энелердин балдары үйдө гана жебестен, тышка алып чыгып, ойноп жүргөн балдардын арасына да жеген. Ошондой уптаган талканы бар баланы — талканы жок балдар шыйпактап, жандап, аны жакшы көрүп, «экөөбүз ойноп жейбиз ээ!» деп көбөйткөн. Бала ак көңүл, боорукер болсо, уптаган талканынан балдарга да берген. Эгер бала катаал, таш боор болсо, «өзүм эле жейм!» деп бербей да койгон. Балдар гана эмес, кымызга жүрөгү күйгөн чоң эле жигиттер да, майга жасаган тоочту көтөрүп жүргөн балдарды алдап: «Алдагы тоочундан төө жасап берейинби?» деп, нанды тегерете тиштеп, отоп, төөгө бир аз окшотуп, амалдап жей турган.

КОНОК КААДАСЫН КЫЛУУ

— Конок каадасы кылалы... Минткен эркектер жапырт эшик тартышты.

С. Өмүрбаев. Бороондуу күндөр.

«Конок каадасын кылуу, конок каадасы» — коноктордун жатаар мезгил болгондо сыртка, короого чыгышы.

Илгерки заманда көчмөн кыргыздар боз үй тиккен. Үй-бүлөсү бүт бойдон бир үйдө жата турган. Эгер үйдө келин же чоңойгон кыз болсо, боз үйдүн бир капшытына көшөгө тартып койгон. Келин, кыз ошол көшөгөнүн ары жагына чечинген. Кыргыз эли коноксуз тура албаган. Келген конок да ошол үйдүн ичине жаткан. Тамак ичилип бүт-

көн соң, конокко төшөк салуу керек. Бирок, бир үйдүн ичинде муну иштөө да мүмкүн эмес. «Коноктор эшикке чыккыла, төшөк салабыз» деген сөз, албетте одоно жана жайсыз болгон. Ошондуктан «конок каадасы кылгыла!» деген сылык жана каймана түрдө айтылган. «Каада» арабдын «кагида» деген сөзүнөн өзгөргөн, «эреже, жөрөлгө» деген мааниде. «Конок каадасы кылуу» — эшикке чыгуу, бой жазуу, даарат сындыруу, жай салуу үчүн орун бошотуу деген маанилерди ичине алган.

КОҢГУРООЛУУ КӨК ЭШЕК

Акыр заманда жумурай журт динден безип, азан таптакыр чакырылбай калган бир таң заарда Дажаал дубалын тешип чыгат имиш. Көк эшегине тетирин минип алып, коңгуроолорун шалдыратып, керней-сурнайын күпүлдөтүп, ыр-күүлөрүн безелентип, эл аралап жөнөйт имиш.

С. Жигитов. Күн тууду.

«Коңгуроолуу көк эшек» — Жажуж-Мажуждун башчысы Тажаалдын акыр заманда минип чыга турган эшеги.

Жажуж-Мажуж — европа элдеринде — Гог и Магог деп аталат. Диний жомокто анын жөнү мындай: Искендер Зулкарнайн (Александр Македонский) — гректердин кол башчысы. Муну Куранда пайгамбарлар менеп катар коёт. Мына ушул адам Ит жээр, Бит жээрлерди оттуу чокмор менен айдап отуруп, Кап тоосунун ары жагына алпарып, эки тоонун ортосундагы өтө турган жерине чоюн эритип бүтөп салган дейт, жомокто. Алар күн сайын ошол тосмону тилдери менен жалап, тырмактары менен тытып, чыгууга аракет кылат имиш. Күндүн батып бараткан кызылы жукарган чоюндан көрүнгөндө, «эми эртең тешип чыгабыз» деп, уйкуга киришет экен. Эртеси келсе, тосмо кайтадан калыбына келип калат. Алар ошентип акыр заманга чейин убараланат экен. Качан алардын оозуна «иншаллах (кудай буюрса) эртең тешип чыгабыз» деген сөз киргенде, чоюн тосмо ошо жукарган бойдон калат имиш. Жажуж-Мажуждар тосмодон чыгып, бүтүн дүйнөнү каптап, жолунда эмне болсо, баардыгын жалмап жок кылат дейт. Анын башчысы Тажаал коңгуроолуу Көк эшеги менен элдин баарын азгырып, ээрчитип жүрүп отурат экен. Булар жүрүп отуруп Шамга (Сирия, Дамаск) барганда, асмандан Ыйса пайгамбар түшүп, жерден ок жонуп аткан имам

Махди чыгып Тажаалды өлтүрөт имиш да, бүтүн дүйнөгө тыпчтык орноп, жесир катын миң кой айдап, кой үстүнө торгой жумурткалайт имиш. Мына ошентип, адам баласы кыялы менен заманды орноткон. Өз колу менен кура албаган заманды кыялы менен жасаган. Бул жомок илгери чыгыштын диний китептери аркылуу кыргыз арасына кеңири тараган.

КОҢШУ КУТ БОЛСУН!

«Коңшу кут болсун!» — уул-келининдин өзүнчө өргөө тигип бөлүнүп чыкканы куттуу болсун деген маанидеги жакшы тилек.

Кыргыз элинин жакшы тилекке карата айткан сөздөрү көп учурайт. Көч үстүндө жолукканда — «Көч байсалдуу болсун!» дейт. Эгин оруп аткан адамды көрсө — «Орок мокосун!» дейт. Кырман бастырып аткан дыйканды көрсө — «Кызылга береке!» дейт. Келин алган адамга «Келин кут болсун!» дейт. Согуш союп аткан адамды көрсө — «Согуш чүйгүн болсун!» дейт. Той берип аткан адамга жолукканда — «Той маареке болсун!» дейт. Жүгүнгөн келинге — «Теңир жалгасын, тилегиңе жет!» деп алкайт. Колго суу куйган балага — «Узун өмүрлүү бол, бакыттуу бол!» дейт. Бала төрөлсө — «Бешик боо бек болсун!» дейт. Ат үстүндө ичип аткан кымыз же айран төгүлүп кетсе — «Ак жалгансын!» дейт. Үйлөнгөн жигитти көрсө — «Куш боо бек болсун!» дейт. Кой кыркып аткан адамдарга жолукса — «Кыркаар көбөйсүн!» дейт. Сапарга чыккан адамга — «Ак жолуң ачылсын, жолуң шыдыр болсун, жолдошуң Кызыр болсун!» дейт. Конуш оодарган адамга — «Конуш жайлуу болсун!» дейт. Төлдөп аткан малдын үстүнөн чыкса — «Төлгө береке!» дейт. Күлүк чапкан заяпкерди көрсө — «Ат байгелүү болсун!» дейт. Базарга мал айдап бараткан адамды көрсө — «Мал базарлуу болсун!» дейт.

КОО БУЗГАН КҮЛҮК

— Анда, орошон журт уктунарбы! — аштоого колун ыргытып, — бул да менин төл малым эмес, коо бузган күлүктүн бир күндүк тери.

Ш. Садыбакасов. Кең дүйнө.

«Коо бузган күлүк» — өтө чыгаан күлүк, атагы элге жайылган күлүк.

Эмне үчүн «чыгаан күлүк» деген маани «коо бузуу» менен байланышты? Илгерки кыргыздын салтында атактуу адам өлгөндө, же той бергенде, ошол уруу үчүн чоң бүлүк түшкөн. Андай адамга арнап, бир жыл өткөндө аш берип, же той бергенде ат чабуу негизги салттын бири болгон. Аш-той берүү үчүн көп мал сарп кылуу керек болгон. Аштын ээси туугандарынан ынтымак сураган. Бир атадан тарагандар көп мал кошкон. Ал тургай бир уруунун адамдары да куру калган эмес. Буга куда-сөөктөр да кошулган. Ошентип, ат чабуу маселеси каралган. Колунда барлар толгон атка байге сайган. Ошол байгеге сайыла турган малды ат чабыла турган жерге айдап барган. Ал малды камап коюу үчүн кенен коо кармаган. Байгеге сайыла турган малды ошол коого камаган. Аты чыгып келген адам ошол коону бузуп, ичиндеги малды алган. Мына ушундан улам, коо бузган күлүк деген накыл кеп пайда болгон түрү бар.

КООМАТ АЙТУУ

Кең Букарды карасан,
Азанчысы аркырап,
Коомат айтып чакырып,
Башына селде чалынып,
Бөжөндөгөн карысы,
Мечитке кирди кагынып.
Манас.

«Коомат айтуу» — тик туруу, тик туруп намазга киришүү.

Коомдошуп намаз окуганда, арасынан бири ордунан туруп, «кат коомат салат, кат коомат салат!» деп бир нече жолу угуза кайталоо. «Бойду түзөп намаз окууга тургула!» деген мааниде. «Қадд» — тулку бой, «камат» — тик туруу деген маанилердеги араб сөздөрү.

КОРКСО ДА КОЙ ӨЛӨТ

«Корксо да кой өлөт, коркпосо да кой өлөт» — кыргыз элинин макалы. Баары бир, болоор иш болду, башка келгенди көрөбүз деген сыяктуу бел байлаган маани билдирет.

Бул накыл кептин төркүнү — конокко союлуучу койдун көрүнүшүнөн пайда болгон түрү бар. Кыргыз конокту жакшы көргөн. Конок келсе — кой сойбой жаткырбаган! Албетте, конокко союлуучу койдун дени таза, жаш, семиз болушу зарыл. Ошол союла турган койдун конок өз көзү менен көрүшү керек, башкача айтканда, конокко койдун

көрсөтүп, анын батасын алышы керек. Бата — ислам дини киргенден кийинки көрүнүш. Анчейин гана койду конокко көрсөтүүнүн шылтоосу. Койду жетелеп келип, туура тартырып, конокко көрсөтүп турган учурда, кылмышсыз көзү жылдыраары белгилүү. Ошондо анын көзү өтө эле аянычтуу. Адамдын боору ооруурлук кейипте болот. Бирок, ал айыпсыз айбан коркуп турабы, коркпой турабы, аны менен адамдын иши жок. Баары бир, кой өлөт! Мына ушундан улам, жогорку айтылган накыл кеп — жалпы эле коомдун турмушунда колдонула турган мааниге ээ болгон.

КОРОСОП АТА

Чакырыкчы болуп келген жигит жанаша бастырып жай келе жатты. Кебете-кешпири өтө эле комсоо көрүндү: «Коросон ата» өз учурунда бүт бетин куп келиштирген түрү бар.

А. Убукеев. Чыр дөбө.

«Коросон ата» — кыргыз элинин байыртадан бери келе жаткан ишениминде: «чечек, кызылча» оорунун ээси. Кыргыздар мындай оорулардын атын тике атаган эмес. «Чечек» оорусунун кесепетине өсүмдүктүн гүлүн байыркы «чечек» деген аты менен атоодон да калыптыр. Анын ордуна фарсынын «гүл» дегенин колдонуп калган экен. «Гүлдү» кыргыз эч убакта өз аты менен «чечек» деп атабайт. Ага «бай» деген сөздү кошуп «байчечек» деп колдонушат. Байыркы түрктүн «чечек» деген сөзү татарларда гана сакталып калыптыр. Мына ушундан улам, кыргыздар «чечек, кызылча» ооруларынын ээсин «Коросон ата» деп калган. Бирок, «Коросон» кайдан келгенин азырынча белгисиз.

КОТУР ТАШЫ КОЙНУНДА

Канчоро тууган деп жүрүп,
Котур ташы койнунда,
Шайтанды баккан экемин.
Семетей.

«Котур ташы койнунда» — дайыма кастык ойлоп жүрүү; кек сактап жамандык ойлоп жүрүү.

Накыл сөздүн төркүнү Насириддин апендинин окуясынан алынган түрү бар. Анын жөнү мындай: оокаты өтпөй бараткан соң апенди бир күнү кудайга зарланат: «О жараткан! Берсең миң теңге бер. Минден бир тыйыны кем болсо албаймын!» деп. Катарында жашаган бай кошунасы

«апендинин сопулугун сынайынчы» деп, тогуз жүз токсон тогуз сом, токсон тогуз тыйынды бир баштыкка салып, апендинин терезесинен түп ичинде ыргытып коёт. Апенди турса баштык, ичинде акча. Отуруп санайт. Кандай санаса да бир тыйыны кем. «А, жараткан кудай, баштыгын бир тыйынга эсептеген экен» деп, жырғап карыштай берет. Кошунасы: «Э, апендем, сиздин такыбалыгыңызды сынайын деп, бир тыйыны кем кылып акча таштадым эле. Кайта бериңиз. Бир тыйыны кем болсо албаймын деп кудайга жалбаргансыз!» — дейт. «Кудай таалам так жиберген. Баштыгын бир тыйынга баалаган. Акчаны кудайым жиберген» деп бербей коёт. Айласы кеткен кошунасы апендени казыга берет. Казынын кагазы келгенде, апенде: «Казы алдына кийип бара турган жаңы кийим жок, корунамын. Минип бара турган унаам жок, барбайм» — дейт. Кошунасы жаңы чапан, минип барууга бир эшек берет. Арам ойлуу апенди койнуна бир бодур ташты тумпуйтуп тыгып алат. Казы өкүм жүргүзүп жатканда апенди төшүндө тумпуйган ташты акырын казыга көрсөтүп, колу менен таптап коёт. Казынын оюна пара түшөт. Апенди акыркы сөзүндө: «Улуу даражалуу аким, бул бай митаам, алдамчы адам. Мында бет жок. Азыр жини келсе, менин мына бу кийип жүргөн чапанымды да, минип келген эшегимди да меники дегенден уялбайт» — дейт. Жаны күйгөн бай «Албетте меники» дегенде казы байды кууп чыгып, өкүмдү апендинин пайдасына чечет. Апендини алып калып, өкүм жүрүп жатканда көрсөткөн төшүндөгү тумпуйган нерсени сурайт. Апенде койнуна котур ташты көрсөтөт. «Эгер мундан коркпосоң, байга жан тартат элең. Кокустан байга жан тартсаң, ушул таш менен уруп өлтүрөйүн деп атайы ташты ала келгемин» деген экен.

Илгери апенди жөнүндө китепти түрк элдеринин көбү басып чыгарган. Ал тургай сүрөттөр менен жабдылган. Анын сүрөтүн көргөн абышкалар «Садагасы кетейин, олуям!» — деп көздөрүнө сүртө турган. Кыргыз арасына кеңири таралган.

КОШ БАДАНА ТОРГОЙ КӨЗ

Жакасы алтын, жеңи жез,
Кош бадана торгой көз,
Келеме жака кең күрмө,
Керишке кийсе ылайык,
Көргөндүн көзү кубаным.

Манас.

«Кош бадана» — фарсынын сөзү, кош — «хуш» деген сөздөн өзгөргөн, «жакшы» деген мааниде.

«Бадана» фарсынын «ба тена» деген эки сөзүнөн. «Денеге жарашып турган» деген мааниде. «Торгой көз» — кыргыздын сөзү, кездеменин көз-көз болуп турушу. «Келеме жака» — «калеми» деген кездемеден орнотулган жака. Бул «калеми» кездемеси илгери заманда Самарканда, Анжиянда чыгарылган.

Мына ошентип, илгерки баатырлардын, атактуу адамдардын кийген кийиминин сапаты, көрүнүшү жогоркудай сүрөттөлгөн. Албетте, эл эпосторунда: баатырлардын кийими, жарак-жабдыгы, миңген аты чектен тыш ашыра сүрөттөлөт эмеспи. Ошондуктан «кош бадана» деген сөздү — «ок өткүс» деп, «келеме жака» дегенди «каснеттүү жака» деп, элдин башка маани бериши табигый көрүнүш.

КОШ БАРАКАТЫ БАР

«Үйүндө тынчы жоктун талаадан кош баракаты бар».

Макал.

Анын чыныгы маанисин ачуудан мурун, сүйлөмдүн тутумундагы кош баракат деген сөздөрдүн тегин билип алсак, макалдын туура маанисин ачууга жардам болот. Кош — фарсы-тажик тилинде — «жакшы» деген мааниде. Аларда — хуш түрүндө айтылат. Баракат — арабдын «фарагат» деген сөзүнөн өзгөрүлүп, баракат болуп калган, «бейпил, тынч» деген мааниде.

«Үйүндө тынчы жоктун талаада кош баракаты бар» деген макал адамдын кандай түркүмүнө карата айтылган? Кандай адам үйүндө тынчы жок да, тышта, үй-бүлөдөн тышкары жерде жыргал табат! Ата — бүлөдө, балдарын тарбиялоодо чоң милдет аткарган. Айрыкча эркек баланы ата гана тарбиялаган. Эне — кызды тарбиялаган. «Уулун өсүп атса, уяттуу менен кошуна бол, кызын өсүп атса, кылыктуу менен кошуна бол» деп макал да чыгарган. Илгертеден бери эле ата уулун: адептүү, ызаттуу, ырайымдуу, сылык, мээримдүү болууга үйрөткөн. Кээ бир адам — үйүндө барып турган көр жеме, үй-бүлөсүнүн тынчын кетирип, балдарынын, аялынын башынан жеме арылтпайт. Ошону менен катар өзүнүн да тынчы кетет. Мындай адамдар башка бирөөнүкүнө барганда тегеле жайдары, боорукер, өтө эле мээримдүү, ырайымдуу болуп көрүнөт. Тамакты да мактап отуруп жейт. Ошондуктан, алар тышта, үй-бүлөсүнөн башка жерде ырахат табат. Мындайлар илгери эле болгон, ошон үчүн эл жогоркудай мыскылдуу макал чыгарган.

Жогоруда айтылган кош, баракат деген сөздөрдүн тилибизде колдонулушуна дагы кайта кайрылалы. Жогорку эки сөз тең адабий тилибизде баш аламан жазылууда.

Балдары бараң аткан жер,
Баракатта жаткан жер.
(Токтогул).

Мында акын сөздү өз маанисинде так колдонгон. Демек, «жыргалда, бейпилчиликте» деген так маанисинде турат. Ушул эле баракат оозеки тилде улам жаңы маани алууда. Мисал, жай баракаттыкка жол берилбесин. Мында «шалаакылыкка, бошондукка» деген мааниде. Ал эми, жай баракат бастырып отурдук деген сүйлөмдө «акырын, шашпай» деген маани алган. Жай баракат деген сөздөрдүн орфографияда да жазылышы баш аламан. Кандай кылганда да тартипке салуу зарыл болуп отурат.

КОШОМАТЧЫГА КОЙ СОЙДУРБА

«Кошоматчыга кой сойдурба!» — макал, көшөкөр адамдын үйүнө барып, анын коюн сойдуруп, этин жебе деген мааниде. Кийинчерээк бул маани башкачараак, кандайдыр күңүрт болуп калган. Жалпы эле терс мааниде колдонулат. Ошентип, макал кыскарат да, мааниси күдүк болуп калат. Мындайлар тилибизде көп учурайт. Мисалы: «эт менен челдин ортосунда, сен мага эле тапсың, мурдуна суу жетти» деген сыяктуулар.

«Кошомат» — фарсы-тажик сөзү. Эки сөздөн бириккен: «хуш» — жакшы, «омад» — келүү. «Көшөкөрлөнүү, жалпылдоо» деген мааниде.

КОЮ БАРГА САРТ КЕЛДИ...

«Кою барга сарт келди, кою жокко дарт келди» — макал, кою бар оокаттуу адамдын үйүнө соодагер келди, кою жок кедей байкушта чоң капалык түштү деген мааниде.

Илгери заманда, Совет бийлигинен алда канчалык мурун, кыргыз эли шаардан алыс жашаган. Шаарга барууга, дүкөндөн кездемени соодалашып алууга анчалык жарыган эмес. Бул көбүнчө түндүк кыргыздарга таандык. Соодагерлер да кыргыздын жайын жакшы билген. Ошондуктан кездеме, чайын артынып алып эл ичине келген. Андай соодагерлер көбүнчө малдуу адамдардын айылына байырлай турган. Кээде акчасы бар адамдар нак соода кылган. Ак-

часы жок кыргыздар «кызыл козуга» алган. (Толук маалымат өз ордунда). Кою барлар коюна баалап кездеме алып, «кызыл жабаар» болуп калышкан. Эми «сарт» деген сөздү чечмелейли. «Сарт» — индус тилинде соодагер деген мааниде. Бул накыл сөздө «сарт» өз маанисинде колдонулган. Жалпы эле кыргыздын түшүнүгүндө «сарт» деген сөздүн ичине: өзүбек, уйгур, тажик да кирген. Соода кылган элдин баардыгы «сарт» деп аталган. Өзүбек калкынын көбү соода кылган. Ошондуктан, көбүнчө өзүбекти да сарт деп атай берген.

Кыргыздар: «Айылга келген бөз арзан» деп макал да чыгарган. Шаарга барып убараланбай, өз айлынан кездеме алганды «арзан» деп билген. Соодагерлер да «ак безергенбиз» деп элди ишендирген. «Бозерген» фарсы тилинде «соодагер» деген мааниде. Түндүк кыргыздын түшүнүгүндө «ак безерген» — чыныгы адал мал маанисинде колдонулуп кеткен. Өзбек тилинде «хак бозерген» — чыныгы соодагер деген мааниде.

КӨЗ АЧЫК ӨТҮҮ

Күндөн күнгө жашытып,
Көңүлүмдүн курчу жок.
Көзү ачык өтүп кетемби?
Күнүгө жандын тынчы жок.

Калык. Чыгармалар жыйнагы.

«Көзү ачык өтүү» — арманда кетүү, тилеген максатына жетпей жаш өлүү.

Адам өлгөндө көбүнчө көзү жумулуп калат. Кээ бир адамдын көзү өлгөндө жумулбай калышы мүмкүн. Өлгөн адамдын көзүнүн ачылып турушу коркунучтуу сыяктуу да көрүнөт эмеспи. Ошондуктан кыргыздар өлгөн адамдын көзү жабылбай калса, андай өлүктүн көзүн кол менен жаап коёт. Мына ушундан улам, өлгөндө көздүн ачылып калышын — ал адамдын тирүү кезинде максаты орундалбаганына жорушат. Өлгөндө көзү жумулуп калса деле, арманда кеткен адамды — «көзү ачык өттү» деп коюу өнөкөт болуп калган сыяктуу. Аялдар өлгөн кишинин көбүнчө эле «көзү ачык өттүн дүйнөдөн» деп кошуу адатка айланткан түрү бар. Мына ошентип, «көзү ачык өттү» — арманда кетүүнүн синоними болуп калган.

КӨЗ ЖАРУУ

«Көз жаруу» — төрөп алуу, боюнан бошонуу. Бул сөз айкалыштары байыркы замандан бери эле, түрк элдеринин,

ошону менен катар кыргыз элинин колдонуп келе жаткан накыл кеби.

XIII кылымдагы Огуз хан жөнүндөгү аңгемеде: «Ай — каганын көзү йаруг болоды, эркек угул тугурду». — Ай — кагандын көзү жаркырап кетти, эркек уул төрөдү» деген сөз бар. Өзбектер — «онин көзи йариген» деп, баланын төрөлгөнүн аташат. Тилибиздеги «жарык, жаруу, жары» деген сөздөр жогоруда айтылган «көзү жаруу» менен тектеш. Чындыгында да аял бошоноору менен, анын көзү умачтай ачылып, көзү кубанычка жайнап, жаркырап кетет дешет байбичелер. «Жаруу» — жаркыроо деген мааниде болгон илгери.

КӨЗҮ МАШТАЙ АЧЫЛУУ

Ооруган жери басылды,
Умачтай көзү ачылды.
Манас.

«Көз маштай (умачтай, умаштай) ачылуу» — көз бакырайып ачыла түшүү. Мындай абал көбүнчө чочуганда, корккондо, таң калганда болот.

Накыл кептин тегин билүү үчүн «маштай, умаштай» деген сөздөргө талдоо жүргүзүп көрөлү. «Маштай» — деген сөздүн уңгусу маш буурчак маанисинде. — дай куранды мүчө, салыштыруу маанисинде. «Умачтай, умаштай» — маштай деген сөздүн өзгөрүлүп калган түрлөрү. Маш буурчактан тамак жасаарда алды менен кайнак сууга салат же кайнатат. Ошол кезде маштын кабыгы ачылат да, ичиндеги даны бадырайып көрүнөт. Маштын кабыгы ачыла түшкөнүн көздүн бадырайып ачыла түшкөнү менен салыштырып, «көзү маштай ачылды» деген накыл жасалган.

КӨЗ МОНЧОК

Көз тиет деп кызыма,
«Көз мончок» тумар такканбы?
Кыргыз элинин сүйүү ырлары.

«Көз мончок» — боорлоруна ак нерсе житирип койгон, чондугу койдун корголунай болгон көгүлдүр мончок. Муну энеси жаш баланын төшүнө тагып коёт.

Кыргыздардын ишениминде: жаш баланы бирөө суктана караса, анын көзү тийип, ооруп калат имиш. Мына ушундан коргоо үчүн, жогоркудай мончок тагат. Эгер ба-

лага көз тийсе, ошол мончоктогу житирилген ак тактын бири ыргып кетип, балага зыян болбойт имиш.

КӨЗГӨ БАСААР

— Көптөн бери көрүнбөй, көзгө сүртүүгө дары болдуң го, келиңиз, жол болсун!

Ч. Айтматов. Гүлсарат.

«Көзгө басаар, көзгө сүртөөр», — жападан жалгыз, бирден бир. Ишенип, карманып отурган киши си же нерсеси.

Кыргыз элинин байыркы замандан берки ырымында: ыйык нерсени же жакшы көргөн нерсесин көзүнө басып ардактаган. Көз жандын айнеги деп, ыйык нерсени көзгө сүрткөн экен. Мына ушундан улам, ар бир ардактаган нерсени же ыйык көргөн, көзүнүн карегиндей сактаган нерсени — «көзгө басаар, көзгө сүртөөр» деп ырымдаган, көзүнө сүрткөн.

КӨЗДҮН ЧААРЫ ЧЫГУУ

Муну көрүп Манастын,
Чаары чыгып бетине,
Чаары чыгып көзүнө,
Кошойго айтып калганы.

Манас.

«Көздүн чаары чыгуу, көзүнүн чаарын чыгаруу» — ачуусу келе түшүү, ачуусу кармай калуу.

Накыл кептин тутумундагы «чаар» фарсынын «жар» деген сөзүнөн өзгөрүлүп калган. «Жар» — ачуу, каар; туталануу. Кыргыз тилинде жалгыз колдонулбайт, «чыгуу, чыга түшүү» деген этиш сөздөр менен дайыма бирге жүрөт. Адамдын ачуусу көзүнөн гана билинет да. Ошон үчүн кыргыздар «көз — жандын айнеги» деп таамай айткан. Аттын ачуусу — кулагынан билинет. Качырып тиштээрде ат кулагын артына жапырат. Иттин ачуусу — куйругунан билинет. Ит — корккондо куйругун төмөн түшүрүп жиберет. Кайратына келгенде — куйругун чыгарак кылып ороп алат. Мына ушундан кыргыздар адамдын көөп турган кезин «чагарактап турган кези» деп сыпаттайт. Бул сүйлөм «итче куйрукту төрт ороп, чагарактап турган кези» дегенди кыскартып, жылмалап айтканы.

КӨЗҮН ТАЗАЛОО

Сен эмне, менин көзүмдү тазалай албай жүрөсүңбү? — деп опурулду ал кайна-тасына.

Ч. Айтматов. Гүлсарат.

«Көзүн тазалоо» — өлтүрүү, жок кылуу деген мааниде колдонулат. Көздү тазалаган менен өлтүрүүнүн кандай байланышы бар!

Казак тилинде «тасала» — далдала деген мааниде. Кыргыз тилинде да «көздөн далдалады, көздөн далда кылуу» — көрсөтпөй жоготуу деген мааниде. Казак тилиндеги «таса, тасала» азыркы кыргыз тилинде «таза, тазала» менен аякташ келип отурат. Кыргыз тилинде «көздөн таза кылуу же көзүн тазалоо» жоготуу, жок кылуу — бир кезде көздөн далдалоо деген маанини бергендиги талашсыз го деп ойлойбуз. Көбүнчө «таза, тазала» дегендин ордуна «далда, далдала» гана колдонулуп кеткен түрү бар.

КӨЗҮМДӨ ОГУМ БОЛСО...

Эчтекени кыртыштары сүйбөй, көздөрүндө огу болсо, мына бул жорго минген немени атып жибере тургандай болушат.

Т. Сыдыкбеков. III т.

«Көзүмдө огум болсо атып салаар элем» — жаман көрүүнүн, жек көрүүнүн эң жогорку түрү. Зордукчуга, эзүүчүгө карата алсыздын ичиндеги кеги.

Зулумдук, зордукчулук сөөктөн өткөндө адам кандай кыжырланбайт. Кыжыр канча келген менен, анын колунан эч нерсе келбейт. Мына ошондо адам баласы ичиндеги кайнаган кекти сөз менен гана, ой менен гана сыртына чыгарат. Алсыз адам ичиндеги кыжырын чыгаруу үчүн касына кол салса, андан бетер балаага калат. Кегин элге билинбей турган кылып иш жүзүнө ашыргысы келет. Ошол билинбей турган өч алуу өзүнүн көзүндө огу болсо гана ишке ашаарын көксөйт. Алсыздар зомбулукка карата «Ата, унчукпас мылтыгым болсо, атып салаар элем!» деп көксөйт.

КӨЗҮНӨ НЫЛ ЖАБЫЛГЫР!

«Көзүнө ныл жабылгыр» — сокур болуп калгыр, көзүнүн карегин көк чел жаап, көрбөй калгыр деген маанидеги каргыш.

Бул каргыштын ичиндеги «ныл, ыл» байыркы түрк-монгол сөзү. Азыркы адабий тилибизде өтө сейрек учурайт. «Ныл» — Кыргызда көздүн карегин каптаган көк чел. Өзбекте: — көк боёк, көк түс. Нили осман — көк асман. Монголдо — кара көк түс. Кыргыз эл адабияттарында:

Ак жыгачты жошолоп
Ныл кылбасам, өлөйүн,
Ууктарын нылдаган,
Каалга менен кереге
Канча түрдүү сырдаган.

деген эл ырлары жолугат. Мына жогорку келтирилген мисалдардан «ныл» кандай түс экендиги так эмес. Демек, «ныл» деген сөздүн мааниси өзгөрүлгөн.

КӨЗҮНӨН ЧЫКСЫН

«Көзүнөн чыксын» — жакшылык көрбөсүн, береке таппасын деген мааниде.

Кыргыз элинин илгертеден берки ишениминде: бирөөгө кылган жакшылыкты ал адам түшүнбөсө же кайта ошол жакшылык кылган адамга жамандык кылса, түбү барып сокур болуп калат имиш. Ошондуктан, кыргыздар жакшылыкты — жакшылык менен гана кайтаруу керек деп эреже катары көргөн. Мына ушундан улам, «көзүнөн чыксын!» деген накыл кеп чыгарган.

КӨК АЛА КОЙДОЙ СОЮУ

Барары менен катынын көгала койдой соёрун билип баратты ал.

Ч. Айтматов. Гүлсарат.

«Көк ала койдой союу» — аябай токмоктоп, этинин баарын көк ала кылып салуу.

Кыргыздын кою илгерки заманда түрдүү түстө болгон, бир ыранда болгон эмес. Ошон үчүн жип-аркандары да алабула болгон. «Ала жип аттабаган» деген накыл сөздүн айтылышы да ушундан. Жогорку накыл сөздүн түзүлүшүндө кандайдыр бир жетишпеген жери байкалат. Айрым бир сөздүн кыскарып калгандыгы даана эле көрүнүп да турат. А дегенде «көк ала койдой кылып союп» деген сүйлөмдөгү «кылып» деген сөз кыскарган. Маани ошол бойдон калган.

Же болбосо, «көк ала койго окшотуп тепкилеп (союп)» деген сүйлөмдөгү «окшотуп» түшүп калган. Ал эми «тепкилөө» деген сөздүн ордуна «союу» деген сөздү колдонуу — мааниге айрыкча күч берүүдөн болгон. Кыргыз койду көп сойгон. Ошондуктан «союу» деген сөз элге көбүрөөк тааныш болгондуктан колдонулган.

КӨК МУШТУ

Баягы жылдарда кыш күндөрүндө көк муштум болуп капка муз, кар көтөрүп, челектеп алыстан суу ташып жүргөн күндөр эстен чыгып эчак унутулган.

А. Убукеев. Ак була.

«Көк мушту» — суукка үшүү, үшүп көгөрүп жүрүү.

«Мушту» фарсы-тажик тилдеринде жудурук деген мааниде. «Көк мушту» деп көбүнчө тестнер балдарды айтат. Анткени, алар колдору көгөрүп үшүп жүрсө деле кышында муштумдарын көгөртүп, суукту көзүнө илбей ойной беришет. Кыргыздын жомогунда: «Баарын жеңдим, асылы көк муштуну жеңе албадым» деп кыш чилдеси балдарды айткан дешет.

КӨК ШИЛТЕ

Көк шилте болуп арыган мал, бүгүн көбүрөөк кыйноо жегенге ого бетер бууну куруп, жата калган окшойт.

Т. Касымбеков. Жетилген курак.

«Көк шилте, көк шилти» — абдан арыктаган, абдан жабыккан, арыгынан катып калган деген маанилерде колдонулат.

«Шилти» алтайлыктардын тилинде бир нече мааниде экен. Ошол маанилердин ичинде «чала бышып катып калган нанды» да шилти деп айтат. Албетте, чала бышкан нан көк да болот, катып да калат. Нанга байланыштуу сыпат сөздөр кыргызда да жок эмес, мисалы, «бышкан боорсоктой болгон» деп, эткээл, тоголок адамды айтат. Балким, «шилти» башка маанидедир. Көк шилиси чыгып арыктаган мал-жанга карата колдонулгандыр.

КӨКӨМӨРӨНДҮН СУУСУ

Көкөмөрөн — кыргызстандагы өзөндүн аты. Илгери 17-кылымда жунгарлар (калмактар) кыргыз жерине баскынчылык кылып кирген. Бир нече жерди ээлеп турган. Ошол кезде калмактардын коюп кеткен аты.

«Көкөмөрөн» эки сөздөн түзүлгөн. «Көк» монгол-калмак тилдеринде да көк түстү билдирет. Демек, «көк» барыбызга орток сөз. «Мөрөн» монгол-калмак тилдеринде «дарыя, өзөн» деген мааниде. Мына ошентип, «Көкөмөрөн» — кыргызча айтканда «көк дарыя, көк суу». Албетте, илгерки аты «Көксуу» болуу керек. Бир эл бир элдин жерин басып алганда, ал жерде көп жыл жашаса, өзүнчө ат коюп алаары табигый нерсе.

КӨКӨТӨЙДҮН АШЫ

«Көкөтөйдүн ашы — чоң чырдын башы» — чатактын, жанжалдын чыгышына ошо себеп болду деген мааниде.

Кыргыз элинин улуу жомогу Манаста Көкөтөй канга уулу Бокмурун чоң аш берген кызык окуя бар. Көпкөн жигит Бокмурун атасы Көкөтөй канга аш бермекчи болуп, Жаш Айдарга Мааникерди мингизип, төгөрөктүн төрт бурчундагы элдердин баардыгына кабар айттырат. Балалык кылып, Манас баатыр менен акылдашпайт. Аш Ысык-Көлдүн чыгыш жагындагы Каркыра түзөнүнө берилет деп айтылат. Бетегеси белден келген жайкалган кең талаа. Бул жерде чоң жарманке да болгон. Ал жарманкеге жайдын күнү кытай жеринде жашаган калмактар да жылкы алып келип сатар эле. Жүн даярдоону байлар ошол Каркырада кенири жүргүзө турган. Жерманке 1928-жылга чейин болуп келген.

Мына, ошол Каркырада болгон чоң ашта калмактын каны Нескара, Манас баатырдын жоктугунан пайдаланып, кыйкым таап, аштын тартибин бузат.

Кишмишинди жебеймин,
Киши-миши дебеймин.

— деп, бышып аткан этти талайт, аябаган чоң чыр чыгат. Мурунтадан эле кеги бар калмактар кылбаганды кылат. Айласы кеткенде көпкөн Бокмурун Манаска кабар берет, ашка чакырат. Манас баатырдын жини да келет. Бирок, ашка келет. Чатак басылат. Калмактын кеги ичинде кетет. Кийинки чатактардын, чабуулдардын негизги себеби да ошол болуп калат.

КӨКТҮН СУУСУ

— Аз күндүк айран, сүт — көктүн суусу, көк чөп кургаары менен айран, сүт кошо соолот, саан бергиле! — десек, байлар беришпеди.

Калык. Чыгармалар жыйнагы.

Жайындагы сүттү кыргыз бекеринен табылгандай көрүп, аны «көктүн суусу» деп коёр эле. Көктүн суусун адамдардан аяган эмес, бирге жүргөн жону жука адамдар да толгон курут, эжигей кайнатып ала турган. Пейли куруган тарык байлар ошол «көктүн суусун» адамдардан аяган. Андай байларды куну кеткен деп, кыргыз жек көргөн.

Куну кеткен байларын,
Куурап калган алчадай

— деп ыр чыгарган.

КӨӨДӨНҮ ЖОК

Көөдөнбай шашпа,
Көпкөндү ташта.
Кара көз кызга,
Кашынды какпа.

Т. Байзаков. Мезгил чыйыры.

«Көөдөнү жок, ала көөдөн, көөдөнбай» — акылы жок, келесоо, кеңкелес деген маанилерде.

«Көөдөн» — фарсынын сөзү, «акмак, келесоо» деген мааниде. Кыргыз тилинде бир нече маани алган: 1. «жок, ала» деген сөздөр менен кошулуп айтылганда — «келесоо, акылы жок» деген мааниде. Ал эми жалгыз колдонгондо, тескерисинче «акыл» деген маанини билдирип турат.

Илгери боз үйдө жашаган кезде, жаш балдар тамакка тойгондо, дароо чалкасынан жата кетээр эле. Ошондо кээ бир эне: «Акылы жокту алып урдум, көөдөнү жокту көтөрүп урдум!» — деп тамаша айтчу. Мында да «көөдөн» акыл маанисинде.

2. Кыргыз тилинде «көкүрөк сөөк, көкүрөк» деген мааниде. Ошентип, фарсы тилинен кирген «көөдөн» деген сөз кыргыз тилинде бир нече чар жайыт маанилерде колдонулат.

КӨӨКӨР ҮЙЛӨТҮҮ

Кабыргасы сынган болуу керек, көөкөр үйлөтүп, табыпсынгандар анын тегерегинде болду.

А. Убукеев. Чыр дөбө.

«Көөкөр үйлөтүү» — элдин эзелтен бери сынган кабырганы түз бүтүрүү үчүн иштеген табыптык ыкмасы. Сынган кабырга ичине карата оркоюп калбас үчүн, көөкөрдү катуу үйлөткөн. Ошондо кабырганын сынган жери ордуна келсе керек. «Манас» жомогунда да: Манас кабыргасын Коңурбайга сындыра сайдырып келгенде, Каныкей алты ай Манаска көөкөр үйлөткөн экен.

КӨӨСӨР АДАМ

Көргөнүн болсо көрүп айт,
Көрө албасаң, сен Көкчө,
Көөсөрлүк сөздөн кайра кайт!
Манас.

«Көөсөр адам» — эси жок адам, акылы кем киши, маңкуш киши деген маанилерде колдонулат.

«Көөсөр» иран тилдеринде эки сөздөн түзүлгөн: «гөү» — уй, «сар» — баш. Демек, уй баш. Акылы кем адамдарды кыргыздар: «эт баш, май баш, кебек баш» деп сүрөттөйт.

КӨР АЗАБЫ

Кишендүү жанга жол арбыбайт, кишендүү жанга жол азабы-көр азабы.

Ч. Айтматов. Гүлсарат.

«Көр азабы» — ислам дининин ишениминде, өлгөн адам күнөөлүү болсо, көр кыстайт имиш. Акыр заман болгончо көр кыстоосун тартып, анан кийин суракка барат. Ошондон кийин ал адам түбөлүк тозокто кыйноо тартат экен. Мына ушундай кыялый жомоктор менен караңгы элдин башын чатыган.

Ал эми мына ушундан улам — тиричиликтеги оор, кысталаң, азаптуу турмушту да «көр азабы» менен катар койгон. Алыскы сапарга чыккан адам да жокчулуктун азабын тарткан. Илгерки турмушта жолоочу конуп ала турган

жай, иче турган тамак жолдо болгон эмес. Жолоочу адам катуу камыккан, оор жабыр тарткан. Мына ушуга байланыштуу — кыргыз элинде «жол азабы — көр азабы менен бирдей» деген түшүнүк пайда болгон. Ал сүйлөм кыскарып «Жол азабы көр азабы» деген макалга айланган.

КӨРҮНДӨ ӨКҮРГҮР

— Мен кыргызмын, мен да көрүндө өкүргөн Осмондун айдоосунда келгем, жүргүн биздин үйгө, деп кызды ээрчитип алат.

Калык. Чыгармалар жыйнагы.

«Көрүндө өкүргүр!» — кыргыз элинин өтө эле жаман, катуу каргышы. Көбүнчө мындай катуу каргыш — адамга жамандыкты көп иштеген, эмгекчил элди кансыктагып, каннап-бутаган зордукчулдарга карата айтылат.

Бул накыл кептин, катуу каргыштын теги — ислам дининдеги адам ишенгис жомокко барып такалат. Анын жөнү мындай: Ислам дининин ишендирүүсүндө өлгөн адам көргө коюлгандан кийин, эл тарап кырк кадам кетээри менен, Мүңкүр, Наңкүр аттуу эки периште көргө келип, өлүктү тиргизип алып, суракка алат имиш. Эгер ал адам кылмыштуу, кудайга күнөөкөр болсо, периштелер күрсү (чокмор) менен сабайт имиш. Таяктын ачуусу өткөн адам — катуу бакырат имиш.

Эми бул өкүрүүнүн чындык жагына келели. Кыргыздар көрүстөндү көбүнчө жолдун боюна жайлаштырышат. Өлгөн адамга көрдү кең казат. Периште отургузуп сураганда, өлүктүн төбөсү тийбесин деп, жана көр кыстоо болгондо жардамы болоор бекен деп, өлүктүн баш-аягынан артык жер калтырат. Ошентип, көрдүн ичи кичинекей бөлмө сыяктанып калат. Албетте, анда таза аба да болот. Медиктердин (дарыгерлердин) айтууна караганда, кээ бир киши өлүк сыяктуу бир нече күн уктап калган фактылар бар. Ошондой адам көмүлгөндө, кайта тирилип, көрүндө кыйкырышы да мүмкүн. Кыргыздар көрдү ачып, адамды бошотуп алуунун ордуна, молдо алып келип, көрүстөндүн жанына үй тигип, куран түшүртүп гана тим болушкан. Көрдө өлүктүн өкүргөнүн жалгыз гана мусулмандар айтат. Анткени, мусулмандардын кең казган көрүндө тирилген адам бир нече убак жашашы да мүмкүн.

КУБААРЫҢДЫН АКЫСЫ БАРБЫ

Кудай кылса кубаарыңдын акысы барбы
дегендей, каптаган он үч бүлөнүн токум-
дай алачыкка сыйбасына ылаажы барбы!

М. Элебаев. Узак жол.

«Кубаарыңдын акысы, кубаарыңдын чокусу» — кекээр-
леген, кектеген жеме.

«Кубаар» көбүнчө «жети ата, түп ата» маанисинде кол-
донулат. Кээде «кубаар-задиндин» деп да айтылат. Иши
кылып «кубаар» деген сөздүн так мааниси белгисиз. «Мон-
гол тилинде «хуваар» — «энчи, үлүш» маанисинде. Буга
караганда «кубаар» — атанын берген энчиси. «Ата» деген
сөз түшүп калып, «кубаар» — «ата» маанисин алып калы-
шы да мүмкүн. Калмак тилинде да «хув» — энчи, үлүш,
шыбага.

КУДАЙ БЕТИН САЛБАСЫН

«Кудай бетин салбасын» — эми сураба, эң эле укмуш-
туу деген мааниде. Диний көз менен караганда, кудай бе-
тин салбаганы, кудай бетин көрсөтпөгөнү — жаман жышаа-
на го! Эмне үчүн мындай тескери сүйлөм оң маани, таң
кала турган маани берип калган, чечмелейли.

Бул — «кудай анын бетин бери салбасын, кудай анын
бетин бери көрсөтпөсүн» деген сүйлөм кыскарып, «кудай
бетин салбасын, кудай бетин көрсөтпөсүн» болуп калган.
Бул дагы «кудай салбасын, кудай көрсөтпөсүн!» болуп
кыскарган да, а дегенде коркуп таң калууну билдирген
сүйлөм, улам кыскарган сайын, мааниси жумшарып, жөн
эле таң калууну билдирип калган.

КУДАЙДЫН ЖАСООЛУ

«Кудайдын жасоолу» — мусулман дининин ишенимин-
де: кыл көпүрөнү көздөй күргүштөп айдай турган периш-
телер жана адам өкүлүнөн Кожо Ахмат Яссавий болот
имиш. Мына ушул адамды молдолор «кудайдын жасоолу»
деп тараткан. Андан тышкары ал киши — күнөө менен
соопту таразалаганда, адамдан өкүл болуп, таразанын тү-
бүндө турат имиш. Бул жөнүндө:

Кошмча жыйган эшендер,
Кокуйга калат деп уктум.
Кожо Акматтын алдында,
Алдап алган аттарын,
Кайтарып берет деп уктум, — деген.
Токтогулдун ыры бар.

Кожо Акмат — 12-кылымдагы мистик акын. Суфизмдин
идеясын эл ичине тараткан адам. Анын «Хихмат» аттуу
чыгармасы кыргыз элине тараган. Молдолор дарс катары
балдарга окуткан. Тили абдан түшүнүктүү болгон. Анын
мүрзөсүнө Темирлан 1397-жылы укмуштуу кооз күмбөз
салдырган.

КУЗГУНДУН ЖАШЫ

Алда кайдан угулган,
Артык күчтүү канаты.
Куркулдаган кузгундун
Көп жашаган адаты.
Саякбай. Канаттуу куштар.

«Кузгундун жашы» — өтө эле узун өмүр, көп жашоо.
Кыргыздардын айтуунда кузгун миң жашайт имиш. Албет-
те, бул ашыра айткандык. Илимпоздордун айтууна кара-
ганда кузгун 400 жыл жашайт экен. Кыргыздар кузгун
менен салыштырган сыпат сөздөрдү көп чыгарган: кузгун-
дай абышка, кузгунча куркулдаган адам деп сыпаттаган.

КУЙКАНЫ КУРУШТУРДУ

Куйка териң курушпа,
Кулуң менен урушпа.
Чоку териң чогултпа,
Чороң менен урушпа!
Семетей.

«Куйканы куруштуруу» — кыжырды кайнатуу, ачууну
келтирүү; кыртышы эч нерсени сүйбөй туруу.

Түктүү айбандын ачуусу келгенде жон териси үрпөйө
түшөт. Адамдын ачуусу келгенде, чеке териси курушуп,
мандайы түйүлө түшөт. Муну кыргыз «кабагын түйдү»
дейт. Байыркы түрк тилинде «куйка» баштын териси. Ал-
тайлыктардын тилинде да «куйка» баштын териси. Монгол
тилинде «хуйх» баш тери жана куйкаланган тери. Кыргыз-
да да «куйка» баш тери жана отко куйкалаган тери. Кээде

кыргыздар семиз ирикти бүт бойдон куйкалаган. Ошол эти бар терини гана куйка деп атайт.

Илгери кыргыздын катаал адамдары кээ бир адамдын куйкасын (баш терисин) тилип туз сээп жазалаган.

КУЙРУК УЛАШ

«Куйрук улаш» — башкалардан калбай, калып калбай деген маанилерде колдонулат.

Накыл сөздүн төркүнү аттардын жарышына барып такалат. Кээ бир күлүк ат башкалардан чыгып, караандатпай кете турган. Кээ бири алдына чыга албаса да, артынан калбай ыкыстатып, алдыңкы аттын куйругуна жакын келээр эле. Мына ушундай абалды «куйрук улаш» деген сөз айкалышы менен атай турган болгон.

КУЙРУГУНА КАЛБЫР БАЙЛОО

Өкмөттүн оң көзү болуп, журт үчүн кызмат кылып жүргөн биздей... ак ниет адамдардын артына калбыр байлашка уста бул эл!

Т. Сыдыкбеков. III т.

«Куйрукка же артына калбыр байлоо» — дайыма чочулап жүрө турган кылып жамандоо. Ар убак тынчы кете турган сөз таратып, жамандоо.

Бул накыл кептин төркүнү — азоону жоошутууга барып такалат: азоо атты жоошутуу үчүн, ал аттын эсин оодарып, алдан тайдыруу үчүн, дайыма үркүп жүрүп, эси ооганда жоошуу үчүн куйругуна калбыр байлап, үркүтүп жиберген. Атты жоошутуунун бир ыкмасы болуу керек.

Мына ушундан улам — ак жеринен бирөөлөрдү коомго жаман көрсөтүүнү «куйрукка калбыр байлоо» деген накыл сөз менен атай турган болуп кеткен.

КУЙРУКТУ СЫРТКА САЛУУ

Алтайдан келген калмактар,
Куйругун сыртка салбайбы?
Манас.

«Куйрукту сыртка салуу» — качуу, үйүрдөн бөлүнүп бет алды жакка безип кетүү.

Кээ бир аттарды үйүрдөн кармоо кыйын болгон. Даки аттар жылкыны имерип, жылкычы укурукту алганда эле, ат үйүрдөн четтеп, качыңкырай берчү. Укурук менен качырып кармай турган болгондо, ат куйрукту соорусун көздөй булгалап, бет алды жакка безип кетээр эле. Мына ушул качууну «куйрукту сыртка салды» деп атай турган. Мына ушундан айылдан, элден качып кеткен адамдарды да жогорку сөздөр менен атап калган.

КУЛ ЖЕБЕС

— Ыя, неге какшыктайсың? Табалап турасың го?! Же кул жебестен жесем деп кулкулдап турасыңбы?

Ш. Үмөталиев. Турмуш тузагы.

«Кул жебес» — малдын абдан чүйгүн эти. Буга: казы, карта, жал, чучук сыяктуу ширин эттер кирген. Албетте, илгерки азуусун айга жаныган зулумдардын, байлардын кыңк эткис эшик кызматкерлери болгон. Аларга жогорку ширин эттер тийген эмес. Ушуга байланыштуу аларды кордоо, мыскылдоо иретинде, зулумдар тамагына да каймана ат коюп алышкан. Кулдарды, күндөрдү басынткан макалдар чыгарган. «Кулдун оозуна куймак жарашпайт», «Кул менен жеген тамак кустурбай койбойт» деген сыяктуу макалдарды чыгарып, шылдыңдашкан. Илгери бир күнгө жамбаш тартса, аны жеп көнбөгөн күн: «Катый-кутуй чайнаганга кайын (карын) жакшы эле, ункул-чуңкул мүлжүгөнгө моюн жакшы эле» — деп айтыптыр кылып, анын тилин да чулдулатып сүйлөткөн.

КУЛ ПЕНДЕ

«Кул пенде» — о кудайдын кулу адам деген мааниде (Кенири маалымат алуу үчүн «Ак уруу, эшен» деген сөздөр каралсын). Төмөндө ырдан үзүндү келтиребиз. Ушул мазмундагы ырларды айтып, дубана-дербиш, элден мал, пул жыйнаган. Өзүнчө обону болгон. Муну ырдаган дербиштер, дубаналар кандайдыр башкача кийим кийген.

Кул пендем, солкулдаарсын, тириңде,
Кул пендем солдоёрсуң өлгөндө кул пендем,
Кул пендем!

Кул пендем, жакасы жок, жени жок,
Кул пендем, эндей көйнөк киерсин, кул пендем,
кул пендем!

Кул пендем, эшиги жок, төрү жок,
Кул пендем, караңгы көргө кирээрсин, кул пендем,
кул пендем!

Кул пендем, дубана кирсин эшиктен,
Кул пендем, мээнет чыксын тешиктен, кул пендем,
кул пендем!

Кул пендем, ар бир үйдөн чыкырап,
Кул пендем, бала ыйласын бешиктен, кул пендем,
кул пендем!
кул пендем!

КУЛААЛЫ АЛБАСА ДА КОРКУТАТ

Салпандаган кулаалы,
Мунун да бар тырмагы.
Чымчык алса кокустан,
Оңго, солго жыгылат.
Кытыгысы келгенде,
Коё берип кутулат.

С. Каралаев. Канаттуу куштар.

«Кулаалы албаса да коркутат, кулаалыча коркутуу» — курулай опуза, кыйратып салбаса да коркутуу деген маанилерде коом турмушунда жыш колдонулат.

Кулаалы өтө пайдалуу куштардын катарына кирет. Анын азыгы: чычкан, жалпы кемирүүчү майда жандыктар, түрдүү кучкачтар. Андан бардык майда куштар коркот. Анын сырткы кебетеси — жырткыч куштарга абдан окшош. Кыргыз элинин илгертеден келе жаткан уламыштарында, кулаалынын таманында кытыгысы болот имиш. Алган чымчыктын тыбыраганынан таманынын кытыгысы келип, кармаган жемин коё берет имиш. Мына ушундан улам, айрым адамдарга сыпат иретинде жогорку накыл сөз пайда болгон.

КУЛАК КЕСТИ КУЛ

«Кулак кести кул» — кыцк этпеген, өз эрки өзүндө жок кул. Кулагын кесип салгандай, тике сөз айтпаган эрксиз адам.

Байыркы эрксиз заманда теги жок адамды эзүүчү таптын адамдары кул кылып жумшап алган. Андай адам кожоюнуна бир ооз да каяша айта алган эмес. Андай адамдар сатса — пулсуз, өлсө — кунсуз болгон. Андайларды аттын байгесине да сайып жиберген. «Кулда кулак жок»

деп макал чыгарган. Ооба, кулдун кулагы болсо да, кулагы жоктой болуп, унчукпоо керек.

КУЛАК КАГУУ

Ала чапан кожосу
Алдалап азан салды эми.
Кошуундардын баарысы
Чогулушуп калды эле.
Колун сууга салды эле,
Кол дааратын алды эле.
Кулак кагып баарысы,
Башында Кошой карысы.
Манас.

«Кулак кагуу» — ислам дининин намаз окуу жөрөлгөсүндө: намаз окуур алдында, тикесинен туруп, «аллоху акбар» деп (алла жогору) деп, эки колунун баш бармагын кулактын көнчөгүнө тийгизүү.

«Азан» — намазга чакыруу деген маанидеги араб сөзү. «Даарат» арабдын «тахарат» деген сөзүнөн, жуунуу, тазалануу деген мааниде.

КУЛАК ЧУУЛДОО

«Кулак чуулдоо, кулак чуркуроо, кулак чыңыруу» — эки мааниде жорулат. Бири — элдин өзүнүн ишеними боюнча, бири — дин ишеними боюнча. Элдин ишениминде: кулак чуулдаганда, бирөө ушактап аткан болот.

Дин ишениминде: кудайдын өстүргөн чоң дарагы бар имиш. Ошол дарактын бутактарындагы жалбырактар — жер жүзүндөгү тирүү адамдардын жаны имиш. Ал жалбырак куураганда, ошол жалбырактагы жан өлөт имиш. Куураган жалбырак түшүп баратканда, көктөп турган жалбырактарга тийип кеткенде, ошол өлө элек адамдын кулагы чуулдап (чыңырып) калат имиш.

КУЛАНДАЙ СОО

Ачынбай тердеп жатсаң, эртең куландан соо туруп кетесин.

Ч. Айтматов. Гүлсарат.

«Куландай соо, куландан соо» — эч оорусу жок, эч кандай илдетти жок деген мааниде.

Кулан — жапайы, жылкы сыяктуу жаныбар. Булар чөлдүү, чөптүү жерлерге көп таралган экен. Айрыкча Орто Азия талааларында илгери көп болуптур. Адамдар булардын этине, терисине кызыгып, көбүн кырып таштаган. Илимпоздордун берген маалыматтарына караганда, булар үйүр-үйүр болуп жашайт. Кыштын ырайына, чөптүн шартына карай куландар улам жер алмаштырып турат. Булардын тукумун сактап калуу үчүн куланды Арал көлүнүн Барса-Келмес деген аралында өкмөт тарабынан корголуп багылат. Илгери куландар — Иле, Балкаш, Чүйгө чейин келчү экен. Кыргыздар илгери замандан бери эле кулан менен абдан тааныш болгон түрү бар. Анткени, кыргыздын эпосторунда көп учурайт. Жоога минчү аттарын: кумда тууп, чөлдө өскөн, кулан менен бирге өскөн деп сыпаттайт. Эми, куландай соо деген сөздүн төркүнүнө келели.

Кулан: тараз бойлуу, сындуу, кулагы тик, жылкыныкынан чоңураак куйругу келте, учунда гана эшектикиндей топ кылы бар жаныбар. Куландын өңү саргыч келет. Жалы кыска, тик болот. Өзү абдан көрөгөч. Кылык-жоругу жылкы сыяктуу. Өтө күлкү. Туулган кулунду баары коргойт экен. Бирок, кулун оорулуу болсо, бардык кулан, ал кулунду энеси баштап, кууп салат экен. Ошентип, куландын үйрүндө илдеттүүсү болбосо керек. Мына ушундан улам — куландай соо, куландан соо деген накыл кеп чыккан түрү бар.

КУЛДУК УРУУ

Сизде бир жакшы кыз бар деп,
Кудалашып калсам деп,
Кулдук уруп, мал берип,
Кызым сыйка салсам деп,
Кайрылып келдим элине.
Манас.

Кулдук уруу — кыргыздын эски салтында кызга куда болуучу адамдын куда болоор алдында иштеген ырымы. Эң алды менен адамдар аркылуу же өздөрү кыздын башы бош экендигин билет. Кыз жөнүндө толук маалымат алат. Андан кийин эркек баланын атасына барып, куда адамдарды ээрчитип, кыздын атасыныкына барып, куда болуу жөнүндө макулдугун алат. Андан кийин куданын алдына акча же мал ашырып, кыздын атасына күйөөнүн атасы «кулдуктум бар» деп жүтүнөт. Мына ушуну кулдук

КУНДА КУРТ

Кунда, кунда, кунда курт!
Атып билген кунда курт,
Жайың билген кунда курт.
Курт болсон куурам,
Түбүң менен суурам!
Элден.

«Кунда курт» — кыргыздын дарымчыларынын дарымында дайыма учураган курттун аты.

«Кунда» — фарсы-тажик тилинде «Гунде» болуп айтылат. Өтө уулуу жөргөмүш, кара курт. Дарымчылар чаян, кара курт, жылан чакканды дарымдаган. Ошол дарымдын сөздөрүндө толуп жаткан түшүнүксүз сөздөр учурайт. Ошол сөздөрдүн бир тобун кыргыздар илгери, калмактардын чабуулунда, үркүп отуруп, Гиссарга барганда, Тажиктер менен бир нече жыл бирге жашаганда алган. Башкача айтканда, толгон сөздөрдү ошолордон алып өз тилине багындырган. Көбү ушул «кунда» сыяктуу билинбей калган.

КУНУ ДАРЫ

Ал — Каныбек, мындагы Айдарбек датка гана эмес, Кашкардагы Зуннахун бекке да куну дары экенин билебиз.

К. Жантөшев. II т.

«Куну дары» — канын ичүүгө даяр, өлтүрүүгө даяр деген мааниде. «Кун» иран тилдеринде «хун» болуп айтылат. «Кан» деген мааниде. Мына ушундан кыргызда «кун алуу, кун берүү, кун төлөө» деген накыл сөздөр пайда болгон. Демек, киши колдуу болуп өлгөн адамдын баасын төлөө деген мааниде. «Кан алуу, канын төлөө, канга жыгылуу» дегенде такыр башка маани берип калат. Ошондуктан фарсынын «хун» деген сөзүн колдонуп кеткен.

КУНКУЗУНУН САЛДАТЫНДАЙ

«Куңкузунун солдатындай» — тартайган, узун адамдарга карата айтылат. Бул сөз түндүк кыргыздардын оозеки тилинде учурайт. Куңкузулар — 19-кылымдын орто ченинде Түндүк-Чыгыш кытайда бүлүк түшүргөн басмачылар. 1920-жылдары да Кулжа шаарына чабуул жасаган. Мына ушундан улам түндүк кыргыздарга маалым. Узун кишиге сыпат болуп калган.

КУРАЛАЙ КӨЗ

Куралай көзүн от чачты дилге,
Ишенгин, жаным, сүйгөнүм, гүлүм!
Т. Байзаков. Кар бетине кат жаздым.

«Куралай көз» — жоодураган жакшынакай көз.
«Куралай» — кайберендин улагы. Кыргыз элинин сүйүү ырларында: «Бото көз, кой көз» сыяктуу салыштыруулар жыш. Анткени, кыргыз мал баккан, мал менен тиричилик кылган эл болгондуктан малдын көзү жылуу учураган, сүйкүмдүү көрүнгөн.

КУРАН ТҮШҮРҮҮ

Үч күндөн кийин «үчүлүгүн», жети күндөн кийин «жетилигин» өткөрдү. «Кыркын» өткөргөндө айыл дагы бир жолу катуу бүлүндү. Шаардан молдо алдырып «куран» түшүрттү.

А. Убукеев. Чыр дөбө.

«Куран түшүрүү же куран катма кылуу» — өлгөн адамга арнап Куранды бүт бойдон молдолорго окутуп чыгуу.

Өлгөн адамдын жаны тиги дүйнөдө же көрдө кыйналбасын, ыймандуу болсун деп, кыргыздар молдолорду чогултуп алып, атайы кой союп же күчтүү тамак берип, бир үйгө отургузуп, Куранды баштан аяк окутуп чыга турган. Мына ушул «Куран түшүрүү же Куран катма» деп аталган. Кээде бир эле молдо да Куран түшүргөн. Куран 30 басма табак көлөмүндө болот. Отурган молдолор бет-бет кылып бөлүп алып окушат. Ичинен окубастан, үн чыгарып, шакылдатып тез окуй турган. Албетте, Куран түшүргөн адамдар бир топ олжого баткан. «Катма» — арабдын сөзү, «бүтүрүү, аяктоо» деген мааниде.

КУРАН ОКУУ

«Куран оку, куран окутуу» — өлгөн адамдын арбагына (жанына) арнап, Курандын бир нече аятын үч чыгарып окуп, бата кылуу.

Илгерки убакта, жалаң дин окуусу окутулган мезгилде, кээ бир адам Куранды эптеп окуй ала турган. Өлүккө арнаган аяттарды үн чыгарып, кырааты (машы) менен окуш талап кылынган. Бул диний жөрөлгөнүн аягы али тыйыла элек.

КУРАНДЫН ТАПСИРИ

— Э-э молдоке, бетине куран жайып, тапсир жаттаганын менен, шаррыятты анча билбейт экенсин?!

Т. Сыдыкбеков. Зайыптар.

«Курандын тапсири» — курандын айрым аяттарын түшүндүрүү, баяндоо.

«Тапсир» арабдын «тафсир» деген сөзүнөн өзгөрүлгөн, түшүндүрүү, баяндоо деген мааниде. Ислам дининде Куранды башка тилге которууга катуу тыюу салынган. Динди кабыл алган элдер өз тилине Куранды которгон эмес. Анын айрым аяттарын гана баяндаган, маанилерин ачымыш болгон. Курандын ичинде карама-каршы жерлери көп. Ошондуктан толук бойдон бир тилге которгон эмес. Айрым аяттарын чогултуп, жыйнактап, «Тапсир» деген ат менен чыгарган. Ошону менен катар Мухаммед пайгамбардын сүйлөгөндөрүнүн ичинен айрымдарын жыйнактап, «Хадис» деген ат менен бастырып чыгарган. Илгери мындай жыйнактарды жогорку класска барып калган окуучуларга молдолор «Кырк хадис» деп окута турган. Анын арабча текстин жаттоо менен кыргызча котормосун да жаттата турган.

Куранды мусулмандан башка диндеги элдер бүт которгон. Орус тилинде Курандын эки котормосу чыкты. Бирин — Г. С. Саблуковдун котормосу. Бул котормо эки мертебе басылды. Эң акыркы басылышы 1907-жылы Казанда чыкты. Котормодо Курандын аяттарынын баардыгы номурланган. Бир бети арабча, бир бети орусча. Окууга, маанилерин ачууга өтө ыңгайлуу болгон. Эң кийинки котормо 1963-жылы Советтер Союзунда орус тилинде басылып чыкты. Аны атактуу арабист — ак. Крачковский которду.

КУРАНКАНА БОЛУУ

Үч жыл окугандан кийин куранкана болду.

А. Убукеев. Чыр дөбө.

«Куранкана болуу» — куран окууга жарап калуу, куран окуй алуу.

Илгери заманда, кыргыздар Кашкардан же Бухарадан келген алдамчы кожолордун айтканына ишенип, ошолордон окуп, ошолордон намаз үйрөндү. Алар болсо эң алды

менен кыргыздарга арап тилинде чыккан куранды окутту, фарсы тилинде намазга ниет кылууну үйрөттү. Алар ушундан кийин эл арасына молдо болуп чыга келишкен. «Куранкана» деген араб жана фарсы сөзү. «Куран» — окуу, окуй алуу деген мааниде. «Кана» фарсы-тажик тилине «хавонд» — окуучу деген мааниде. Ошентип «куранкана» — куран окуй алуу.

КУРКУЛДАЙДЫН УЯСЫНДАЙ

«Курулдайдын уясындай» — өтө жайлуу, жылуу, ыктоо деген мааниде.

Бул накыл кептин төркүнү «куркулдай» аттуу кучкачтын жасаган уясына такалат. «Курулдай» — укмуштуу чебер кучкач. Таранчыдан бир аз кичирээк. Көбүнчө куркулдай Орто-Азияда кыштайт имиш. Башы агыш, көзүнөн кулагына чейин каралжын. Көбүнчө топтошуп чогуу жүрөт. Тукумдаар убагында жуп болуп жүрөт. Тамагы — коңуз, курт, көпөлөк, жөргөмүш. Бир аз эгин да жейт. Апрельдин аягы, майдын башында тууйт. Жумурткасы 6—8ге чейин болот. Жарым айдын ичинде балапан чыгарат. Балапандарды экөө тең азыктандырат.

Курулдай уяны тири укмуштуу сонун жасайт. Уя — суунун кашатында ийилип турган бутакка жасалат. Көөкөргө окшош болот. Курулдай уяны эки жумадан ашык убакытта жасайт, ага экөөбү тең катышат. Уяны өсүмдүктөрдүн буласынан, өсүмдүктөрдүн тыбытынан жасайт. Сыртын кайыңдын, талдын жазында күбүлүп түшкөн кабырчыктары менен кооздойт. Уя — абдан бекем болот. Эгер бирөө бузуп койбосо, бир нече жыл турат. Уя суудан 5 метрге чейин жогору турушу керек. Эгер уя суунун үстүндө болбосо, анда жерден 10 метр жогору жасалат.

Карыялардын айтууна караганда, курулдай жыландан качырып, уяны суунун үстүнө жасайт имиш. Мына ошентип, курулдай кучкачтын уясы өтө жылуу, жайлуу, кооз болгондуктан, «куркулдайдын уясындай» деген накыл кеп чыгарышкан.

КУРУ АЯККА БАТА ЖҮРБӨЙТ

«Куру аякка бата жүрбөйт» — макал, курулай кургак сөздөн натыйжа чыкпайт деген мааниде.

Мусулман адам тамак ичээрде же ичип бүткөндө араб тилинен бир нече сөз айкалышын айтуу адатка айланган.

Тамак ичээрде же иш баштаарда «бисмилла!» деп айтат. Тамак ичип бүткөндө «бисмиллахи аллоху акпар!» деп алаканын жайып бетине тартат. Эми сөздөрдүн маанилерин чечмелейли. «Бисмилла!» — алланын аты менен деген мааниде. Тили келбеген кыргыз «бысмылда же бастымылда» дей салат. «Аллаху акбар!» — алда, теңир улук деген мааниде. Бул сөз айкалышы көп колдонулат. Ат чабышта күлүктөрдү кайта коё берээр жерине чейин айдап барган адам да, «Аллаху акбар, балдар жолуңар болсун!» — деп байракты жапырат. Түштүк кыргыздарда: бирөөлөрдүн үйүнө киргенде да «Аллаху акбар!» деп бетине алаканын тартат. Жогорку айтылгандар араб тилинен кирген сөздөр менен бата кылуу. «Бата» арабдын сөзү, «башталышы, киришүү» деген мааниде. Кыргыздарда «тилек айтуу» деген маанини алып калган. Араб тилисиз эле кыргыздын өзүнүн батасы болгон. Конок күткөндө колго суу куйган балдарга өзүнчө бата берген. Жүгүнгөн келинге өзүнчө ылайыктуу сөздөр менен бата берген. «Алкоо» деген сөздү «бата» шилеп салып, анын ордун басып калган. Ошентип, «куру аякка бата жүрбөйт» деген сөздүн мааниси бар. Ичинде ашы жок аякка бата кылбайт да. Ушундан улам накыл сөз пайда болгон.

КУТ ТҮШҮҮ

Ар булактын чордону бар сыңары, мекен деген алып сөздүн кут түшкөн очок сыяктуу алакандай борбору болот эмеспи.

Ч. Айтматов. Манас-Атанын ак кар-көк музу.

«Кут түшүү» — байыркы замандан бери келе жаткан элдин ишеними. Кыргыз куттун түшүшүн мындай деп түшүндүрүшөт: кут түнүчүндө чамгарактан же үзүктүн тешигинен коргошун сыяктуу балкып үйдүн ичине кирет. Жылып жүрүп отуруп, коломтого түшүп жок болот. Ошол кезде үйдүн ээси — «Кудай! Тилегимди бер! Менин тилегим паланча» деп жалынса, ошол тилеги кабыл болот имиш. Жеке кыргыз эмес, түрк элдеринин бир тобунда бул ишеним бар. Ал тургай Дивони лугати түрк сөздүгүндө да кут деген сөздү бакыт, байлык деп түшүндүргөн.

Кыргыздын азыркы түшүнүгүндө да кут — бакыт, байлык. Ушул мааниде көркөм адабияттарда көп жолугат. Жөнөкөй эле эл оозунда кут көп айтылат. Бирөө жаңы бешмант кийсе: «Бешмантын кут болсун!» дейт. Жаңы келин алса, «Келин кут болсун!» дейт. «Куттуу үйдөн куру

чыкпа!» деп, үйгө кирген адамга нан ооз тийгизет. Кийинки жылдары кут деген сөзгө фарсынын манд деген сөзү кыргыздын — луу мүчөсү кошулуп, кутмандуу деген термин жасалды. Аны азыр биз радио берүүлөрдөн күндө эртең менен угабыз. Кыргыз тилинде мындан башка да кут деген сөз бар. Ал — байыркы тилибизде «жан» деген мааниде болгон. Толук маалымат алуу үчүн «Куту качуу» деген уя каралсын.

КУТПА ТАРАП

Эки көзүн ирмебей кутпа тарапты карап кадалат.

К. Жантөшев. I т.

«Кутпа тарап» — түндүк жак.

«Кутпа» арабдын «кутыб» деген сөзүнөн, түндүк, түн жак деген мааниде. Түндүк жактагы «Алтын казык» жылдызы — «кутпа жылдызы» деп аталып келүүдө. Мындан башка да тилибизде эки мааниде «кутпа» деген сөз бар. Бул да арабдын «хутбе» деген сөзүнөн. 1. нике кыйганда айтылуучу сөздөр. 2. жума намазында ыймамдын элге сүйлөгөн үгүтү. Кыргыз тилине киргенде эки башка сөздөр: «кутыб жана хутбе» бирдей айтылып калган омоним (айтылышы бирдей, мааниси башка) сөзгө айланып кеткен.

КУТУ КАЧУУ

«Куту качуу» — жаны чыга коркуу, аябай чочуп кетүү деген мааниде колдонулат.

«Кут» деген сөздүн тегин чечмелейли. Бул сөз «куту качуу, куту учуу» деп колдонулат. «Кут» — байыркы түрк тилдеринде, ошону менен катар кыргыз тилинде да «жан, тын» деген мааниде болгон. «Тын» да «жан» деген маанини берет. «Жан» — фарсы сөзү. Азыркы якут жана алтайлыктардын тилинде «жан, бакыт» маанисинде.

КУТУЛБАС КУЯГА КАЛУУ

Кокус бирөө байкаса кутулбас куяга калабыз.

Ч. Айтматов. Гүлсарат.

«Кутулбас куяга калуу» — азаптуу, балакеттүү ишке кабылуу, арылгыс азап тартуу.

Бул накыл сөздүн ичиндеги «куя» түрк элдеринин бир тобунда «кудук» маанисинде. Татар тилинде «коё», түркмөн тилинде «гуйы». Кыргыз тилинде «куй» түрүндө да жолугат. Аны «жер-куйга кирип кеткенби?» деген сүйлөмдөн байкоого болот. «Куй, куя» деген сөз азыркы адабий тилибизде жолукпайт. Бул сөздүн ордуна «кудук» колдонулуп кеткен. «Куй, куя» макал, накыл сөздөрдө гана сакталып калган.

КУУ АЛГАН КУШТА ЭМНЕ СЫН

Бий ойлонуп-толгонду. Күнгүрөнө отуруп үн чыгарды. — «Куу алган кушта эмне сын» дегендей, азыр менде эмне сын, эмне сөз.

А. Убукеев. Чыр дөбө.

«Куу алган кушта эмне сын» — эки мааниде колдонулат: куштун эң мыктысы ак кууну да алган. Андай кушка сын коюунун кереги жок деген мааниде. Тескерисинче кээде начар кушту ак куу басып алып, мүрүсү менен ургулап, өлтүрүп же кутулуп кеткен. Мындай начар кушка эмне сын айтууга болот деген мааниде. Илгерки баатыр адамдар күүдөн кайтып, алы кетип, калжайып отуруп калган учурда аларга карата «Куу алган кушка эмне сын!» деп, аяган түрдө айтылчу экен.

Эгер табыш жөндөмөнүн — ны мүчөсүн түшүрбөй: «кууну алган кушта эмне сын» — деп айтканда, мааниси так болмок.

КУЧУНАШЫ БАР

Камчымдын сапары карып, тарамыштарым тартылайын деп баратат эле! Кучунаштарым кармап, тырышкансып жүрүүчү! — деп келатып, тигини жондон ары тартып калды.

Ш. Үмөталиев. Турмуш тузагы.

«Кучунашы бар, кучунашы кармай калуу» — жок жерден жини кармай калуу, өзүнөн өзү туталана түшүү, албууттануу деген мааниде. Ошону менен катар, ээрчигени бар, илээшкен бир нерсеси бар, анча-мынча көзү ачыктыгы бар деген мааниде да айтылат.

Кыргыздын түшүнүгүндө: кээ бир адамды ээрчиген, аны ээлеген жин сыяктуу бир нерсе болот имиш. Ошондой адамдардын көзү ачык болот, оору-сыркоону да эмдейт деп түшүнөт. Кийинчерээк бул маани кенип, «жини кармай калуу, албууттануу» деген маани алган. Академик Радловдун сөздүгүндө кучунаш деген сөз кушнач формасында берилген. Анда: «көзү ачык, керетинде билүүчү» деген мааниде айтылат. Иши кылып, кучунаш — байыркы түрк сөзү. Орто Азиядагы кээ бир элдерде илгери бакшы деген сөз да кучунаш деген сөз менен бирдей мааниде болгон экен. Кыргыздарда бакшы бир гана мааниде калган.

КУУ МҮСҮН

Далай жерибизди башка өтүктөр тебе-
леп, жерибизди куу мизин кылып жалап
жатат душман.

Ш. Садыбакасов. Кең дүйнө.

«Куу мүсүн, куу мүсүндөй» — мисирейген, мостойгон, бетинде кан-сөлү жок адамга карата айтылат. Купкуу кылып жалап койгондой нерсе сүрөттөлөт.

Байыркы кыргыз тилинде жана калмак тилинде «мөсин» деп музду айткан. Азыркы монгол тилинде «мөс» — муз. Мына ушундан «мостой», «мүсрөй» деген сөздөр бутактаган. Ошентип, «куу мүсүндөй» — муз, муз сыяктуу мисирейген нерсе. Азыркы эле тилибиздеги «мус, муз» монгол тилиндеги «мөс» дегенден кандай айырмасы бар? Экөөнүн бир экендиги байкалып турат. Ошентип, теги бир сөздөр деле улам тыбыштык айтылышы өзгөрүлүп, бири-биринен алыстай берет.

КУШ БООЛОШТУРУУ

Туяк меймандардын аттарын куш боолоштуруп коюп, мейманкананын жанына келип бир аз турду.

А. Токомбаев. III т.

«Куш боолоштуруу» — минип жүргөн аттарды буттарынан байлап, бири-бирине чиркеп отко коё берүү.

Кыргыздын аңчылары куштун бутуна кайыштан боо тагышкан. Куш боо — куштун бутундагы боо. Так ошол куштун бутундагы боодой байлап, бири-бирине чиркөө —

«куш боолоштуруу» деген сүйлөмгө айланган. Өзүнчө тушап койгон аттар секирип, алыска да кетип калган. Бири-бирине чиркештирген аттар алыска кете алган эмес. Анткени, бири туруп алган, бири оттогон, бири баскысы келсе, башкалары жылдырган эмес. Куш боолоштурулган аттар жакын арадан гана табылчу.

КУШ БОО БЕК БОЛСУН!

«Куш боо бек болсун!» — алган жарың куттуу болсун, түбөлүк өмүр сүр деген маанидеги куттуктоо.

Кыргыздар алган аялды бапестеп колго кондурган куш сыяктуу баалаган. Алган аял менен өмүрдүн акырына чейин жашоону максат кылып койгон. Куш таптап салган. Кушту качып кетпей турган кылып үндөккө көндүргөн. Сылап-сыйпап жакшы таптаган. Алган аялды ошол жакшы тапталган кушка теңеген. Ошондуктан жигит үйлөнгөндө, жакшы тилек каалап, жогорку накыл сөз менен куттуктаган. Эгер куш жаман тапталса, ал чааргы болгон, жемди да жөн жеген эмес. Ошон үчүн «Катынды башынан үйрөтүү керек, баланы жашынан үйрөтүү керек» деп макал да чыгарган. Куш колдо бир-эки түлөгөндө, мурунку түсү өзгөрүп көгүш тартып кетет. Андай куштар бир топ чааргы да болот. Эрден чыккан чатагыраак аялга жолуккан эркек «балапан куш албай, көк кушка жолугупмун» деп өкүнгөндөр да болгон. Кыскасы куш аркылуу аялды сыпаттаган.

КУШ УЙКУ

«Куш уйку» — отуруп бир аз уктап алуу; ат үстүндө өбөктөп бир аз чыrm этүү.

Куштар жыгач башында отуруп уктайт. Сөздүн теги ошого барып такалат. Жоо жакадан алып, бөрү этектеп турган кезде чечинип жатып уктоо кайда! Анын үстүнө мал менен өскөн эл эмеспи. Короо кайтарган жалгыз адам да уй минип алып короону тегеренип турчу. Унаа үстүндө жүрүп бир аз өбөктөп уктап алчу. Жылкычылар кезектешип укташа турган. Бир экөөсү ичирине турчу. Калгандары түн ортосу оогандан кийин таң аткыча кайтара турган. Мына ошону «иңир, таң» деп аташкан. Жалгыз жылкы кайтарган киши ат үстүндө куш уйку салаар эле.

КУШКЕР ТАМАК

Эненин бул сөзүндө: «үйлөнсөң боло, кушкер тамак жегин келсе» — деген купуя кеңеш, тымызын пикир билдирүү бар эле.

Ж. Мавлянов. Нан.

Кушкер тамак — таттуу тамак, мазалуу тамак.

Кушкер — фарсы-тажик сөзү. Эки сөздөн бириккен: «хуш» — жакшы, «говар» — сиңимдүү, даамдуу, мазалуу деген маанилерде. Демек, кушкер тамак — «даамдуу, сиңимдүү, мазалуу тамак». Купуя — арабдын «хуфия» деген сөзүнөн, жашырын, сырдуу, тымызын деген маанилерде. Бикир — арабдын «фикир» деген сөзүнөн, ой, санаа деген мааниде.

КҮЙӨӨ ЖОЛДОШ

«Күйөө жолдош» — илгерки убакта кайынына күйөөлөп барган жигитке жолдош болуп барган адам.

Илгери аялды алыс жерден алган. Кызга калың төлөп жүргөн кезде жигит колуктусуна бара берчү. Ал жалгыз барчу эмес. Дайыма жанына мыкты, сөзмөр, өнөрлүү жигитти ала турган. Адат боюнча күйөө унчукпай адеп сактап, сыпаа отурчу. Кыздын жеңелери ала турган толгон ырым-жырымдар болчу. Алар күйөө жолдошту туш-туштан талап, айтыш чыгарчу. Ошондо мыкты күйөө жолдош жаактууга жай бербей, өз укугун катуу коргоочу. Күйөө жолдош начар болсо, күйөө бала оор абалда кала турган. Ошентип, илгерки үйлөнүүдө күйөө жолдош чоң иш аткарган. Күйөө жолдош кызды алып кетээрдеги тойго да ээрчип бара турган.

КҮЙӨӨ КААДАСЫ

«Күйөө каадасы» — күйөө жигиттин кызды алганы келгендеги сыпаакерчилиги.

Ал мындай болгон: күйөө үйлөнгөнү келгенде, дароо бастырып келип, кайын атасынын үйүнө түшкөн эмес. Ал өз жолдошу менен айылга жакындаганда аттан түшүп, жөө басып келген. Келгенден кийин кайын ата, кайын энесине баш уруна (таазим кылып ийиле) турган. Эч убакта катуу үн чыгарып сүйлөгөн эмес. Адептүүлүктү катуу сактап, созулуп тынч отураар эле. Мына ушунун баары —

«күйөө каадасы» деп аталчу. Күйөө үйлөнгөндөн кийин да, акар-чакар болгуча кайын журтуна өөдө карап сүйлөгөн эмес. Кыргыз ар бир адептүүлүктү «жаны келген күйөөдөй» деп сыпаттай турган. Күйөөнү кайын журту абдан сыйлаган. «Күйөөнү пайгамбарым сыйлаган» деп макал чыгарган. Күйөө улгайган кезде, ал кадырлуу адамдардан болуп калса, «Күйөө карыса — жээн болот» деп эркелеткен макал чыгарган.

КҮКҮКТҮН БАЛАСЫНДАЙ...

«Күкүк, күкүк» деп жүрүп,
Күкүк бузат санаасын.
Тууп таштап карабай,
Чымчык багат баласын.

С. Каралаев. Канаттуу куштар.

«Күкүктүн баласындай багуу» — абдан жакшы багуу, аябай мыктылап асыроо. Кыргыздын түшүнүгүндө күкүк касиеттүү куш. Ошондуктан анын жумурткасын башка кучкачтар басып чыгарат жана балапан болгондо да көрүнгөн кучкачтар тамак берип чоңойтот деп сүйлөшөт. Чындыгында эле, башка кучкачтар басып чыгарганын жана асыраганын кыргыздар байкаганы да ырас. Бирок ал күкүктүн «касиеттүүлүгүнөн» эмес. Күкүк жумурткасын башка кучкачтардын уясына тууйт. Эгер уя тар болсо же тууш үчүн ыңгайсыз болсо, күкүк уяга жакын жердеги жайлуу жерге тууп, тумшугу менен тиштеп келип, кучкачтын уясына салып коёт. Уяларына күкүк жакындаганда, кучкачтар чуу көтөрүшөт экен. Аны алыс кубалап жибөрүүгө аракет кылышат. Күкүк аны жакшы билет. Ошондуктан кучкач учуп кетээр кезин кароолдоп жүрүп, ал кеткенден кийин уяга тууп таштайт. Көбүнчө бирден гана жумуртка салат. Кээ бир кучкачтар башка жумуртка экенин сезип, уясынан чыгарып салат экен. Кээ бир кучкачтар аны байкабайт экен. Күкүктүн балапаны башка кучкачтардыкынан эки күн мурун чегилип чыгат. Андан кийинки чыккан «туугандарынан» мурун өсөт. Күкүктүн балапаны «туугандары» менен кошо жашагысы келбейт. Энеси жокто аларды жонуна салып туруп, уядан чыгарып салат. Ал абдан соргок болот. «Өгөй энеси» бечара эртеден-кечке жем издеп, эси оойт. Күкүктүн мына ушундай амалын кыргыздар байкаган эмес. Анын баласын башка кучкачтар багып аткан соң эле, аны касиеттүү дешкен. Ошол касиеттүүлүгүнөн кучкачтар жем ташып берет деп ой жорушкан.

КҮЛ АЗЫК

Апатай сен дагы атаңа гүлазыкты өз колун менен даярдаш үчүн окууну таштай турасын.

Бир жыл болобу, эки жылбы, аны көрөбүз.

Ч. Айтматов. Гүлсарат.

«Күл азык же гүл азык» — берекелүү ток азык, бузулбаган, жеңил, жагымдуу азык.

Байыркы көчмөн турмушта, жоо жакадан, бөрү этектен алып турган тынчы жок заманда, кыргыз эли бир жерге туруктабастан, улам конуш оодара берген экен. Мына ошондой мезгилде азыкты да ошол турмушка ылайыктап камдачу экен. Көбүнчө семиз уйдун этин кургатып, аны майда туурап, талкан аралаштырып, жакшы идиште сактаган. Мына ошондон даамдуу тамак жасап жеген. Жылкынын этинен жасаган эмес. Анткени, ал какшып, тез бузулуп кеткен. Таруунун талканына, эгиндин талканына бал, сары май кошуп күл азык камдаган дешет карыялар. Ал эми «күл азык» деген сөздөрдү талдасак мындай болуп чыгат: «Азык» байыркы замандан бери келе жаткан кыргыз сөзү. Бул сөз фарсыларга да, арабдарга кирген түрү бар. «Күл» — майда, майда тууралган деген мааниде. Кийинки кездери — берекелүү азыктын баардыгын эле «күл азык» деп атай турган болуп калган.

КҮЛ БОТО ТОПУРАК

Күл ботонун топурак,
Кире менен алдырып.

Манас.

«Күл бото топурак» — отко чыдамдуу, көпкө чейин бузулбай, кыйрабай тура турган чопо, топурак.

«Гил!» иран тилдеринде — чопо, «буте» — очок; ылай, чопо ширеткич очок. Жалпы эле «гил буте» — отко чыдамдуу чопо, цемент. «Манас» жомогунда Манас баатырдын күмбөзү ошол отко чыдамдуу чоподон салынганы баяндалат.

КҮЛГӨ ЧАПКАН КӨТӨНДӨЙ

Эми жоргомдон биротоло көксөөм сууду.
Оңдотууну, бирөөгө көрсөтүүнү деги эле
эңсөбей калдым. Аялым да: «И-и! Күлгө
чапкансып калдыңбы, — деп кырыма чыгат.

К. Ысаков. «Кыргызстан маданияты».

«Күлгө чапкан көтөндөй» — боз ала болуп, уятка калуу; эл алдында күлкү болуп калуу. Жогорку накыл сөз бир кезде абдан узун сүйлөм болгон. А деп пайда болгондо «күлгө көмүп бышырган көтөн чучуктай» делген. Анын жөнү мындай: илгери көчмөн тиричиликте жүргөн кыргыз көбүнчө кой союп жеген. Кой союлуп жатканда, жаш балдар бөйрөк, шыйрак алабыз деп сагалап турар эле. Шыйракты куйкалап, бейбелчектерин экиге ажыратып, кайрып ичин ачып, чокко кактап жей турган. Бөйрөктү да казанга салчу эмес. Аны да экиге жарып, чокко кактап бышырчу. Келиндер болсо ичеги-карынды антарып жууп жатканда, койдун көтөн чучугун антарып, ичине май салып, күлгө (корго) бышырып, балдарга бербей, өздөрү жей турган. Албетте чийки көтөн чучукту күлгө таштаганда, түрү бузулуп калаары белгилүү да. Мына ушундан жогорку накыл сөз пайда болгон. Айтмакчы, көтөн чучукту эркек балага берчү эмес. Кокустан сураса «Кой жебе, көтөн чучук жесен, конуш чала албай каласың!» деп койчу.

КҮЛДҮР МАМАЙ МЫЛТЫК

Күлдүр мамай мылтыкты,
Күркүрөтө аттырып.

Манас.

«Күлдүр мамай мылтык» — Манас жомогундагы коркунучтуу куралдын бири. Бирок, кандай мылтык, кандай курал экендиги белгисиз. Күлдүр — кыргыз жана башка түрк элдеринин сөзү, «күркүрөгөн катуу дабыш».

«Мамай, мама» — толуп жаткан элдерге — «эне, энеке, чоң эне» маанисинде колдонулат. «Күлдүр мама» — уйгур өзүбек тилинде — «күндүн күркүрөгү, чагылган». Демек, «асмандан от чыгарып жаркылдаткан, күркүрөгөн эне». Буга караганда — «чагылгандын кудайы, ээси, энеси» — күлдүр мамай. Мына ушундан улам, «эң бир катуу үн чыгарган, катуу күркүрөгөн чоң мылтык» — күлдүр мамай аталып калышы этимал.

КУЛУ ДОДО БОЛБОГОН

Кандай неменин көзүн карайт? О-оо шордуу келин! Жылгындай кезинде күлү долонбогон.

Ш. Садыбакасов. Кең дүйнө.

«Күлү додо болбоо» — бир жерде, бир жайда турактап жашабоо. Эмне үчүн адамдын бир жерде байыр алып турбаганы «күл» менен байланыштуу? Анын жөнү мындай: кыргыздар илгери көчмөн кезинде кышкысын кыштоодо малын асыраган. Кыштай бир жерде тургандыктан, оттун күлүн бир жерге төгө турган. Кыштай жаккан отундун күлү додо болуп үйүлүп калчу. Ал эми дайыма бир жерде турбаган, бир конушту мекен кылбаган адамдын отунун күлү ар жерде кала берген, үйүлүп додо да болгон эмес. Демек, күлдүн бир жерде үйүлүп турушу — адамдын бир жерде туруктуу жашаганынын сыпаты болуп калган.

КУМ-ЖАН КЫЛУУ

Көрүнгөндү талкалап,
Күм-жам кылган эр Кошой.
Манас.

«Күм-жан кылуу» — талкалоо, кыйратуу, жер менен жексен кылуу деген маанилерде. Кээде «гүлжам» болуп, тыбыштары өзгөрүлүп да айтыла берет.

«Гүм» — фарсы-тажик тилдеринде «житүү, жоголуу». «Жан» — фарсы-тажик тилдеринде «рух, үрөй, тын» деген мааниде. «Тын» байыркы кыргыз тили «жан» деген мааниде болгон. Ал эскирип, анын ордун арабдын, фарсынын «жан, рух, арбак» деген сөздөрү ээлеп калган.

КҮН КАЙСЫ ЖАКТАН...

«Күн кайсы жактан чыгаар экен?!» — таң калуунун эң жогорку көрүнүшү.

Ааламдын чырагы дайыма чыгыштан чыгат да, батышта батат. Ал өзүнүн жолунан бир көз ирмек да жылбайт, дайыма бир калыпта жылат. Эгер ал башка жактан чыкса, өзүбүзгө тааныш ааламга бүлүк түшөөрүн адам баласы билет. Күндүн башка жактан чыгышы өтө эле таң калаарлык көрүнүш болмок, адаттан тышкары иш болмок. Күн-

дөлүк тиричиликте адамдардын мамилелери ар түрдүү. Эгер зыкым адамдар кокусунан эле кой союп, тегеректеги адамдарды чакырып калса, уккандар: «Капырай! Күн кайдан чыгаар экен?!» деп таң калат. Демек, таң калуунун жогорку көрүнүшү. Ал гана эмес жалкоо бала «Эне, мен бүгүн тоодон отун алып келейин» десе, энеси: «Капырай, күн кайдан чыгаар экен?!» деп коёт. Ушуну менен катар эле адамдарды коркутуу иретинде да «Күндү башка жактан чыгарып коёюнбу?» — деп опузалашат.

КҮНГӨ ЭР ЖОКПУ...

«Күнгө эр жокпу, күрөккө тезек жокпу». Тил алган «Каракул» болсо, ээрчигенин ээрчитип, бир жакка — көчөйүн деп да отурам.

А. Убукеев. Чыр дөбө.

«Күнгө эр жокпу, күрөккө бок жокпу» — кадырлуу, барктуу неме беле, кайда болбосун бирөөгө көз каранды болуп өтмөй да деген маанилерде колдонулат.

Адилетсиз коом турмушу адамды кандай кордобойт. Эриксиз күң болгон соң, ага адам эле болсо эр боло берет да. Тегеле «күң» деген сөздүн мааниси да кытай жана иран тилдеринде: 1. дудук, 2. унчукпаган адам. «Күң» бечарага коюлбаган ат, мыскылдабаган сөз жок. «Күнгө күлө карасаң, көйнөгүнө жамоо сурайт» деп да макал чыгарган. Тиричилик ыңгайына карата «күрөк» менен «күндүн» айырмасы жок катары сүрөттөлгөн.

КҮПҮРЧҮ СӨЗ

Бой тартып калган кыздар эркек аттуудан алыс жүрбөсө, бүтпөй турган күпүрчү сөздөрдөн кутулушу кыйын болуп калат.

А. Убукеев. Ак була.

«Күпүрчү сөз, күпүр сөз» — ушактаган сөздөр, жаман аттуу кыла турган ыпылас сөздөр.

«Күпүр» — арабдын «көфр» деген сөзүнөн. Негизги мааниси кудайга шек келтирүү; өтмө мааниси — жаманатты кылуу, ушактоо, жамандаган сөздөр таратуу. Кыргыздарга ушул кийинки мааниси кирген, аз колдонулат.

КҮЧ КҮЙӨӨ

— Эмне болмок эле, жыйналыш болду. Силерди күч күйөөдөй колтоктотпой иштешсин деди.

Т. Касымбеков. Жетилген курак.

«Күч күйөө» — кайын атасынын үйүндө жүргөн күйөө. Мындай күйөө эки түрдүү болушу мүмкүн. Бирин — жарды, өзүнчө оокат кыла албаган, кайын атасына иштеп берип, ошонун жумушун кылып жан баккан күйөө. Бирин — эрке, атасынын колунда малы бар же атасы эл бийлеген, бирок, күйөө эмнегедир бир себеп менен кайын атасынын үйүндө жүргөн эрке күйөө. Ошондуктан бул накыл кептин мааниси да эки анжы.

«Күч күйөө» өзбектерде да болот. Алар эки түрдүү айтышат: Күч күйөө же ич күйөө. Накыл кептин тутумундагы «күч» деген сөздүн өзү да эки мааниде: 1. малай, күчүнөн пайдалануу. Мисалы, малдын күчү, кишинин күчү сыяктуу. 2. зордук, күч көрсөтүү, күч айтуу сыяктуу.

КЫДЫР АЛЕЙСАЛАМГА ЖОЛУГУУ

Балким дагы бир жолу көрүштөн Кыдыр алейсаламдын өзү менен учурашып калармын...

Ч. Айтматов. Гүлсарат.

«Кыдыр колдосун, кыдыр даарысын, жолдошун кыдыр болсун, жети кишинин бири кыдыр» — деген накыл кептердин бардыгы да кыргыз элинин жакшы тилек үчүн айткан сөздөрү.

Бул накыл кептердин бардыгы ислам дининде айтылуучу Хызыр пайгамбар менен байланыштуу. Ислам дининин ишениминде адамдарды колдой турган, тиричиликте жардам бере турган эки пайгамбар бар имиш. Анын бири — Хызыр, бири — Илияс. Кургак жерде балакетке учураган адамга — Кыдыр (Хызыр) жардам берер имиш. Сууда балага учурагандарга — Илияс жардам берет имиш. Дин жомогунда Кыдыр адамга өмүрүндө үч жолу кезигет экен. Бирок, адам аны тааныбай калат дейт. Ал Кыдырдын оң колунун баш бармагынын сөөгү болбойт имиш. Өмүрүндө Кыдыр адамга жолугуп калса, аны ал киши тааныса, бардык мүдөөсү орундалат имиш. Мына ушул диний жомокко байланыштуу кыргыздын эпосторунда, оозеки сөздөрүндө

дайыма Кыдырдын аты жыш учурайт. Бирок мунун диндик мааниси жоюлуп, тек гана жакшы тилек катары колдонулуп калган. Орус тилиндеги — спаси бог! — спасибо! — болуп калган сыяктуу. Эми «Кыдыр» деген сөздү жандап жүргөн «алей салам» деген эмне? Ошого жооп айталы: «алейхи» — ошого, ошол кишиге деген мааниде, «салам» — тынчтык, бейкуттук болсун деген мааниде. Жалпы эле «алей салам» деген сөздөр пайгамбарлардын аттарына кошулуп айтыла берет.

КЫЗ ЖАМАНЫ — КЫРОО

Ракыя барына кайыл, бейжай эжеден кутулганына сүйүндү. Кыз жаманы кыроо деп, ал эже ошо бойдон кыроодой жоголгон.

Ш. Садыбакасов. Кең дүйнө.

«Кыз жаманы — кыроо» — кыз бала түбөлүк атасынын төрүндө болбойт, бир күнү бирөө менен баш кошот да, бөлөк элге, бөлөк жерге кетет, кыроодой бат эле эрип кетет деген мааниде.

Макалдын экинчи бөлүгү — «Уул жаманы кутулбас балаа». Элдин таамай айткан, түйүп таштаган акыл кеби. Жаман уулдан ата-энеси кутулбайт, ал бир жабышкан балаа экени да ырас.

КЫЗ КААДАСЫ

— Тийбе! — деди энеси келинин какмалап, — кыз каадасын бузба! Ыйлабаганда, каткырып кетмек беле?!

К. Каимов. Аялдын самаганы.

«Кыз каадасын кылуу» — кыздын ата-энесинин үйүнөн кетеринде, кайына узатып атканда, анын кеткиси келбей, бакырып ыйлаганы.

Албетте, кыздын элинен, жеринен, ата-энесинен, ага-тууганынан ажырап, жат жерге, башка элге кетиши оор болгон. Сөзсүз ыйлап, өкүрүп-бакырып, аттанбай чатак салмайы көп болчу. Кыздын бул адатын эл — анын анчейин гана кыздын каадасы (адаты) деп жоруп койгон.

«Кыз каадасы» — жалгыз гана ый эмес. Аны кайнына алып кетерде иштелген ырым-жырымдардын бардыгы кирген. Ошондуктан, «Кыз калыңсыз болсо да, каадасыз бол-

бойт» деген накыл сөз, ошол ырым-жырымдарды ичине алат. Буга «төшөк салар, жар көрүштүрөр, жеңкетай алар» сыяктуу толгон ырымдар кирет.

«Каада» арабдын «кайда» деген сөзүнөн өзгөргөн. Тили-бизде бир нече мааниге ээ болуп калган. Анын синоними — өнөкөт. Бирок, «тегеле каадалуу кишиче; ал каадасынча эрте турат» деген сүйлөмдү өнөкөт деген сөз менен берүү мүмкүн эмес. «Адат» да арабдын сөзү. Ошентип: каада, адат, өнөкөт синоним сөздөр.

КЫЗ КУУМАЙ

Кыргыз элинин кудалык салтында кыз куумай байыркы замандан бери келе жаткан ырымы. Илгери кыргыздар куданы алыс жерден күткөн. Балдары жаш кезинде эле куда болуп алышкан. Акырындап белгиленген калыңды төлөй берген. Кыз бала бойго жеткен кезде, мал алып келип күйөөлөгөн. Ошондой учурдун биринде, кыз куумай салтын өтөгөн. Ал мындай болгон:

Эн түзөң жерге эл чогулган. Күйөөнү өз айлынан келген жигит мыкты атка мингизген. Кызга кыздын айлы мыкты ат мингизген. Кызды жеңеси коштоп чыгат. Жигитти — жолдошу коштоп чыгат. Кубалап барып токтой турган чекти белгилейт. Эң алды менен жигиттин жолдошу коштоп алып, элдин четине барып турат. Андан кийин кыздын жеңеси кызды коштоп, жигит менен кыздын аралыгы — көчөнүн өйүз-бүйүзүндөй жерге барып, кызды коё берет. Даяр турган жигит кызды кууп жөнөйт. Эгер жигит кызга жетсе, камчысы менен кыздын атынын соорусуна акырын чаап коёт да токтоп калат. Жетпей калса, белгиленген чекке жеткенде токтошот. Азыр спорт ойнунун эң бир кызык түрүнө айланды. Көбүнчө ипподромдо оюн картары өткөрүлөт.

КЫЗДЫН СЫРЫ ТӨРКҮНГӨ МААЛЫМ

«Кыздын сыры төркүнгө маалым» — макал, башынан эле жүрүм-туруму элге белгилүү, мурунтан эле ким экендиги, эмне экендиги белгилүү деген маанилерде колдонулуп келген накыл кеп.

Кызды узатуу жалгыз гана ата-энеси эмес, бүткүл уруу үчүн да чоң окуя болгон. Ошон үчүн кызды узатарда аны менен бардыгы коштошкон. Айрыкча кыздын жеңелери, энелери коштошуу ырларын айтышкан. Чоң той берилген. «Келинди келгенде көр!» деп, эл анын келишин чоң даңаза

кылган. Илгери бирөө кыз узатып атканда, эне, жеңелери коштошуп ыйлап атса, анда атасы ары бери басып жүрүп: «Силер ушу кызды кетет» деп ыйлап атсаңар, мен эртең кайта келеби» деп ыйлап жүрөм деген имиш. Мына ушуга байланыштуу жогорку накыл кеп чыккан түрү бар.

КЫЗЫЛ БАШ КАЛКЫ

Жети өзөндү жердеген,
Аз Жедигер журт элек,
Өзүнчө душман жеңбеген,
Каттап адам жүрбөгөн,
Канкордон коркуп биздерге
Тиги Кызыл баш калкы тийбеген.
Семетей.

«Кызыл баш» — фарсылар. Булар дин тармактарына карата кызыл баш деп аталган. Алар башкалардан бөлүнүп туруу үчүн баштарына кызыл топу же кызыл селде оронгон имиш. Кызыл баштарды башка мазхабдагы (секта) мусулмандар чыныгы мусулман эмес деп, шектене караган. Манаста бул термин менен ирандыктарды атап отурат.

Жедигер — кыргыздын бир чоң уруусунун аты. Түбү фарсынын сөзү, эстелик, белек деген мааниде. 16-кылымда тажик тилинде түзүлгөн Мажму ат — таварих (тарыхдын жыйнагы) деген чыгармада: Тагай баатыр сейид Мир Жалилди чакыртып келип, куран түшүртүп, балдарына атап батасын алат. Ошол чыгармада кыргыздын уруулары жазган. Тагай баатырдын алты уулу болгон дейт. Алар: Койлон, Кылжыр, Богорстон, Кара Чоро, Саяк, Дөөлөс. Койлондон — Жедигер, Богорстондон — Солто, Кылжырдан — Бугу тараган дейт. Кыргыздын оозеки санжырасында да ушул тариздүү айтылат. Ошентип, кыргыздар 16-кылымда мусулман болгон. Ошонун натыйжасында кыргыздын тилине араб, фарсы сөздөрү кирген. Кыргыздын аттары да фарсы, араб сөздөрү менен аталган. Жогорку аталган Жедигер — ошондогу кыргыздын аты.

КЫЗЫЛ ЖАБАР БОЛУУ

Чогуу кызыл жабар болуу деген көөмөйдө, анын оюна койбой кездемени бөлүшүп алдык

С. Өмүрбаев. Телегей.

«Кызыл жабар болуу» — кийинип калуу, кездеме алып, кийим тигип эттин кызарып жүргөн жерин жаап калуу.

«Кызыл жабар болуу» деген накыл сөз илгери, кыргыздар жалаң мал багуу менен оокат өткөргөн мезгилде пайда болгон. Кыргыздар анда койдун терисинен сырт кийим тигип кийген. Жүнүнөн таар соккон. Ич кийим, жууркан-төшөктү кездемеден жасаган. Шаар алыс болгон учурларда ич кийимден жүдөгөн. Соодагерлер кездеме алып келип малга өткөргөндө, эти кызандап көрүнүп жүргөн адамдар койго кездеме алып, кийинип калган. Мына ушуну «кызыл жабар болуу» деп каймана түрдө айтышкан.

КЫЗЫЛ ЖУМУРТКА МАЙРАМЫ

Бир жолку кызыл тукум майрамда Ефремов мени чиркөөгө ээрчитип барды.

Ч. Айтматов. Гүлсарат.

«Кызыл жумуртка майрамы» — христиан дининдеги элдер жазында өткөрө турган майрам. Мусулмандардын орозосу сыяктуу. Эттүү тамак жебейт. Быштактан тамак жасайт. Жумуртканы кызартып боёп коёт. Орусча аты «пасха». Ошол майрамда кыргыздар орус досторунун үйүнөн кызарткан жумуртка жеген. Кээ бир орустар базарга алпарып сата турган. Мына ушундан улам кыргыздар — «Кызыл жумуртка майрамы» деп атап алган.

КЫЗЫЛ КОЗУГА ӨТКӨРҮҮ

Мантеги жүз коюн Анжиянга бүт айдап барып, жалаң акчага сатат. Кайта келип акчасын кызыл козуга өткөрөт да, бир жыл ичинде жүз коюн миңге жакын койго айландырат.

А. Убукеев. Чыр дөбө.

«Кызыл козуга өткөрүү» — соодагер, сүткор адамдар өздөрүнүн кездемелерин, чайларын кыргыз арасына көбүнчө «кызыл козуга» алмаштыруу деген сөз. Соодагерлер күзүндө, кышка жуук кездемелерин, чайларын артынып алып, кыргыз арасына келип, тааныш адамдардыкына түшүп, соода иштерин жүргүзө турган. Албетте, кыргыздын койлуу адамдарында акча кемчил боло турган. Кездемени, чайды көбүнчө жазында туула турган козуга алар эле. Ошентип, «Айылга келген бөз арзан, өзгө келген сөз ар-

зан» деп, кездеме, чайга марып, балдары кызыл жабар болуп калчу. Бирок, алгандын бергени бар да! Мал көккө тойгон кезде, эл жайлоого чыгарда, соодагер келип, агайындарына конуп, «кызыл козуларын» жыйнаган. Албетте, «кызыл козуга» жүн чыгып, абдан торолуп калган болот. Амалдуу соодагерлер бир короо мал айдап кеткен.

КЫЗЫЛ ӨГҮЗ, КӨК СОКО

Көбөйүп жаңылыктар албан-албан,
Көк соко, кызыл өгүз чыгып калган.

К. Артыкбаев. Жолдор жана тагдырлар.

«Кызыл өгүз, көк соко» — кыргыз кедейлеринин накыл кеби болуп калды. Анын жөнү мындай: Совет өкмөтү кулактар менен байлар ээлеген жерлерди дыйкандарга берип, дыйканчылык кылдырып, турмушун оңдоду. Мына ушул чаралардын бардыгы кыргыз элинин эсинде калды, «кызыл өгүз, көк соко» деген накыл сөз чыгарышты. Художниктер сүрөт тартты. Ал сүрөт журналдарга да басылып чыкты. Жогорку накыл кептин теги ушундай!

КЫЗЫЛ УУК КЫЛУУ

Кыргын салып бир баштап,
Кызыл уук кылар үйүңдү.

Калык. Чыгармалар жыйнагы.

«Кызыл уук кылуу, кызыл кереге кылуу», — чаап, талап алуу; бүлүк түшүрүп, үйүнүн тутуусун сыйрып, малын талап, кыздарын олжолоп кетүү.

Илгери уруу менен уруу, кан менен кан, баатыр менен баатыр таш бакадай кагышкан жоокерчилик заманда, бир эл бир элди чаап алган, барымта күчөгөн, эмгекчил элдин тынчы кеткен. Жоо чаап алганда, боз үйдүн уук-керегеси жайдакталган. Кыргыздар боз үйдүн жыгачын жошо менен сырдаган. Ошондуктан, тутуусун сыйырганда уук-керегелер кыпкызыл болуп көрүнө турган. Кызартып көрүнгөн кызыл уук-кереге — талануунун, чабылуунун символу болуп калган да, «кызыл уук кылуу» деген накыл кеп пайда болгон.

КЫЗЫЛ ЧОК

— Узанып жаткан экенсиң — зергер!..
Кана, камын! Биз менен бирге кетесиң!
Чаар атчан кызыл чок буйра сүйлөп ко-
роонун чок ортосунда.

С. Өмүрбаев. Бороондуу күндөр.

«Кызыл чок» — падыша заманындагы приставдын жа-
соолу. Кыргыздар кийинчерээк болуштун жасоолун да
«кызыл чок» деп атап кетишкен. «Кызыл чок» деп аталы-
шынын себеби мындай: Приставдын же үйөздүн жасоолу
кыргыздардан коюлган. Алардын кара көрпө тебетейи бо-
лор эле. Тебетейдин тышы кызыл баркыттан тышталчу.
Алыстан келе жатканда эле тебетейинен тааныла турган.
Аларга толук эрк берилгендиктен, көбүнчө катаал адам-
дардан болор эле. Жолунда учураган адамдардын жакшы
аттарын зордук кылып минип кетчү. Ошондуктан аларга
акча берип, атын куткарып ала турган.

Эмне себептен «кызыл тебетей» деп аталбастан, «кызыл
чок» аталды? Анткени илгери «кызыл тебетей» деп, бир
үйдүн эркесин атаган. Ошондон улам — бир элге (улутка)
жеке бийлик кылган адамды «кызыл тебетей» деп атап
кеткен. Мына ушуну чаташтырбас үчүн жасоолду «кызыл
чок» деп атаган. «Чок» — тебетейдин чачысы.

«Пристав» орустун сөзү, падыша заманындагы поли-
циянын башчысы. «Жасоол» — байыркы түрк-монгол сөзү,
фарсы тилине жана Орто Азияда жашаган элдерде кеңири
колдонулган. Бир нече мааниге өткөн. Тажик, өзбек ти-
линде: 1. Мансабы жогору адамдарды кароолдоп жүрүүчү
атчан жоокер, 2. түнкү күзөтчү, кайтаруучу; 3. кызматчы,
малай. Кыргыз тилинде — бир гана жогорку айтылган маа-
ниде калган.

КЫЛБАТ ЖЕР

Сени душман көзүнөн калкалоо керекпи?
Керек! Ан үчүн мен мындай кылбаты-
раак жерге барышым зарылбы? Зарыл!

К. Жантөшев. II т.

Кылбат — арабдын сөзү, «хилват» түрүндө айтылат.
Бир топ мааниде. Кыргыз тилинде — «ээн жер, ээн жай,
киши көрбөгөн» деген мааниде. Түштүк кыргыздардын лек-
сикасында жолугат.

КЫНЫНА КИРҮҮ

Демейде үйдүн ичин үч көтөргөн тентек-
ти Дербиштин опузасы кынына киргизди.
С. Өмүрбаев. Бороондуу күндөр.

«Кынына кирди» — коркуп калуу, унчуккус болуу маа-
нисинде. Бул сөздүн төркүнү баатырлардын асынып жүр-
гөн кылычына барып такалат. Баатыр баатыр менен кез-
дешкенде, белиндеги кылычына дам урган, ошону менен
коркуткан. Эгер кылычына дам урган баатыр кылычын
кынынан сууруп келе жатып, кайта кынына салса, анын
корккону болуп саналган. Мына ушундан улам, «кынына
кирди, кынына киргизди» деген накыл сөз пайда болгон.
Азыркы заманда мунун түпкү мааниси унутулуп, өтмө маа-
ниде гана колдонулуп калган.

КЫР КӨРСӨТҮҮ

Кыр көрсөтүү, тизгин бербеген кыргыз-
дарды тукум курут кылып, күлүн көккө
сапырып кетели деп келген.

Ч. Айтматов. Гүлсарат.

«Кыр көрсөтүү», «Кырына чыгуу» — басмырлай берүү;
шилилей берүү; ооз ачырбай шылдындай берүү.

Накыл сөздүн төркүнү кыргыздын байыркы жоокерчи-
лик замандагы урушуу ыкмасына барып такалат. Кыргыз-
дар эзелден бери көбүнчө тоолуу жерде жашаган. Дайыма
тоонун кырларында кароол караган. Тоонун таманындагы
жол менен өтүп бараткан душманга таш кулатып, жолун
бөгөп, өз айлын көздөй өткөрбөй койгон. Урушканда кө-
бүнчө кырды ээлөөгө аракет кылган. Тоонун кырындагы
жоокерлер тоонун этегиндеги жоокерлерди кырып салган.
«Тоонун кырына чыгып алуу» деген сүйлөм кыскарып,
«кырына чыгуу» болуп калган. «Биз дагы тиги кырды ээлер-
биз» деген сүйлөм кыскарып, «кырды көрсөтүү, кыр көр-
сөтүү» болуп калган. Кийинки сүйлөмдүн мааниси кеңип,
1924-жылдары «демонстрация» деген сөздүн ордуна да
колдонулуп жүргөн.

КЫРААТЫ МЕНЕН ОКУУ

«Куранды узак окуса өлгөнгө зор сооп болот» деп, жарым саатка жакын созуп кырааты менен куран окуучу Түнкатар азыр жарты минутага да жеткирбей, «Аламтаракей» сүрөсүнүн башын кайрып бата кыла салды.

К. Жантөшев. II т.

«Кырааты менен окуу» — созуп, машина келтирип, обондотуп куран окуу.

«Кыраат» — окуу, созуп окуу деген мааниде. «Куран» — окулуучу деген мааниде. Мусулмандардын «ыйык» китеби. «Аламтаракей» — «алам таракейфа» деген сөздөн кыскарган. Курандын 105-сүрөсүнүн биринчи сөзү. «Сүрө» — башы, главасы деген мааниде.

КЫРГЫЗ КЫЙНАГАНЫНА...

«Кыргыз кыйнаганына төө кайтартат» — макал, азабын колуна берет, кыйноо тарттырат, көрбөгөнүн көрсөтөт деген маанилерде айтылат.

Төрт түлүк малдын ичинде төө кыргызда аз болгон. Аны көчмөн кыргыздар көбүнчө жүк артуу үчүн пайдаланган. Кийинчерээк көчкө сөөлөт берүү үчүн да аны асыраган. Төө — чөлдүн жаныбары. Жеген чөбү — башка жаныбарлар карап койбой турган коко, тикенек, жантак сыяктуулар. Калың шиберлүү, тоолуу жерде төө өнүгө алган эмес. Төө жайылганда коко издеп бир биринен алыстап, бириндеп жайылат. Төө кайтаруу азап. Аны айдасаң чогуу баспайт. Төрт төө болсо, төрт жака басат. Манас баатыр өлгөндө кан талоон калып талап алган, жалгыз баласын Каникей ала качып төркүнүнө кеткен. Карыя Бакайды кыйноо тарттырып, Абыке менен Көбөш төө кайтарып койгон. Жогорку макалды кыргыздар өзгөртүп, «Калмак кыйнаганына төө кайтартат» деп жамандыкты башка элге жамап койгон түрү бар.

КЫРК ЧИЛТЕН КОЛДОГОН

Колдогону кырк чилтен,
Колтугунан алыптыр.
Семетей.

«Кырк чилтен колдоо» — көзгө көрүнбөгөн бир кереметтүү пирлер колдоо. Бул илгерки замандан бери эле эл

оозунда айтылып келе жаткан ишеним. Айрыкча сыйкырдуу жомоктордо көп колдонулат.

«Чилтен» — фарсы-тажик сөзү, эки бөлүктөн турат: «чил», «чехил» — кырк деген мааниде, «тене» — тулку, дене деген мааниде. Ошентип, «чилтен» — кырк дене деген мааниде. Бул эки сөзгө кошумча болуп, кыргыздын «кырк» деген сөзү да кабатталып калган. Эпостордо кырк чилтен болуп гана айтылбастан, «кайып эрен кырк чилтен» болуп да айтылат. Кайып — арабдын «гаиб» деген сөзүнөн, көрүнбөгөн деген мааниде, эрен — байыркы түрк сөзү, эр, эркек, баатыр деген мааниде.

Мына ошентип, кайып эрен кырк чилтен адамдарга көрүнбөгөн, бирок, кысылган жерде адамдарга, айрыкча баатырларга жардам берүүчү бир сыйкырдуу нерселер, пирлер катары колдонулуп кеткен.

«Кайып эрен, кайберен» деп, тоода жашаган, жапайы жаныбарларды: бугу, марал, эчки, теке, элик, кулжаларды да атайт. Буларды багып жүргөн жогорку «чилтен» деп түшүнүп, ошолордун аты менен атап калган болушу этимал. Бул жаныбарларды ошол «кайып эрен» кайтарат, ээси ошолор деп энчилеп коюшу да ажап эмес.

КЫРК ЧОРО

Кыркың кырк жерден келген чоросуң,
Атсыз келген чорого,
Аркар моюң, жез билек,
Ат жакшысын мингиздим.
Манас.

«Кырк чоро» — 1. чыгыш хандарынын айланасында кызмат кылуучу жан-жөкөрлөр. 2. хандын ишеничтүү жоокерлери, хандын сарай сакчылары. Андай кызматка жогорку катмардын балдары гана коюлган. 3. «Манас» жомогунда Манас баатырдын эң жакын жолдоштору. Чоро — «чухро» деген фарсы сөзүнөн. Чыгыш хандарында жеке гана кырк чоро болбостон көп чоро деген да болгон. 17-кылымдагы өзбек хандарынын тарыхында да кеңири учурайт.

КЫСАС КЫЯМАТКА КЕТПЕЙТ

Киши эмес киши сөз эмес сөздү сүйлөйт экен! Биз Төрөштүн кунун кыямат калтырбай кысасын алабыз.

Ш. Уметалиев. Турмуш тузагы.

«Кысас кыяматка кетпейт» — өч тиги дүнүйөгө кетпейт, өч бул дүнүйөдө алынышы керек деген мааниде.

Бул макал — ислам дини аркылуу кыргыз элине кирген. Ислам дининин жобосунда (шарыятында): эгер бирөө бир адамды өлтүрүп койсо, кайта так ошондой жан берүү аркылуу жаза тартыш керек, адам өлтүргөн өч — тиги дүнүйөгө калтырылбоо керек деген. «Кысас» — арабдын сөзү, өч, «өтөлгө» деген мааниде.

«Кыямат» арабдын сөзү, «тикесинен туруу, ордуна туруу» деген мааниде. Мына ушундан улам бул сөз «тиги дүнүйө» деген мааниге өткөн. Ал тургай чоң бүлүнчүлүктү дал ушул сөз менен атай турган болуп кеткен.

КЫЯМАТ КАЙЫМ БОЛУУ

Кырчын элем кыйбагын,
Курдаш элем сыйлагын,
Кыямат кайым болгуча,
Кызматыңдан тынбайын.

Элдик поэмалар.

«Кыямат кайым болуу» — бул дүнүйө бүтүү, замандын акыры болуу деген маанидеги диний түшүнүк.

Ислам дининин түшүнүгүндө: бул дүнүйө бүтөт имиш. Ошондо өлгөн адамдардын баардыгы тирилип, чоң суракка барат. «Кыямат» — тирилүү, суракка туруу; «кайым» — тик, какайып туруу. Экөө тең эле арабдын сөзү. «Кыямат кайым» жалгыз гана диний түшүнүктө эмес. «Кыямат» — оор күн, бүлүкчүлүк маанисинде да колдонулат. «Кыямат кетүү» — өлүү, бул дүнүйөдөн кетүү — деген сөз. «Кыяматтын кыл көпүрөсү» — ошол күнөөкөрлөр өтө турган көпүрө.

ЛАББАЙ ТАКСЫР!

— Ляппай бегим! — деп Сатар атын камчылана келип жанына тура калганда:

— Тиги жигиттерге айт, союшка жарай турган жыйырма чакты бодо жыйнашсын.

К. Жантөшев. I т.

«Лаббай таксыр, ляппай бегим!» — Ыя угуп атам, мен даярмын төрөм! деген сөздөр. «Лаббай» — арабдын сөзү, ыя! деген мааниде. «Таксыр» — араб сөзү, улуу даражалуу, төрөм! деген мааниде. Жогорку сөздөрдүн бардыгы да илгери хандарга, бектерге карата даражасы төмөн адамдардын кайрылуусу болгон.

«Лаббай» — кыргыздын тилине киргенде — алапай бо-

луп калган. Анткени, кыргыз тилинин тыбыштык законунда «Л» тыбышы оозеки тилде сөздүн башына келген эмес, ошондуктан «А» тыбышы кошумчаланып, алапай түрүнө өткөн. Сөздүн мааниси да өзгөргөн. «Ыя!» деген маанинин ордуна «шашып калуу, айла кетүү» деген маани орун баскан. «Алапайымды таппай калдым, алапайым кетти» деген сүйлөмдөрдөн даана байкоого болот.

ЛАЙЛИ МЕНЕН МАЖНУНДАЙ

«Лайли менен Мажнун» — бирин бири сүйүп калган эки жаш жөнүндөгү жомок. Бул жомок арабстанда 7-кылымда пайда болгон. Лайли кызды сүйбөгөн адамга берет. Мажнун талаага тентип кетет, жапайы жаныбарлардын арасында жашайт. Өз аты Каис. Сүйүү отуна чыдабай жинди чалыш болуп калгандыктан, Мажнун (жинди) деген атка конгон. Эки ашык кайгы оорусуна чыдабай, бир-бирин сагынып жүрүп өлүшөт. 12-кылымдагы азербайжан акыны Низами муну поэма кылып таратат. 15-кылымда өзбектин улуу акыны Алишер Навои да поэма кылып кайра жазат. Ошентип, мусулман өлкөсүнө кеңири тараган. 1922-жылы казактын атактуу акыны Шах Карим араб тилинен казак тилине көркөм поэма кылып, «Шолпан» журналына жарыялаган. Лайли, Мажнун кыргыз элине да белгилүү болгон.

ЛАМ ДЕБЕСТЕН

Кийин экөөнүн жолу эки айрылып, бир жолу шаардан Бектайга жолугуп калганда Танабай лам дебеди, тигинин сөзүн да укпады.

Ч. Айтматов. Гүлсарат.

«Лам дебестен» — унчукпастан, бир ооз каршы айтпастан деген мааниде колдонулат. Бул сөз өзбек тили аркылуу араб тилинен кирген түрү бар. «Лам» араб тамгасынын аты (л). Өзбек тилинде да «лом» демастан, лом-мим демастан» деп айтылат. Жогорку эле мааниде.

ЛАТ-МАНАТ КОЛДО ДЕП

Лат-Манат колдо деп,
Ыйлап жазган каты бар.
Манас.

«Лат-Манат колдо деп», — арабдарда ислам дини пайда боло элек кезде табынган буттарынын аттары.

«Лат» — бутка табынган кездеги арабдардын кудайынын бир аты. «Манат» — да бутка табынган кездеги арабдардын кудайынын бир аты. Бул «Лат-Манат» — кыргыз эл адабияттарына, жазгыч акындардын чыгармаларына илгерки диний чыгармалар аркылуу жана арабдардын дин таратуу жортуулуна байланыштуу казак тилинде чыккан кысалар аркылуу кирген түрү бар.

«Бүт» табына турган жасалма кудай. Байыркы санскрит тилинен фарсы аркылуу кыргызга кирген.

ЛАХИ ЛАХУЛАР

«Кыргыздын жакшыларын конокко чакырам, камына келсин» деп айттыргандыктан, береги тасторкондун бетиндеги лахи-лахуларды Акбилек айым кечээ Оштон алып келген.

К. Жантөшев. II т.

«Лахи-лухи» — өзбек тилинде лак-лук. Эски-уску, анымуну, көр-жер маанисинде учурайт. Кээде тамак-ашка да колдонулат.

МАО ЭЛЕ ТАП

— Сөздү бөлбө, байбиче, шүк отур!
— Мына шүк болдум. Маа эле тапсынар.

А. Убукеев. Чыр дөбө.

«Маа эле тап, маа эле тапсынар» деген накыл сөз, көбүнчө «маа эле алып жетет; маа эле күч көрсөтөсүн; күчүндү менден эле чыгарасың» деген маанилерде колдонулат.

Кыргыз элинин макалдарынын ичинде: «Жаман айгыр энесине тап берет» деген макал бар экендигин билебиз. Бул макал: биринчиден бир аз уятыраак айтылат, экинчиден узунураак. Ошондуктан эл муну кыскартып, «маа эле тап бересиң» деген сүйлөмгө айланткан. Андан кыскарып отуруп, «маа эле тапсың» түрүн алган.

МАЖРУМ ТАЛДАЙ

Мажирум талдай энчилип,
Көргөндө көңүл жеңилип,
Жалындай жигит күйөт деп,
Жылмаясың, сен билип.

Барпы.

«Мажрум талдай» — салбыраган, салбаалап турган, ийилип турган деген мааниде. Көбүнчө түштүк кыргыздардын тилинде айтылат.

«Мажрум — арабдын «мажрух» деген сөзүнөн өзгөргөн. Жарадар, алсыз, жүүнү бош деген маанилерде. Бирок, өзбек, уйгур тилдеринде «мажнун» деген сөздөн деп жорүшат. «Мажнун» — жинди, келесоо, ыйлактаган, чалагайым деген мааниде. Биздин пикирибизге кыргыздар туура мааниде алган. Чындыгында эле талдын бутактарынын жүүнү бош, тайлактын чуудасындай салбырап турат.

МАЙ АШ

Кээ бирөө өз күчүнөн аш өткөрсө,
Чыгымды элге салбай, таза өткөрсө,
Ал ашты айтуучу эле «май аш» дешип,
Макташып бардарларын көз өткөнчө.

А. Чоробаев. Тандалган чыгармалар.

«Май аш» — элге чыгым салбай, ынтымак сурабай, өз күчү менен өткөрүлгөн аш. Мындай ашты кээ бир момун адамдын үй-бүлөсү, атасынын осуяты боюнча, элге зобун кылбай, туугандарын чыгымдар кылбай өткөрүүчү экен. Мындай ашка эл ызаттап келип, эт жеп, батасын берип тараган. Демек «аш» эки түрдүү болгон. Анын бири — элди бүлүндүргөн, чыгымдар кылган, даңаза үчүн иштелген аш. Мындай ашты көбүнчө мактаныч үчүн, атак калтыруу үчүн өткөргөн. Айрыкча элдин жонунан пайда тапкан шылундардын акылы боюнча өткөргөн.

МАЙ КӨТӨН БАЛА

Ак жолтой май көтөн бол, арам. Тигил кеткен атаң эсен келип, минтип мандайыңдан өпсүн.

Т. Сыдыкбеков. I т.

«Май көтөн бала, май көтөн» — бөбөк төрөлгөндө, кемпирлердин айта турган жакшы тилеги.

Ал мындай тилекте айтылат: бөбөк төрөлгөндөн кийин иш оңолуп кетсе, элге бейпилчилик орносо, же артынан тилеп жүргөн эркек бала туулса, же тилеп жүргөн кыз бала туулса, иши кылып эле бардык иш оңунан чыкса, бала май көтөн аталат.

Кыргыз элинде май тамактын негизи болгон. «Жебесе да май жакшы» деген макал бекеринен чыккан эмес. Майсыз тамактын ширеси да, сиңимдүүлүгү да болбойт эмеспи. Айрыкча көчмөн элдерде майдын баркы чоң болгон. Нан тартыш убакта майга унду кууруп, куурма чай жасаган. Ал абдан ширелүү, ток, сиңимдүү болгон. Каймактан сары май жасаган. Аны абдан сактап, тамакка катык кылган. «Сары майдай сактаган» деген макал да бар. Таруу, талкандан май кошуп, бузулбай турган күл азык даярдаган. Бир жакшы кабар угузган, же айткан кишиге: «оозуңа май!» деп алкаган. «Кулагыма майдай жакты» деген сүйлөм да бар. Кыскасы — май деген сөз кыргыздын кулагына жакшы угулган. Ал тургай бала туулары менен эле балага май жалаткан. Бала туулганда карын-карын сары май бузган. Төө ботологондо да май берип телчиткен. Ооруган жерге да май шыбаган. Май — тамактын негизи да, оорунун дарысы да болгон. Жакшы ит өлүп баратканда оозуна май салган. Мына ушундан улам май көтөн бала, май көтөн деп, ошол ак жолтой баланы абдан жакшы көргөн. «Май көтөнүм» деп эркелеткен.

МАЙ ТАЛКАНГА КИРҮҮ

«Май талканга кирүү» — кыйналбай жан бага турган оокатка кирүү, оңой акча таба турган ишке жолугуу деген мааниде.

Илгерки заманда кыргыздын мыкты тамагы, бузулбай турган берекелүү күл азыгы — сары май, бал кошкон талкан болгон. Токоч, боорсок дегендер бат эле катып калган. Аларды жакшы сактоого ылайыктуу шарт болгон эмес. Көчмөн турмуш, тынчы жок жоокерчилик заманда май талкандан даамдуу, берекелүү, бузулбаган азык болгон эмес. Колунда барлар муну жакшы ийленген карынга сактаган. Ал карындын ичинде бузулган эмес. Муштумдай май талканды каймак куйган чайга салып ичкенде көпкө чейин курсак ачырган эмес. Жаш балдарга көбүнчө талканды каймакка көөлөп берген. Толук маалымат алуу үчүн «Колунда талканы бар бала сүйгүнчүктүү» деген накыл сөз каралсын.

МАЙНЕКЕ БОЛОЮН ДЕЧИ

Экинчи сыр айтсам, майнаке болоюн.

Ч. Айтматов. *Кайрылып куштар келгиче.*

«Майнеке болоюн дечи! Майнеке дечи!» — каргыштын, каргануунун бир ыпылас түрү.

Бул накыл кептин түбү — байыркы замандагы бир Майнеке деген адамга барып такалат. Анын жөнү мындай: уламышка караганда Майнеке деген адамдын эң бир илээнди катыны болгон экен. Анын үстүнө ал катын таз экен. Майда-чайда бир нерсенин актыгына жетүү үчүн: «Майнакенин таз катыны болоюн!» деп айтчы дегенде, эч ким антип айтчу эмес экен. Ал сүйлөм кыскарып отуруп, «Майнеке болоюн» болуп калган түрү бар. Ушул күндө деле эч ким «Майнаке болоюн» деп каргангысы келбейт. Анчейин гана каргануунун бир түрүнө айланган.

МАКШАР МАЙДАН КҮНҮ

— Макшар майдан күнүндө алланын Мухаммед пайгамбардын жүзүн көрбөй калалы! — дешип, чуркураша бата кылышты.

К. Жантөшев. II т.

«Макшар майдан күнү» — кыямат кайым болгондогу чоң сурак күнү деген маанидеги дин сөздөрү.

Мусулман адамдын ишениминде: бул дүнүйө бүтүп, күн — батыштан чыгып, акыр заман болгондо күнөө менен соопту таразалай турган майданды — «махшар майдан» деп аташат. «Махшар» арабдын сөзү, сурак күнү деген мааниде. «Майдан» — иран сөзү, аянт деген мааниде.

МАЛ КИНДИКТҮҮ

«Садагасы кетейин анын тоосунда, чөбүндө касиет бар» дешчү. Ошол мал киндиктүү жер азыр аңгырап бош турат.

О. Көчкөнов. *Эрөөл талаа.*

«Мал киндиктүү» — мал менен өмүр шерик, малдан ажырабаган деген мааниде.

Сөздүн теги — жатындагы бала менен эненин ажырагыс бир бири менен байланышта болгонуна барып такалат. Курсактагы бала эне аркылуу киндиги менен гана азыктана тургандыгы белгилүү. Киндик аркылуу кан жүрөт, азыктанат. Мына ушундан улам, адамдар да дайыма ажырашпай бирге жүрсө «Эмне, киндигинер туташ беле?» деп айта беребиз.

Кыргыз эли илгери мал менен гана күн көргөн. Ошондуктан бир-бири менен жолукканда «мал-башың аманбы?» деп, биринчи сөздү малдан баштайт. Бул сөз аркылуу кыргыз эли малды киндик кылып жашап турат дегенди, алардан мал жандуулугун айткысы келген.

МАҢ БОЛУУ

Күйөөң жаман жан болсо,
Күндө акылың маң болор.
Эл ыры.

«Маң болуу, маң кылуу, баш маң болуу» — башы айланып, кейбир болуп калуу. Келесоо чалыш болуп калуу.

Жогорку накыл сөздүн тутумундагы «маң» фарсынын «баң, баңги» деген сөзүнөн. Бул сөз «маң» түрүндө, ушул эле мааниде калмак тилине да кирген. «Баң» — фарсы тилинде «кендир куурай» деген мааниде да колдонулат. Ошол кендир куурайдын чаңынан «нашаа» жасалат. Кыргыз эли нашаа чегип банги болбосо да, башка элдердин нашаа чегип, башы айланып маң болуп жүргөнүн көргөн. Мына ушундан, «баш маң болуу» деген накыл кеп жасалган. Кыргыз тилиндеги «маңоо, маңкүш, маңыроо» дегендер да жогорку айтылган «маң, баңги» менен киндиктеш болушу мүмкүн.

МАҢГЫТ МЕНЕН КАЛЧА БАР

Маңгыт менен Калча бар,
Башка уруудан канча бар.
Манас.

«Маңгыт» — калмак тилинде «татар» деген мааниде. «Мангд кел» — татар тили деген сөз. Мангд Автономн Советтк Социалистическ Республика — Татар Автономиялык Советтик Социалисттик Республикасы деп калмактар атайт.

Тарихый маалыматтарга караганда, Памир өрөөнүндө

жашаган ирандыктарды «Калча» (Гальча) деп атаган экен. Ал эми тоо жамына жашаган ирандыктарды «тажик» деп да аташкан. Мына ошентип, «Калча, Тажик» деген термин аралашып бүткөн. Манас жомогундагы «Калча, Маңгыт» ошол мезгил менен байланыштуу пайда болгон жери бар. Кыргыз, өзүбек жана кээ бир элдердин ичиндеги уруунун аты да «Маңгыт» аталууда. Түндүк Кавказда жашаган «Ногой» эли да илгери «Маңгыт» деп аталып келген. 16-кылымда тажик тилинде жазылган Мажму-ат-таварих (тарыхтар жыйнагы) аттуу чыгарманын ичинде 92 уруунун аты айтылган. Ошонун ичинде «Маңгыт» да бар.

МАРТУУ БАСУУ

«Энекеси нетти» деп,
«Мартуу басып кетти» деп,
Катындын бары чочуду.
Манас.

«Мартуу басуу» — кыргыздын түшүнүгүндө: жин, албарсты сыяктуу нерсенин даарышы.

Байыркы заманда кыргыз эли түрдүү оорунун ээси бар деп түшүнгөн. Ошондуктан ага табынган, андан корккон. «Албарсты, ажына, кучунаш, мартуу» сыяктуу нерселер адамды даарыйт, басат, калтыратат деп түшүнгөн. «Мартуу басуу» деп кайдагы кыялый, көзгө көрүнбөгөн нерседен да корккон. «Сени мартуу басып турабы?» деген сөздү көп колдонгон. «Мартуу» арабдын «мортгыш» деген сөзүнөн өзгөргөн. «Мортгыш» — эки мааниде: 1. калтырап кетүү, дирилдеп, тиртилдеп кетүү; 2. өтө коркуп, чоочуп кетүү.

МЕЙМАН ТУТКУН КЫЛУУ

Кийинки сапар уттуруп койгон Балтабай мунун атын жанараак агыттырып жиберген да, муну атайы мейман туткун кылып, акчаны кайтарып алуунун амалын иштеген.

С.Өмүрбаев. Бороондуу күндөр.

«Мейман туткун кылуу» — жипсиз байлоо кылуу, кетпөөгө аргасыз кылуу.

Илгери кыргыз арасына барган адамдарды кыргыздар абдан байкаган. Кандай ниет менен келгендигин билүүгө

кызыккан. Мындай абалда келген адамды мейман кылып сыйлап, жибин тартып көрүп, эгер арам ниет менен келген болсо же жөн эле ызалагысы келсе, аттарын бир башка жерге жашырып койгон да, өздөрүн жөө калтырган. Кыргызда «Акыр заман кайда — аттан ажыраган жерде» деген макал бар. Аттан ажыраган адам аттарын таап бергиче туткун болуп, жипсиз байлоодо калып отура берген. Аны мейман кылып сыйлай да берген. Бул — кээ бир манаптардын, эл бийлөөч адамдардын амалы болгон. Мындай амалды кээ бир митаамдар да өз максатына жетүү үчүн иштеген. Мына ушундан улам «мейман туткун кылуу» деген на-кыл сөз жасалган.

МИЙЗАМДЫН ГҮЛҮ

Быркылдак куурай бышкыча,
Мийзамдын гүлү учкуча,
Аябай алты ай салышып.
Манас.

Мийзам — арабдын сөзү. Бир нече мааниде: 1. тең салмак, бирдей салмак; 2. тараза; 3. Тараза жылдыз; 4. сентябрь-октябрь айынын аралыгы, күз айы.

Мийзамдын гүлү — өсүмдүктүн гүлү түшкөн маал. — Кыргыздарда мийзам — ушул гана мааниде колдонулат. Эл адабияттарында: мийзам учуп, күз болду деп көп колдонулат. Демек, мийзам — «гүл», «бай чечекей» маанисине өткөн.

МЕКЕН КЕВА

Шор дайрадан өттүм дейт,
Мекен кева жеттим дейт.
Мадалинин сөзүнө,
Менин көөнүм ишенбейт.
Барпы. Мөлмөлүм.

«Мекен кева» — эки сөздөн турат: Меке — шаардын аты. Кева — Мекедеги ыйык аталган «Кара таш» турган үй.

Соудовия Аравиясындагы чоң шаардын бири — Меке. Бул — бүткүл мусулмандардын ыйык деп аталган шаары. 250 миң адам жашайт. 630-жылдан бери Меке мусулман үчүн касиеттүү шаар болуп келүүдө. Анда өтө эле даңктуу мечит бар. Анын сегиз мунарасы бар. Ар бир мунаранын бийиктиги 90 метр. 160 миң чарчы метр жерди ээлейт. Ал

мечитке 300 миң ажы батып намаз окуйт. Мекенин ичине мусулман дининен башка диндеги адамдарды азыр да киргизбейт. Ал тургай анын үстүнөн башка диндеги учкуч да учуп өтүүгө тыюу салынган.

МИЛДЕТТҮҮ КОНОК

Аш бышырып бере албай,
Алайдан отун караса,
Кызматчынын баарысын
Милдеттүү конок сабаса,
Бул эминне болучу?
Манас.

«Милдеттүү конок» — чоң ашка ат чабуу үчүн, тамаша көрүү үчүн алыстан келген адамдарды аш берген уруу милдеттүү түрдө конок кылышы.

Бул салт байыркы замандан бери келе жаткан жол-жосун. Ал мындай болгон: атактуу адам өлсө же той берилсе ат чабыш, эр сайыш, балбан күрөш жана жамбы атыш сыяктуу тамашалар өткөрүлө турган. Ал тамаша бир нече күн созулчу. Ошол мезгилдин ичинде ашка келген адамдар бекер, чыгымсыз конок болуп кетчү. Милдеттүү конок алчу адам тамаша тараган кезде, жүргөн элдин ичине бастырып келип, «Кана, менин үйүмө конок болчу адамдардан 5—6 киши бери бөлүнгүлө!» деп жар салчу. Конокторго кой союлуу, тамак-аш бышырылуу болгон. Коноктун аттарын үй ээсинин адамдары багып, мыктылап төшөк салып, сый-сыпаттарды мыкты кылар эле. Эгер милдеттүү конокту таарынтса, же жакшы күтпөй койсо, үй ээси чоң айып тарта турган. Кээде мындай конок тозуу аштын же тайдун ээси тарабынан бөлүштүрүлөт.

МИҢ БИР ТҮН

«Миң бир түн» — араб элинин өтө бир чыгаан адабият эстелиги. Бул жыйнакка 300дөн ашуун жомок, аңгеме жана кысалар кирген. Аңгемелерди чогулткан жалпы өзөгүн — Шахризаде деген вазирдин кызын Шахрияр деген залым халифа өлүм жазасына буюргандыгына байланыштуу аңгемелер түзөт.

Бул жыйнакка индиянын, ирандын сонун фольклордук аңгемелеринин бардыгы кирген. Алардын бардыгын мадактар (аңгемечилер) сыдыргыга салгандай текшилеп, сонун чыгармага айландырган. Арабча аты «Алфи лайлатун во лайлатун» — «Миң түн жана бир түн» деген сөз. Бул аңгемелер 9—10-кылымда жеткилең түргө келген. «Миң

бир түн» аңгемесинин ичинде: араб халифасынын турмушунан алынган кызык окуялар, фантазиялуу аңгемелер, деңиз саякатындагы укмуштуу көрүнүштөр бар. 14—15-кылымда бул жыйнак Египете (Мисирде) андан бетер көбөйүп, өз учурун мыскылдаган толгон-токой аңгемелер менен байыган.

«Миң бир түн» толгон тилдерге которулган. Ошону менен катар түрк элдеринин тилине да которулган. Илгери кыргыз арасына да бир аз таралган.

МОЙНУНАН БАЙЛАГАНДАЙ

Бул накыл сөз менен кыргыз эли — өтө эле илең-салаң иштеген, көөнү жок иштеген, айласыздан иштеген адамдарды атаган. Мунун төркүнү — «Мойнунан байлаган ит — ууга жарабайт» деген макалдан кыскарган. Бул аңчылардын чыгарган макалы. Албетте, мойнунан байлап барган ит ууга жарамак тургай көп убакытта качып да кеткен.

МУБАКҮЛДҮҮ СЫР НАЙЗА

Мубакүлдүү найзаны
Булгап колго алганы,
Күрөндүгө салганы.
Манас.

«Мубакүлдүү сыр найза» — Манас баатырдын найзасынын сыпаты.

Жомоктогу курал-жабдык чектен тыш апыртылып сүрөттөлөт эмеспи. Жогорку сыпат катары айтылган үч сөздүн үчөө тең эле кыргыздын төл сөзү эмес. Жалгыз гана — «луу» курандысы кыргыздыкы. «Мубакүл» — арабдын сөзү, коргой турганы бар, коргоочу, колдоочу деген мааниде. «Сыр найза» — фарсыныкы — учтуу каскак, учу бар каскак деген мааниде. Ошентип, «мубакүлүү найза» — касиеттүү найза деген маани алган.

МУГАЛИМ САНИ

Андан кийин «Мугалим сани» деген китепке түшүрдү...

А. Убукеев. Ак була.

«Мугалим сани» — илгери 1900-жылдары жаңы тартип окуусуна ылайыктап чыгарылган экинчи окуу куралы. «Мугалим» — үйрөтүүчү, «сани» — экинчи. Экөө тең эле

арабдын сөзү. Бул окуу куралында араб тилин окутууну максат кылат. Ал араб сөздөрүнүн маанисин үйрөтпөйт. «Алипбээ» түрүндө түзүлгөн. Муну бүткөн бала Куранды окуп кете алган. «Мугалим сани» китебин окуптастан мурун «Мугалим овал» окуу куралын үйрөткөн.

МУДАРИС ЧОҢ МОЛДО

Бир мударис чоң молдону падыша чакыртып алып, «мына бул менин баламды окутасын, эгерде жакшы окуптасаң, башынды алдырамын» деп мектепке берди.

Кедейкан. Эр Табылды.

«Мударис чоң молдо» — окуу жайларына сабак берген молдо, дарс окуткан чоң молдо. Көбүнчө дин окуусун окуткан молдо.

«Мударис» — арабдын сөзү, мугалим, лекция окуган, профессор деген маанилерде болгон. «Молдо» — бир нече мааниде: 1. дин кызматчысы; 2. сабаттуу адам, кат билген адам; 3. мугалим, бала окуткан адам. Бул сөздүн кийинки мааниси.

Эми, молдо деген сөздүн жасалышына келели. Молдо, «молла» — арабдын «моулане» деген сөзүнөн өзгөрүлгөн. Моулане — «биздин улугубуз, биздин төрөбүз» деген мааниде болгон. Моулане деген сөздү көбүнчө жогорку даражалуу адамдарга карата айта турган болот. Молдо деген сөз — «мугалим, окутуучу» деген мааниге ээ болуп кеткен.

Илгери кыргыз арасында мударис даражасына жеткен адам саналуу гана болгон. Мударис болуу үчүн Уфадагы Мадресе аалиядан же Бухарадан окушу керек. Мадресе аалиядан кыргыздан бир нече гана адам окуган. Бухарадан окугандар бир топ болуптур. Алардын бардыгы да дин окуусун окутуп динге кызмат кылып, молдо болуп кетишкен. Кээ бири китеп да жазган. Мадресе аалиядан окугандар китеп жазып, эл адабиятын жыйнаган.

МУЗАВРАТ КЕЛҮҮ

Ушул күн бизге теңдик берген күнү, Музаврат барыбызга келген күнү.

Тоголок Молдо. 11 т.

«Музаврат келүү» — таяныч, коргонуч табуу, коргонуч, таяныч келүү.

«Музаврат» — арабдын «музаххарат» деген сөзүнөн өзгөргөн, таяныч, коргонуч, жардам деген мааниде.

МУНУН КИШИГЕ АЙТКЫС...

«Мунун кишиге айткыс кылыгы бар!» — адамдын жанын күйдүрө турган жоругу бар деген мааниде. Бул накыл сөздүн төркүнү мындан келет: илгери талаадан жылкы уурдоо адат болор эле. Уурудан чочулаган жылкычылар биргелешип, уюшуп кайтара турган. Мына ушундай топтошкон жылкычылар бир ууруну кармап алышат. Албетте, кармаган ууруну жылкычылар аябай сабай турган. Ал тургай жылкынын тоң богун да кемиртер эле. Санына кыл чылбыр салып, кыйнар эле. Ошентип ууруну түн ичинде миң алектен өткөрүп, эртең менен айылдагы карыялардын колуна салып беришет. Карыялар уурунун бутуна кишен салып, оттун бир четине отургузуп коюп, өздөрү узун сабак сөзгө да өтүшөт.

Кептин кыскасы, ошондой бир ууру колго түшөт. Кармап келген жылкычы төргө отурмак беле. Анын орду — иреге да. Карыялар алгын-чалгын жөнүндө сүйлөшүп отурганда, жылкычы ордуна тура калып, ууруну чаап-чаап жиберет. Экинчи жолу да ошентет. Отурган карыялардын ачуусу келет. Бир аздан кийин жылкычы ордуна ыргып туруп, «Айланайын карыялар, мунун кишиге айткыс кылыгы болуп атат!» деп, дагы чаап жибериптир. Таяк жеп аткан ууру, далай таяк жеген көк чоку эле, астыртан байкуш жылкычыны кордоп, ызасын келтирип атканына эч ким серп салбайт. Жылкычы ар бир чапкан сайын, иреге отураары менен, «эми канттин!» дегендей ууруну карайт экен. Ууру дагы эле аны алдыртан ызалай берет. Карыялар эмнеден жылкычынын жаалы келип атканын билишпейт. Көрсө, жылкычы байкуш жыртак экен. Ууру митаам астыртан анын көзүн туурап, «журтка айткыс кылыкты» иштеп, жылкычынын жинин келтирип аткан экен. Мына ушундан улам, жогорку накыл кеп пайда болгон түрү бар.

МУНДУК МЕНЕН ЗАРЫЛКТАЙ

Эртели кеч басамын,
Эригип жаным талыкпай.
Өтөүзбү жалганда?
Мундук менен Зарлыктай.

Кыргыз элинин сүйүү ырлары.

«Мундук менен Зарлыктай» — бир бирибизди көрө албай, бир бирибизге куса болуп деген мааниде.

Бул кептин төркүнү — 1890-жылдары Казанда басылып чыккан кысанын (аңгеменин) каармандарына барып такалат. «Мундук менен Зарлыктын» автору Жети-Суудан чыккан казак акыны Шайхул ислам Жусуббек деген адам. Бул кара сөз жана ыр аралашкан көркөм өлөң китеп чыгарган.

Жусуббек акын укмуштуу күчтүү сөздөр менен жогорудагы мазмунду чиеленткен. Анын ичинде толуп жаткан күлкүлүү жерлер, кайгылуу окуялар, адилеттик жоруктар көп. «Мундук, Зарлыкты» окуганда, отургандар жыргап угар эле. Түндүк кыргыздарда бул өлөң китеп бир аз таралган. Сабаттуу адамы бар үйдө бул кыса боло турган. Эл — уккандан жадачу эмес. Мен азыр да көп жерин жатка билем. Ал кездеги кыргыздын жан суусуну ушундай кыссалар менен канар эле. «Кыз жибек» да Жусуббектин чыгармасы. Бул азыркы коомчулукка түшүнүктүү. «Мундук, Зарлык» кысасынын элдин сүйүү ырларына киргени кокусунан эмес. Ал эл ичине кенири таралгандыктан кирген.

МУРУТ БОЛУУ

Далай эшендерге кол берген, мурут болгон.

С. Карачев. Эрк таңында.

«Мурут болуу» — бирге же эшенге кол берип, суфизмдин жолуна түшкөн адам. Мурут болгон адам өзүнүн пирине толук моюн сунган, ошонун айтканы менен иш кылган. Эшенден жашырын сыры болгон эмес, эшендин да сырын эч кимге айткан эмес.

Илгери кыргыз арасына эшендер келип, ислам дини таратып, өзүн касиеттүү, кереметтүү адамдардын катарына кошуп, кыргыз арасынан өзүнө адамдарды мурут кылган. Кээ бир чала молдолордун өзүн мурут кылып, колуна Хат ришад (күбө наама) берип, мечитке сопу кылган. Айрыкча Чүй, Талас жана Түштүктө бир топ күч алган. Бул жөнүндө Анжияндык көтөрүлүшкө жетекчилик кылган Дүкчи Эшенди тарых китептеринен жолуктурууга болот.

«Мурут» — арабдын «мурид» деген сөзүнөн, «ээрчип жүрүүчү» деген мааниде. «Эшен» — фарсы-тажик тилдеринде «ал, тиги» деген сөздүн уланды мүчөсү. Анткени, муруттар эшенинин атынан атаган эмес, «алар, тигилер» деп тергеген.

МУРУТ МЕНЕН МУКУЛУС

Тайды жеген эшендер
Койду жеген эшендер,
Ак кагазын жазат дейт,
Алтын жолун ачат дейт,
Алага туура болбосо,
Кудайына жазат дейт.
Куйругун тосуп көтөрүп,
Мурут менен муклуска
Кара кашка кунажын болуп качат дейт!
Токтогул.

«Мурут менен муклус» — эшенди ээрчип, ошонун айтканы менен болгон адамдар.

«Мурут» (мурид) жөнүндө «Мурут болуу» деген уяда толук маалымат берилди. «Муклус» — арабдын сөзү, «мухлис» болуп айтылат, чыныгы берилген, жаны бирге, айтканынан чыкпаган деген мааниде. Демек, экөө тең эле эшендин жолун жолдогон адамдар.

Жогорудагы текстин мааниси мындай: элди алдап, тай жыйнап алган, кой жыйнап алган эшендер тиги дүнүйөгө барганда, чоң суракта, кудай алдында шерменде болуп, кара кашка кунаажынга айланып, аны мурут менен муклустары бука болуп кубалайт, эшен куйругун көтөрүп качып берет деген мааниде. Токтогулдун томдорунун эч жеринде негедир мындайларга түшүнүк берилбептир. Ошондуктан биз кенири токтолдук.

МУСАП ТУТУУ

Дегеле бул айылдагы жай ага-ини аны мусап кылып, андан акыл сурап, ага калыска түшүп, анын айтканына кошулат башынан.

С. Өмүрбаев. Бороондуу күндөр.

«Мусап тутуу, мусап кылуу» — баш ийүү, бедел катары көрүү, айтканына макул болуу.

Мусап — арабдын «мазхаб» деген сөзүнөн өзгөрүлүп калган түрү бар. «Мазхаб» — ислам дининин бир тармагы. Ислам дининде төрт мазхаб бар. Ошонун бири — Имам Азам мазхабы. Кыргыздар ошол адамды пир тутуп, ошонун айтып кеткендерине баш ийет. Ислам өлкөлөрүндө мазхабди түзгөн адамдар «мужтахид» деп аталат. Алар — мужтахиддер — Курандын аяттарын чечмелеп, Мухаммеддин хадистеринин маанисин ачат. Өздөрүнчө батыба

(чечим) кабыл алат. Ушул мужтахиддердин эң мыктыларынан «Аятулло» деген наам алган адамдар чыгат. «Аятулло» — энчилүү ат эмес, жогорку наам. Көбүнчө мындай наам Иранда өөрчүгөн. Булардан башка да ислам өлкөлөрүндө — «Шайхул ислам» деген наам бар. Булар көбүнчө закон жагын чечмелейт. «Шенх» — карыя, «ислам» — диндин аты. Демек — исламдын карыясы. Кыргыз элинин Манасындагы Айкожо — Кудаяр хандын мусап кылган карыясы катары тарыхта жолугат. Аган 1862-жылы «Шайхул ислам» деген наам берилген.

Ала чапан Айгожо,
Алдалап азан салды эми.

— деп айтылган саптар бар. Манас баатыр аны казатка өзү менен бирге алып жүргөн болот.

МҮРӨКТҮН СУУСУ

«Мүрөктүн суусу, мүрөктүн дарысы» — өлбөстүн суусу, өлбөстүн дарысы.

«Мерг» — фарсы-тажик тилдеринде — өлүм. Байыркы замандан бери эле чыгыш жомогу аркылуу кыргыз арасына гректин жаангери Искендер Зулкарнаиндин (Александр Македонскийдин) жомогу кенири таралган. Ал жомокто: Искендер өлбөстүн суусун издеген. Жанына жолдош (жол көрсөтүүчү) кылып, Кызыр (Кыдыр) пайгамбарды алган. Кызыр мүрөктүн суусун таап, өзү ичип, Искендерге келип кабар бергиче, ал суу жок болуп кеткен экен. Ошентип, Искендерге Мүрөктүн суусу насип болбой калыптыр. Кызыр ичкендиктен кыямат кайымга чейин тирүү калыптыр. Мына ушул жомоктон улам жогорку сөз айкалыштары тилибизде пайда болгон. Мүрөк — жалпы эле «жандандыргыч, өмүрдү узарткыч» деген мааниге да өткөн. «Уйду нак мүрөгү» деп, сүттү айтат.

МҮЧӨ БЕРҮҮ

Өлүккө көңүл айта келген ар бир урууга малдан жана акчалай мүчө белгилешти.

А. Убукеев. Чыр дөбө.

«Мүчө берүү» — өлгөн адамды көргө коёрдун алдында, өз үйүнөн алып чыга электе ар бир уруудан келген адамдардын башчыларына, сакалдууларына өлүк ээсинин берген белектери.

Мүчөгө илгерки заманда мал берген экен. Кийин акча кеңири таралганда, мал ордуна акча берүү салтка айланган түрү бар. Азыркы кезде чапан, акча берилет. Мүчө да өлгөн адамдын дасмиясына карата болот. Малдуу, оокаттуу болсо, көбүрөөк берилет. Берилген мүчөнү уруу ак сакалдары өздөрүнчө бөлүп алышат. Ал эми мүчө өлүктө гана эмес, кээ бир жерлерде тойдо да колдонулат. Кыздын жакын урук-тууганына күйөө тараптан бирден мүчө (жандык) энчиленет.

МЫКААЧЫ КИШИ

«Мыкачы киши» — 1. Илгери бир заманда болгон бүлүнчүлүктө ачка адамдар кишинин этин жеп жанын баккан болуу керек. Мына ошол киши жегич, кишинин этин жегич адам — «мыкачы адам» деп аталган. 2. жогорку айтылган маани өзгөрүп, өтө эле катаал, ырайымсыз, таш боор адамдар «мыкачы, мыкачы киши» деп атала турган болгон.

«Мыкачы» деген сөз монголдун «махчин, махчи» деген сөзүнөн өзгөргөн. «Мах, махан» — эт деген мааниде. «-чин, -чи» — монгол тилинде атоочтон атооч жасоочу куранды, түрк тилдеринде «-чы» түрүндө колдонулат. Мына ошентип монголдун «махчин, махчи» деген сөзү кыргыз тилинде «мыкачы» болуп калган. Монгол тилинде да «махчин, махчи» — киши жегич, катаал деген маанилерде.

Илгери заманда кыргыздар Текести мекендеген. Ошол Текесте «Мыкачы» деген жай бар. Үстү жагы бийик жар, асты жагы да бийик жар, ортосунан жол өтөт. Ошол жолдун таманында үңкүрөйгөн терең андын тоому азыр да бар. Мыкачылар ошол жерди казып ор кылып, ошол ордон чыга калып өтүп бараткан адамдарды кармап жеген экен. Өтүп бараткан адамдын үрөйү азыр да учат.

МЭЭР ЧӨБҮ БАР

Эңкээ бүткөн тал беле,
Татсам оозун бал беле.
Көп зарлаймын сиз үчүн,
Мээр чөбүң бар беле?

Кыргыз эл ырлары.

«Мээр чөбү бар» — адамга жакшы көрүнө турган, адамдын сүйүүсүнө ээ боло турган касиети бар жылдыздуу киши.

Мээр — фарсынын «михр» деген сөзүнөн өзгөрүлүп калган, «сүйүү, жакшы көрүү, ынактык» деген мааниде.

Чөп — кыргыздын төл сөзү. Кыргыз жана өзбек элинин түшүнүгүндө, чөптүн бир түрү. Бул чөп жөнүндө өзбек элинин мындай айтылмышы бар: мээр чөп — чөлдөрдө өсөт, узундугу бир карышка барабар, чокусунда бир гана гүлү болот имиш. Ал гүл адамдын башына окшоп, кашы, көзү, оозу, мурду болот имиш. Бирок, аяк-колу жок имиш. Мына ошол мээр чөптү таап, өзү менен кошо алып жүргөн адамды эл жакшы көрүп, ажырагысы келбей, ээрчип алар имиш. Эгер ал мээр чөптү башка бир адамдын бир жерине сүртүп койсо, ал адам мээр чөбү бар адамдын жанынан чыкпай, аны сүйүп, ашык болуп калат экен. Ал эми, чынчынына келгенде, ал чөптүн өзүн көргөн да, үзүп алган да адам жок. Куру эле — айтылмыш. Мына ушундан улам, мээр чөбү бар деп, элге сүйкүмдүү, кишинин бары жакшы көргөн адамды коомчулук атап кеткен. Ал эми ченге кирген айбандар ал мээр чөптү тиштеп жатат деген эл арасында сөз бар.

НАМАЗЫН ОБУТУУ

«Намазын окутуу» — жазасын колуна берүү, бирди көрсөтүү. Бул накыл кептин төркүнү — ислам дининде өлгөн адамга окула турган «жаназа намазына» барып такалат. А дегенде «намазын окутуу» — өлтүрүү, жок кылуу деген мааниде болгон. Кийинчерээк ал мааниден көрө — «жазасын берүү, жазалоо, бирди көрсөтүү» деген маани алып кетти.

НАФАКА ТӨЛӨӨ

Талак түшкөн катынга «нафака» деп аталган энчисин шарият боюнча Нэпмандан өндүрүп алып, андан кийин гана: — «Мына Акинай! Мына бул сенин үлүшүң экен» — деп анын колуна өткөрүп бериш.

А. Токомбаев. III т.

«Нафака төлөө» — бир нече мааниде: 1. үй-бүлөнү багуу үчүн төлөнө турган акча. 2. ажырашкан аялдын пайдасына берилүүчү каражат, 3. карыган ата-энеге берилип туруучу каражат. Бул сөз кыргыз элине дин аркылуу кир-

ген термин. Шарият боюнча ажырашкан аялга төлөнүүчү каражат. Кыргызда ушул гана мааниде колдонулган. Арабдын сөзү.

ОБОГО ШЫЙПАҢ ҮЙҮР...

«Обого шыйпаң үйүр, обу жокко кыйшаң үйүр» — макал, жүрүм-турумга карай бир бири менен шынаарлашкан, жакындашкан адамдар жөнүндө. Көбүнчө мыскыл иретинде колдонулат.

Бул илгертеден бери келе жаткан накыл кептин төркүнү — байыркы ишенимге барып такалат. Илгери аскарлуу Ала-Тоонун боорунда мал багып, малга ылайык жайлуу жайыт издеп, толгон ашууларды ашып жүргөн заманда бийик ашуулардын ээси бар деп, ага сыйынып жүргөн экен. Анткени, татаал ашуулардан жүгү менен уй, ботосу менен төө учуп кеткен учурлар көп болгон. Ошондой бийик ашууларда ага сыйынып, ал ашуулардын ээсине табынып, таштан «обо» көтөрүшкөн. Көчтүн ээлери белестен, ашуудан өткөндө ошол ашуунун ээсинин урматына бир нечеден таш көтөрүшүп, обого койгон. Ошентип, обо чоңоё берген. Бул «обо» — ойроттордо (алтайлыктарда), калмактарда, хакастарда да бар. Так ушул мааниде. Демек, «обо» — үйүлгөн таш.

«Шыйпаң» — жал куйругу суйдаң, жылкынын үйүрүнөн бөлүнүп калган селсаяк ат. Мындай «шыйпаң» аттар бирден-экиден болуп, өзүнчө жүрөт. Чымындан качканда, ылаадан жадаганда, белестеги үйүлгөн «обо» ташка барып, ошонун түбүндө ылаалап турушат. Ошого үйүр болот. Мына ушуга байланыштуу жогорку накыл кеп чыккан. Коом турмушунда жыш колдонулат. «Обого шыйпаң үйүр, обу жокко кыйшаң үйүр» деп, узун да айтылат.

ОЙСУЛ-АТА

Ойсул-Ата жаныбар
Жандан артык кереги.
Алабата, ак тикен,
Тилги сайбай жегени.

Эл ыры.

«Ойсул-Ата» — кыргыздын жана Орто Азияда жашаган элдердин түшүнүгүндө төөнүн пири, төөнүн колдоочу ээси.

Бул Ойсул-Атанын төркүнү диний жомоктогу Султан Веис деген олуяга барып такалат. Султан Веис — көп учур-

ларда Веис Гарани деп аталат. Жомокко караганда Веис Гарани — кедей адам болгон экен. Төө багып, тапканы менен энесин бакчу экен. Бир кербенчи төөсүнүн бутун сындырып алган имиш. Веис Гараниден жардам сураптыр. Веис төөнү алып калат. Бир аздан кийин караса, баягы төөнүн буту кадимкидей болуп, кербендин артынан кууп жеткен экен. Кийин төө ажалынан өлгөн болот. Сынган бутун союп караса, жиликтин сынган жери чегеленип бекирилген, кадалган болот. Мына ушундай акылга сыйбаган «олуялык» бул адамга багышталып калат. Веис Гаранинин күмбөзү Теистанда, Билужстанда, ал тургай Кулжа шаарынын четинде бар деп айтылат.

ОЙРОТТУН КАНЫ

Ойротту бузуп, олжо алдым,
Мындай олжо кайда алдым.
Манас.

Ойрот — 13-кылымдан бери белгилүү. Монгол тукумуна кирүүчү уруулардан бириккен аты. 15-кылымдын орто ченинен тартып, Балкаш, Тянь-Шань, Алтай аралыгындагы түзүлгөн мамлекет. Бул мамлекетти түзгөн Чорос деген адам болгон. Бул мамлекет 17-кылымдан баштап Жунгария деп аталды. Чоростун кийинки кандары Кара-Хул, анын уулу Баатыр Хун-Тайшы деген болгон. Кыргыздар муну — Коңтаажы деп атап алган. Ал — Коңтаажы 1654-жылы өлгөн. Ойрот мамлекетинин күчөгөн кези — 17-кылым. 1758-жылы бул мамлекетти Кытай аскер жиберип багындырды. Өздөрүн аябай кыргынга учуратты.

Кыргыздын илгерки карыялары менен сүйлөшкөндө: «Бул жерде Бака Манжуу, Коң таажы деген эл болгон» деп айтар эле. Кыргыздар өз жерин бошотуу үчүн ойроттор менен аябай салгылашкан. Ошонун натыйжасында Манас жомогу күч алган, жаңы окуялар менен толукталган. Манас жомогунун ичинде толуп жаткан калмак сөздөрү учурайт.

ОК ЧОНТОЙ

«Ок чонтой» — байыркы заманда саадактын окторун салып жүргөн баштык, кийин бул сөз менен мылтыктын окторун салып жүргөн баштык да атала турган болгон.

«Чонтой» — кесе, чөнтөк маанисинде да колдонулат. «Чөнтөк» менен «чонтой» тектеш сөздөр. Буканын куулук терисинен ийлеп жасалган баштык да «чонтой» деп аталган.

ОНКО ТУРГУЗГАН МЕРГЕН

— Калппы, чынбы, аткан кийик минге жетсе, миндин өзү онко турат деп айтат.
Иманкулов. Чынтемир.

«Онко тургузган мерген» — санын минге жеткире эчкитеке, бугу-марал, элик аткан адис мерген. Анчылардын жомогуна караганда мергенчи аткан кийиктерин минге жеткиргенде, ошол мицинчи атканы жыгылбай, аягы менен тик туруп калат имиш. «Онко» — чүкөнүн же томпойдун тик туруп калганы. Мына ушул жомоктон улам — чыгаан мергенчини «онко тургузган мерген» деп атоо элге жайылган.

ООЗДОН КӨК ТҮТҮН БУРОО

«Ооздон көк түтүн бороо» — кайгы, капа ичке батпай ушкүрүнүү. Ич күйүп, капалык сыртка тээп чыгуу.

Бир кезде бул сүйлөм: «ичи өрттөнүп, анын көк түтүнү ооздон жыттанат» деген сүйлөмдөрдүн, «ичи өрттөнүп, күйүп» дегени өзүнчө накыл сөзгө айланып, «көк түтүн бурап» дегени өзүнчө накыл сөзгө айланып калган түрү бар. Албетте, ич күйгөндө, анын түтүнү ооздон жыттанбаганда кайдан жыттансын! «Буроо» байыркы кыргыз тилинде «жыттануу» деген мааниде болгон. Азыркы уйгур тилинде да ушул мааниде сакталып калган. Кыргыздын оозеки чыгармаларында деле: «Келини өлсө жез бурайт, кызын өпсө гүл бурайт» деген саптар учурай берет. «Буркурайт, буруксуйт» деген сөздөрдүн теги — «бура». Азыркы эле Түмөнбай Байзаковдун:

Жакын барсам, ынагым,
Жыпар гүлдөй бурадың.

— деген саптары жогорку пикирибизге күбө боло алат. Мындагы «бурак» — фарсысынын «бярк» дегенинен. «Бряг» — гүлдүн желекчеси жана жалбырак. Жогорку накыл сөздүн маанилеш түрү (синоними) «каңырыгы түтөө». «Каңырык» — каңылжаар деген мааниде. Ооздон жыттанган көк түтүн каңылжаардан түтөшү табигый иш да.

ООЗДОН ЧЫККАН КАКЫРЫК...

«Ооздон чыккан какырык (түкүрүк), жутуп ирсе мекирик» — макал. Макалдагы «мекирик» азыркы адамдарга

түшүнүксүз. Мурункулар деле түшүнгөн эмес. Өнүккөн жазуу болбогондуктан, тыштан кирген сөздөрдүн айтылышы такыр өзгөрүп, бурмаланып калган. Арабдын дин аркылуу кыргыз тилине кирген «макрүх» деген сөзү уйкашуу законуна багынып, «мекирик» болуп калган. Тилибизде көбүнчө «макүрөө» болуп айтылат. Ислам дининде «макрүх» — арамга жакын; «арамдан» кийинки тыюу салууну билдирет. Кээде «мекир» болуп жүрөт.

ООЗУ КҮЙГӨН...

«Оозу сүткө күйгөн, айранды да үйлөп ичет» — макал. «Оозу күйгөн, ооз күйүү» — жалкып калуу, коркуп калуу, чочулап сактанып калуу деген маанилерде колдонулат.

Тиричиликте ысык сүттү байкабай жутканда далай адамдын оозу күйгөн болуу керек. Ысык сүттөн оозун күйгүзүп чочуп калган адам — айранды да, окшошуп тургандыктан, чочулап ууртап ичкендери болушу этимал. Мына ушундан жогорку аталган накыл сөз пайда болгон. Бул накыл сөз коом турмушунда жыш колдонулат.

ООЗУНА ШАЙТАН ТҮКҮРГӨН

Сенин оозуңа шайтан түкүргөн тура, жаз, жаза бер!

А. Токомбаев. III т.

«Оозуна шайтан түкүргөн» — какылдаган ырчы, чоң акын деген мааниде эл оозунда колдонулат.

Кыргыз эли кадимден, байыркы замандан бери эле ырга, обонго, баатырлык жомокторго өтө шыктуу болгон экен. Муну далилдеп отуруунун кажаты да жок. Жомоктордун эң улуусу «Манастан» эле байкоого болот. Кыргыздардан укмуштуу жамакчы акындар чыккан. Жамак ыр кыргыз элинде эң кеңири таралган. Окумуштуу-түркологдун бир тобу кыргыз элинин ырга шыктуулугун эчак эле жазып да кетишкен. «Кыргыз ыр менен гана сүйлөйт» дегендери да болгон. Эмесе, куюлуштуруп ырдаган, меселдетип сүйлөгөн адамдарды эмне үчүн «Оозуна шайтан түкүрүп кеткен» деген жаман пикирди туудурган? Анын жөнү мындан келүү керек: исламдын ыйык деп аталган Куранынын ичинде Аграф (тоскоол) деген 26-сүрөтүндө 221-аяттан 227-аятка чейин Шайтандын азгырыгында

болгондорду баяндайт. Ошолордун ичине ырчыларды, акындарды кошкон.

Кыргыз арасындагы дин кызматчылары, кыргыз элине ислам дини киргенден тартып, ырчыларды элге жаман көрсөтүү максаты менен, жогоруда аталган Аятты эл ичине таратып, акындарды элге жаман көрсөтүүгө тырышкан. Анткени эл ичинен чыккан ырчылар зулумдардын, жегичтердин, сараңдардын бетин ачып ыр чыгарышкан. Бул — эзүүчү тапка, албетте, жаккан эмес. Адилет ырчыларды куугунтуктаган. «Оозуна шайтан түкүрүп кеткен» деп, жаман аттуу кылган. Ал тургай, тектүү жерден чыккан ырчыларды, «ата-бабамда ырчы» болгон эмес деп, ырдатпай койгон. Бирок, улуу жомокту айткандарга тийген эмес, тескерисинче аларды кадырлаган. Мына ушундан улам, «оозуна шайтан түкүргөн» деген накыл кеп пайда болгон түрү бар.

ООЗУН БУУГАН УЙДАЙ

«Оозун бууган уйдай» — түк унчукпай отура берүү; оозунан сөз чыкпоо. Көбүнчө мыскыл түрүндө колдонулат.

Бул накыл сөздүн төркүнү — теминге кошулган уйларга барып такалат. Илгери кыргыздар эгинди көбүнчө темин менен бастыра турган. Теминге кошула турган малдын да илберинкиси, жүнү бошу болот. Жылкы жаныбар шайдоот болгондуктан, аларды четине кошо турган. Уйлардын да ылдамыраак жүгүрө турганын жылкынын катарын кошчу. Ал эми өгүздөрдү — так мамынын түбүнө кошчу. Соп камчы менен теминге кошулгандарды катуу айдачу. Мамынын түбүндөгү өгүздөр, уйлар жай баса турган. Четиндеги аттар катуу жүгүрчү. Бастырып аткан эгиндин бакалдары алынгандан кийин астынан кызылы көрүнө баштайт. Ошол кезде четинде жай басып жүргөн уй тукуму улам эгиндин кызылын сугуна берчү. Жылкы катуу тегеренгендиктен, эгин ашоого буямасы да келчү эмес. Ошондуктан теминдеги уйлардын ооздорун бек бууп салчу. Мына ушундан улам, «оозун бууган уйдай» деген накыл кеп пайда болгон.

ООЗУНУН ЧЫГЫ КУРГАБАГАН

«Оозунун чыгы кургабаган» — улам эле тамак иче берген; тамактан башканы билбеген деген мааниде.

Кыргыз тилинде «чык» эки мааниде: 1. туураган этке,

күлчөтайга куюла турган туздук. 2. ным. Кээ бир түрк тилдеринде (татар, түркмөн) «чык» — кыроо, шүүдүрүм маанисинде. Калмак тилинде «чиг» — шүүдүрүм, монгол тилинде «чийг» — ным, суу маанисинде. «Оозунун чыгы кургабаган» — кыргызда накыл сөзгө айланган да, «соргок, тамаксоо» деген маани алган.

ООМАТЫ КЕЛҮҮ

Ооматтуу өмүр билинбей,
Өтүп калган кезегим.

Тоголок Молдо.

«Ооматы келүү, ооматы кетүү» — кел-кели келип туруу же кел-кели кетип, бакытсыздыкка жолугуу.

Сөз айкалышында маанинин чордонун ээлеп турган сөз «оомат». Талдап көрөлү: фарсы-тажик тилдеринде «Омад» — келүү деген мааниде. Ал тилдерде да «бакыт, иши илгери келүү, кел-кел» маанисинде. Ал тилдерде сөздүн басымы биринчи муунда болгондуктан, кыргыз тилине киргенде «О» табышы созулмага айланып калган. Ошентип, «оомат» — бакыт, таалай. Тилибиздеги «кошомат» да жогорку тилдерден оошуп келген. «Хуш» — жакшы, «омад» келүү. Демек, «жакшы келиңиз». Бул сөздөр тилибизге киргенде «көшөкөрлөнүү» маанисин алып калган.

ООРУ КАЛСА ДА, АДАТ КАЛБАЙТ

«Оору калса да, адат калбайт» — макал, адамга өнөкөт болуп калган бир кыймыл, сөз же көрүнүш дайыма унутулбай иштеле, эстеле берет деген мааниде колдонулат. Бирок, көп адамдар бул макалды өз маанисинде колдонбой, «салт, жөрөлгө» деген мааниде түшүнөт. Туура эмес. «Адат» арабдын сөзү, «өнөкөт» деген сөздүн ордуна да колдонулуп кеткен. Чын мааниси да ошол «өнөкөт». Ошентип «адат» — кыргыз тилинде «жөрөлгө, жосу, салт» деген маанини ичине алгандыктан, пикирди чатыштыра турган болуп калган.

Эми жогорку макалдын чын маанисин чечмелейли: кээ бир адам көп ооруп жүрүп айыгып кетет. Бирок, ал кишиден баягы оору кезиндеги кабак бүркөө, үшкүрүү сыяктуу өнөкөтү калбайт. Ал жөнүндөгү бир кызык ангемени айта кетүү орундуу болуп отурат.

Илгери бир карыя эмне айтпасын, «көр болоюнбу» деген сөздү кыстыра берчү экен. Келиндери бир күнү жакшы

тамак жасап, карыяны отургузуп алып: «Аке, ушу көр болоюнбу деген жаман апазды айтпаңызчы, ал жаман апаз. Ушул адатыңызды таштаңыз, коюңуз, убада бериңиз. Эми коёсузбу? — десе, абышка: «Койбогондо көр болоюнбу» деген экен. Өнөкөттүн эмне экендигин ушул кыска икаядан байкоого болот.

ОПКО БАЙЛОО

«Опко байлоо, опко байлаган өгүздөй» — деген накыл кеп, көбүнчө семиз, күржүйгөн, кеби-сыны жок адамдарга карата айтылат. Мыскыл түрдө колдонулат.

Илгери кыргыздар жыйнап алган эгинин кырманга салып, ортосуна мамы кагып, ага колунда бар унааларын тизип, ортосуна көбүнчө өгүз, бука байлап, аларга ылдамыраак жүрө турган ат, бээ, тай байлап, «оп майда!» деп кыйкырып, унааларды айдар эле. «Оп» фарсынын «гөп» деген сөзүнөн өзгөргөн, «сок, ур» деген мааниде. «Оп майда!» — күкүмдөп сок! деген маани берген. Албетте, дыйканчылыктын терминдеринин көпчүлүгү тажик тилинен алынган.

ОРДУН КЕТМЕНДЕП САЛУУ

«Отурган ордун кетмендеп салчу неме» деп ызырынчу.

Ш. Садыбакасов. Кең дүйнө.

«Ордун же изин кетмендеп салуу» — адамды жек көрүүнүн эң жогорку түрү.

Бул накыл сөздүн теги, төркүнү мындайча го деп ойлойбуз: адам баласына эң бир жугуштуу оорунун бири — пес. Кыргыздар муну жаңылыш «ала» деп коюшат. Илгери замандан бери эле кыргыздар пес оорусунан корккон. «Аланы (пести) көрсөң — аштыкты аралай кач!» деген накыл да бар. «Ала» — адамдардын көбүндө болот. Анын эч кандай жугуштуулугу жок. Анчейин гана эттин боёгу кетет. Кыргыздар муну түшүнбөстөн пес оорусу менен алмаштырып салган. Кыргыздар илгери пес менен ооруган адамдан өтө корккон. Аны менен бирге отурмак тургай, анын отурган ордун кетмен менен казып, андан чыккан топуракты да көөмп салган. Чыгыш элдеринде пес менен ооруган адамдарды илгери элден бөлүп, алыс жерге алпарып салган. Пес менен ооруган адамдардын өздөрүнчө

жайы да болгон. Мына ушундан улам, жек көрүүнүн эң жогорку түрү — жогорку аталып накыл сөз менен айтыла турган. Оорунун өз мааниси унутулуп да калган.

ОРМОН ОПУЗА

— Ой жигит! Сен жөнү жок Ормон опузанды коё тур...

Ш. Үмөталиев. Турмуш тузагы.

«Ормон опуза» — курулай коркутуу, ары жагында эчтесин жок болсо деле калп корсоюу сыяктуу маанилерде колдонулган эл ичиндеги лакап.

Лакаптын теги мындай: Ормон тарихый болгон адам. Ал Сарыбагыш уруусунан чыккан. Манап Ныязбек дегендин уулу. 1790-жылы туулган, 1853-жылы өлгөн. Чоң манап. Кыргыз урууларынын бардыгына кан боломун деп көп аракет кылган. Акыры аны Бугу уруусунан чыккан Балбай өлтүргөн. Ысык-Көлдү Бугудан тартып алсам деп да жулунган. Казактын шонжур Кененсары Касымов Кыргыздарга кол салат. Ошондо Ормон жигиттерине мындай буйрук берет: Кененсарыга көрүнөө жол менен чандатып, чычркана сүйрөткүлө. Ормондун кошууну ушунчалык көп экен деп корксун. Караңгыда талаанын барына жылтылдатып от жаккыла, казактын жүрөгү түшсүн деп. Мындан башка да, төөлөргө жыгач комдотуп, үстүнө килем жаап жетелетип, Ормондун жоо жарагы деп элдин үшүн алган. Ормон кол аткарат экен деп, башка уруулардын жүрөгүн үшүткөн. Анын ушундай калп коркутушу «Ормон опуза же Ормон окуу» деп тарап кеткен.

ОРОЗОСУН АЧПАЙ

«Орозосун ачпай» — тамак ичпестен, оозуна даам албастан, ач карын деген мааниде.

Сөздүн теги мусулмандардын орозосуна барып такалат. Ал мындай: мусулман адам жыл сайын 30 күн орозо кармашы керек. «Орозо» — ирандыктардын тилинде «даам сызбоо» деген мааниде. Таң кулан өөк болгондон тартып, күндүн кызылы батканга чейин оозго даам албоо, суу ичпөө керек. Бул мусулмандар үчүн милдеттүү болгон. Фарсыча айтылышы «рузе». Кыргызча «орозо» болуп калган. Мына ушундан улам кыргызда «орозосун ачпоо» деген накыл сөз жасалган. «Орозодо көчкөн эрмек» деген макал да чыгарган. Ал тургай орозону шылдындап:

Орозонду да кармап көрдүм,
Наны жоктун иши экен.
Намазынды да, окуп көрдүм,
Жумушу жоктун иши экен.

— деп ыр чыгарган. Орозонун да өзүнө ылайык терминде-
ри болгон: «Ооз бекитүү» — даам сызбоо, «ооз ачуу» —
даам сызуу.

Мына ошон үчүн «орозосун ачпай» деп атап кеткен.

ОРОЙ ЧОКУ

Орой чоку баш ооруйт,
Өлчөлүү жердин баары ооруйт.
Кыймылдарга алым жок.
Манас.

«Орой чоку» — төбө, чоку, так төбө деген мааниде.
Түрк-монгол сөзү.

Оройго күрсү тийгенде,
От көзүнөн жарк этип,

деп «Манаста» айтылат.

«Орой, ора» — монгол-калмак тиядеринде «чоку, төбө»
деген мааниде. Кыргыз тилинде — экөө катар айтылып
калган да, «так чоку» деген маанини алган.

ОРОШОН КҮЛҮК

Ногойдон чыккан он төрт ат,
Орошон күлүк Буурул ат.
Семетей.

«Орошон күлүк» — чыгаан күлүк, белгилүү күлүк,
ашкан күлүк. Кыргыздар илгертеден бери орошон деген
сөздү көбүнчө күлүк атка сыпат кылып айтып келе жатат.

Орошон — жалгыз гана күлүккө сыпат болбостон, баш-
кага да сыпат боло берет. Биздин байкообузча же берген
маанисине караганда, орошон — фарсынын «раушан» де-
ген сөзүнөн бир аз өзгөрүлүп айтылып калган. «Раушан» —
фарсы тилинде — жаркын, жаркыраган, жарк эткен деген
маанилерде. Кыргыздарда «орошон он ай болгондо» деп
да айтат. Демек, жаркыраган он ай болгондо. Казак ти-
линде — «орасан жаксы» — эң жакшы, абдан жакшы. Ка-
зак тилинде да биринчи мааниде кеңири таралган. Кыр-

гыздын жана казактын энчилүү аттарында — раушан өзү-
нүн алгачкы формасын сактап калган. Буга — Алтын кө-
күл Раушан да мисал боло алат.

ОРОЮ СУУК

Оттой күйүп жүрөгү,
Орою суук көрүнгөн,
Биздин элдин уулу эмес,
Оңолуучу кул эмес.
Токтогул.

«Орою суук же орою ысык» — деген сөз айкалыштары-
нын теги фарсы сөзүнө такалат. «Орой» фарсынын «рун»
деген сөзүнөн өзгөргөн, «бет, жүз, өң» деген мааниде. Де-
мек, орою суук — «өңү суук, түрү суук». Бул сөз кыргыз
тилинде «ырай» формасында да жолугат. Муну — «ырайы
суук, ырайы жаман» деген сөз айкалыштарынан байкоого
болот.

Жогорку мисалдардан учураган «орой» деген сөз менен
окшош сөздөр кыргыз тилинде бир топ учурайт. Мисалы,
«орой чокуга камчы менен тартып жиберди» дегендеги
«орой» монгол-калмак тилдеринде «чоку» маанисинде. Ал
эми «орой адам» — кыргыздыкы — одоно адам. Мына
ошентип тилде омоним сөздөр жасала берет.

ОСУРГАН УЙДАЙ БЫЛУУ

«Осурган уйдай кылуу» — элдин арасында, көпчүлүк-
түн арасына жологус кылып кууп салуу. Жектеп, адам-
дардын арасына келгис кылуу.

Кыргыз элинин салтында: коомго, элге жакпай турган
иш иштесе же эл арасын буза турган, ыркты кетире турган
сөз таратса, андай адамды өтө эле жек көргөн. Эгер ал
адам андай жаман адатын койбосо, бардык кишилер аны
жектеп, жемелеп, араларына жолотпой койгон.

Эми накыл сөздүн төркүнүнө келели. Кыргыз малдын
сырын билген, аны түрдүү кылыктарына байкоо жүргүзгөн
эл. Карыялардын, мал менен өскөн адамдардын айтууна
караганда, чогуу жүргөн уйлардын арасында бирөө осуруп
койсо, ал уйду бардык уйлар жектеп, сүзгүлөп, пададан
кууп салат имиш. Уйлардын бул жоругун малдын да, ка-
наттуунун да, өсүмдүктүн сырын билген профессор Абдыл-
хай Алдашов да төгүнгө чыгарган жок. Ошентип, «Осур-
ган уйдай кылуу» деген накыл сөз — коом турмушунда
кеңири колдонула турган болуп калган.

ОТКО-ЖАМГА ТҮШҮҮ

«Отко-жамга түшүү» — алакетке түшүү, алапайын таппай жанын сабап иштөө сыяктуу маанилерге ээ.

Жогорку сүйлөмдүн ичиндеги «жам» деген сөздүн кайдан келгенин жана маанисин ачалы. Тилибиздеги сызыкча аркылуу жазылып жүргөн кош сөздөрдүн көбү маанилеш болот же карама-каршы маани берет. Ошол маанилеш кош сөздөрдүн бири башка тилден оошуп келген болот. Жогорку «отко-жамга» деген кош сөздүн ичиндеги «жам» арабдын «йамм» деген сөзүнөн, «дениз, көл» деген мааниде, Кыргыз тилинде «суу» маанисин алып калган.

ӨЗ БӨГҮНДҮ БӨКТӨ

— Кыргызмын! Калмактарыңды жайына калтырып, өз жаныңдын бөгүн бөктөсөңчү, кете берсеңчи.

А. Убукеев. Чыр дөбө.

«Өз бөгүндү бөктө» — өз жаныңды корго, өз ишинди бил, өз камыңды көр деген маанилерде колдонулат.

Бул накыл кептин төркүнү — балдардын чүкө ойнуна барып такалат. Анын жөнү мындай: чүкө атып аткан бала: «Шыкытым көңүлүмчө бөк!» деп, сакасын ата турган чүкөнүн айланасына бөгө жагын өдө каратып, үйрүп таштайт. Эгер сака чүкөнүн айланасына бөгө жагынан түшсө, чүкөнү атат. Эгер бөгөсүнөн түшпөй, чигесинен түшсө, анда чүкөнү атуу укугунан ажырайт. «Шыкытым көңүлүмчө бөк!» дегенден, — «өз бөгүндү бөктө» деген накыл кеп пайда болгон.

ӨЗ КӨМӨЧҮНӨ КҮЛ ТАРТУУ

«Өз көмөчүнө күл тартуу» — өзүнүн камып ойлоо, башкалардыкынан көрө өзүнүкүн тез бүтүрүүнүн камын көрүү. Өзүмчүлдүк кылуу.

Кыргыз эли көчмөн турмушта болгондуктан, илгери нан тартыш болгон. Ошондуктан кээде балдарга көмөч бышырып берер эле. Нан бышырууга ылайыктуу дандыр сыяктуулар көчмөн элде болгон эмес. Алар бир орундан экинчи орунга көчүп жүргөндүктөн, дандыр жасоого мүмкүн да болгон эмес. Кыргыз элинин бир бөлүгү отуруктуу

турмушка өткөндөн кийин, жана башка отуруктуу элдер менен байланыш күчөгөндөн кийин, дандыр, таба, көмөчтөн сыяктуу нан бышыра турган куралдар чыкты. Аларды жапырт колдоно баштады. Көмөч бышырылбай калды. Көмөчтү илгери камырды тегерек кылып, аны оттун коруна көмүп бышыра турган. Очоктогу оттун кору деле кеңири болгон эмес. Ошондуктан оттун корун балдар талашып, көмөчүн тез бышыруу үчүн, өзүнүн көмөчүнө шилей турган. Кордун ысык күлүн талашып, балдар урушуп да калар эле. Мына ушундан улам, башкалардын камынан көрө өз көмөчүнө күл тартуу» деген накыл кеп пайда болгон. Бул — коом турмушунун бардык учурларында көп колдонулат.

ӨЗ ҮЙ, ӨЛӨҢ ТӨШӨК

«Өз үй, өлөң төшөк» — өзүнүн көнгөн, өзүнө жылуу турак жайы.

Сүйлөмдүн тутумундагы «өлөң» азыркы кыргыздын тилинен жоюлган. Түрк тилдеринин көбүндө «үлөн» — чөп маанисинде. Албетте, бирөөнүн жууркан, мамык төшөлгөн төшөгүнөн ар бир адамдын начар болсо өз үйүндөгү чөп төшөгү жайлуу да, эркин да. «Кан үйүнүн тардыгы ай, кара алачыгымдын кендиги ай!» деген макал да ушуну менен маанилеш. «Ар кимдин жүргөн жери мисир» деген макал да ушул жогорку макал менен тектеш. «Өлөң» байыркы ырларда жолугат. Манаста «Өлөңдүү жерге өрт койгон» деген сүйлөм бар. «Өлөңдүү жерде өгүз семирет, өлүктүү жерде молдо семирет» деген макал да жолугат.

ӨЗДӨРҮНЧӨ ЧУКУЛДАШУУ

«Өздөрүнчө чукулдашуу» — башкаларга акыл салбай, башкаларга билдирбей, өздөрүнчө бөлүнүп сүйлөшүү.

Бул накыл сөздүн теги тооктон келет. Тооктор бүрүл болору менен эле, карайлап жакшы көрбөй калат. Ошондуктан алар андан эртерээк өздөрүнүн күркөсүнө конушат. Ошол күркөсүндөгү күндө конуп жүргөн орундарына отуруп атканда, короу баштап чукулдаган үндөр чыгарышат. Бир топко чейин үндөрү басылбайт. Мына ушундан улам, жогорку накыл кеп пайда болгон. Көбүнчө мыскыл түрүндө колдонулат.

ӨЛГӨНГӨ САЛАБАТ

Андан да кызыгы бар, өз теңине, өз сүйгөнүнө кошулган келиндер бар. Эски чирикке салабат окулуп, эриктүү азат турмушка негиз салынат.

С. Карачев. Эрк таңында.

«Өлгөнгө салабат, өткөнгө салабат» — өлгөн кайта келбейт, өткөн иш кайта келбейт деген мааниде колдонулат.

«Өлгөн, өткөн» экөө тең эле бир мааниде. «Бул дүнүйөдөн кеткен» деген мааниде алмашып айтыла берет. Жогорку сөз айкалышынын чыныгы мааниси — өлгөн кишиге, бу дүйнөдөн өткөн кишиге жаназа окуу, — Курандын аятын окуп коюу, ал өлгөн кишиге ошол гана керек деген мааниде. Негизги маани өзгөрүлүп, «өтөр иш өттү, ал кайта келбейт» деген жөнөкөй мааниге өтүп алган. Негизги маани кыргыз тилинде жоюлган. «Салават» — араб тилинде «намаз, бата айтуу» деген мааниде.

ӨЛӨҢ КИТЕП

Эс тартып, бой жетип калган убагында өлөң китептерден көбүрөөк даам таба турган болду.

С. Карачев. Эрк таңында.

«Өлөң китеп» — илгери заманда, Улуу Октябрь Социалисттик революциясынан мурун, казак тилинде ыр менен басылып чыккан узун икаялар.

Казак эли менен кыргыз эли байыркы замандан бери эле айлы аралаш, кою короолош жашап келген. Турмушу да, тили да бир бирине жакын жана түшүнүктүү болгон. Ошондуктан казак тилинде басылып чыккан икаялардын көбү кыргызга белгилүү болгон. Кыргыздын өз тилинде басылып чыккан икаялар болгон эмес. Ошондуктан казак тилиндеги өлөң китептер кыргыздын жан суусунун кандырган. Кыргыз жаштары кат тааныгандан кийин эле өлөң китептерге жармашкан. Көп окулган өлөң китептер: Кыз жибек, Муңлук-Зарлык, Шакир-шакирт, Боз жигит, Атан-тай жоомарт, Касым жоомарт, Заркум, Салсал ж. б. Түштүк кыргыздары көбүнчө өзбек тилинде чыккан икаяларды окуган. Азыркы жазуучулардын чыгармаларында жогорку аталган китептердин аты көп учурайт. Түштүктө: Шаа Машраб, Хикмат, Гөр угли, Миң бир түн ж. б.

ӨЛСӨ — ШЕЙИТ

«Өлсө шейит, өлтүрсө казы» деген сөздөрдү айтып, эр бүлөнүн бардыгы күн чыга түп көтөрө аттанды.

А. Убукеев. Чыр дөбө.

«Өлсө — шейт, өлтүрсө — казы» — макал. Ислам дининин жобосунда — «Шейит» — дин үчүн кыйноо тартып өлгөн адам.

Элдин түшүнүгүндө — «Шейит» — адилет ишти коргоп курман болгон адам. «Казы» — адилет ишти коргоп баатыр наамына конгон адам. Көркөм адабияттарда көбүнчө ушул мааниде колдонууда.

ӨЛҮ КЫЗГА ТИРИ КЫЗ

«Өлү кызга тирүү кыз» — арзыбаган бир нерсеге кымбат бир нерсени тогоштуруу деген мааниде колдонулат.

Кыргыз элинин жөө жомогунда «Жеке таз менен жети таз» деген бар. Жеке таз айлагер, куу. Жети таз келесоо, бир нерсени акылга салып иштебеген алаңгазар немелер. Жомок узун. Жеке таздын энеси өлүп калат. Аны кооздоп, бети-башын упалап, каштарын чиймелеп жасап алып, сандыкка салат да мактоо сөздөрдү айтып жар салат. Кандын эрке кызы кырк кенизеге менен базарлап жүрүп аны угат. «Сандыктагы кызынды көрсөт!» — дейт. «Көрсөтпөйм, Өзүмдөн башка киши көрсө өлүп калат» — деп көнбөйт. Анда кандын эрке кызы «Кызың мен көргөндө өлүп калса, ордуна мына кырк кызымдын бирин аласың» — дейт. Сандыкты ачканда кыз өлүк болуп көрүнөт. Таз доо кылгандан кийин, кандын кызы өлү кыздын ордуна тирүү кыз берип кутулат. Мына ушул кызык жомоктон улам жогоркудай накыл кеп чыккан болуу керек. Коом турмушунда жыш колдонулат.

ПАЙГАМБАР ЖАШЫ

— Бербегенде анан... пайгамбар жашынан өткөн карыялардын тилеги талаага кетмек беле?

Т. Сыдыкбеков. III т.

«Пайгамбар жашы» — алтымыш үч жаш. 63дөгү курак. Бул сөздүн төркүнү — ислам динин түзүүчү Мухаммед

пайгамбарга барып такалат. Мухаммед арабдан чыккан. 7-кылымда ислам динин бүтүн дүнүйөгө тараткан адам. Ал — пайгамбар деп аталат. Пайгамбар фарсынын сөзү — өкүл, элчи деген мааниде. Ал өзүн: «Мен кудайдын адамдар арасына жиберилген элчисимин» — деп жарыялаган. «Куран» асмандан түшкөн, ал кудайдын сөзү» дегенди ойлоп чыгарган. Ошол Мухаммед мусулман элдерине сыймыктуу, касиеттүү адам катары белгилүү. Дүнүйөдөн 63 жашында өткөн. Мына ошол жашты кыргыздар «пайгамбар жашы» деп бел кылып алышкан.

ПАДЫША КУДАА ЭМЕС...

«Падыша кудаа эмес, кудаадан жудаа эмес» — макал, падыша кудай болбогону менен, өкүмү кудайдан да кем эмес деген мааниде.

«Сөздөрүн талдайлы: «падыша, худаа, жудаа» деген сөздөр тажиктики. «Кудаа» — кыргыздын өзүндө теңир, «жудаа» — айрылбайт деген мааниде. Мындан башкада «жуде» деген сөз кирген, ал — абдан деген мааниде. Кыргызча айтылышы бирдей болуп калган.

ПАЙГАМБАРДЫН СҮННӨТҮ

Балам, мен пайгамбардын сүннети деп төрт катын алдым эле, төртөө тең туугус болду.

Кедейкан.

«Пайгамбардын сүннөтү» — ислам дининде: Мухаммед пайгамбардын иштеген иштерин, айтып кеткен осуят сөздөрүн орундоо. Мусулмандардын шарыяттан кийин колдоно турган эрежелери.

Адамдардын илгертеден бери эле колдонуп келе жаткан, турмуштагы колдонгон эрежелеринин бардыгын эле Мухаммедке тиешелүү кылып, дин башчылары кууланган. Мисалы: саламдашуу, аты-жөндү сурашуу, тырмак, чач алуу, жуунуп-тазалануу сыяктуулар. Мухаммед төрт катын алган деп, аны да Мухаммеддин сүннөтү деп, ыйык кылып алган. Ислам дининдеги элдердин уламышына, тарыхый маалыматтарга караганда Мухаммед 13 аял алган адам. Алардын ичиндеги атактуусу — чоң соодагер катын Хадича. Бул аял 40 жашында 25 жаштагы Мухаммедге тийген. Жашынын кыркка келгенине карабастан: Зайнеб,

Ракыйа, Умми Күлсүм, Фатима деген төрт кыз, Абдулла, Касым деген эки уул төрөдү. Мария деген малай аялынан Ибрахим деген туулат. Калган аялдарынын балдары жөнүндө маалымат жок. Эркек баланы отургузуу — сүннөт, муну еврейден алган. Мухаммед пайгамбардын сүннөтү деп, илгери бай-манаптар аялды төрткө жеткирген. Аларга жага бербей калган. Ошентип, Мухаммеддин сүннөтү — аялдарды эзүүгө кең жол ачкан.

ПИЛДИН КАРТООНУ

Жан келбеген, барса келбес деген жер эле. Ушул жерге сен немине кыстоо менен келдиң? Керк мүйүзүнө салып кетпейтир, пил картоонуна салып чайнап салбаптыр. Арстандар алып таштабаптыр.

Тоголок Молдо. I т.

«Пилдин картоону» — пилдин соймолондогон узун тумшугу. «Картоон» — арабдын сөзү, «хартум» деген сөздөн өзгөргөн. Пилдин тумшугун жогорку сөз менен атайт. Тегеле чиркейлердин чаккыч тумшуктарын да, «хартум» деп атайт. Ал тургай шлангды да арабдар «хартум» дешет. Жогорку мисал Тоголок Молдонун «Мендирман» аттуу аңгемесинен алынды. «Мендирмандын» мазмунуна караганда кыргыздар бир кезде «Мазандаранда (азыркы Иранда) болгон түрү бар. Ошол жерде бир нече жыл туруунун натыйжасында «пил, керк, жоги (йог)» деген сөздөрдү тилине киргизип алган. Жеке гана бул сөздөр эмес, бир далай сөздөр Тоголок Молдонун чыгармаларында учурайт. Алардын көбүнүн маанилери ачыла элек.

САГАСА КҮЛҮ

Анжыяндан алдырган,
Сагаса күлүн салдырган,
Тартса кумар кандырган,
Шалдыркандуу чакчаны,
Колдоруна алышып,
Алаканга салышып,
Насыбайды тартышып.

Манас.

«Сагаса» — өзбек тилинде: зогоза жана кызылча деп да аталат. Кыргыздар муну — чекенде деп атайт. Дары

үмдүктөрдүн түркүмүнө кирет. Толгон өлкөлөрдө өсөт. То Азияда, айрыкча Кыргызстанда, Өзбекстанда көп. То беттеринде, көбүнчө кургак талааларга чыгат. Составында эфедрин алколоиди бар. Илгери замандан бери эле үл өсүмдүктүн күлүн насыбайга кошкон. Сагасанын (чеченденин) күлү кошулган насыбайды чеккен адамдын көүлү көтөрүлүп, жаны жай алып, сөзмөр болуп калат.

Шалдыркандуу — жыгач кепкектин сыртына бекитилген кичинекей чагарак. Мүйүз чакчадан насыбайды ала-анга ичке башындагы кичине тешиктен силкип төккөндө акчанын артындагы кепкектеги чыгырык жакшынакай абыш чыгарган, шалдырттап турган, ошондуктан, шалдыркандуу чакча деп аталган. Илгери кыргыздар чакчаны талаң гана уйдун мүйүзүнөн жасаган. Анын артындагы кепкегин, учундагы тыгынын кооздоп койгон.

САЙГАК ТИЙГЕНДЕЙ

«Сайгак тийгендей» — тымтыракайы чыгуу, туш-тушка ачуу, ыргыштап секирип кетүү, ыргып түшүү деген маанилерде колдонулат. Кеңири маалымат «эт менен челдин расында» деген уяда.

САЛАКАЛУУ БОЗ БАЛА

Саруудан чыккан бөбөгүм
Салам берип ырдачы,
Салаканды көрөйүн,
Илээшип жүрүп алып кал,
Иним сага берейин.

Токтогул.

«Салакалуу боз бала, салакалуу адам» — билимдүү, ээндүү, тууштуу, сүйлөгөн сөзү мазалуу деген маанилерде.

«Салака» — фарсы-тажик тилдеринде «салика» болуп айтылат, шык, тууш деген мааниде да, даам, маза деген мааниде да колдонулат. Мындан башка да кыргыз тилинде «салака» деген сөз бар. Ал кесепет, зыян деген мааниде. Анын салакасы маа тийди» деген сүйлөмдөн байкоого болот. Анчейин гана тыбыштары окшошуп калган омоним өздөр.

САЛАМ НААМА КАТ

Салам наама кат жаздым,
Сагынып сага бара албай.

Тоголок Молдо. I т.

«Салам наама кат» — учурашуу кат, сагынып жазган кат деген маанилерде колдонулат. Жогорку үч сөз тең кыргыздын төл сөздөрү эмес. Араб — иран тилдеринен кирген. «Салам» — тынчтык, «наама» — кат, жазуу, «номе» деген сөздөн өзгөргөн, «кат» — тамга, жазуу деген мааниде, «хат» деген сөздөн өзгөргөн. Үчөө тең катарлаш айтылып, жаңы мааниге ээ болуп алышкан. Кыргыз тилинде «наама» — үчөө. Анын бири — жогорку айтылган «кат». Экинчи — «нама» — «навоо» деген сөздөн өзгөргөн, «музыка, музыка куралы».

Ал аңгыча болбоду,
Баатыр Үрбү жар салды.
Наамачылар келсин деп,
Жалпы журтка шар салды.

Манас.

Үчүнчү «наама» — «ооме» деген сөздөн өзгөргөн, жөнөкөй, түркөйү, кат билбеген деген мааниде. «Ал окубаган наама киши» деген сүйлөмдөн байкоого болот.

САЛАМГА КЕЛҮҮ

«Саламга келүү» — сөзгө келүү, эң алды менен жай сурашып, ал-жайды айтуу.

Жалпы эле мусулман дининдеги элдердин салтында, ошонун ичинде кыргыз элинин салтында, биринчи жолуккан адамга: «ассалоому алейкум!» деп айтуу милдет болгон. «Ассалоому алейкум» — «Сага (сизге) тынчтык болсун!» деген араб сөзү. Жооп кайтарган адам «во алейкумуссалам!» деп айтат. «Сизге (саа) да тынчтык болсун!» деген сөз. Жогорку айтылган араб сөздөрү кыргыз тилине киргенде кыскарып: «салоом алекүм, алекен салам» болуп калган.

САЛ БИЛЕК

Сал билек, сал билек!
Сары майга мал билек.
Кунан койдү сой билек,
Куйругуна той билек.

Эл ыры.

«Сал билек!» — балтыр бешик баланы алдыга отургузуп алып, эки санын алакандын үстүнө коюп, буттарын

килдетип, жогорку ырды кайталап ырдайт. Баланы эр-леткендеги ырдын аты.

Ырдын ичиндеги «билек» түшүнүктүү. Ал эми «сал» деген сөздүн мааниси даана эмес. Бөбөк 7—8 айлык болуп алган учуру болот. Балага кийим кийгизип, тайтайлоого акын калган учурунда жогорку ырды ырдашат. «Сал» — бир тилдерде «чеч» деген мааниде. Татар тилинде «сал» — чеч деген сөз. Бул сөз кыргыз тилинде да сакталып калган. «Бирин салып бирин киет, биринен сала бирин ийет» дегендеги «сал» — чеч деген мааниде. Бирок, «улам» деген мааниге өтүп кеткен. «Бирин сала бирин мийет» деген сүйлөмдө «улам» деген мааниде турат. «Бирин сала бирин киет» деген сүйлөмдө «чечип» деген мааниде кендиги байкалат. Ошентип, «сал» бир кезде кыргыз тилинде да «чеч» деген мааниде болгон. Мына ушундан улам, «сал билек» — билегинди чеч деген сөз го деп ойлой-уз. Ырдын мазмунунда: «Билегинди чечип, сары майга талгын, кунан койду союп, куйругуна тойгун» деп, мал сыраган турмушту элестетип отурат. Тегеле кыргыз жаңы уулган балага жаш кой союп, куйругун сордурат. Көбүнчө уукчан балага май берет. Май жебесе, баланын ичи өтө берет. А, балким «билегинди көнөчөктөгү сары майга сал» деген мааниде ырдалып аткандыр. Бирок, «сал» деген сөздүн мааниси бир топ: «төшөк сал, камчы менен башка алып жиберди, чаначтын ичине колун салды, күчкө салды» деген сыяктуу.

САНГА КЫЛ ЧЫЛБЫР САЛУУ

«Санга кыл чылбыр салуу» — кыргыздын илгертеден бери кылмыштуу деп аталган адамдарга, кылмыштын чыныгына жетүү үчүн колдонгон жазасынын бир түрү. Кылмыштуу деп аталган адам мойнуна албай койсо, анын жылаңач санына кыл чылбырды боолук кылып сабып, аны табылгы саптуу камчынын сабын чылбырдан өткөрүп бурай баштаган. Кыл чылбыр сан этке батып да кеткен. Сандын ооруганына чыдабай, ак болсо да аргасыздан мойнуна алган. Албетте, кээ бир элдин тынчын алган, малын уурдап союп жеген митаамдарга да колдонгон. Андай митаам уурулар тойгончо жеп, өлгөнчө карганып да кутулган. Мына ушундайларга карата колдонгон жазанын бири болгон.

САН КАЗЫНА МҮЛК

Теңиз атам өлгөндө,
Сан казына дүнүйөм,
Чачып келген экенсиң.

Семетей.

«Сан казына мүлк» — алтын-күмүш, байлык деген мааниде. Жогорку үч сөз эл чыгармаларда бирге жүрөт. Сөздөргө талдоо жүргүзүп көрөлү. «Сан» — монгол тилинде «казына» деген мааниде. «Казына» — араб тилинде «байлык, мүлк» маанисинде. «Мүлк» — араб сөзү «асыл буюм» маанисинде, «байлык» маанисинде да жолугат. Кыскартып айтканда, кыргыз-монголдун «сан» деген сөзүнө арабдын ошол эле маанидеги сөздөрү кабаттала берген, котормосу да болуп калган. Мындайлар эл адабиятында көп учурайт.

САРМЕРДЕН ЫРДОО

«Сармерден баштоо» — көбүнчө жаштар чогулган жерде, зыяпатта, тойдо адамдарды ырдатуунун бир ыкмасы.

А дегенде ырга, тамашага шыктуу адам колуна толтура кымыз же бозо куюлган чөйчөктү колуна алып, өзү жакшылап ырдап туруп, өзүнүн каалаган адамына сунат. Ал чөйчөк сунулган адам (келин же жигит) аны алып, жакшылап ырдап бериши керек. Эгер ырдай албаса идиштеги суусунду ичип кутулуу керек. Көбүнчө ырдап же обон салып берип, чөйчөктү андан ары өзүнүн каалаган адамына сунат. Ыр, обон билбесе, күлкүлүү бир нерсе айтып берип да кутулат. Карыя адамдарга мындай чөйчөк сунуу болбойт. Эгер карыя адам көптү билген, сөзмөр адам болсо, аны сүйлөтүү үчүн чөйчөк сунулушу мүмкүн.

Эми, сармерден деген сөздүн тегине келели. Бул сармерден баштоо илгери түндүк кыргыздарда, айрыкча Ысык-Көл башында жашаган элдин ичинде болбосо керек эле. Бул — түштүк кыргыздардан келиши мүмкүн. Сармерден фарсынын сөзү, эки бөлүктөн турат: «сар» — баш, башчы деген мааниде, «мардон» — киши, адам деген мааниде. Демек, ошол топту башкарган адам. А, дегенде эле демилгелүү адам — чөйчөктү колуна алып, өзү ыр же обон баштаганынан эле байкалып турат.

САРСАН БОЛУУ

Сарсан болду сен үчүн,
Алтын башым, өзгөчөм.
Көрүнбөсөн, татыбайт
Ичкен ашым, өзгөчөм.

Барпы.

«Сарсан болуу» — кайгыга батуу, маң болуу деген аниде. «Сарсан» — фарсы-тажик сөзү, эки сөздөн түзүлгөн: 1. «сар» — баш, 2. «сан» — баш оору. Демек, баш ооруга жолугуу, ойлой берип, күсөй, эңсей берип, дал болуу.

САРТ БАЙЛОО

Ар кайсы жерде топ-топ болуп сарт байлоо кылынган аттар турат.

З. Бектенов. Замандашым.

«Сарт байлоо» — ээр-токумдуу аттарды токтогон жерде тикис кылып байлаштыруунун бир ыкмасы. Мындай байланыштыруу көбүнчө эл, жер кыдырып жүргөн соодагерден чыккан. Ал мындайча байлаштырып: ээр-токумдуу эки атты аркы-терки каратып, чалбырдын куюшкандын ээрге жакын жерине байлайт. Ошондо аттар эч кайда кете албайт, жата да албайт. Бир жерде геренип тура берет.

САРЫ ИЗИНЕ ЧӨП САЛУУ

Сапырылсан барынар,
Сары изине чөп салып,
Сапыра кууп албайбы?

Манас.

«Сары изине чөп салуу» — бирөөнүн артынан жамансыз издеп, көшөрө түшүү. Жаман ниет менен дайыма аңсып калуу.

Бул накыл кептин төркүнү — байыркы замандагы жылкы уурдоого барып такалат. Көчмөн турмушта, жоокерчилик заманда жылкынын милдети өтө зор болгон. Талаада айтарып жүргөндө уурулар четинен жазгырып уурдап, этмейлер көп эле. Мына ушундай жылкы уурдалган абал-

да ал уурдалган жылкынын изин кууп барып таап алган. Көбүнчө мындайлар кышында болгон. Уурдалган жылкынын эң башкы изин чөп менен ченеп, ошол из менен жүрүп отуруп, токтогон жерине чейин барган. Так ошол жерде да башкы ченеген чөбү менен издерди ченеп, жылкыны таап алган.

Эмне себептен «сары из» деп аталып калды? «Сары» кыргыз тилинде — ирен, түс. Биздин пикирибизче — сөздүн теги «сары» эмес, «сар» деген фарсы сөзүнөн болуу керек. «Сар» фарсы тилинде «баш, уч» деген маани берет. Мына ушундан «сыр найза» пайда болгон. «Учтуу найза». «Найза» — фарсы тилинде «каскак» деген маанини берет. «Сары оору» да «баш оору» дегенден келген. Демек, сөздүн алгачкы формасы «сар» экен. Мына ушундан «сары убайым» да пайда болгон. Убайымды, албетте, баш менен тарткан.

САРЫ САНАА БОЛУУ

«Сары санаа болуу» — катуу убайымга түшүү, баштан арылгыс чоң кайгыга кабылуу.

Накыл сөздөгү сары — «сар» дегенден кыскарган. Фарсы-тажик тилинде «сар» — баш. Адам санааны баш менен тартат, баш менен ойлойт. Демек, «сары санаа» — башка түшкөн убайым.

САРЫ ЭСЕП АДАМ

Анын көңүл токтотушун күтүп жүргөн сары эсеп Баян-Кемпир бир күнү чакыртып алды.

О. Көчкөнов. Эрэөл талаа.

«Сары эсеп адам» — өтө эле саран, абдан бите карын, барып турган колу тар адам.

«Сары» деген сөз — фарсы-тажик тилдеринде: мол, көп, калың деген мааниде. Ал тилдерде — «сер» болуп айтылат. Тилибиздеги: сер сакал — чоң сакал, сер сабиз — сабизи мол, сер дымак — дымагы чоң, жогору деген маанилерде. Кыргыз тилине киргенде фарсы-тажиктин «сер» деген сөзү: сер, сары болуп калган.

САСЫК ЭТ КЫЛУУ

Атын «сасык этке» калтырып, өзүн алып келе бергиле. Ийгилик да Каракулдун аркасы менен аттуу болуп калсын,— деди.

А. Убукеев. Чыр дөбө.

«Сасык эт кылуу» — олжо кылып алуу, олжо катары берүү. Бул накыл сөздүн төркүнү илгерки ууруга барып такалат. Мал бар жерде уурулук да болгон. Уурдаган малды ууру союп жеген. Малдын ээси же издеген адам ууруну таап алса, үйүн тинтип, этти таап алган, ал табылган этти олжо катары өзү алып, ууруну ак сакалдардын колуна тапшырган. Ошол уурунун үйүнөн чыккан эт «сасык эт» деп аталган. Мусулман кыргыздын түшүнүгүндө ал эт — «арам эт», катылып жатып сасып калган эт. Ууру эттен ажыраганы мындай турсун, толгон айып тарткан.

САХИБ КЫРАН

Сахиб кыран Амир Темирдин өлкөсүн ушундай бытыраткан, тыштан жоодай чапкан, ичтен курттай жеген ушул токсон боолуу өзбектер деп түшүндүргөн.

Т. Касымбеков. Сынган кылыч.

«Сахиб кыран» — атактуу жаангер Амир Темирдин сыпаты.

Сөздүн маанилерин талдайлы: «сахиб» — ээ, «кыран» — тогоол, коюн болуу деген маанилердеги араб сөздөрү. Демек, бакыт жылдызынын коюн болушунан, анын тогошунан туулган деген мааниде. Бул сыпат жалгыз гана Темир-ге таандык болгон. «Кыран» — араб тилинде жакындашуу, биргелешүү деген мааниде. Кыргыз тилинде Үркөр менен Айдын коюн болушу — дегендеги «коюн» — арабдын «карун» деген сөзүнөн өзгөргөн. Ошол эле «карун» — «карб» болуп да айтылат.

СЕН КӨР, МЕН КӨР!

«Сен көр, мен көр!» — эч ким билбейт, таптакыр дайын билинбей калат. Жок болуп калат деген маанилерде колдонулат.

Албетте, маани менен сөздөрдүн курулушунда эч байланыш жок. Бирок, маани так. Ар ким түшүнөт. Эң алгачкы сүйлөмдүн түзүлүшү — «Сен көрдүңбү? Жок! Мен көрдүмбү? Жок!» болуп айтылган. Көп колдонулуунун натыйжасында сүйлөм кыскарып, жыйнакталып калган, накыл сөзгө айланган. Маани толук сакталып калган. Бул накыл сөз көп нерсеге колдонулат. Бирөө бир дары ичип же бир жылуу сууга барып айыгып кетсе да: «Сен көр, мен көр! Жок болду» — деп коёт.

СЕНЕК БОЛУУ

«Сенек болуу» — катып солдоюп калуу, такыр бүгүлбөй какайып калуу; унчукпай, кыймылдабай отуруп калуу деген маанилерде колдонулат.

«Сенек» — байыркы түрк тилдеринде, азыркы түрк элдеринин бир тобунда «айры» маанисинде. Кыргыздарда «айры» маанисинде. Көбүнчө үймөк үйгөндө колдоно турган узун, куу айры. Мына ушундан, ар бир катып калган нерсени «Сенек» деген сөз менен сыпаттап калган. «Сене-йип калуу» да ушундан.

СЕРДЫМАК АДАМ

Купшундаган сен өңдүү,
Кулда болот сердымак.
Кедейкан.

«Сердымак адам» — тегеле ою далай жерде, көпкөлөң адам. «Жүгү уйда болсо да, дымагы төөдө» сыяктуу адам жөнүндө кекетээр түрүндө айтылат.

«Сердымак» фарсы-тажик тилдеринде эки сөздөн түзүлгөн. «Сер» — көп, чоң маанисинде, «дымаг» — көксөө, тилөө, ой маанисинде. Жогорудагы «сер» деген сөз: «сер сакал» (чоң сакал), «сер жаан» (көп жаан), «сер сабыз» (сабиз көп кошулган) сыяктуу сөз айкалышында жолугат. Кыргыздын «сар эсеп» деген сөзү да «сер эсептен» өзгөрүлгөн түрү бар.

СИРКЕСИ СУУ КӨТӨРБӨӨ

Ичип алса да жинденет. Эртеси башы ооруса да сиркеси суу көтөрбөй калат.
Ч. Айтматов. Гүлсарат.

«Сиркеси суу көтөрбөө» — болбогон нерсеге тырчып түшүү. Арзыбаган ишке туталана түшүү.

Уйгур тилинде: «сиркеси суу көтөрбөө» — тамаша сөздү түшүнбөө. «Сирке» — тамакка кошо турган кычкыл суюктук. Аны дунгандар, уйгурлар кебектен жасайт. Өнү саргыч болот. Аны ичүүгө да болот. Абдан, кычкыл, жакымдуу. Эгер ага суу кошсо — даамы болбой, начар болуп калары белгилүү. Мына ушундан улам, сирке суу кошкондо бузулган сыяктуу, жок нерсеге ыза болгон адамды жетуталана түшкөн адамды жогорку сүйлөм менен сыпаттап калышы этимал.

Ал эми заводдон чыгарылган сирке (уксус) абдан күчтүү болот. Ага суу кошпой тамакка кошуу мүмкүн эмес. Эгер таза түрүндө ууртаса, ооздун ичин күйгүзүп, бир катар терисин жыдытып салат. Жогорку накыл кептин төркүнү — дунгандардын, уйгурлардын жасаган сиркесине барып такалышы мүмкүн. Балким, «сиркеси суу көтөрбөө» деген накыл кептин түбү башкадан келер. Кыргыздар туураган эттен кийин, суусун катары сорпого айран кошуп, сүзмө кошуп, ак серке деп ичишет. Мына ошол ак серке — ак сирке дегенден өзгөрүлүп калышы этимал.

СОГОНЧОГУ КАНАБАГАН

Куйду эле алоо чачып Күн очогу —
Канады жер эненин согончогу:
Т. Байзаков. Самай берем.

«Согончок канабоо» — бала төрөбөө, боюна бала бүтпөө.

Кыргыз эли байыркы замандан бери балалуу болууну, тукум калтырууну абдан эңсеген. Бала төрөгөн аялды абдан сыйлаган. Балалуу аял да өзүн башка аялдардан жогору санаган. Бала төрөбөгөн аялды кемсинтип, «куу шыйрак» деп кордогон. «Согончок канао» өтмө мааниде колдонула берет.

СООДА САКАЛ СЫЙПАГЫЧА

«Соода сакал сыйпагыча» — соодалашуу бүттү, алган да, берген да береке тапсын деген мааниде.

«Сакал сыйпоо» мал сатканда колдонулат. Мал саткан адам менен алган адам соодалашат. Мал саткан адам кымбат саткысы келет. Мал алган адам колдон келишинче арзан алгысы келет. Бир топко чейин келише албай турат. Мындай учурларда далдалчы деген болот. Ошолор малдын канчага турар наркын да, алуучунун дитин да

жакшы билишет. Калыстык кылып, арага түшө калып, экөөн тең жымдаштырат, макулдугун алат. Ошондо сатуучу да, алуучу да «береке тап, ийгилигин көр» дешип, колдорун көтөрүп, бата кылышат. Ошол сакалдарын сыйпагыча соодалашат да, сакал сыйпалып, бетке бата тарткандан кийин соода бүтөт. «Далдалчы» — эки бөлүктөн турат. Бири — «даллал» деген фарсы-тажик сөзү, «жымдаштыруучу» деген маани. Экинчиси — «чы», кыргыз тилинде куранды, кесипти билдирет.

СОПОЛДАЯР КИТЕБИ

Молдодон окуган балдар «Аптиек», «Куран», окушуп, зээндүүлөрү «Сополдияр», «Чаар китептерди» түшүнүп, тамтаң кат жазууга араң жетишчү.

Т. Сыдыкбеков. III т.

«Сополдияр, сополдаяр» — Суфи Аллаяр деген сөздөрдөн түзүлгөн энчилүү ат.

Суфи Аллаяр — 17-кылымдын аягында 18-кылымдын башында Туркестандан чыккан мистик акын. Бул киши өзүнүн тегинин төмөндүгүнө карабастан, жогорку бийликте болгон. Кийин ал бул дүнүйөнүн түйшүгүнөн безип, дервиштикке өтүп, диний мазмунда ырлар жазып кеткен. Чыгармасынын тили абдан түшүнүктүү болгон. Анда көбүнчө кудайга кулчулук кылуу, тиги дүнүйөнүн азабы, көр азабы, кудайдын кыл көпүрөсү сыяктуу ырларды жазган.

«Аптиек» — курандын жетиден бири. Көбүнчө майда сүрөлөрдү өзүнчө жыйнактап, балдар көтөрүп жүрүүгө ылайыктап чыгарылган чакан китеп. Аптиек — фарсынын сөздөрү: «хафт» — жети, «йек» — бир. Демек, жетиден бири. «Чаар китеп» — фарсы тилинде ыр менен, кара сөз менен жазылган, дин ажыттарын баяндаган китеп. Чаа — фарсынын «чахар» деген сөзүнөн, төрт деген мааниде. Китеп — арабдын сөзү.

СОПУ СААДЫК ЧАЛГАНДА

Сопу саадык чалганда,
Таң түмпүйүп калганда,
Оргуп-оргуп чаң чыгат,
Обологон үн чыгат.
Манас.

«Сопу саадык чалганда» — таң кулан өөк болгондо, таң дык салганда, таң сүрө баштаганда.

Жогорку накыл кептин ичиндеги үч сөз тең азыркы окуучуларга түшүнүксүз. Сону — арабдын «субхи» деген сөзүнөн өзгөргөн, таң деген мааниде. Ушул эле «субхи» эл оозунда жана эл адабияттарында «суаа» түрүндө да жолугат. Бул дагы арабдын сөзү, таң деген мааниде. «Саадык» арабдын сөзү, чыныгы деген мааниде. Чалганда — кыргыздын сөзү, мисалы, «күндүн мурду чалганда». Мына ошентип, «сону саадык чалганда» — таң сүргөндө, таң сүрө баштаганда деген мааниде.

СОРПОНУН ТЕСКЕЙИНЕН КЕП САЛУУ

Ата даңкы, байлык аркасында алар да сорпонун тескейинен кеп салып, адамдын «жаманынан» качышат. Бөрү баласы — бөрү да.

С. Карачев. Эрк таңында.

«Сорпонун тескейинен кеп салуу» — тегеле бардар, берешен кишиче мактана сүйлөө, көтөрүлө сүйлөө деген мааниде.

Кыргыз эли этке жакын болгон. Эт бышырганды абдан жакшы билген. Эт кайнай баштаганда эле чий көбүгүн алып, сорпону тунук кылып, отту аз жагып, сапырып, тунук көрүп, кынаптап бышыргын. Эт бышып келген кезде, сорпонун тескейирээк жагынан чыныга куюп отургандарга берген. Сорпонун тескей жагы — май чогулган, май чөлмөктөгөн жери. Ошондуктан ал даамдуу болот. Сорпонун күнгөй жагы — барактап кайнап аткан, майы жок жагы. Жогорку накылдын мааниси өтө терең. Кеп кимдер, кандай адамдар жөнүндө болуп жатканы дароо эле даана болуп чыга келет. Көбүнчө мыскыл, кекээр мааниде колдонулат.

СӨЗГӨ КОНОК БЕРҮҮ

«Сөзгө конок берүү» — жүйөлүү сөздү угуу, сөзгө кезек берүү деген мааниде колдонулат.

Эмне үчүн «кезек берүү» деген сөздөр «конок берүү» менен алмашып калган. Өткөнгө ой жүгүртүп көрөлү. Конгону келген адамды кыргыз эч качан кууган эмес. Тескерисинче конокко үйүнөн жай берген. Аны төргө жаткызган. Кээ бирлери конокту өзү издеген. Чоң жолдун боюна барып, өтүп бараткан жолоочуну өзү үйүнө алып келип кондурган. Кой сойбой, жаш эт жедирбей жаткырган эмес.

Кыскасы, «конок үйдүн куту» — деп, аны урмат көргөн. Конок келгенде кою эгиз тууса конокту касиеттүү киши катары сыйлаган. Конок келгенде төрөлгөн баланын атын ошол коноктун элинин атын койгон. Конокту сүйлөтүп, анын сөзүн уккан. Коногунун сөзүн белгөн эмес. Мына ушундан улам, «сөзгө конок берүү» деген накыл сөз жасалган.

СӨЙКӨ САЛУУ

Кырчын-кырчын, кырчын тал,
Кырчын талга жылкың сал.
Жылкың жүзгө жеткенде,
Кыз балага сөйкө сал.
Эл ырынан.

«Сөйкө салуу» — кызга куда болуу, кудалашуу. Бул — кыргыз элинин байыркы замандан бери колдонулуп келген салты. Сөйкө салуу — мындай башталат. Бир адам бир адамды жактырып калса, ал адамдардын эркек жана кыз балдары болсо, жакындашкысы келген адам, кызы бар адамга кудалашуу жөнүндө сунуш киргизет. Булардын бойго жеткенине деле карабайт. Кыз атасы макул болсо, кыз баланын кулагына ырым кылып, сырга, иймек салып коёт. Мына ушул сөйкө салуу деп аталат.

СӨӨК АГАРУУ

«Сөөк агаруу» — семирүү, ирденүү. Эттенип, даакы жүнү түшүп семирип, ыраңына келүү.

Кыргыз карыяларынын айтууна караганда семиз малдын сөөгү апакай болот. Көбүнчө сөөктүн ичиндеги кемик, чучугу ак болсо, ал мал дайыма эттүү жүргөн болот. Эгер сөөктүн кемиги, чучугу кара болсо, ал мал өмүрүндө жакшы семирбеген, дайыма арык жүргөндүктүн белгиси. Мына ушундан улам «сөөк агаруу» деген накыл сөз жасалган. Сөөктү мүлжүп атканда, карыялар далынын сөөгүн көрүп, ал тунук болбосо, кемиктери кара болсо; «О, жаманчылыкты башынан көп өткөргөн, өмүрү семирип көрбөгөн мал экен» — деген сөздөрдү далай айтышчу эле.

СӨӨК ЖАҢЫРТУУ

«Сөөк жаңыртуу» — эски кудалар дагы жаңыдан кудалашуу.

Кыргыз элинин эскиден келе жаткан салтында кудалар өтө жакын болгон. Кудалар бири-биринин кем-каржына көз салышкан. «Дос айрылат, сөөк кайрылат» — деп макал чыгарган. Көп учурларда эки дос да, арабыз алыстап кетпесин деп кудалашкан. Бир уруунун кыздары башка бир урууда болсо, бири-бирин таап, эжелүү-синдилүү болуп, алыш-бериш кылган. Эл арасын андан бетер ынтымакташтырган кыз балдар болгон. Ошондуктан «Бар карындаш батууда калбасын» деп, төркүн жактын адамдары издеп жүрүп конуп өткөн. Эри өлүп жалгыз калган аялдар, каралашар тууганы болбосо: «Эри өлгөн катынга төркүн жакын болот» деп, төркүнүнө кетип калган. Буга Манас жомогундагы Каныкейдин төркүнүнө Семетейди алып кетип калышы мисал боло алат. Ошентип, сөөк жаңыртуу, тамыр-сөөк болуу — эл арасын жакындаткан. Кыргыздын эң бир кеңири жайылган салты болгон.

СӨӨК ЖУУДУРУУ

Сөөк жууганга бийдин аттуу-баштуу, куда-сөөк, илик-жиликтеринин бардыгын шыйгарышты.

А. Убукеев. Чыр дөбө.

«Сөөк жуудуруу» — өлгөн адамды көргө коёрдун алдында денесин тазартуу.

Илгертеден бери эле дүнүйөдөн кайткан адамды кыргыз абдан урматтап көмгөн. Өлгөн адамдын даназасын көтөрүү үчүн түрдүү ырымдарды иштеген. Сөөктү жууган адамдарга колдон келишинче жаңы кийимдер берген. Өлгөн адам да «өлүп калсам жуучума берсин» деп, кийимдерин камдай жүргөн. Колунда бар адамдар кийимди көп жасатып, аларды көп кийбей катып койгон. Кийинчерээк ылайыктуу кийимдери болбой калса, кездеме да, акча да бере турган жосун чыгууда. Иши кылып, сөөктү жууган адамдар ыраазы болгудай буюм-терим берилет. Сөөк жууганга куда-сөөктөр катышуу керек. Ошолордун ичинде өз адамы да болушу зарыл. Анын да бир кезде көзөмөлдөө милдети болуу керек. Кийинчерээк салтка айланган түрү бар.

Кыргыз өлгөн адамды жамандаган эмес. Ал тургай, өлүк көмүлгөндөн кийин «О, калайык, менин баланчам кандай киши эле!» — деп, жакын адамы үч жолу жар салат. «Ыраматылык жакшы адам эле, ыйманы жолдош болсун!» — деп, эл үч жолу үн берет. Өлүк ээси «О, журт,

кимден аласасы, кимге бересеси бар эле? — деп сураган. Карызы бар адам ошол жерде ачык айткан, же кечип жиберген. Иши кылып өлгөн адамды жамандоо — кыргыздын салтында болгон эмес.

СӨӨГҮ СӨПӨТ БОЛУУ

Жүзүн буруп карай албайт, кылт этсе сөөгү сөпөт болгудай.

Ч. Айтматов. Гүлсарат.

«Сөөгү сөпөт болуу» — өлүү, өлүгү куурап калуу, сөөгү куурап жок болуу. Көбүнчө «эчак өлүп жок болгон» деген мааниде колдонулат.

Бул накыл китептин тутумундагы сөпөт — фарсынын «сафид» деген сөзүнөн өзгөрүлгөн түрү бар. «Сафид» — ак, апакай деген мааниде. Мына ушундан улам, этинеп ажыраган, күнгө какталган сөөк агарып, куурап калган өлүктүн сөөгүн — сөөгү сөпөт болду деп атап кеткен. Кыргыз тилинде мойсопут адам деген сөз айкалышы бар. Мындагы: «мой» — фарсынын «му, мун» деген сөзүнөн, түк, кыл деген мааниде; «сопут» — ак, апакай деген мааниде. Демек, муруту, сакалы ак, карыган, жашап калган деген мааниде. Мына ушундан түштүк кыргыздарда — мойлоо деп, муруттуу, чоң муруттуу кишини айтат. Мындагы «лоо» — фарсынын «ляб» деген сөзүнөн өзгөргөн, эрин деген мааниде. Демек, «мойлоо» — эриндин түгү. Ошентип, фарсынын «сафид» деген сөзү айгылып, жазылыш жагынан: сөпөт, сопут болуп эки түр алган.

СУКАН УЧУУ

Суу аласың абыздан,
Суканың ширин майыздан.
Суу аласың шар жерден,
Бой көрсөттүң ар жерден.
Кыргыз эл ыры.

«Сукан учуу, сукан качуу» — арыктоо, көрктөн кетүү деген мааниде. «Сукан» фарсынын сөзү, «сөз, кеп, сүйлөө» деген мааниде. Түндүк кыргыздардын тилинде «сукан» деген сөз жалгыз колдонулбайт. «Качуу, учуу» деген сөздөр менен дайыма бирге айтылат да, «сүлдөрү кетүү» деген маани берип, накыл сөзгө айланган. Ал эми түштүк кыргыздардын тилинде «сукан» өзүнүн негизги маанисин сак-

тап калган. Башкача айтканда, «сөз» деген мааниде колдонулат. Адам корккондо тилден калары чын да. Демек, тилден калуу — кишинин сүлдөрү кеткендигин, өңү өзгөрүлүп кеткендигин билдирет. Мына ошентип, «сукан» деген фарсынын сөзү жалгыз турганда өз маанисинде да, «качуу, учуу» деген сөздөр менен кошулуп, жаңы мааниде да колдонулат экен.

СУЛАЙМАН ПАДЫША...

Ана, Так Сулаймандын өз оозунан чыкканы, өз ниети. Анан башка көр пендең кимче экен?! Ойлочу, уулум».

С. Өмүрбаев. Борондуу күндөр.

«Сулайман он сегиз миң ааламга падыша болгон» — деген жомоктун төркүнү кыргыз элине ислам дининин киришине байланыштуу пайда болгон.

Анын жөнү мындай: кыргыз элине ислам дини менен бирге анын ичиндеги кыялый түрдөгү жомоктор да таралган. Ал жомоктун бири — Сулайман пайгамбар жөнүндөгү укмуштуу аңгемелер. Курандын ичиндеги Сулайман тууралуу айтылган аяттарда толуп жаткан кыялый ой жүгүртүүлөр бар. Сулайманга Кудай таала бир шакек берген имиш. Ошол шакекти кийгенде жан-жаныбарлар, куш-курттар, ал тургай жин-дөөлөр багынып, анын кол алдында болот имиш.

Курандын Анбия (пайгамбар) деген сүрөсүнүн 81-аяты: «— ал эми Сулайманга болсо катуу шамалды багындырдык; ал шамал анын буйругу боюнча жер бетине согуп турат — деген мааниде. Ушул эле сүрөнүн 82-аятында: «—ага багынган (Сулайманга багынган) шайтандардын ичинде кээ бирлери анын суучулу болчу, алар суу астынан маржан терип берчү жана андан башка да иштер иштешчү — деген мааниде.

Ушул сыяктуу кыялый кызык жомокторду молдолор, имамдар, эл ичине тарата беришкен. Ал тургай Сулайманды Үкү жапалак же Бабырган менен да сүйлөштүрөт. Ал мындай: Сулайман бир күнү Бабырганга мындай деген суроо берген экен:

— Ээ Бабырган, эмне үчүн кыйраган жерлерде, ураңдыларда жашайсың?

Бабырган: — Бардык нерселердин ойрону чыгат, түбү барып кыйрайт. Өзүмө ибарат болсун деп, ошондой жерлерде жашайм.

— Ээ Бабырган, — эмне үчүн буудай жебейсиң?

Бабырган: — Адам-Ата кудайдын тыйган буудайын жеп коюп, бейиштен куулду, кордук көрдү. Буудай жесем кордук көрөмбү деп, аны жебейм.

— Ээ Бабырган, эмне үчүн суу ичпейсиң?

Бабырган: — Нух пайгамбардын коомун Тоопан суу ташып жок кылды. Ошон үчүн ичкенден корком.

— Ээ Бабырган, түнүчүндө эмне үчүн теспе тартып, зикир чаласың?

Бабырган: — Туугандардын баары өлдү, туулбагандай болду. Ошолорду эстеп зикир чаламын, ак урамын.

— Ээ Бабырган, адамдарды көргөндө эмне үчүн башыңды чайкайсың?

Бабырган: — Бара турган жол алыс, жүк оор, азыкты мол камдагыла деймин.

— Ээ Бабырган, адамдардын колуна түшүп калсаң, эмне үчүн көзүңдү жуумп каласың? Бабырган: — Кыямат күнү тааныбас үчүн, ага доочу болбос үчүн көзүмдү жуумп каламын.

Ошентип, байыркы еврейдин падышасы Сулайманга капкайдагы кереметтин баарын тагып койгон.

СУЛАЙМАН ТООСУ

«Сулайман тоосу, Сулайман тагы» — Ош шаарынын так түбүндөгү шиштей чокулуу тоо. Бул тоону ушу кезге чейин динчил адамдар, дин кызматчылары касиеттүү тоо катары көрүп, ага барып сыйынышат.

Атактуу Бабур өзүнүн «Бабур наме» деген жазмасында Ош шаары жана Оштун жанындагы тоо жөнүндө мындай дейт: «Оштун абасы жакшы, суулары мол, жазы жакшы болот. Ал шаардын жанында бир көркөм тоо бар. Ал тоону — Барра күх (шуштугуй тоо) дейт. Ошол тоонун кылды чокусун Султан Махмуд хан бир үй салдырган экен. Ал үйдөн төмөнүрөөк тумшукка мен да 902-жылы бир айбанчасы бар үй салдырдым» — дейт. Демек Бабур үйдү милади жыл эсеби менен караганда 1597-жылы салдырган. Бабур өзүнүн эмгегинин эч жеринде «Сулайман Тоосу» деп атабайт жана касиеттүү деп да айтпайт.

Ак. В. В. Бартольдун берген маалыматында мындай: «Ош—Фаргана аймагында чондугу жагынан үчүнчү шаар болгон. Анын айланасы сепил менен курчалган. Сепилдин ичинде мекеме, түрмө, рабат болгон. Сепилдин үч чоң дарбазасы болгон. Тоо кароол карай турган жай болушу этимал» — дейт. Ош тоосунда эч кандай касиеттүү жай же

бейит болгондугу жөнүндө Бартольд да кабар бербейт. Оштун тоосунун катарында Ханаф тоосунда Соломондун (Сулаймандын) вазири Асафтын көрү болгон имиш. Мына ошондон улам дин адамдары «Сулайман Тоосу, Сулайман тагы» деп мазар кылган түрү бар.

СУРУ КАЧУУ

«Суру качуу, сүрөтү качуу» — өң-түстөн ажыроо, кебетеси кетүү деген мааниде.

«Сур, сүрөт» экөө тең эле арабдын сөзү. Биринчиси — жекелик түрү, экинчиси — көптүк түрү, «өң, жүз, бет» деген мааниде. Кыргыз тилинде: «сурдануу, суру бузук, суру жаман, сурун салды, сурдан» деген сыяктуу сөз айкалыштардын бардыгында да, адамдын «өңү, бети, кебетеси» жөнүндө гана сыпатталат. «Сүрөт» — жеке турганда мааниге ээ. Ошентип, арабдын бир эле сөзү эки мааниге ээ болуп калган. «Сур» — этиш сөздөр менен бирге айтылат. «Сүрөт» зат атооч катары жеке колдонулат. Кыргыздар арабдар менен 15-кылымдан бери катышта болгондугу байкалат. Ал жөнүндө тарихий китептерде ачык айтылган.

СУУ БОЛУУ

Саткын жаман ээн баш болуп алыптыр. Кайым айтышып, ого бетер жинин келтирди. Кургур кайда суу болуп жүрөт экен?

С. Карачев. Эрк таңында.

«Суу болуу, суу кылуу» — убара кылуу, убара болуу. Улам убада кыла берип, жадатып бүтүрүү деген маанилерде колдонулат.

Кыргыз эли байыркы замандан бери тоо арасында, жаан-чачындуу жерде жашаган. Ар бир айыл бир-биринен алыс жерде турган. Малына карап кокту-колоттордо өзүнчө жашаган. Албетте, шаарсыз алыс жерде турган адамдар бир-биринен карыз мал алган, акча алган. Кээ бир адамдар карызды өз убагында алып келип бербегендиктен, карыз ээси өзү барууга туура келген. Жаандуу жайлоодо суу болгон. Айрыкча Ала-Тоонун койнунда жашаган элди жаан көз ачырган эмес. Мына ушундан улам жогорку накыл кеп пайда болгон. Шаардагы адамдар деле көп бара берип убара болгонду «суу болдум» деп айта берет.

СУУ КЕЧИРҮҮ

Андай максат азыркы күндө суу кечүүгө жарабай калбадыбы? Өзүңүз да бекер убара болдunuz.

А. Убукеев. Чыр дөбө.

«Суу кечирүү, суу кечпеген» — түккө турбаган, жарабай калган, иш жүзүнө ашпай турган, курулай сөз деген маанилерде колдонулат.

Илгери кишинин барында мыкты ат боло берген эмес. Тиричиликке карата суулардан кечип өтүүгө аргасыз болгон. Анын үстүнө кыргыздар айылчылап урук-туугандарына көп барган. Ал кезде көпүрөө жок. Мындай жагдайда адамдар суу кечирип коё турган мыкты аттуу кишини издеген. Мына ушундан улам «суу кечирип коёр тууган жок, куда-сөөктүн эң начары да суу кечирүүгө жарайт» деген сөздөр чыккан. Бара-бара бул накыл сөздүн мааниси кечип, «суу кечпеген» болуп өзгөргөн. «Жарабаган, курулай» деген маани да алган. Азыркы күндө! «Суу кечпеген сөздүн эмне кереги бар» дегенди көп угабыз.

СУУК ТУМШУК

Менин ошо кадырымды жанагы атың өчкөн Кулет дей турган сынган кернейдей болгон суук тумшук кара санатай ит тепсеп отурбайбы.

Ш. Үмөталиев. Турмуш тузагы.

«Суук тумшук болуу» — жек көрүнчү болуу, жаман атка конуу деген маанилерде колдонулат.

Кыргыз элинин салтында: турмушка чыккан кыздын да, күйөөлөп келген жигиттин да толгон ырым-жырымдары бар. Башкалары бүтсө да, колуктусун дароо эле күйөөнүн койнуна салып бербейт. Келиндер толгон алакеттен өткөрөт. Кептин кыскасы, элге ылакап болуп калган бир жаман, чалагайым күйөөнүн кылыгынан кеп салалы. Кыздын жеңелери күйөөнү өзүнчө өргөөгө жаткырып атып: «Сен чечинип, абдан чечинип жата бер. Колуктунду алып келчү биз» деп кетишет. Кыз оңойлук менен келбейт. Көп убакыт өтөт. Күйөө зарыгат. Билейинчи деп, тырдай жылаңач бойдон кайын атасынын үйүнө барып, жабыктан шыкаалайт. Ошол кезде бир ит келип тумшугун жигиттин көчүгүнө тийгизип жыттайт. Иттин тумшугу абдан муздак болот.

Жигит чочуп кетип, кайын атасынын үйүнө кире качат да, төрдөгү көшөгөнүн артына жашынат. «Э ботом, бул кандай уяты жок күйөө эле. Кайын атасынын төрүн тепсейт деген эмне!» — дегенде: «Ооба, иттин суук тумшугу жылаңач көтөнүңө тийсе, кайын атандын төрү эмес, өз атандын көрүнө кире качарсың!» — деген экен. Мына ошол «иттин суук тумшугу» кыскарып, «суук тумшук» болуп накыл сөзгө айланган түрү бар. Өз маанисин жоюп, өтмө маани алып кеткен. Иттин тумшугу жылуу болсо, ал ит соо эмес, ооруп турган ит болот. Ал жырткычтардын тумшугу дайыма муздак болот.

СУУРДУН АЙГЫРЫНДАЙ

Анын сөзүн кулагы чала калган аш ээси, сокур неме, булардын бети кайтпас түрүн байкап, суурдун эркегиндей корсетти.

Ш. Үмөталиев. Турмуш тузагы.

«Суурдун айгырындай корсетүү» — жөнү жок, жүйөсү жок ороң этүү, уят-сыйыты жок орой сөз айтуу деген маанилерде.

Суур кыргыздын жайлоосунда, айрыкча салкын төрлөрүндө көп болот. Ал жаныбар чөп жейт. Адам жок жерде, ээн жерде балдары ийиндеринен алыс чыгып, чөп оттойт. Эркеги дайыма кароолдоп, айланага көз чаптырып байкап турат. Кокустан адам же башка бир жырткычты көрүп калса же жытын алса, арткы эки буту менен тура калып, «аңкуш, аңкуш!» деп катуу корсулдаган үн чыгарат. Ошол кезде оттоп жүргөн балдары ийнин көздөй качышат. Мына ушундан улам, коом турмушунда жогоркудай накыл көп жасалган. Бул накыл сөз көбүнчө ороңдогон адамдарга карата мыскыл, кекетүү иретинде колдонулат.

СУП КИЙГЕНГЕ СУРАК ЖОК

Ак Куранды жастантып,
Ак тактанын үстүндө,
Кыбыланы баштанып,
Суп кийгенге сурак жок,
Суптан салдым төшөктү.

Каныкейдин жомогу.

«Суп кийгенге сурак жок» — дин ишениминде: ак кепинге ороң көргө коюлган мусулманды азап бериштелери

көргө кирип сурак кылбайт имиш. «Суп кийген» деп «кепинди» айтып атат. Кепинди мусулмандар ак кездемеден жасайт. Көбүнчө ак даке, же суп колдонулат.

СУМБҮЛӨ АЙЫ

— Жеңе, үшүп калба, сүмбүлө быйыл эрте туубадыбы, күп жакшы эле салкындап баратат...

Эшим камзолун чечип, үстүнө жаба берди.

— Жамынып отурчу...

— Кой, кой бала... Өзүң үшүбөйсүңбү? — деди Айзаада.

Т. Касымбеков. Сынган кылыч.

«Сүмбүлө айы» — ирандыктарда Күн менен эсептелген жыл эсебинде 22-август менен 21-сентябрга туура келет. Бул — түштүк кыргыздарда көп колдонулат.

Сүмбүлө — арабдын «сөңбеле» деген сөзүнөн, 1. эгиндин машагы; 2. Дева (топ жылдыз). Түштүк кыргыздардын лексикасында ай аттарынын, жыл аттарынын бардыгы да коңшулаш жашаган тажиктерден кирген. Элдин оозеки тилинде сакталып калган. Оозеки тил аркылуу көркөм адабияттардан да орун алган. Эшим — арабдын «Хашим» деген сөзүнөн өзгөргөн, энчилүү атка айланган сөз. Ислам динине байланыштуу бул энчилүү ат мусулман элдерге кеңири тарады. «Хашим» — Мухаммед пайгамбардын уруусунун аты. Кыргыздарда: «Ашым, Эшим» формасын алган. Хашым — «эт туурагыч» деген мааниде болгон имиш. Айзаада — айдын баласы (кызы).

СҮТКӨ ТИЙГЕН КҮЧҮКТӨЙ

«Сүткө тийген күчүктөй» — макал, өзүн кылмыштуу сезип, качып жүрүү, тайсалдап жолобой жүрүү сыяктуу мааниде колдонулат.

Илгери боз үйдүн эшиги дайыма ачык болгон. Сүттү бышырып, табактарга куюп, тушту түрүп, каймактатуу үчүн керегени кыркалай тизип койчу. Мына ошондой учурда кээ бир күчүк табактагы сүттөн киши жокто уурдап ичкен. Ит абдан акылдуу жырткыч эмеспи. Ошол кылмышын сезип, ээсин көргөндө качып, көп жолобой калган. Чакырса да келбей, корккон. Мына ушуга байланыштуу жогорку накыл кеп пайда болгон.

СЫГАНДЫН АТЫНДАЙ ЖУЛКУНГАН

Мырзалар, мен таптым, цыгандар чабал аттарды базарга салганда, мурда арак берип алышат.

А. Токомбаев. III т.

«Сыгандын атындай жулкунуу» — секирип, ойноп, албууттанып туруу; ээ-жаа бербей шайдооттонуу.

Илгери цыгандар чобур, баспаган атка алды менен арак берип, мас кылып алып, анан базарга салчу. Мас болгон ат ойдолоп турары белгилүү. Кыргыздар базарга мал саткан кезде муну абдан байкаган, балким өзү да мас атты сатып алгандыр. Мына ушундан улам, коом турмушунда «Сыгандын атындай жулкунуу» деген накыл сөз пайда болгон. Муну кыскартып, «сыгандын атындай» деп да коёт. Жулкунган адамдарга сыпат да болуп калган.

СЫЗГА ОТУРГУЗУУ

«Сызга отургузуу» — таптакыр мал-мүлкүнөн ажырап, куру алакан отуруп калуу.

Илгери, жоокерчилик заманда, уруу менен уруу кагышып турган мезгилде биринин малын бири тийип алган. Талаанга кабылган адам салынып отурар талпагы да калбай, жерге, сызга отуруп калган учурлар көп болгон. Мына ушундан улам жогорку накыл сөз пайда болгон. Бул накыл сөздүн мааниси кенип, түрдүү балакетке учураган адамдарга карата айтыла бере турган болуп кеткен.

СЫДЫРГЫГА САЛГАНДАЙ

Үстү сыдыргыга салгандай, ааламдын алпы олтуруп, аска үстүн өгөп салгандай, дүнүйөнүн бийик чокусун таарытып бирөө алгандай.

Ж. Медетов. Дабаагер.

«Сыдыргыга салгандай» — теп-тегиз, текши, бир калыпта деген маанилерде колдонулат.

Кыргыз эли дайыма көчмөн абалда жашагандыктан, тиричиликтин көбү унаа менен болгон. Унаа үстүндө жүргөн адамдын ат жабдыгы тын, шайма-шай болуу керек. Ат жабдыктын көбүн ийлеген кайыштан жасаган. Кайыш-

ты тилип көк жасаган. Ал көк менен камчы өргөн, жүгөн, куюшкан, басмайыл жасаган. Ошол жасалгалар кооз, текши болуу үчүн көктү текши тилген, өөдүк-сөөдүк тилинген көктөн буюм жасаганда, анын көркү болбой калган. Ошон үчүн көк тиле турган курал жасаган. Ошол куралды «сыдыргы» деп атаган. Сыдыргыга салып тилинген көк текши болгон. Мына ушундан улам, «сыдыргыга салгандай» деген накыл жасалган.

СЫРЫН БИЛБЕГЕНДИН...

«Сырын билбегендин сыртына чыкпа» — макал, байка, абайла; абайлап сүйлө, байкап иште деген маанилерде колдонулат.

Кыргыз эли байыркы замандан бери эле төрт түлүк малдын ичинен жылкыны жакшы көргөн. Ар бир колунда бар адамдын асыраган аты болгон. Атты азоо кылбай, алды-артына чыкканда теппей турган, тиштебей турган кылып үйрөткөн. Жаңыдан үйрөтүп жүргөн аттын арт (сырт) жагына көп чыккан эмес. Кыялы чатак ат алдына келген адамды кулагын жапырып тиштеп же чапчып алган. Артына чыккан адамды тээп жиберген. Мына ушундан улам, «Сырын билбеген аттын сыртына чыкпа» деген макал чыгарган. Ал макал кыскарып, «аттын» деген сөз түшүп калган. Ошон үчүн сүйлөм табышмактуу болуп калган.

ТААРЫНСАҢ — ТАЛАСКА БАР

«Таарынсаң — Таласка бар» — ылакап, таарынсаң кантейин, кете бер, кайда барсаң анда бар деген мааниде колдонулат.

Бул накыл сөздүн төркүнү кыргыз элинин улуу жомогу Манас баатырдын чоролоруна барып такалат. Манастын кырк чоросу кырк жерден келген баатыр жигиттер болгон. Атасына, элине таарынган азаматтар да, өз дининен безген адамдар да качып, Таластагы Манас баатырга келип баш калкалаган. Тегеле «Манас» деген сөздүн өзү да араб тилинде «сыйынт, корголоо жайы» деген мааниде. Балким Манас ошол сөздөн келгендир. «Манас» а дегенде корголой турган жайды билдирүүчү жалпы ат болсо, кийин кыргыздын бир баатырына энчилүү ат болуп кетиши да этимал. Талас өтө эле байыркы шаар. Ал — Тараз деп аталган.

ТАЗ ЧАБЫШ

Өпкө кармап, таз чабыш,
Анан кийин жөө жарыш.
Балбан күрөш, эр сайыш,
Атала баш, ит тартыш,
Оюн, күлкү тамаша.

Манас.

Таз чабыш — оюндун түрү.

Ар бир эл салтында, кайгыда болсун, кубанычта болсун, түрдүүчө ырымдарды, ошону менен катар, түрдүүчө тамашаларды чыгарган. Кыргыз элинин салтында түрдүүчө тамашалар, ырымдар көп болгон. Ошолордун бири жогорку ыр сабындагы тамашалар. Таз чабыш. Бул — атактуу адамдын бир жылдык ашы же тойдо боло турган тамашанын бири. Таз чабышка чон байге берген. Ошол байгеге кызыккан таздар башындагы тебетейин алып таштап, жаңы сокулган эчкинин өпкөсү менен эл алдында атка минип, баштан ары чабышкан. Ашка, тамашага чогулган эл эки таздын тамашасына баткан. Кимиси көбүрөөк таз башка чалкан болсо, ошол жеңген болуп, байгени алган. Ошондой байгеге кызыгып, эл аялында маскара болгон таздар болгон.

ТАЙ ТУЯК ТАРТЫНУУ

«Тай туяк» — нөдөркү заманда койчулардын тоодо кой койтарында бутуна өтүктүн сыртынан таманына тартып ала турган кыраа.

Ал кимдеш жасалган: тайдын туяктарынын ичиндеги туясына алып таштап, тааган жагым үстүнө каратып, жээктерин көзөп, кайыш булак өткөрүп, эки-экиден кылып коюп таштап, тааганга бекиди ала турган. Тоода жүргөндө таагалар бай жүрүү үчүн абдан ылайык болгон. Өтүктү жартылаган. Мындай башка да, тайдын туягынын ичиндеги ушугаган рукура күмүш да «тай туяк» деп аталган.

ТАК ӨТҮҮ

«Так өтүү» — эки мааниде колдонулат: 1. жүрүм-турум жагынан буюрбай, ишсиз адам менен өмүр өткөрүү. 2. жана бий, эрге ыкпай өмүр сүрүү.

«Так» деген сөз кыргыз тилинде бир топ: скандын тагы, так жаса, кыркын так салуу, так тийген мылтык, так

айтылган сөз, алгы-бергиге так адам сыяктуу. Булардын кээ бири башка тилдерден оошуп келген. Азыркы учурда көп колдонулбай калды.

ТАЛАМАНДЫН ТАЛ ТҮШҮНДӨ

Таламандын дал түшүндө ууруларча бекинип алып олтурган шаардыктардын турмушун Таалайбектин ата-энеси көрсө эмне дээр эле.

3. Сооронбаева. Дос.

«Таламандын тал (дал) түшүндө» — күпө-күндүз эле, көрүнөө эле мезгилде деген мааниде колдонулат.

«Таламан» — арабдын «таалам» деген сөзүнөн. «Таала» — «жогору турган» деген мааниде, «-м» — кыргыздын таандык мүчөсү. Толук түрү «-ым». «Тал» — сүйлөм түзүлүшүндөгү ыргакка байланыштуу «дал» деген сөздөн өзгөрүлүп калган. Алгачкы кезде бул сүйлөм «Алла таалам» дин күнүнүн так төбөдө турган кезинде, күн дал түш убагында» деген сыяктуу узун болушу этимал. Кийин колдонула берип, накыл сөзгө айланганда жыйнакталып калган. Макалдардын, накыл сөздөрдүн көпчүлүгү ушундай узун сүйлөмдөрдөн кыскаргандыгын ушул эмгекте бир нече жолу чечмелеген элек. «Таала» — арабдын «талаа» деген сөзүнөн. Ал жалгыз айтылбайт. «Алла таала, кудай таала» болуп, дайыма бирге жүрөт. «Таала» — кудайдын сыпаты.

«Алда таала кудурет, Бендесин жасайт экен ар кандай? — деген ыр сабынан, «О, кудай таала, эмнени айтып отурасын?» — деген сүйлөмдөн байкоого болот. Ошентип, «Таламандын дал түшүндө» — алда тааламдын дал түшүндө» деген сөзүнөн өзгөрүлүп калган. «Талаам» түшүнүксүз болгондуктан, кыргыз өз тилинин табышына ылайыктап «таламан» деп атап алган.

ТАЛ-ЧОКУ

Тал-Чокуга таянса,
Чокусунда кары бар.
Этек жагы өтөктүү,
Бийик чыккан талы бар.
Манас.

Тал-Чоку — түндүк Тянь-Шандагы Талгар тоосунда илгери Тал-Чоку деген болгон. Талгар тоосунун бийиктиги

4943 метр. Бул тоо Кыргызстан менен Казакстандын чегинде. Кыргыздын улуу жомогу Манапта Алмамбет менен Сыргак ошол Тал-Чокуга чыгып, дүрбү менен кытай жерин, Бээжин шаарын караган.

ТАЛКУУГА САЛУУ

Кырбаш бир балаа кылганын сездим. Турууга обдулдум эле, баш көтөрө албадым. Талкууга салып жанчкандай болуп калыпмын.

Н. Байтемиров. Турмуш элеги.

«Талкууга салуу» — айрым маселе, айрым адамдын иши жөнүндө адамдардын пикирин угуу, тартыш чыгаруу, пикир алмашуу.

Бул накыл кептин төркүнү кыргыз элинин илгерки замандан бери тери, кайыш ийлөө үчүн колдонгон станогунда (куралына) барып такалат. «Талкууну» жыгачтан жасаган. Эки жаак жыгачтын эки башын бириктирген. Арасына дагы бир жаак жыгачтын бир башын тиги эки жаак жыгачтын башына бекиткен. Эки жаак жыгачтын үстүңкү кырларын муунактап тиш сыяктуу кылган. Ортоңку ок жыгачтын астыңкы бетин ошондой кылып муунактаган. Ийлене турган терини бир адам улам которуштуруп турган. Экинчи бир адам ортоңку ок жыгачты өөдө көтөрүп, арасына салган терини баскан. Мына ушул жол менен малмага салынган терини макмалдай кылып ийлеген. Ошол ийленген терини түрдүүчө кылып тилип, ат жабдык жасаган, камчы өргөн. Мына ушундан улам ошол кайышты (терини) ийлегендей кылып, маселени түрдүү жактан караштырууну — талкууга салуу же талкуулоо деген накыл кеп менен атай турган болуп калды.

ТАЛПАГЫ ТАШКА ЖАЙЫЛУУ

«Талпак ташка жайылуу» — өлүү, өлүп калуу; адам болуудан калуу.

Кыргыз эли мал асыроочулук менен тиричилик кылган заманда, малдын этин жеген, анын терисин ташка жайып кургаткан. Андан түрдүүчө кийимдер тиккен, түрдүү ат жабдыктарын иштеп чыгарган, кооз идиштер жасаган. Ташка жайылып турган тери дайыма болчу көрүнүштөрдөн эле. Ушундан улам, ташка жайылган тери (талпак) өлүмдүн белгиси, элеси болуп калган.

ТАМАН ТУЗАК КОЮУ

«Таман тузак коюу же таман тузак тартуу» — алдап, айла менен колго түшүрүү. Билдирбей кармоонун, колго түшүрүүнүн амалын табуу.

Карматпаган жылкыны ошондой жерге шор же туз төгүп, аркандын учун илмек кылып, башкача айтканда, тузак тартып коё турган. Тузакты да аттын алдыңкы колу баса турган жерге жайып, бир учун адам кармап туруп, ат тузга келип, бир колу тузакты баскан кезде, арканды өөдө серпе тартып, атты буттан илинтип ала турган. Эмне үчүн укурук же чалма менен кармаган эмес? Анткени мындай чакар аттарды укурук же чалма менен кармоого мүмкүн эмес эле. Ошон үчүн алдап, таман тузак менен кармаган. Ушундан улам, «таман тузак коюу» деген накыл сөз пайда болгон.

ТАҢ АПАК-ШАПАК БОЛУУ

Нөкөн болуштун жигиттери таң апак-шапак болуп торгой чулдурай берген кезде Чүй суусун кечип өтүшүп, Чөмүштүн көлүнө жете келишти.

III. Үмөталиев. Ала-Тоо.

«Таң апак-шапак болуу» — таң жарык тартуу, таң агаруу.

«Апак-шапак» экөө тең эле араб сөзү. «Апак» — «уфук» деген сөздөн өзгөргөн, горизонт, көк жээк деген мааниде. «Шапак» — «шафак» деген сөздөн өзгөргөн, күн батаардагы же күн чыгаардагы кызгылт. Тегеле ушул сыяктуу араб-иран сөздөрүнүн кыргыздын оозеки тилине кирип калганына таң каласың?! Кыргыздар «таң кулан өөк болгондо, таң агарып сүргөндө» деп айтат. Муну арабдын «сопу садык чалганда» деген сөздөрү менен да айтат. «Таң супасы» деп да айтат. «Сухиб» — арабча — таң. Арабызда «балким арабдар, фарсылар бизден алгандыр» дегендер да жок эмес.

295

коюп карышкырга кырдыргандар да болгон. Мына ушул уюм тууду ойнундагы «таш жалак» накыл кепке айланган.

ТАШ КАЛАК ЖАГУУ

Турмуштары сонун, «Таш калакка» ышталып отуруучулар калбаптыр.

А. Убукеев. Жакшынын шарапаты.

«Таш калак жагуу» — койдун кургак корголон жагып, тамак бышыруу. Отун жок жердеги очоктун бир түрү.

Байыркы заманда ар ким өз малы менен Ала-Тоонун сыртына малын оторлотуп, кышында көбүнчө ыктуу жайларга кыштата турган. Андай жерлерде отун мол болгон эмес. Ошондой оор абалда «Таш калак» деген очок ойлоп табышкан. «Таш калакты» казанынын көлөмүнө жараша жасаган. Каңылтыр темирдин ортосун оюп, тегерете тешик кылып, койдун кургак корголон сапырып же калбырлап, ошол казан астындагы тешик темирге тегерете кырдаган. Астына от жакканда темир кызып, корголдор күйүк боло баштаганда, бир адам шиш менен чоң тешиктен кичинеден түшүрүп отурган. Ошондо көк жалын чыккан, табы өтө күчтүү болгон.

ТАШ КАПКАН

Суусарларга аңчылык иштерин жүргүзүү абдан кыйын. Аңчылар айткандай, ага арнап салган капканды көрөр замат, жолобостон жаа бою качышат. Ошондуктан аларга темир капкан салбастан, таш капкан коюп кармашат.

К. Узакбаев. Натуралисттин аңгемеси.

«Таш капкан — аңчылардын суусарга коюп камоочу капканы.

Тегерегине айландыра шагыл тизип, кирип келишке гана жол калтырат. Анын үстүнө эки жалпак ташты беттештирип, астына бир карыштан узунураак ичке таякчаны тирөөч сыяктуу жөлөп, ага куйкаланган койдун шыйрагынын жарымын байлайт. Башка жактан чыгып кетпесин деп тегерете тизген шагыл суусардын жолун бөгөп калат. Куйкалаган шыйрактын жытын суусар алыстан сезет. Келип ичине кирип, шыйракты тиштеп тарткылайт. Тирөөч сыяктуу таякча тайып кетет да, үстүндөгү жалпак таштар суу-

сарды баса жыгылат. Ошентип ташка кыпчылып өлгөн суусардын жүнү бузулбайт. Ал капканды ылдам көрүп туруу керек. Эки-үч күн жатып калса, майда чычкандар терисин бузуп коюшу этимал дейт. Анын мындан башка да бир топ ыкмалары айтылып жүрөт.

ТАШ РАБАТ

«Таш Рабат» — 15-кылымда Моголистандын күчөп турган доорунда курулган кербен сарайы. Ошол кезде Тянь-Шандын соода жолдору Кашкарды, Фаргана жана Жети-Суу менен байланыштырып турган.

«Таш-Рабат» кербен сарайын Мухаммед-хан деген курдурган. Ал киши ислам динин таратуучулардын эң диттүүсү болгон имиш. Монголдорду зордоп динге киргизип, бардыгына селде оронуп жүрүүнү талап кылган. Тил албагандарынын башына мык каккан дейт. Кыргыздарды ошол кезде Моголстандын «жапайы арстандары» деп атаган экен. Кыргыздар андан мурун эле ислам динине кирген түрү бар. Мухаммед — хан 1414-жылы өлгөн. (Толук маалымат алуу үчүн В. В. Бартольддун эмгектери каралсын). «Таш Рабат» — көк, кызгылт таштардан кыналган. Ал таштар тоонун боорундагы зоокадан алынгандыгын айтышат тарыхчылар. «Рабат» — араб сөзү. А, дегенде ат байлоочу короо болгон. Кийин мааниси да, өзүнүн милдети да көбөйүп, бир нече мааниге өтүп кеткен.

ТАШ ТИШТЕГЕНДЕЙ...

«Таш тиштегендей болуу» — макал, сүйлөбөй, тык токтолуу, жаагы жабылуу.

Бул накыл кептин төркүнү — таруу же күрүч ботко жеп жатканда, же куурган буудай жеп жатканда, тишке таш тийүү, ташты чайнап алуу. Ошол учурда адам чайноону тып токтотот. Анткени, тиш катуу ооруп калат. Мына ушундан улам, сүйлөп аткан адам катуу каккы жегенде, сөзү тып токтолууну ушул накыл кеп менен атай турган болуп кеткен түрү бар.

ТАШ ТҮШКӨН ЖЕРИНДЕ ООР

«Таш түшкөн жеринде оор» — макал, эми башка жакка жылбайсың, ушул жерге бүлө болосуң деген мааниде, турмушка чыккан кыз-келиндерге гана карата айтылат.

Албетте, таш кайсы жерге топ этип түшсө, ошол жерден козголбой калат. Кыргыз кыздын жашоо өмүрүн ошол

аялы болуптур. Ошол жалгыз төөсүн да бага албай, тайлагын өлтүрүп алыптыр. Маматкул өгүз минип жүрчү экен. Дайыма Бугу уруусунан чыккан Белектин бозосун андып иччү экен. Бир күнү Маматкул келе жатканда бир оозу шок келин «Маматкул эмес эле Мээнеткул турбайбы» деп айтканын кулагы чалып калат, ичине кек сактайт. Маматкул келип, эшиктин алдына өгүзүнөн түшпөй какайып тура берет. Белек табышын угуп, «Карагылачы!» дейт. Маматкул экенин билген соң «Кокуй, атын алгыла!» деп, өгүз болсо да Маматкулду түшүрүп, үйгө киргизет. Кар жаап тургандыктан, Маматкулдун саңсаң тебетейинен суу тамчылайт. Бир келин: «Ата, тебетейиңизди силкип коюңуз!» десе, «Э, балам, тебетейди силкер чакта силкербиз!» деп ички ызасын чыгарган экен.

Маматкулдун аялы Калемкаш төрөгөндө жаш эт жедирүү үчүн Белектен кой суратып жиберет. Белектин аялы Жаркын «Кедейдин аялы туубай эле койбойбу, тууса кекиренин түбүнө тууп, туруп кетпейби!» дегенин келген киши айтып барат. Ошондо Калемкаш: «Бу албарстынын тукумун курут кылыш керек!» — дептир. Мына ушундан Бугу менен Сарбагыштын чыры башталыптыр. Жогорку накыл ошондон калган.

ТЕКЕ АЙЫ

Илгерки заманда кыргыздар жылдын айларын өздөрүнчө атаган. 12 айдын тең өзүнчө аты болгон. «Теке айы» — азыркы колдонуп жүргөн ай аттарынын июлуна туура келет.

Илгерки ай аттарынын азыркы ай аттарына туура келиши үчтүн айы — январь, бирдин айы — февраль, жалган куран — март, чын куран — апрель, бугу — май, кулжа — июнь, теке — июль, баш оона — август, аяк оона — сентябрь, тогуздун айы — октябрь, жетинин айы — ноябрь, бештин айы — декабрь.

ТЕКЕ ЖООМАРТ АТ

Теке жоомарт ат минген,
Темирдей көпкөк тон кийген,
Жеткилен белин курчанган,
Жети түмөн кол келсе,
Желбегей кирип кол салган.
Семетей.

«Теке жоомарт» — түркмөн урууларынын аты. Бирок, кыргыз тилинде тыбыштык составы өзгөрүлүп, «Теке, Ёмуд» деген сөздөр — Теке жоомарт болуп калган. Бул

уруулардын асыраган аттары өтө чыдамкай жана ойноктоп турган. Бул аттар кыргыз элине илгертеден бери белгилүү. Кыргыз эли Түркмөндүн Гөр угли Султан деген эпосун илгери окуган. Мына ушундан улам, эң мыкты аргымак, күлүк аттарды кыргыздар Теке жоомарт атап кеткен. Бирок, Теке уруусу менен Ёмуд уруусунун аттарында айырма болгон. Экөө тең эле аргымак аталып кеткен. Теке уруусунун аты — эшик-төрдөй узун, колу-буту тартагай, бугу моюн, элик баш келген. Куйрук-жалы суйдан, көзү бажыракай, кең таноолуу болгон. Ёмуд уруусунун аттары Теке уруусунун аттарына караганда кичирээк, мойну кыскараак, эткелирээк келген. Анын үстүнө чыдамкайыраак болгон. Бул эки уруунун аттары араб жылкысынын тукумунан пайда болгон. Ахал деген жерде өстүрүлгөн аттар азыркы аталып жүргөн Ахалтеке болушунда эч шек жок.

ТЕКПИР АЙТУУ

Кең Букарды карасаң,
Азанчысы аркырап,
Көчөлөрү жаркырап,
Текпир айтып бакырып.
Манас.

«Текпир айтуу, депкир түшүрүү» — ислам дининин жөрөлгөсүндө (азан чакырганда же топтошуп намаз окуй баштаганда) бир нече жолу «аллоху акбар!» деп кайталоо. «Жаратуучу, буйрук берүүчү баарыдан жогору» деген маанилердеги араб сөздөрү.

Мына ушундан «депкирин таппай калды» деген накыл сөз жасалган. Абдан шашып калды, оозуна текпири (депкири) келбей калды деген мааниде. Адамдын айласы кетип, шашып калганын ушул накыл сөз менен сыпаттаган. Мында диндин бир бүртүгү да калган эмес. «Азан» — араб тилинде чакыруу (намазга) деген мааниде. «Азан чакыруу» жалгыз гана намазда эмес, жер титирөө сыяктуу алаамат болгондо, же балага ат койгондо да, ай, күн туулганда да айтылат.

ТЕЛИБАЙ ТЕНТЕК

«Телибай тентек» — акылга салып оокат кылбаган, өз билгенин иштеген адам.

Бул накыл сөздүн теги илгертеден айтылып келе жаткан жомокко барып такалат. Ал жомок көбүнчө тентек

балдарга тиешелүү болгон. Мазмуну мындай: илгери бирөөнүн Телибай деген баласы болгон имиш. Ал бала ата-энесинин тилин албай, өз билгенин иштөөчү экен. Койай, дегенди укпатыр. Телибай бала тентек болгондуктан, «Телибай тентек» деген атка да конуптур. Телибай тентек бир күнү саздын кашатында отуруп, шамалдан ыргалып аткан камыштарды көрөт. «Ой, кудайдын келини куру жүгүнүп аткан турбайбы» деп, көйнөгүн тилке-тилке кылып айрып, камыштардын башына байлаган экен. Кайнар булактын оргуп атканын көрүп, «Ой, кудайдын казаны куру кайнап аткан турбайбы» деп, баштыктагы талканын сууга салып аралаштырган экен. Ошентип, Телибай эл оозунда: акыл менен иш кылбаган, өз билгенин иштеген, келесоо чалыш баланын үлгүсү катары айтылат. Кээде жигиттерге деле карата айтыла берет.

Эми «Телибай» деген сөздүн маанисине келели. «Тели» татар тилинде жана башка кээ бир түрк тилдеринде «келесоо, жинди» маанисинде колдонулат. Кыргыз тилинде темтең болгон, башы айланып калган жылкыны «тели» деп айтат. Ал тургай «тели-тентек» деген көш сөз да бар. Мына ошентип, «Телибай тентек» — мээси иштебеген келесоо чалыш бала. Эл андай балдарды жек көрүп, «Телибай тентек» деген атка кондурган.

ТИЗГИН УЧУ МЕНЕН КЕТҮҮ

«Тизгин учу менен кетүү, (жүрүү)» — ат үстүндө зыркыратып катуу кетүү, аттын оозун коё берип, катуу жүрүү. Кыргыздар мыкты атка мингенде аттын оозун тизгини менен жыя тартып жүрөт. Тизгинди учунан кармап, аны бош койбойт. Тизгин аркылуу атты басыктуу, жүрүштүү кылат. Жаш бала атка минип өзү жүрө баштаганда, эң алды менен балага тизгин кармаганды үйрөтөт. Ат чабышта да балдар аттын тизгинин жыя кармап жүрөт. А дегенде аттын тизгинин тартпай, бош коё берсе, ат бардык күчү менен чуркай берип, бардыгып, тез чарчап калат. Күлүк атты качан сүрөгө жакындаганда тизгинин коё берет, ал тургай камчы да ошондо чабылат. Бул ат чабуунун ыгы.

Ушундан улам, аттын тизгинин учунан кармап, бардык күчү менен чаап жүрүү же катуу бастыруу — «тизгин учу менен кетүү» деген сөзгө айланган.

ТИЗЕ ЖЫЛЫТУУ

«Тизе жылытуу» — аялынын үстүнө жаңыртып токол алуу, улам бир аял алып, төшөк жаңыртуу маанисинде.

Илгери кээ бир дүйнөсүнө чиренген бай же манап жөнү жок аял ала берген. Кээ бирлери бала көрбөгөндө, мурунку аялдары төрөбөгөндө жаңыртып аял алган. Мусулмандын шарыяты аялды төрткө чейин алууга уруксат да берген. Жаңыртып аял алууну — «тизе жылытуу» деген каймана сөздөр менен жымсалдаган. «Тизе жылытуу» деген сөздөрдүн тегин издеп көрөлү. Адамдардын айтууна караганда, эркек кишинин тизеси муздак болот имиш. Эмне эркек кишинин тизеси муздак деген суроого уламыш мындай жооп берет: Кудай таала Адам-Атаны да, Обо-Энени да бейишимдеги буудайымдан уруксатсыз уурдап жеп койдун деп, асмандан жерге ыргытып жиберет. Ошондо Адам-Ата муздун үстүнө үстөмүнүнөн түшкөн имиш. Ошондуктан Адам-Атанын тизеси муздак болуп калыптыр. Андан тараган адамдардын тизеси муздак болушу ошондон делет имиш.

ТИЗЕСИН КУЧАКТОО

«Тизе кучактоо» — иштеген айып ишине кечирим сурап, жыгылыштуу адамынын тизесин кучактоо.

Тизе кучактап, аягына жыгылып, кечирим суроо — байыркы замандан берки кыргыз элинин салты. Бул жосун кылмышты мойнуна алгандыктын жышааны болгон. Элдин уламышына караганда, тизе адамдын муздак жери. Ошол муздак жерин кучактап жылытуу — айыптуу адамдын чын дили менен кечирим сурагандыгы болгон. Мына ушундан улам, «тизе кучактоо» деген накыл сөз жасалган. Ал мындай иштелген: айыптуу адам эки колун куушуруп, таазим кылып барып, кечирим сураган адамынын тизесин кучактаган. Кылмышын кечирген адам унчукпаса, ал кечиргендиктин белгиси болгон. Кээде тизесин кучактаган адамды тээп да жиберген. Бирок, мындай жосунду отурган адамдар жактырган эмес. «Э кечирбесен кечирбей эле кой, эмне үчүн тебесин!» деген кекээр үндөр чыккан. Бул салттын учкуну ушу күнгө чейин жетти. Албетте, кечирим сураган адам өз билишинче тиешелүү өтүнүч сөздөрдү айтып кучактаган.

ТИЛ АЗАР

Тил азар балдар эрте менен эле токойго чуркап кеткен.

Ч. Айтматов. Гүлсарат.

«Тил азар» — тил албаган, айтканга көнбөгөн; көңүлдү ооруткан деген маанилерде колдонулат.

«Тил азар» деген сөздөр «дил азар» деген сөздөн өзгөрүлүп калган. «Дил» — фарсы-тажик тилдеринде «көңүл», «азар» — «оорутуу». Демек көңүлдү ооруткан деген сөз. Түндүк кыргыздарда «тил азар» болуп өзгөргөн менен, түштүк кыргыздарда «дил азар» бойдон калган.

ТИЛ ЭМИЗҮҮ

«Тил эмизүү» — курулай, кургак убада; натыйжасыз убада бере берип, ишти узатуу.

Бул накыл кептин төркүнү бешиктеги бөбөгүн эжелери соротконуна барып такалат. Энеси тиричиликтин айынан жумушка кетип, кичинекей баланы тестнер кызына таштап койгон учурлар илгери көп болгон. Курсагы ачкан бөбөк ыйлай баштаганда, айласы кеткен эжеси баланы сооротуу үчүн өзүнүн тилин сордурган. Ошону менен баланы энеси келгенче соорото турган. Албетте, тилден сүт чыкпасы — анык. Бирок, бала ыйлоодон басылып, алаксыган. Ушундан улам, натыйжасыз убаданы, курулай убада берип алдоону, ишти сундактырууну — «тил эмизүү» деген накыл кеп менен атай турган болуп кеткен.

ТИЛИ БУРУУ

Биздин кыргыздар караңгычылыкка батып калган да. Болбосо, тили буруулардын үйүнө кирчи: сүрөттөн башың адашат.

Т. Сыдыкбеков. I т.

«Тили буруу» — кыргыз тилинен башка тилде сүйлөгөн элдер. Кыргыздан башка улуттар.

Кыргыздар — башка улуттардын ырымына, салтына, турмушуна дайыма сын көзү менен караган. Ал элдердин жакшы жактарын алууга, өздөштүрүүгө кызыккан. Жакпаган жактарын четке каккан. Мына ушундан улам, башка элдердин жаккан жагын да, жакпаган жагын да «тили буруу» деп ошого шилтеген.

ТИЛИ БУУДАЙ КУУРУУ

«Тили буудай кууруу» — быдылдап бат-бат сүйлөө, жобурап, кап-кайдагыны сүйлөй берүү. Эки мааниде колдонот: 1. тили жаңыдан чыккан жаш баланын тилин — ушул

накыл сөз менен атаган. 2. күчү тилине чыккан жалкоолорго карата колдонулат.

Илгери көбүнчө буудайды кууруп, талкан жасаган, же бүкүлү майга салып, майлап жеген. «Буудай — майлап жесе, муундуу болот» деп, балбандарга да берген. Көбүнчө жаш балдар куурган буудайды айранга салып иче турган, же каймакка мыкчып жей турган. Талканды да көбүнчө жаргылчакка тартар эле. Буудайды ар бир үйдө куура турган. Ысыган казанга салган буудай чыртылдап ыргый берет. Мына ушундан улам, «тили куурулуп аткан буудайдай чыртылдайт» дегендин ордуна — «тили буудай куурат» болуп калган.

ТИР АЛУУ

Саят Төлөк жаш бала
Көк көгүчкөн тир алып,
Көк жибектен тор алып.

Эл ырынан.

«Тир алуу, тирге машыктыруу» — ителгини, шумкарды таптоонун, анга үйрөтүүнүн ыкмасы.

Карыя комузчу жана бүркүтчү Чалакыз мындай деп айтчу эле: бала кезинде торго кармалган ителгини, шумкарды үч айдан ашык таптап, адамга үйүр кылат. Аны жерге кондуруп коюп, үндөп чакырып, өлү эт жегенге көндүрөт. Тирүү канаттуунун этин эсинен чыгарат. Андан кийин өрдөктүн же каздын мойнуна ичке жип менен эт байлап, «тирди» (мойнуна эт байланган өрдөктү же казды) жакын жерден коё берет да, шумкардын томогосун алат. Шумкар этти көрүп, шап алат. Аны «тир» этке абдан тойгузат. Андан кийин ошол «тир» кылган канаттуунун канатын кесип алып, узун жипке байлап сүйрөйт. Аны ителгиге алдырып туруп, этке абдан тойгузат. Мына ушундай жол менен тапка келтирет.

Эми сөздүн маанисине келели: «Тир» — тирүүнүн эти дегенден кыскарган түрү бар. «Саят» — арабдын сөзү, «куш күйүү» деген мааниде.

ТИШТЕГЕН ЖЕРИН КОЁ БЕРБЕЙТ

Нәпман кашкулак эмеспи! Тиштеген жерин бошотуп көргөн эмес.

А. Токомбаев. III т.

«Тиштеген жерин коё бербейт» — көшөрүп, өзүнүн дегенинен кайтпоо; таптакыр көгөрүп, тил албай коюу.

Бул накыл кептин төркүнү суур, кашкулак сыяктуулардын кылыгына барып такалат. Суур менен кашкулак ит менен талашканда, анын бир жеринен тиштеп алса, ал тиштеген жерин түк коё бербейт. Ал тиштеген жер жырылып кетсе гана ит бошонот. Ошондуктан ит ооруганына чыдай албай каңкылдап да жиберет. Кыргыздын тоолорунда суур көп болот. Кыргыздар ит менен ага аңчылык кылышкан. Анын терисин ичик кылган. Ошондуктан суурдун, кашкулактын кылыгын кыргыз жакшы билген. Кыргызда «Суур тиштеген жерин коё бербейт» деген макал да бар. Мына ушундан улам, «тиштеген жерин коё бербейт» деген накыл кеп пайда болгон.

ТОБОСУНА ТАЯНУУ

— Болду, олуям! Тобонуздан тойдум...
Бөрүбайдын бул мамилеси, жарыктык
дамбылданы тобосуна таянтып, оор абалда калтырды.

Т. Сыдыкбеков. III т.

«Тобосуна таянуу же, тобосуна таянтуу, тобосуна келүү», — коркуп калуу, айласы кетип, кудайга гана жалынып калуу. Коркутуп салуу, үшүн алуу, кудайга гана жалынтып салуу, аргасын кетирүү.

Ислам дининде — бир кылмыш иштеген адам, эмне кыларын билбей, айланадагы адамдардан үмүтү үзүлгөндө, кудайга гана ишенип, ошого таянып, ошого жалынып калган. «Тобо» — арабдын «товва» деген сөзүнөн өзгөргөн, «өкүнүү, сары санаа болуу» деген мааниде. «Товва» кыргыз тилинде «кудайга жалын, инсап кыл» деген мааниге да өткөн. «Ачуумду келтирип турат, жинимди келтирип турат» деген мааниге да өткөн. Муну — «Тобо! Ушуну эмне кылып жиберсем, ыя!» деген сүйлөмдөн байкоого болот.

ТОК КАЗАН АДАМ

Айянын барган жери Талас өрөөнүнүн баш жагында эле. Ата-бабасынан бери ток казан, өз убагында эл бийлегендердин тукуму.

К. Каимов. Аялдын сагаганы.

«Ток казан адам» — аш-тамагы кеңири, тасторкону дайыма жайылуу деген мааниде.

Кыргыз марттыкты, жоомарттыкты жогору койгон, ал-

гандан көрө бергенди жакшы көргөн эл. Ошол салтты ушул кезге чейин колдонууда. Азыркы жаштар деле үйүнө конокко чакырганда (келбеген адамдар эле, биринчи келиши деп) сакалдуу адамдарга эч болбогондо көйнөк кийгизип, же бир парча кездеме сыйлык берип чыгарат. Аш-тамагын жайнатып коёт. Салт боюнча кадырлуу адамдарды чакырганда кой союп, баш тартпай койбойт. Тегеле кыргыздын үйүнө киргенде даам ооз тийгизбей чыгарбайт. «Куттуу үйдөн куру чыкпа» деген сөз бар деп, эч болбогондо нан ооз тийгизип чыгарат. Өтүп бараткан жолоочуларга чакырып суусун берген. Каралуу көч өтүп баратканда, жолго жакын жердеги аялдар кымызын же айранын көтөрүп барышып, кайгысын бөлө тартышкан. Бул — ыйык салт болгон. «Пейли кенен адамдар, бетегелүү булундай!» деп ыр чыгарган. Үйүнөн элге даам бербеген зыкым адамдарды «ач казан» деп жаман көргөн. «Пейли тар адамдын үй жагына баспагын» деп накыл сөз чыгарган. Мына ошентип, «ток казан, ач казан» деген накыл сөз жасаган.

ТОКМОК САЛУУ

«Токмок салуу» — күйөөгө узатыла турган кыздын тоюнда (даңазалуу кыз-келиндердин ойнууда) сүйгөн жигитине кыздын эшилген кур менен акырын ийинге чаап коюшу. Муну «Жар көрүшүү» уясынан караңыз.

ТОКСОНДУН ТҮШҮШҮ

Ошентип арадан жылдын төрт мезгили чубашып өттү. Эми кайрадан токсондун мойну кыскарып, элдин баары жаз жөнүндө кеп кыла баштаган кез.

К. Акматов. Мезгил.

«Токсондун түшүшү (чыгышы)» — кыргыздын илгертеден бери келе жаткан жыл мезгилдерин эсептөөдөгү кыш айлары. Бул — декабрь, январь, февраль айларына туура келет. Кышты кыргыз 90 күн турат деп санаган. «Токсон чыкпай тоң эрибейт» деп макал да чыгарган. Кыштын абдан суук мезгилин «чилде түштү» деп эсептеген. Муну фарсы-тажик тилдериндеги «чилля» деген сөздөн алган. «Чилля» — кырк деген мааниде. Аларды өз убагында эсептеп айтып турган жыл эсепчилери болгон. Манаке эсепчи жөнүндө толук маалымат «Эсепчини жут алат» деген накыл сөздө кеңири берилди.

ТООРУК КЫЛУУ

Көтөрө албай карызынды,
Көрдүм белем сонунду.
Торгоду болуш сөзүңдү,
Торук кылды өзүңдү.

Тоголок Молдо.

«Тоорук кылуу» — карыздар адамдын, карызын төлөй албаган адамдын малын, мүлкүн эл алдында кыйкырып сатуу.

«Тоорук, торук» деген сөз орус тилинен кирген. «Торг» деген сөздөн өзгөрүп калган, «сатуу, соодалоо» деген мааниси. Илгери кээ бир адамдар байдан көп акча алып, аны өсүмү менен төлөй албай калганда, анын малын, мүлкүн базарга алып чыгып, эл алдында, ар бир буюмуна баа коюп, «баланча сом, ким көбүрөөк берип алат!» деп кыйкырат. Алуучу адам «мен баланча сом кошом» деп айтат. Сатуу жүргүзүп аткан адам «баланча сом болду, дагы ким кошот!» деп кыйкырат. Алуучулар тарабынан кошкон үн чыкпаса, үч кыйкырат. Дагы үн чыкпаса, колундагы балкасы менен даң дедире урат да, ошол баага сатат. Мына ушуну «тоорук болуу же тоорук кылуу» деп айтат. «Көтөрмөгө акча алуу» да түбү барып тоорукка такалат. Мында да «паланча сом өсүмү менен берем» деп акчаны алат. Төлөй албаса, убагында бере албаса малы, мүлкү тоорук болгон.

ТОПУРАГЫН БИР ЖЕРДЕН...

— Экөөнүн топурагын бир жерден алып-
тыр. Бактыгүл бара-бара кайненесинин
күлүмсүрөгөнүнөн көңүлү сууду.

Ш. Садыбакасов. Кең дүйнө.

«Топурагын бир жерден алгандай» — кыял-жоругу, кулк-мүнөзү, ички дүйнөсү бирдей адамдарга карата айтылат. Бул накыл сөздүн төркүнү ислам дининин жомогунан барып такалат. Анын жөнү мындай: диндин жомогунда, Кудай таала биринчи атабыз Адамды жасамак болот. Бериштелерине: «Жер бетинен топурак алып келгиле. Мен Адамды топурактан жасайм» деген имиш. Төрт мыкты бериштесинин ичинен катаалы Азирейил жердин бетинен түрдүү топурактын аралашмасын алып келет. Анын ичинде сарысы, карасы, чириги, асылы болуптур. Ошого карата адамдар: кара, сары, чирик, асыл болуп туулат имиш.

Ошол бир жерден алган топурактан жасалган адамдардын кыял-жоругу да бирдей болот имиш. Мына ушундан улам, «топурагын бир жерден алгандай» деген накыл сөз пайда болгон.

ТОПУРАГЫН ТҮЙҮП БЕРҮҮ

Мага сала турган топурагыңды бер? Ме,
ме, секетим, сага сала турган топура-
гымды түйүп берейин.

А. Токомбаев. III т.

«Топурагын түйүп берүү» — мамилени үзүп, сүйлөшпөй, катташпай калуунун жогорку чеги. Мына ушундай абалда: «Саа сала турган топурагың ушул, өлсөң барбаймын!» деген ант. Жерден топурак алып, чүпүрөккө түйүп, касташкан досуна же тууганына берүү.

Кыргыздын салтында: өлгөн адамдын жаназасына туруп, көргө койгондо ууштап топурак алып, бир демелер айтып, дем сала өлүктүн айланасына төктүрөт. «Ушул топуракка салган биздин демибиз сенин жаныңа жөлөк болуп, дем берсин» деген жөрөлгө. «Биз дагы топурактан жаралганбыз, бир күнү топуракка айланып, сенин жаныңа барабыз» деген ниет. Бул ырым көп элдерде бар.

ТӨКӨР УСТА БӨЛӨКБАЙ

Сенин киндик атаң — Бөлөкбай,
Мына ушуну тактайын:
Төкөр уста Бөлөкбай —
Көктө жылдыз козгошкон.
Дөөтү менен Бөлөкбай,
Кыяматтык достошкон.

С. Каралаев. Каныкейдин жомогу.

«Төкөр уста Бөлөкбай» — «Манас» жомогунда баатыр Манастын Зулпукорун жасаган уста.

Чынында эле ошол укмуштуу уста төкөр (аксак) болгонбу? Ошону чечмелейли. Манастын орус тилине которулган текстеринде «Храмой мастер» болуп кете берген. Чындыгында Бөлөкбай төкөр эмес эле, буту соо уста болгон. «Манас» жомогунда Бөлөкбай Дөөтү пайгамбар менен дос болгон. Дөөтүдөн таалым алган уста. Дөөтү — кадимги эле Курандагы пайгамбар. Ал киши (Курандын сыпатында) темирди камырдай жуурган уста болгон. Кыргыздын

ишениминде: темирчи усталардын сыйынган пири да Дөөтү пайгамбар. «Төкөр» деген сөз фарсы-тажик тилдеринде жана өзбек тилинде «девкөр». Кыргызын тилинин табыштык өзгөчөлүгүнө багынып «Төкөр» болуп калган. «Девкөр» — талыбаган, өжөр, кажырдуу, оор ишке муюшпаган деген мааниде. Демек — кажыбас, кайраттуу, өжөр, уз уста.

ТӨӨ БАСТЫ КЫЛУУ

«Төө басты кылуу» — үстү-үстүнө басмырлап айыпты коё берүү. Улам бир кылмышты же жемени үймөлөктөтө берүү. Бир кылмышы аз келгенсип, дагы бир топ кылмышты басмырлатуу.

Бул накыл кептин төркүнү — бууранын кылыгына барып такалат. Буура кышта жана жазда кирет. Ошо кезде оозунан буркулдатып көбүк чачып, тиштерин кычыратып абдан бууругат. Ошол кезде кезиккен адамды кубалайт. Ал абдан күлүк болот. Аты күлүк киши качып кутулат. Кокустан аты начар болсо буура жетип, тиштеп ыргытат. Анысы аз келгенсип, жыгылган адамды басып тизеси менен укуйлайт. Буура адамды чайнап да салат. Илгери төөлүү адамдын айлынын жанынан эл буура киргенде көп өтчү эмес. Андай убакта ээси да сак болуп, төөсүн жакшылап көзөмөлдөөчү.

Бууранын тиштеп ыргытканы аз келгенсип, басып алып, тизеси менен укуйлаганына байланыштуу — «төө басты кылуу» деген накыл кепти чыгарган. Жалпы эле буурага байланыштуу «кирген буурадай» деген накыл кеп чыккан. Аны көбүнчө мансабына көпкөн, ыгы жок көтөрүлүп бууруккан адамга карата айтат.

ТӨӨ КЫЯДАН ӨТТҮ

«Төө кыядан өттү» — иштин оор кези өтүп кетти деген мааниде.

Төө кыргыздын түндүк жагында аз болот. Анткени, тоолуу жерде, нымдуу жерде ал жакшы жашай албайт. Тоога чыкканды жаман көрөт. Кыргыздар малына карап, тоо кыркалап көчкөн. Төөлөргө жүктү аябай артып алып, бийик кыялардан өткөн. Мына ошондо төөнүн таманы жалпак болгондуктан жүрөлбөй кыйналган. Бийик ашууларга барганда, тик кыялардан өткөндө төөлүү көч далай азап

жеген. Кыялардан төө коркуп ашпай койгон. Ошондо көчтүн ээлери: «чү! оч!» деп, алды-артына түшүп, кыйкырышып, төөгө дем берген. Ал тургай коркуп, тизеси кылтылдап кеткен. Ошондо кемпирлер: «Так бас! Алдында жылан жатат» деп, кыйкырып жүрүп отурушчу. Кээ бир өтө жаман жерлерден төө тизелеп өтчү. Төө кыядан өткүчө гана ага дем бериш керек, жардамдашыш керек. Коркунучтун баары ошол кыядан өтүштө болот. Мына ушундан улам, «төө кыядан өткөндө (өтүп кеткенде) «оч» дегенин курусун» деген макал чыккан. Ал макал «төө кыядан өттү» болуп, накыл кепке айланып кыскарган. Төө көпүрөдөн да оңойлук менен өтпөйт. «Төө жазасын көпүрө берет» деген кыргызда макал да бар.

ТӨӨ ЧЕЧКЕНДЕЙ БОЛУУ

Даражасыз жерге барып конок болуу даражалуу кишилер үчүн өлүм. Мындай жерге өзү бастырып келүү төө чечкенден да жаман.

К. Жантөшев. II т.

«Төө чечкендей болуу» — аябай уят болуу, маскарасы чыгуу.

Бул накыл кептин төркүнү Манас жомогундагы Көкөтөйдүн ашында Ороңгу деген калмак катындын төө чечип, байге алганына барып такалат. Анын жөнү мындай: Көкөтөй байга Бокмурун деген уулу Каркырага аш берген. Ошол даңазалуу ашта эр сайыштырган, балбан күрөштүргөн, ат чалкан. Ошондой тамашанын бири — «төө чечкен» деген тамаша. Шарт боюнча оро казып, оронун түбүнө казык каккан. Ал казыкка бир төөнү буйласынан байлап койгон. Ошол төөнү алуу үчүн жыланач аял башы менен ылдый орого түшүп, казыкка байлаган төөнүн буйласын тиши менен чечүү керек. Эгер ал тиши менен төөнүн буйласын чечип алса, төө ошонуку болгон. Көкөтөйдүн ашында жогорку аталган Ороңгу деген калмак катын тырдай жыланач болуп, төөнү ородон чечип алган экен. Мына ушундан улам, абийри кеткен иштин баарын, өтө уят болчу иштин баарын «төө чечкендей» деген накыл кеп менен атап калган.

ТӨӨГӨ ЧЫМЫН ТИЙҮҮ

Кетеринде, дүнүйө
Төөнү чымын кыргандай.
Келтирип салган сарайың
Чалдыбар болуп тургандай.
Барпы.

«Төөгө чымын тийүү» — жайдын чилдесинде төөгө чымындардын тийиши.

Ошол мезгилде, бир айдын ичинде асманда токумдай булут, ып эткен жел жок күнү чымындар учуп чыгат имиш. Карыялардын айтууна караганда, чымындар аары сыяктуу топтошуп жүрөт экен. Өтө майда болот дешет. Чондугу майда кумурскадай болот. Кичине эле жел болсо, туруштук бере албай, жел менен жоголот экен. Ошондуктан, чымын чыкканда төөнүн ээлери төөлөрүн шамалдуу жонго чыгарат. Чымын төөгө тийгенде, мурундарына кирип, өпкөгө жабышат. Өпкөнү зыянга учуратып, төөнү арыктатып жиберет экен. Чымындар мурдуна киргенде, төө бат эле өлүп калат. Ошондой күндөрү төөлөрдү айдап келип, мурундарын суу жоолук, тасторкондор менен орогонуна биз да далай күбө болгонбуз.

ТӨӨНҮН КУЙРУГУ ЖЕРГЕ ТИЙГЕНДЕ

«Төөнүн куйругу жерге тийгенде» — макал, иш жүзүнө ашпай турган иш же убада.

Чындыгында да төөнүн куйругу жерге жетпейт. Ал абдан кыска болот. Ал тургай төө чөккөндө да куйругу жерге тийип жарыбайт. Төөнүн куйругунун кыскалыгы, анын жерге жетпегендиги ар бир берилген убада иш жүзүнө ашпагандыгы менен сыпатталып калган. Бул накыл кеп жеке кыргыз эмес, өзбектерде да бар. Алар да көбүнчө карыз алып, аны бербей узарта бергендерге карата: «Туяниң думи ерге теккандамы?» деп айтышат. Кыргызда: «Төөчө чайнаганын билип, жутканын билбейт» деген накыл кеп — тойбогон, сук адамдарга карата багышталат.

ТӨРКҮЛӨГӨН КЕЛИНДЕЙ

Төргө отуруп көнбөңүз,
Алике, төркүлөгөн келиндей.
М. Алыбаев.

«Төркүлөгөн келин (кыз)» — абыдан кадырлуу болгон. Илгерки заманда, кыз күйөөгө чыккандан кийин атасынын

үйүнө чакырмайынча келген эмес. Бир нече убакыт өткөндөн кийин атайы чакырып алган. Тиешелүү ырымдарды иштеген. Төркүлөп келген кыз ата-энеси гана эмес, ошол айлыдагы туугандарынын үйүндө да дайыма төргө отурган. Алар колдорунап келишинче сыйлап, кийим кийгизип, мал энчилеген...

Илгери кыргыздын кыздары бир үйдүн эркеси болгон. Кийимдин жакшысын кыз кийген. Эркек балдары кууршым менен жүргөндө, кыз кундуз тебетей, баркыт бешмант, торгун көйнөк кийген. Колу тартыштары да кызын жакшы кийиндирүүгө бар-жогун аяган эмес. Колунда барлар кыздын кийми, ээр-токуму, башка жасалгалары гана эмес, кыздын көчкөндө жетелеп жүргөн төөсүн да жасалгалаган. Төөнүн башынан тартып мойнуна чейин атайы жасалгалуу жабуу менен кооздогон. Көчкөндө жүктү калы килем менен жапкан. Үстүнө каркыранын куйругун сайган. Кыздын жасалгалуу төөсүн айдоо, ооган жүгүн түзөтүү үчүн атайы адам койгон. Кыз төөнү жетелеп гана жүрчү. Кыз — көчкө чоң сөөлөт берген. Ошон үчүн кыргыздар кызды — «көчкөндө көчтүн көркү көгүчкөнүм!» деп жалынган. Кыз төркүлөп келгенде чоң салтанат болгон. Төргө отуруп, бир нече күн жыргап кеткен. Илгери колдон келишинче кызды алыс жерге берүүгө аракет кылган. Алыстан төркүлөп келген кыз андан бетер сыйлау болгон. Кыз баланын ушул төркүлөп келгени элге дааза да болор эле. Мына ушундан улам, «төркүлөгөн келиндей» деген нуска сөз жасалган.

ТӨРТ АМАЛ

«Төрт амал» — арифметикада: кошуу, алуу, бөлүү, көбөйтүү. «Төрт» кыргыздын сөзү, «амал» арабдын сөзү, «кийимыл, аракет» деген мааниде.

ТӨРТ ЖАГЫ КЫБЫЛА

Төрт тарабың кыбыла, жогол, карааныңды өчүр.
Момун кейиштүү күрсүндү да, атты кайра бастырмага жетеледи.

Ч. Айтматов. Гүлсарат.

«Төрт жагы (тарап) кыбыла» — деген накыл сөздүн эки мааниси бар: 1. кайсы жакка бет албагын, бардыгына

жол ачык; кайда барсан — өз эркин деген мааниде. 2. бардык иши ошунан чыгып, эмнени кааласа — бардыгы болуп турган адамга карата айтылат.

«Кыбыла» — арабдын сөзү, «Меке жак, Меке тарап» деген мааниде. Анткени, бүтүн дүнүйөдөгү мусулман элдер намазды ошол кыбыла тарапка карап окушат. Меке шаарында «Кааба» деген имарат бар. Ал имараттын ичинде «касиеттүү» Кара таш бар. Мына ошол Кара ташка карап табынат. «Кааба» — «төрт чарчы, сандыкча» деген мааниде. Ошол «Кааба» сандыкча формасында салынгандыктан, ошондой аталган. Мусулмандардын намазы ошол Кыбылага (Меке тарапка) карап окуганда гана кабыл болгон. Ал эми зоболосу көтөрүлүп, дегени ордунан чыгып турган адам кайда карап намаз окубасын, анын намазын Кудай таала кабыл кылат деген мыскылдан келип, жогорку накыл сөздүн бир мааниси пайда болгон. Кайда барса да колу-жолу бош деген экинчи маани пайда болгон.

ТУЗГА СИЙДИРҮҮ

Тузуна кантип сиебиз?
Уятын барбы, кыргыз журт?
Мунун уулуна кантип киребиз.
Семетей.

«Тузуна сийүү» — таткан тузуна кара санап, ал кишиге жамандык издөө.

Тузга сийдирүү — кыргыз элинин оор антынын бири болгон. Кылмыштуу деп аталган адамдын актыгын билүү үчүн тузга (илегенге салган тузга) элдин көзүнчө сийгизген. Адам тузга сийгенден корккон. «Тамакты таттуу кылган — туз» — деп, аны ыйык эсептеген. Ага сийгенден качкан. Мына ушундан улам, «тузу арам» деген накыл кеп пайда болгон. Жакшылыкты билбей, жамандык издеген деген мааниде.

ТУК ЭТҮҮ

«Тук этүү» — бир аз уктап алуу, кичине чырмап этип алуу.

«Тук» — байыркы түрк-монгол сөзү. Монгол тилинде «дуг» түрүндө жолугат. «Бир аз уктап алуу» деген мааниде азыр да колдонулат. Бирок, жалгыз айтылбастан, «хийх» деген этиш сөз менен бирге жүрөт. «Хийх» — иштөө, кылуу деген мааниде. Кыргыз тилинде да «тук» жалгыз колдонулбайт, «этүү» деген этиш менен бирге жүрөт.

ТУЛ САЛУУ

Баатырыңды кул кылам,
Айымыңды тул кылам!
Менсинип жүргөн эрлерди,
Талпакка сабап жүн кылам.
Семетей.

«Тул салуу» — байыркы замандан бери эле түрк элдеринин кээ бирлеринде, өлгөн эркектин кебетесине окшотуп жасалган тулку.

Тулкуга өлгөн адамдын тебетейин, киймин кийгизип, аялына кара кийгизип, тулга отургузуп коюп, бир жыл күнүнө үч убак ыйлаткан. Бул салт кыргыз элинде күчтүү болгон. Адамга окшотуп тулку жасоо өтө эле байыркы заманда болгон түрү бар. Кийинчерээк тулку жасабай эле, өлгөн адамдын киймин төрдөгү ала баканга илип коё турган болгон. Көчкөндө өлгөн адамдын атына ээрин токуп, жетелеп жүрө турган. Мындай ырым өтө эле атактуу адамга иштелген. Тул салуу — Сибирь элдеринде да болгон. Ал тургай байыркы түрк жазууларында да айтылган.

Тул — деп кийин жесир аялды атай турган болуп калды. Тул катын «жесир катын» деген мааниде. Бул зыяндуу байыркы ырым Совет бийлигинин доорунда жоюлду. Бирок, эл адабияттарында: «тул кылуу, тулга отургузуу» сыяктуу сөз айкалыштары али да болсо көп учурайт.

ТУМШУГУНА СУУ ЖЕТҮҮ

Кызынын мурдуна суу жеткенде өзү келип, «апакелеп» мойнунан кучактарын күттү.

Ш. Садыбакасов. Кең дүйнө.

«Тумшугуна суу жетүү» — оокат кыла албай эси кетүү, тиричиликтин азабын тартуу. Көрбөгөнү — көр болуу.

Ит — сууну кечет, качан гана тумшугуна суу кире баштаганда, сууга чөгө баштаганда, жан талашып сүзө баштайт. Мына ушундан улам, «тумшугуна суу жетүү» деген накыл кеп пайда болгон. Аны жогорку мисалдагы накыл сүйлөмдөн байкоого болот. Бул накыл кепти жазуучулар, чечендер көп орундарда колдонот. Накыл кептердин, макалдардын көпчүлүгү айланадагы жаныбарларга байланыштуу жасалат. Ошондуктан итке, атка, уйга, койго, эчкиге, төөгө байланыштуу макалдар да, накыл кептер тилибизде бир топ учурайт.

ТУРАСЫ ТҮГӨНҮҮ

Сени уруп, тилдеп ынандырыш кыйын.
Карыган атандын турасын түгөтпө. Деги,
балам, сакалымды сыйла.

Ш. Бейшеналиев. Даңка жараша жүк.

«Турасы түгөнүү (жоюлуу)» — бара берип чарчоо, жадатып жиберүү. Бул накыл кептин төркүнү — аттын туягына барып такалат. Илгери кыргыздар аттын туягын «тура» деп атаган. Кыргыздар минип жүргөн атын абдан аяган. Бир жакка барса дайыма ат менен жүргөн. Көп бара бергенде атынын туягы кетилген, аксаган. Ошол атынын ташыркаганы ээсине абдан аянычтуу болгон. Кийин «тура» деген сөз «туяк» деген сөз менен алмашып калган. «Тура» — жаңы мааниге өтүп, «туяктын ичиндеги кемик сөөктү» билдирип калган. Атты такалап атканда, мык туяктын кырка жээги менен кирбей, сөөгүнө кирип кетсе, «мык туралап кетти» деп коюшат. «Тура» — монгол тилинде «туруу», калмак тилинде — «турун». Ошентип, коом тарихилигинде ар бир жадаткан, убара кылган иш «тура түгөндү» деген накыл кеп менен атала турган болуп калган.

ТУУГАНДЫН АЗАРЫ БОЛСО ДА...

«Туугандын азары болсо да, безери болбойт» — макал, тууган канчалык кыркышып кетсе да, бир бирин кыйышпайт; туугандын канчалык азабын тартса да, андан ыза көрсө да, андан такыр айрылышып кетпейт деген мааниде колдонула турган макал.

ТУШОО КЫРКУУ

Жашы бирге чыкканда,
Эмгек тизе жыртканда,
Тушап туруп тушоосун,
Бычак менен кыркканда,
Жарыштырып балдарды,
Калыс кылып карттарды,
Даңазалап той берет,
Чыкканына кой берет.

А. Чоробаев. Тандалган чыгармалар.

«Тушоо кыркуу» — кыргыз элинин байыркы замандан бери жаш бала там-туң басып калганда иштей турган ырымы.

Ал мындай иштелген: бала телчип, а дегенде каз-каз туруп, андан ийин аягын бир эки шилтеп калган кезде, ата-

энеси той жасаган. Ошондо баланын эки бутун шоона жип менен тушаган. Тестиер балдарды жыйып алып, аларды жарыштырган. Чыгып келген бала даярдап койгон бычак менен баланын тушоо жибин кыркып жиберип, тиешелүү байгесин алган. Бул ырымда эч кандай жаман жөрөлгө жок. Абалтадан келе жаткан ырым. Бир кезде, илимден кабары жок кезде, кыргыз-ар нерсенин ээси бар, ар бир кыймылды башкара турган нерсе бар деп ишенген. Ошон үчүн, баланы бастырбай турган бир нерсе бар, ошону кыйыш керек деп ойлогон. Ырым кылып, тушоо жасап, аны кырктырган. Кийинчерээк бул ырым салтка, майрамга, кубанычка айланган. Бала басканда чоң той жасаган. Андай тойдо балдар гана эмес, жигиттер да жарышып, байге алып, баланын тушоосун кырккан. Тушоо кыркуу — накыл кепке да айланып баратат. Ушу күндө, бирөөнүн иши оңолуп, ишке турса, «эми тушооң кыркылды» деп адамдар кеп да салып калышат.

ТҮК КҮТКӨН САЙЫН КАЛТЫРОО

«Түк күткөн сайын калтыроо» — байыган сайын зыкым болуу, дөөлөт күткөн сайын сараң болуп кетүү.

Накыл сөздүн төркүнүнө жомокко барып такалат. Кудай таала жыланга боору ооруп, «ушу байкуш үшүп жүрөт го» деп түк, жүн берген экен. Жылан түктүү болуп, денесине жүн чыккандан кийин караса, калтырап үшүп жүргөнүн Кудай таала көрөт да, «болбойт экен» деп түгүн алып таштаган экен.

Мына ушул жомоктон улам, коом турмушунда жогорку айтылгандай накыл сөз пайда болгон. Бул а дегенде «жыланга түк күткөн сайын калтырган экен» деген сүйлөм кыскарып, «түк күткөн сайын калтырайт» болуп калган. Байыган сайын калтыраган адамдарга карата жыш колдонулат. «Түк» — кыргыздын түшүнүгүндө — мал. Балким мал күткөн сайын битирегендиктен, калтырагандыктан пайда болгондур. Кыргызда: «О түк күтпөгүр!» — деген сөз «мал күтпөгүр» деген мааниде.

ТҮЛКҮ ТИШТЕМЕЙ

— Эми мага түшүнүктүү... Баятан бери түлкү тиштемей ойногонунуз үчүн ыракмат! — деп ордуман турдум.

К. Жантөшев. III т.

«Түлкү тиштемей» — жазгыруу, түрдүүчө амал менен алдоо.

Бул накыл сөздүн түпкү төркүнү балдардын ойнуна барып такалат. Анын ойнолушу мындай: балдар чүкө ойногондо утулуп калган балдарга түрдүүчө жаза колдонулат. Ошол колдонулган жазанын бири — «түлкү тиштемей». Коломтодогу сууган күлдү коломтонун четине, түз жерге жаят. Ошол жайылган күлдүн ортосун кобул кылып, эки жагын кырдайт. Бир үзүм кебезди же жүндү шоонага байлап, күлдөн жасалган кобулдун ичи менен акырын сүйрөйт. Жазалануучу бала үстөмөнүнөн жатып, сүйрөп бараткан кебезди шап тиштеп алышы керек. Бала тиштегени баратканда кебезди лып эттирип тартып кетет, жазаланып аткан бала күлдү тиштеп калат. Качан гана кебезди тиштеп алганда жазадан кутулат. Болбосо кайта-кайта тиштей берет. Ушундан улам, «түлкү тиштемей» деген накыл кеп пайда болгон.

Балдардын ойнунадагы толуп жаткан жазанын түрлөрү, оюндун түрлөрү бизде толук жазыла да элек. Алардын көпчүлүгү азыр ойнолуудан калды. Бирок, накыл сөз иретинде лексикада толугу менен жашап келе жатат. Алар: «Чүкөнү бирге жыйноо», «чүчү кулак кылуу», «шыкытым көңүлүмчө», «ар ким өз бөгүн бөктөйт», «алчы-таасын жеген», «алчысынан жазбаган», «төө матек», «укуй алуу», «бактек учуруу» сыяктуулар.

ТҮЛӨӨСҮ ТҮШТӨН...

...Түпкатаар молдонун түлөөсү түштөн, төлгөсү үчтөн түшүп, көкүрөгүн дагы кенен жайып, колдорун алыс сермеш үчүн кийип турган кийими гана тардык кылып тургандай сезилет.

К. Жантөшев. II т.

«Түлөөсү түштөн, төлгөсү үчтөн» — макал, ойлогон оюнун бары орундалып, бардыгы каалагандай болуп туруу.

Бул накыл кептин төркүнү — кыргыз элинин түш жорушуна, төлгө тартышына барып такалат. Эми — сөздөрдү, алардын маанилерин чечмелейли. «Түлөө» — тилөө деген сөздөн өзгөрүлүп калган, тилек деген сөз. Байыркы замандан бери эле кыргыз эли түш жорутууну жакшы көргөн. Ал тургай түш жоруй турган атайы адамдар да болгон. Кыргыздын түшүнүгүндө жакшы түш көрсө, иш оңолот деп ойлогон. Ошон үчүн, «Түш оңолбой, иш оңолбойт» — деп макал чыгарган. Жакшы түш көрсө, адамдын тилеги орундалат деп ишенген.

Төлгөсү үчтөн — 41 кумалактан тарткан төлгөнүн башы а дегенде үчтөн болуп калса, ары жагын тарткан эмес.

Анткени, башы үчтөн түшкөн төлгө — тилектин орундалышынын даана белгиси катары түшүнүлгөн. Демек, төлгөсү үчтөн түшүү — жакшылыктын жышааны болуп эсептелген.

Төлгөнү 41 кумалактан тарткан. Кийиздин же тердиктин үстүнө кумалактарды топтоп, эки колу менен үчкө бөлгөн. Бөлүнгөн топту төрттөн чыгарып отуруп, экинчи калганын үч жерге койгон. Ошол тартып менен үч жолу бөлгөндө, кумалактар тогуз жерге бир нечеден болуп бөлүнгөн. Ошолорго карап, төлгөчү болочокту сүйлөгөн. Караңгы адамдар ушуга да ишенген. Төлгөчүлөргө алдаткан. Төлгөнү жолоочу адамдын келишине, да мал жоголгондо, анын табылышына да тарткан.

ТҮРГӨНДҮН СУУСУ

«Түргөндүн суусу» — Ысык-Көл областына караган, Пржевальск шаарынын чыгыш жагында. Тоодон агып түшөт. Абдан шар агат. «Түргөн» — калмак сөзү, «шар, тез аккан» деген мааниде. Илгери 17-кылымдарда Жунгарлар Ысык-Көлдү ээлеп турганда коюп кеткен ат. Ошол ат түбөлүк сакталып калган түрү бар. «Жунгар» — калмак-монголдун сөздөрү: «зун» — сол, «гар» — кол. Мына ушундан «зунгар» деген термин пайда болгон. Анын мааниси — оң канат, оң тараптагы черүү. Кыргыздарда да: эң алды менен оң жана сол болуп бөлүнгөн. Мына ушул оң менен солдон карыялар кыргыз элинин оозеки санжырасын таратат.

ТЫКТУУ КЫЛЫЧ

— Айланайын, ак эне, өзүң бейне кылган...

Бекпазар уулуң тыктуу кылычка түшүп намыз алды. Кубан, кубана турган күнүң, жан эне!

Т. Касымбеков. Сынган кылыч.

«Тыктуу кылыч» — учтуу кылыч, учу абдан өткүр кылыч.

Фарсы-тажик тилинде тык бир нече мааниде: «кылыч, шиш, курч уч». «Бейне» — арабдын «бинна» деген сөзүнөн, «жасаган, тургузган, түптөгөн» деген мааниде. Жазуучу «төрөгөн» деген мааниде колдонгон. «Бекпазар» — арабдын жана кыргыздын сөзү. «Назар» — «көз салуу, кароо» деген мааниде. Экөө — энчилүү атка айланган.

ТЫРМАК АЛДЫ ТАПКАН

«Тырмак алды тапкан» — өз эмгеги менен эң биринчи тапкан акчасы, эмгектин биринчи үзүрү.

Бул накыл сөздүн төркүнү — жырткыч канаттууларга барып такалат. Бүркүт, ителги, куш сыяктуу жырткыч канаттуулар тырмагы менен гана оокат кылат. Алардын тырмактары абдан курч болот. Уядан учкан балапан куш да биринчи жолу өзү кармаган жемин жеп, канатын күүлөп калган болот. Аң куштарын таптаган саяпкерлер да бала бүркүттүн биринчи түлкү алганын көзү менен көргөн. Мындан ары ал бүркүт өзү аңга жарай турганын байкаган. Бала бүркүттү тир менен таптаган саятчылар да, а дегенде бүркүттү өлүү этке үйрөтөт. Бир нече убакыттан кийин, тирге тирүү канаттуу байлап, ошону алдырат. Биринчи жолу тирден жандуу нерсени алган бала бүркүткө ошол алган канаттуунун жылуу этине тойгузат. «Тырмак алды» деп, аны кыныктырат. Ошондон кийин ал бүркүт тапка кирет. Мына ушундан улам, «тырмак алды тапканы» деген накыл кеп жасалган.

УЗУН КУЙРУК КОЙ

Узун куйрук кою бар,
Эки-үч күндө келер деп,
Камданып качар ою бар.
Манас.

«Узун куйрук кой» — уяң жүндүү койдун тукуму, меринос койлор. Илгери революциядан мурун бул койлор Орто Азияда тукумдатылган. Молдолордун, ыймамдардын тескери үгүтү боюнча «узун куйрук койдун» этин жегенден качкан. Анын куйругуна карап, чочкодон жалгашкан деп жийиркенген. Көбүнчө жүнү үчүн жана сатуу үчүн асыраган. Бул койдун баалуулугу түшүнүлгөн эмес.

УЗУН КУЛАК САРЫ

Уктум эле карыдан,
Узун кулак сарыдан.
Эл сөзү.

«Узун кулак сары» — ар нерседен кабар алып туруу, бардык болуп аткан окуяларды иликтеп билип туруучу аким, улук, төрө.

Сүйлөмдүн тутумундагы «сары» деген сөздү чечмелей-
ли. Фарсы-тажик тилдеринде «сар» — төрө, кожайын, улук

деген мааниде, «сер» болуп айтылат. Кыргыз тилине киргенде «сары» болуп калган. Тилибизге кирген «сардар» деген сөз да фарсы-тажик сөзү. «Сар» — башчы, «-дар» — ээлөөчү деген маанидеги сөз мүчөсү. Жогоруда мисалга келтирилген эки сүйлөмдүн мааниси деле биздин пикирди ырастыкка чыгарып турат. Уламыштын бардыгын көп жашаган кары адамдан гана угууга болот. Түрдүү кабарларды эл башчысынан, улуктан, төрөдөн гана даана угууга болот да. Азыркы окурмандар тилибиздеги «сары» деген сөз менен чаташтырышы ажап эмес.

УЗУН САРЫГА САКТАГАН

«Узун сары» — март-апрель айларынын ортосу. Ошол кезде күндүн узара баштаган кези.

Мал чарбачылыгы менен кесип кылган элдерде бул мезгил үзүмчүлүк убагына туура келет. Бул кезде семиздин арыктап, арыктын жилиги үзүлөт. Илгери кыргыздар согумдун этинен ушул «узун сарыга» сактай турган. «Узун сары» келгенде жейбиз» деп, чучуктан, картадан, сүрдөн алып калат. Анткени, ал кезде мал арык болот да, союуга жарабайт.

Эми «узун сары» деген сөздүн маанисин, анын кайсы тилден ооп келгенине ой жүгүртөлү. «Сар» монгол-калмак тилдеринде — «ай». Демек, «күндүн узара баштаган айы». Кыргыз тили менен калмак-монгол тилдери тектеш. Ортодо толгон сөздөр бирдей айтылат. Ал сөздөрдү бирине энчилей айтыш да кыйын. Лексикабызды талдап карасак, 25—30 процент сөз окшош. Тек гана айтылыш жагынан бир аз башкараак. Мааниси өтө эле жакын. Көп учурларда төп келет. «Узун сары» жөнүндө кыргыздар күлкү иретинде каламбур да чыгарышкан. Ал мындай: илгери бирөө «узун сарыга, узун сары келгенде» деп чучук сактап жүргөн болот. Ошол маалда бир узун сары киши келсе, «узун сары келген экен; ушул сары турбайбы!» деп, каткан чучукту аялы байкабай салып берген имиш.

УМСУНСА ЭМЧЕК ШИШҮҮ

Кечээ күнү союлган эки бээден калган
эт болсо, буларга кайнатып беришсин.
Умсунуп калса, эмчектери шишийт.
А. Убукеев. Чыр дөбө.

«Умсунса эмчек шишүү» — бир нерседен үмүт кылып, андан куру калуу.

Бул сөздүн теги жаш балалуу аялдын бир тамактан үмүт кылышына барып такалат. Илгери замандан бери эле кыргыз элинин салтында, карыялар жеген эттин түбүн келиндерге берген. Ошондуктан, туурап жеп аткан эт аз болсо да, табак түп калтырган. Такыр жеп, табакты куру койгон эмес. Ал табак түп келиндерге гана тиешелүү болгон. Алар чынында карыялардын жеген тамагынан саркыт да күтүшкөн, табак түп келет деп үмүт да кылышкан. Айрыкча эмчектеги жаш баласы бар аялга даамдуу тамак берген. Аял төрөгөндө жаш эт, даамдуу сорпо ичсин деп арнап кой сойгон. Жаңы төрөгөн аялдын эмчеги шишимей көп болгон. Аны кыргыздар: «умсунуп калса, эмчеги шишийт» деп да божомолдогон. Ошон үчүн жеген тамактан жаш баласы бар аялга калтырбай койгон эмес.

УРУК-ЖУРААСЫ

Уулунун ар жакшылыгына жетине албаган ата-энеси жалпы урук-жураасын баяйткан эки ополтоонун жаралышын угушканда кантишээр экен.

Ш. Бейшеналиев. Даңкка жараша жүк.

«Урук-жураасы» — укум-тукум, келечек тукум; илгертеден бери келе жаткан жана мындан аркы тукум деген маанидеги кош сөз.

Сөздөрдүн тегин талдайлы: «урук» кыргыздын төл сөзү. «Жураа» — арабдын «зуррият» деген сөзүнөн өзгөргөн. «Уруктун» эле котормосу. Ушул эле кош сөздөр «тукум жураат» болуп да айтылат. «Ата-жото» деген кош сөз деле ушу мааниде. «Жото» — бел деген мааниде. Кыргыз тилинде «Бала — белде, катын — жолдо» деген накыл сөздүн мааниси — «бала атанын белинде, атанын белинен сызылып чыккан урукта, ошондон жаралат (табылат), катын — жолдон табылат» деген мааниде. Ислам дининде: «Кайдан келдиң?» деген суроого: «Аталардын сулбинен, энелердин рахамынан келдим» — деп жооп берген. Бул сөздөрдүн бардыгын дин окуусунда илгери балдарга жаттаткан. Мына ушунда: «ата-жото, бала белде» деген сөз айкалыштары жасалган. «Сулб» — араб тилинде «бел, жото жана тукум, урук» деген мааниде, «Рахам» — араб тилинде «жатын жана уруу байланышы» деген мааниде. Ошентип тыштан кирген сөздөрдүн айтылышы бузула берген, маанилери бир мааниден экинчи мааниге өтө берген.

УСУЛ ЖАДИТ

«Усул жадит» — жаңы тартип окуусу.

«Усул» — тартип, жол; «жадид» — жаңыча, өзгөртүлгөн деген маанилердеги араб сөздөрү. «Усул жадит» окуусу 1900-жылдары таралды. Баланы тез сабаттуу кылуунун бир ыкмасы болгон. Жаңы тартип окуусуна ылайык эки окуу куралы түзүлгөн. Биринин аты «Мугалим овол». Бул нукура казан татарынын тилинде болгон. Аны бүтүргөн бала татарча китептерди окуй алган. Кадимки эле «Алип-бээ» китеби. Экинчисинин аты «Мугалим сани». Муну окуп бүтүргөн бала араб тилиндеги Куранды окуп кеткен. Бирок, маанисин түшүнгөн эмес. Окуу куралдын аттары араб тилинде болгон. «Мугалим» — үйрөтүүчү, «сани» — экинчи, «овол» — биринчи, башкы. «Усул жадит» окуусу Революциянын алдында кыргыз айлында да окутула баштаган. Мурунку окутуу методунун аты «Усул кадим» деп аталган (Өз ордунда баяндалат).

УСУЛ КАДИМ

«Усул кадим» түн түшүрүп балага, Эзген антип, эркиндик жок кыйыктап.

А. Чоробаев. Тандалган чыгармалар.

«Усул кадим» — эски тартип окуусу.

Окуунун, окутуунун бул ыкмасы байыркы замандан бери эле Орто Азия мусулман элдеринде колдонулуп келген. Анын тартиби мындай: бала мектепке кирери менен эле арабдын тамгаларын жаттата турган. Атайы түзүлгөн «Алипбээ» жок. Кыргыздын молдолору жыгач калакчага ариптерди сыя менен жазып берип, күнүгө эки-үчтөн тамганын аттарын айттырып жаттатат, жаздырбайт. Ариптердин барын жаттаган соң, Курандын жетиден бир бөлүгү «Аптиекти» баланын колуна карматып, биринчи эле сөзү «алхамдуну» эжелетип (муунга бөлүп): алиф+лам+зебер=ал, хе+мим+зебер+хам=алхам, дал+печ+ду=алхамду деп жаттатат. Жогорку муундарда: тамганын аты, тыбыштын аты, муун жана бүтүн сөз бар. Мына ошентип мааниси түшүнүксүз «алхамдуу» деген сөздү айтуу үчүн канча түшүнүксүз тыбыштарды жаттоого аргасыз болгон. Таяктын күчү, күндө кайталай берүүнүн натыйжасында, кыш киргенден тартып жаз кылтайгыча эптеп, курандын эжесин (муунун) окуп калар эле. Зээндүү балдар сүрөсүн (ар бир сөздү өзүнчө окууну) билип калчу. Андан кийинки жылы «Сополдаярды» (Суфи аллаярды) окутчу. Бул эски

чагатай тилинде. Андан кийин фарсы тилинде «Чаар китепке» (чохор китаб) салчу. Аны балдар курулай эле жаттачу. Мына ошентип чыгыштын улам бир акынынын ырларын окутуп, андан кийин шарыяттын эрежелерине салчу. Ушул окуу «Усул кадим» аталган. «Усул» — тартип, «кадим» — эски деген маанилердеги араб сөздөрү.

УСТУКАН УПАТ БОЛУУ

Алдың жалама зоока, күрпүлдөгөн суу.
Кылт этсең сөөгүң сөпөт, устуканың упат.
Ш. Сыдыбакасов. Кең дүйнө.

«Устуканы — упат» — өлүү, жок болу, күм-жамы чыгуу.
«Устукан» — фарсы-тажик тилинде «сөөк» деген мааниде. Кыргыз тилинде эки мааниге ээ болуп кеткен: 1. сын, дене, тулку бой. «Устукан сөөгү мистедей» деген сүйлөмдөн байкоого болот. 2. бышкан эттин сөөгү менен анчамынча эти бирге турушу. «Упат» — араб тилинде «өлүү» деген мааниде. «Опат» болуп айтылат. Бул сүйлөм көбүнчө «сөөгү сөпөт» деген сөз айкалышы менен кошо жүрөт. Кенири маалымат алуу үчүн «Сөөгү сөпөт» деген сөз айкалышы каралсын.

УЧУКТАП КОЮУ

«Учуктап коюу» — эки мааниде колдонулат. 1. Элдик медицинада: эгер адамга суук тийип калса, темир кычкачты отко салып, кызарта ысытып, ооруган адамды тышка алып чыгып, желбегей чапан жаап туруп, ысык кычкачты бет мандайына кармап, муздак сууну ууртап алып, кээ бир кемпирлер кычкачка бүркөт. Ысык темирге тийген суудан ысык пар чыгып, денени каптайт. Мына ушул эмдом менен ооруну дарыламыш болгон. 2. Тил албаган адамды, көпкөн жигитти сабап, эпке келтирүү. Бул — жогорку эм-домдун өтмө мааниси. Ошентип, «учуктап коюу» деген өтмө маанидеги накыл кеп пайда болгон.

УЯЛГАНДАН КАРА ЖЕР АЙРЫЛАТ

«Уялгандан кара жер айрылат» — диний жомоктон чыккан. Бир заманда Самаркандын шаарында Катран деген падыша болгон имиш. Анын Дарига аттуу жалгыз кызы болгон экен. Ал кыз бойго жеткенде, Катрандын ордуна

падыша болот. Албетте, падыша кызды сатууга болбойт эмеспи. Кыз алп чыгат. Элдерге жар салдырат: «мени ким күрөшүп жыкса, мен ошого тиemin» деп. Нечен адам келип жеңилип, башын алдырып өлө берет. Бул кабар азирет Аалыга жетет. Аалы болсо Мухаммед пайгамбардын күйөөсү. Пайгамбардан уруксат алып, кызды издеп Самарканга келет. Кыз менен күрөшөм деп келген жигит кыз Дарига орноттурган алтын мамынын түбүнө келип турушу керек экен. Кыз ал мамынын түбүнө келип турган адамды дайыма бийик мунарадан байкоочу экен. Аалы да Самаркандын чоң аянтындагы алтын мамынын түбүнө келип турат. Кептин кыскасы Дарига кыз Аалы менен ат үстүндө оодарышат. Женише албаган соң, жерге түшүп күрөшөт. Көп кыйындык менен Аалы жеңе турган болгондо, Дарига кыз динге кирип, Аалыга аял болгон имиш. Аалы кайта өз элине кетет. Ал алган кыздан бир эркек бала туулат. Бала 17ге келгенде атасын издейт. Баланын аты Шахи Зинда деп аталат. Издеп Аалы жашаган Мекеге келет. Азирет Аалы балдарын сыртта күрөштүрүп отурган болот. Бала дагы күрөшкүсү келет. Аалы анын аты-жөнүн сурабастан балдары менен күрөштүрөт. Хасан, Хусаин, Анапия деген балдарын Шахи Зинда көтөрүп урат. Ачуусу келген Азирет Аалы дардаңдап өзү күрөшө кетет... Атасын бала кырк саржан жерге ыргытып жиберет. Дагы кармашканда, бала: бабам, Мухаммед, Атам Аалы, энем Фатима колдо деп атасын жерге ура турган болгондо, атаң менмин дейт экен. Ошондо бала атасынын жакасын коё берип качып жөнөйт. Артынан кууп жетпей калат. Дулдул менен кууса да бала жеткирбейт. Атасынын жүзүн көрүүдөн уялып: «Кара жер айрыл!» деп бакырган имиш. Ошондо кара жер айрылып, уялган баланы кучагына алган экен. Аалы ыйлап, кайын атасы Мухаммед пайгамбарга келгенде, Мухаммед: «Сен ыйлаба, алланын тагдыры ушундай. Ал баланын жүзүн эми көрбөйсүң. Акыр заман болгондо, чыгыштан Тажаал баш болгон Жажуж-Мажуж каптаганда, ал бала жерден чыгат. Кыямат кайымга чейин жер астында ок жонот. Анын атын Имам Махди койдум» — деп, күйөөсү Аалыны соороткон имиш. Жомокко караганда, Самаркандагы Шахи Зинда имараты ошого арналган. Жерге кирип кеткен тешиги ошол мечиттин ичинде имиш. «Шахи» — падыша, «Зинда» түбөлүк тируу.

Мына ушул жомокту динчилдер эл арасына китеп кылып тараткан. Казак акындары революциядан мурун Дарига кызды ырга айландырып, татардын соодагер байлары аны бастырып чыгарып, эл арасына катуу тараткан. Дарига кыздын казакча поэмасын анча-мынча сабаты бар кыр-

гыздар эл арасына тараткан. Мына ушундан улам «уялгандан кара жер айрылат», «Күч атасын жыгат» «Күч атасын тааныбайт» деген учкул сөздөрдүн пайда болушу этимал.

ҮЗӨҢГҮ БАБА

«Заңги баба» деген уяда кеңири маалымат берилди.

ҮЗӨҢГҮ ЖОЛДОШ

«Үзөңгү жолдош, үзөңгүлөш өскөн» — бирге өскөн, курдаш болуп бирге жүргөн деген маанилердеги накыл кеп.

Бул накыл кептин төркүнү — байыркы заманда, кыргыз эли көчмөн турмушта тиричилик кылган мезгилде, шылганган баатырлар жоога бирге аттанган. Алгынды бирге алышкан, чалгынды бирге чалышкан экен. Ошол бирге жүргөнүндө ажырашпай, өлсө бирге өлүп, тирүү болсо достошуп өмүр сүргөн. Ат үстүндө, дайыма жанаша жүргөндүктөн, үзөңгүлөрү кагышкан. «Үзөңгүлөр кагышып, бирге жүргөн» деген макал сөз, кыскарып, «үзөңгү жолдош же үзөңгүлөш жолдош» болуп калган. Кийинчерээк бул накыл кептин мааниси кеңип, жалпы эле «теңтуш, курдаш» болуп кеткен. Орус тилиндеги «соратник» да ушул сыяктуу.

ҮЗӨҢГҮДӨН БУТ ТАЮУ

«Үзөңгүдөн бут таюу» — иш кедеринен кетүү, мансап, байлыктан ажыроо, иш оңолбой, керисинен кетүү деген маанилерде.

Ат үстүндө алышкан баатырлардын кагылышында, тизгинди жыя кармап, ээрге мекем отуруп, үзөңгүнү чирене теминип жүрүү — кайраттуулукту, туруштуулукту билдирген. Ат үстүндөгү адамдын таянычы — үзөңгү болгон. Кокустан үзөңгүдөн бут тайып кетсе, баатыр ооп түшүп калган. Үзөңгүдөн бут тайыганда, ээрден да көчүп кыйшайган. Жоокердин дарманынын кеткенин эл: «Үзөңгүдөн бут тайды, Ээрден көчүк кыйшайды», — деп сыпаттаган.

ҮЙГӨ ҮТ КИРДИ

«Үйгө үт кирди, малга сүт кирди» — макал, күн узарып, чөп чыга баштады; үйгө күндүн жарыгы кирди, мал көк жалмалай баштады деген мааниде.

«Үт — байыркы Шумер тилинде», «күн, жарык, шоола» деген мааниде болгон экен. «Үт» араб-иран тилдерине да кирген. Ирандыктарда 12-айдын аты, март-апрель айына туура келет. Арабдарда да жыл мезгилин билдире турган асмандагы балык кебетеленген жылдыздын аты. Кыргыздар жазында боз үйдүн үзүк-туурдугунун тешигинен кирген күндүн шооласын «үт» деген. Ошон үчүн «үт кирди» деп алган. Тарыхый жагынан алганда жогоруда айтылгандардын бардыгы бир эле мааниде, бир биринен оошкон, ар бир эл өзүнчө маани берип, жыл эсебин чыгарган. Мындан башка да бир нерсенин тешигин кыргыздар «үт» деп айтат. «Үттүү мончок жерде калбас» деген макал да бар. Анын да өзүнчө мааниси каймана түрдө. Кыргыздар: «Жакшылыгына алса — үт, жамандыгына алса — жут» деп да айтат. Мал асырап жан баккан илгерки кыргыздар жуттан жаман корккон. Кыштын кандай болорун асмандагы жылдыздардын жүрүшүнөн, булуттардын түрүнөн, алардын жылышынан байкаган. Өзүнүн астрономдорун «эсепчи» атаган. Жаңылыш эсептегендерин «эсепчини жут алат» деп мазактаган.

ҮКҮНҮН УЯСЫНА ЖОЛУГУУ

- Жүрчү бирге басалы.
- Көрүнбөйсүн.
- Баштаңга чакырса кошулбайсын.
- Үкүнүн уясын тапкансын го?

Ш. Садыбакасов. Кең дүйнө.

«Үкүнүн уясына жолугуу, үкүнүн уясын табуу» — чон табылгага жолугуу, толгон байлыкка жолугуу деген маанилерде колдонулат.

Үкү — кыргыздарга абдан тааныш канаттуу. Кыргыз аны ыйык көрөт. Боор жүндөрүн кыргыздын кыздары топуларынын же тебетейлеринин төбөсүнө кооздук үчүн тагышат. Үкү — көбүнчө киши жок жерлерде жүрөт. Тукуму аз канаттуу. Тырмактары абдан курч, төрт бармагынын тырмактарына чейин жүн басып турат, аттиш сыяктуу. Бул канаттуу караңгыда гана учат. Жемди түнчине издейт. Анын жеми: коён, каракур, кекилик, кептер сыяктуулар. Карыялардын айтууна караганда, үкү — түн ичинде тапкандарынын барын уясына чогултуп коёт имиш. Анын уясында толгон илбээсиндер болот экен. Үкүнүн уясына чогулган азык көп болот имиш да, аны башкалар күндүз уурдап жейт имиш. Үкүнүн уясына жолуккан жырткыч ка-

наттуу болсун, башка эт жечүүлөр болсун, жыргап калса керек. Мына ушундан улам — үкүнүн уясына жолукту деген накыл кеп пайда болгон түрү бар. Бул накыл кеп коом турмушунда жыш колдонулат.

ҮМҮТСҮЗ ШАЙТАН

Жарыгым... Сен адамсың. Шайтан гана үмүтсүз.

Таенеси аттанаар алдында маңдайынан жыттады.

Ш. Садыбакасов. Кең дүйнө.

«Үмүтсүз — шайтан» — үмүттү үзүүгө болбойт, дайыма үмүт кылуу керек, кудай бербей койбойт деген маанилерде колдонулат.

Бул сөз айкалышынын төркүнү ислам дининин жомогуна барып такалат. Шайтандын чыныгы өз аты — Иблис болгон экен. Бул Иблис тозоктун түбүндө жаткан Таблит жана Жаблит деген жандыктан никесиз туулган зат экен. Кудайдын ачуусу келип, Иблистин бетин карартып салганда ал кудай менен доолашат. «Бетимди карарттын, акымды бер» деп чатак салат. «Акыңа эмне аласың» дегенде, «Мен ушул адамдын тукумун азгырып кыямат кайымга чейин өлбөйүн. Тиги дүнүйөдөгү бейишинден үмүт кылбайын» дейт. Кудай макул болот. Ошентип, тиги дүйнөдөгү бейиштен шайтан гана үмүт кылбай калган имиш. Ал дайыма адамдын баласын азгыруу менен алек болуп жүрөт экен. «Өлбөй турган шайтан белең. Шайтандын азгырыгы» деген кептердин бардыгы ушундан келет. «Үмүтсүз — шайтан» — деген сөздүн теги динге такалган менен, анын диний мааниси жоюлуп, накыл сөзгө айланган.

ҮРКӨР АЙ КОЮН БОЛДУ

Үркөр Ай коюн болуп жакындаган,
Кандайча экөө тогоп жаңырбаган?
Үркөр Ай тогор бекен.

Таң шоокумун салар бекен?

К. Жантөшев. III т.

«Үркөр Ай коюн болуу» — жаңырган Ай менен Үркөр экөө кайчылаш бир биринен жакын өттү.

Бул экөө алды менен тогошот. Башкача айтканда, бир бири менен маңдайлашат. Эртеси күнү коюн болот (өтү-

шөт). Кыргыздар көбүнчө Үркөр менен Айдын жазга жуук тогошконуна чоң маани берген. Анткени, мал өстүргөн элге жаздын эрте келиши чоң кубаныч болгон. Көбүнчө Айдын беш жаңысында Үркөр экөөнүн маңдайлашын — беш тогоол деп атаган. Ошон үчүн, «Беш тогоол өтпөй бел чечпейт» деген макал чыгарган. Бул — жазга жакындаган мезгил.

Кыргыздар асмандагы жылдыздардын ичинен эки жылдызды: мезгилди, багытты билүү үчүн пайдаланган. Анын бири — Үркөр. Кыштын ызгаар кезинде, түндүн узун кезинде, жылкычылар Үркөр топ жылдызына көп караган. Ошого карап, түндүн кайсы мезгили болгонун билген. Анткени, саат деген илгери болгон эмес. Түн ичинде короо кайтаргандар же уктай элек адамдар да Үркөргө карап жазды, түндү болжогон. Эл жаткыча Үркөр жамбашка түшүп калса, башкача айтканда, өтө эле ылдыйлап калса, жазга таандык, жаз боло баштады деген. Үркөр жер астына кирип кете электе ичкен кымыз жагымдуу болот деп жоруган. Кыскасы, Үркөр убакытты, мезгилди билдирүүчү сааттын милдетин аткарган. Экинчиси, Кутпа жылдызы. Кутпа — арабдын сөзү, «уюл» деген мааниде. Ал Кутпа бир орунда тургандыктан, кыргыздар түнүчүндө алыс сапарга чыкканда ошол Кутпага карап, бара турган багытын билип отурган. Ал жылдызга карабаса, айсыз караңгыда багытынан ажырап калган. Мына ошентип, Ай, Үркөр, Кутпа — кыргыздар үчүн мезгилди, убакытты, багытты билдире турган саат катары болгон.

ҮРӨЙ УЧУУ

«Үрөй учуу» — коркуу, кооптонуу, жүрөгү түшүү деген маанилерде. Арабдын «рух» деген сөзү — кыргыз тилине киргенде «үрөй» формасына өткөн. «Рух» — жан деген мааниде. Демек, «үрөй учуу» — жан чыга коркуу. Бирок, бул «рух» деген сөздүн көптүк формасы араб тилинде «арбак». Кыргыз тилинде бул жыш учурайт. Мисалы, «арбак колдосун, ата-бабанын арбагы» сыяктуу. Ал эми адабий тилде «рух» деген сөз колдонула калып жүрөт. Мисалы, «рухий маданият» сыяктуу. Ушул эле «рух» — эл адабияттарында «орой» формасында да жолугат. Мисалы, «ороюм актан жаратылган», «олуя чалыш атандын, мен ороюн сыйлап жүргөмүн» (Айчүрөктүн Семетейге айткан сөзүнөн).

Жогорку айтылгандардан башка да «Орой көз чарай отурганда» деген накыл сөздөгү «орой» деген сөздүн кай-

ЧААР БАШ

«Чаар баш» — барып турган чыр, чааргы адам, өз билгенин бербеген ыгы жок өжөр адам деген мааниде.

«Чаар» кыргыз тилинде түскө карата айтылат. Демек, кыял менен түстүн эч кандай байланышы жок. Тегеле «чаар» деген сөз түрдүүчө сөз айкалышында жолугат: «ичи чаар, көзүндө чаары турат» деген сыяктуу. Буга караганда «чаар» башка тилден оошуп келген. Анын үстүнө созулма үндүү катышкан сөздүн көбү — башка тилден келгендигине далил. Фарсы тилинде «жар» — каар, ачуу, туталануу, кыжыр кайноо деген мааниде. Ушул сөз «чаар» болуп калган түрү бар. «Чаар ичеги, ичи чаар» — ичинде кеги бар, чын дили менен берилбеген» деген мааниде. «Көзүнүн чаарын чыгаруу» — ачуусу, жини келүү деген мааниде. «Чааргы» деген сөз деле «жар» деген сөздөн жасалгандыгы байкалып турат.

ЧАГАРАКТАП ТУРГАН КЕЗИ

«Чагарактап турган кези» — адамдын көңүлү көтөрүлүп, дүнүйөсү түгөл болуп турган учурун билдирген, же эч кишиден айбыкпай, эч кимден коркпой дуулдап турган кезин билдирген сөз.

Бул накыл кептин төркүнү иттин кылыгына, жоругуна барып такалат. Ит — коркпой турган кезинде, өз айлында, ээси турган учурда абдан баатыр болот. Куйругун чагарак кылып, ороп турат. Мына ушундан «Айыл итинин куйругу чагарак» деген макал пайда болгон. «Аттын ачуусу — кулагынан, иттин ачуусу — куйругунан» деген макал бар. Ит корккондо чагарак кылып турган куйругун жазып жиберет. Абдан корккондо чатына кыпчып алат. «Айыл итинин куйругу — чагарак» деген макал кыскарып, «чагарактап турат» болуп калган.

ЧАКЧЫГАЙГА УБАЛ ЖОК

Кышы-жайы дебестен,
Жер астында дуулаган.
Айбан менен адамды
Так өзүндөй туураган.
Боз чымчыктын куудулу,
Чакчыгайга жетеби?
Жылкычыны, текени
Катар туурап өткөнү.

С. Каралаев. Канаттуу куштар.

«Чакчыгайга убал жок» — аны өлтүрсө болот, ал көрдөгү кишинин көзүнүн чарасына уя салат деп кыргыздар

жаман көрөт. Өтө эле чакчандаган адамды да «чакчыгайдай» деп жек көрөт. Ошентип, байкуш чакчыгай адамдарга жаман сыпат болуп калган.

Чакчыгай көбүнчө таскыл жерде жүрөт. Уяны ийинге, жердин жарыгына, таштын конулуна салат. Көбүнчө дөбөчө жерге, таштын үстүнө отурат. Дайыма жүгүнгөн сыяктуу кыймыл жасайт. Ошол кезде куйругун титиретип коёт. Түрдүү куштардын сайраганын эликтеген сыяктуу үн чыгарат. Кыргыздар чакчыгай «кулунду, текени туурайт» дешет. Азыгы: майда жандыктар, кумурска, курт, көпөлөк өндүүлөр. Таскыл жерде жүргөндүктөн кыргыздын көзүнө көп учураган. Кайдагы жаман жорукту ага жабыштырган. Өтө эрте турган, сак, сергек адамды да «чакчыгайдай» деп мазактаган. Ошентип, айыпсыз боз кучкач — адамдарга тескери сыпат болуп калган.

ЧАКЫРЫП УРГАН ИТТЕЙ

«Чакырып урган иттей» — билдирбей, алдап чакырып алып, катуу жемеге алуу. Ээси чакырганда, ит токтоосуз келет. Ал — ээсине толук ишенет. Мына ушундай ээсине абдан берилген жаныбарды ээси чакырып алып, урса абдан таарынып, куйругун кыпчып, ээсин кылчак-кылчак карап качып кетет. Экинчи чакырганда келбей да коёт. Ээси ак көңүл итине ишенимин жоготот. Мына ушундан улам — чакырып урган иттей деген накыл кеп пайда болгон.

ЧАЛДЫБАРЫ ЧЫККАН

Кетеринде, дүнүйө,
Төөнү чымын кыргандай.
Келтирип салган сарайың,
Чалдыбар болуп тургандай.
Барпы.

«Чалдыбары чыккан, чалдыбар болгон» — тамтыгы калбаган, тытылып, жыртылып бүткөн деген мааниде.

Бул накыл кептин төркүнү, теги байыркы замандан калган шаардын же чоң имараттын урандысына барып такалат. «Чалдыбар» фарсынын сөзү, «чахар дивар» деген сөздөн өзгөргөн, «төрт дубал» деген мааниде. Демек, илгерки замандан калган шаар же имарат эскирип, урап, андан калган анын төрт бурч болгон орду — чалдыбар (чахар дивар) деп аталган экен. Кыргызда бул мааниси жоюлбаган. «Тамтыгы чыккан, тытылган, ураган» деген гана өтмө мааниси тилибизде сакталып калган.

Бул «чахар дивар — (чалдыбар) — байыркы түрк тилдеринде «төрт күл» деп аталган. «Төрт күл» — төрт бурч деген мааниде. Мындай деп аталган жай азыр да Кыргызстанда бар. Мына ушул эле «чахар дивар» — монгол-калмак тилдеринде «дербөлжүн» деп аталат, төрт бурч деген мааниде. Кыргызстанда Жунгарлар (калмактар) коюп кеткен «Дербөлжүн» деген жер азыр да бар.

ЧАҢ САЛУУ

Бул кандай кыйын бала деп,
Ушу жерде Манасты,
Улуктан келген кытайлар,
Урабыз деп чаң салды.
Манас.

«Чаң салуу» — уруш чыгаруу, төбөлөш салуу.

Жогорку накыл сөздүн тутумундагы «чаң» кытай сөзү. Фарсы тилине киргенде «жаң» болуп калган. Мына ушундан «жаңжал» деген сөз жасалган. Ушул эле «жаң» кыргыздын адабий чыгармасында жолугат. Акын Барпынын чыгармасында:

Кылым бою мындай жан
Жер жүзүндө болбоду.
Жер жүзүнө боз түшүп,
Ай-ааламды торгоду.

Ошентип, «чаң» да, «жаң» да тилибизден «согуш» маанисинде орун алган.

ЧАҢГА АРАЛАШУУ

«Чаңга аралашуу», — чаңына жетпей (илешпей) калуу — эл катарында жүрүү, башка адамдардан калбай, ошолор сыяктуу кадыр-баркта болуу.

Бул накыл сөздүн төркүнү байге аттарына барып такалат. Илгери чоң той же аш болгондо, чоң байге сайыла турган. Ошондой байгеге кошуу үчүн капкайдан адамдар өз күлүгүн алып келчү. Үмүт деген адамды илгери сүйрөйт эмеспи. Ошондой үмүт менен кээ бир адамдар аттарын байгеге кошо турган. «Паланча күлүгүн байгеге кошуптур» деген сөз да керек болгон. Аты байгеден чыгып келбесе да, ат чабышка аралашып калуу деген чоң даңаза болгон. Албетте, ат чабышта асманга уюлгуган чаң көтөрүлгөн. Ошол чандын ичине аралашып калуу бир жагы сыймык эле. Ушундан улам, «чаңга аралашуу» деген накыл сөз жасалган.

ЧАР КӨПӨЛӨК БОЛУУ

«Чар көпөлөк болуу, чар көпөлөк айлануу» — тим эле чимирик болуп, жан алакетке түшүү. Тегерене жүгүрүү, жан бүдөгө келүү.

Бул накыл кептин төркүнү фарсынын «чарх» деген сөзүнө барып такалат. «Чарх» — «кайрак, тегерек кайрак» деген мааниде. Түн ичинде күйгөн чыракка кээ бир көпөлөк чарыкча тегеренип учат. Демек, «чарыктай тегеренген көпөлөк» деген сүйлөм кыскартып, «чарк көпөлөк, чар көпөлөк» болуп калган. Сөз да кыскарып, сүйлөм да кыскарып кеткен.

ЧАР УЧКАНДАЙ

«Чар учкандай» — эч дайыны жок, ар башка, чалдыкуйду деген маанилерде колдонулат.

Сөздүн төркүнү — бастырган, кызылдаган эгинге барып такалат. Илгери эгинди желаргыга салып сапырар эле. Ошол эгин сапырган кезде эгиндин топону, дандын кабыгы желге учуп, өзүнчө бөлүнөт. Ал топондор бир тарапка учпастан, желдин уйгу-туйгусуна карата туш-тушка учат. Мына ушундан улам, баш-аягы жок сүйлөнгөн сөздү, иштелген ишти чардын учканындай деген накыл сөз менен сыпаттай турган болгон. «Чар» — фарсынын «чари» деген сөзүнөн, «топон» маанисинде. Кыргыз тилине кирип, «топон» деген сөзгө синоним болуп калган.

ЧАРДАП ЖҮРҮҮ

«Чардап жүрүү» — өзүнчө эркин, билгенин иштеп жүрүү, кой, ай! менен иши жок, каалагандай сайрандоо деген мааниде.

Накыл сөздүн теги суудагы чардаган бакага барып такалат. Балырлуу суудагы бакалар кеч киргенде, бирин-бири чакырып, конгуроодой табыштарды алкымдарынан чыгарып сайрашат. Көбүнчө алар суу бети тынч турганда, коркунуч жок эркин убакта чардашат. Алардын сайроо мезгили жупташар убакта болот. Айрыкча апрель айынын аягы, майдын башы ченде абдан күчөйт. Кыргыздар баканын бардык тиричилигин жакшы билет; алардын чардагынын жакшы көрөт. Ошондуктан жогорку накыл сөз пайда болгон. Чындыгында «чардап жүрүү» — жар салып жүрүү. Өзбек тилинде: «бакалар жар салат» деп айтылат.

ЧАРК УРУУ

«Уф» деп жүргөн дубанан,
Үлкөн молдо уламан,
Таң атканча чарк уруп,
Ак тилеген кудайдан.
Токтогул.

«Чарк уруу, дубанача чарк уруу» — тегерене жүгүрүү, чар көпөлөк айлануу; тиленүү, сурануу деген маанилерде колдонулат.

Революциядан мурун кыргыз арасына дубаналар, тилемчилер барып, элден кайыр, садага тилей турган. Ал дубаналар колуна аса-муса таягын алып, «йа ак!» деп, аса-мусасы менен өз боорун өзү ургулап, адамдарды тегерене жүгүрө турган. Эл көзүнө касиеттүү сыяктуу көрүнүп, түшүнүксүз сөздөрдү жобурап, аса-мусасын шалдыратып, түрдүү кыймылдарды көргөзүшчү. Кийген кийми, алып жүргөн таягы, идиши менен элди таң калтырып, укмуштуу аракеттерди жасаган. Ошентип, караңгы элди алдап, бир нерсесин ала турган. Ушундан улам, «дубанача чарк урсан да же дубанача ак урсаң да, бербеймин» деген сүйлөмдөр пайда болгон. «Ак уруу» — «жараткан кудай деп кыйкыруу», «чарк уруу» — «чарыкча, тегерек кайракча чимирилүү» деген мааниде. «Ак» — арабдын сөзү, «жараткан, чындык» деген мааниде. «Чарык» — фарсынын сөзү, «кайрак» деген мааниде. «Уруу» кыргыздын сөзү «жүгүрүү, жулунуу» деген мааниде.

ЧАЧЫН ЖАЮУ

Кошокчулар чачтарын жазып, үн салып, чоролор табытка ийин тосуп, сыңар тизелей үнкүйүп отурду.
Ч. Айтматов. Гүлсарат.

«Чачын жаюу» — өлүккө аза тутууну билдирүү. Илгерки кыргыздын салтында эри өлгөн аялдын өрүлгөн чачын жандырып жиберип, чачтарын самсаалатып коё турган. Бул — ырым, салт. Өлгөн адамга кайгыруунун сырткы көрүнүшү болгон. Кыргыз аялдары ислам дининин жобосу боюнча чачын адамга көрсөтпөй жаап жүрүшү керек болгон. Исламдын бул жобосу канчалык катуу кармабасын, өлүк салтына келгенде, аны колдонгон эмес. Бакытсыздын белгиси катары чачын самсаалатып жайып, күндө үч убак эскерип кошуп отурган.

ЧЕР ЖАЗЫЛУУ

«Чер жазылуу» — кубанычка батуу, жаны жырғап, көңүлү ачылуу. Бул накыл кептин төркүнү — жара оорунун айыкканына барып такалат. Адамдын бир жерине жара пайда болсо, денеси шишсе, ал адамдын жаны кейип, кабагы ачылбайт эмеспи. Жан кыйналганда, адамдын күлкүсү жоголуп, эч нерсени сүйбөй, кабагы бүркөлүп калары чын. Шишик тараса, көңүлү ачылат, ооруган жер басылса, кабак ачылат.

«Чер» байыркы түрк тилдеринде «жара, шишик» деген мааниде болгон. Азыркы күндөгү татар тилинде «чер» — «жара, шишик» маанисинде сакталып калган. Ушундан улам, ооруган жер басылганда, шишик жазылганда адамдын көңүлү ачылганы сыяктуу — адамдын күлүп жырғаганын да «чер жазылуу» деп эл накыл кепке айландырып алган түрү бар.

ЧЕКЕГЕ ЧЕРТИП ТУРУП...

«Чекеге чертип туруп...» — тандап туруп деген мааниде жыш колдонулат.

Эмне үчүн «чекеге чертип туруп...» тандоо деген мааниге ээ болгон. Коон, дарбыздын бышканын көбүнчө чертип көрүп билет. Черткенде бышкан дарбыздан кандайдыр башкача тыбыш чыгат. Алуучу адам дарбыздарды чертип жүрүп тандайт. Мына ушундан улам жогорку накыл кеп жасалган. Ал — коом турмушунда жыш колдонулат.

ЧЕКЕГЕ ЧЫККАН ЧЫЙКАН...

«Чекеге чыккан чыйкан болуу» — макал, көз көрүнөө жүрөктү өйүткөн, тынчты кетирген, көзгө түшкөн чөп болгон адам же нерсе болуу.

Чыйкан — адамдын жанын кейиткен, тынчын алган шишик оору. Айрыкча ал чекеге чыкса, талылуу жерге чыкса, жанды абдан кейитет. Анын жашырын жерде болбой, элге көрүнөө жерде болгону андан бетер жаман. Кыргыздар чыйкандын өзөгү чириген кезде аны сыгып салат. Албетте, бул өтө коркунучтуу. Дененин кан тамырына жайылып, адам мерт болгон учурлар да болгон. Ушуга жараша «Чыйкандан жаман оору жок, аны сулар киши жок» деп макал да чыгарган. Адамдын тынчын алгандыгына байланыштуу — «чекеге чыккан чыйкан» деп, накыл кеп да чыгарган. Бул накыл кеп — коомдун бардык турмушунда колдонула берет.

ЧЕРКЕШ САКАЛ

«Черкеш сакал» — тегерек калың сакал.

Бул накыл кептин төркүнү черкас элинин атына барып такалат. Черкас-Адигей — кавказдын Түндүк-Батыш жагында жашаган эл, саны — 88 миң чамалуу. Адидей — Черкас автономиялуу областы болуп 1936-жылы түзүлгөн.

Черкас — керкет деген сөздөн пайда болгон имиш. Илгери булардын ата-бабаларын ушундай деп аташчу экен. Буларда да илгерки замандан бери эле кол өнөрү күчтүү болгон. Эркектери канжарлуу кур байланышкан, бапак кийишкен. Эчак эле ислам динине кирген. Шаарда устачылык, мискерлик кылышкан. Сакалдарын кынаптап боёп ала турган. Ушундан улам — тегерек кара сакалдуу адамды кыргыздар — чаркеш сакал деп атап кетишкен.

ЧЕЧЕК ЧЫККАНСЫП

«Чечек чыккансып» — элден качып, эл арасынан безип, жалгыз үй отуруу.

Кыргыз эли чечек оорусунан абдан корккон. Кокустан бир үйдөн бир бала чечек менен ооруп калса, ошол үйдү таштап, ооруган баланы бага турган бир адамды калтырып, калган үйлөр көчүп кеткен. Чечектин өтө жугуштуу экенин кыргыз билген. Албетте, мындай чара чечектин башкаларга жугушунан бир топ коргогон. Ошондуктан буга ооруга байланыштуу бир топ каргыш сөздөр пайда болгон: «бооруңа чечек чыккыр, арам чечек, чечек айдагыр» сыяктуу. Бул каргыш сөздү жалаң гана аялдар жаш балдарга карата пайдаланчу.

ЧОЛПОН АТА

Чолпон-Ата өзүң колдо, мына төл башың!

Койчунун мээнетин колдо!

Ч. Айтматов. Гүлсарат.

«Чолпон Ата» — кыргыз элинин түшүнүгүндө — койдун пири, койдун колдоочусу.

Байыркы замандан бери эле адам баласы ар нерсенин колдоочусу, ээси бар деп түшүнгөн. Кыргыздар да — жердин, суунун, тоонун, кыскасы табияттын түрлөрүнүн бар-

дыгынын ээси бар деп табынган. Ошондуктан жайлоого көчүп барып конгондо, жер-сууну тайыган; жердин, суунун ээсине арнап мал сойгон, ошого жалынган. Ар бир малдын колдоочусу, ээси бар деп, колдоочуну таап, ага ат коюп да алган. Ислам динине кире элек кездеги төрт түлүк малдын ээлерин кыргыздар эмне деп атаганы белгисиз. Му-сулман болгондон кийин, дин ээлеринин жасап алган «олуяларынын» бир тобун кыргыздар малдын төрт түлүгүнө ээ кылып алган түрү бар. Мурунку өзүнүн түшүнүгүнө кийинки ислам дининен кирген түшүнүк төп келип калган. Орто Азиядан чыккан чыгаан дин ээлеринин аттарын кыргыздар малдын пири кылып алган. Буга — Ойсул-Ата, Зенги-Баба (Үзөнгү-Баба), Чолпон-Ата, Камбар-Ата деген аттар мисал боло алат. Булар жөнүндө түшүнүк алуу үчүн ушул терминдер каралсын.

Эми Чолпон-Ата деген сөздү чечмелейли. Анын жөнү мындай:

Чолпон-Ата деген сөз — Чопан-Ата деген сөздөн өзгөрүлүп калган. Чопан — байыркы түрк тилдеринде, ошол сыяктуу эле азыркы түрк тилдеринде — койчу, кой багуучу деген сөз. Чопан-Ата (Чолпон-Ата) жөнүндө Орто Азия элдеринде мындай деген жомок бар. Самаркан шаарынын жанында дөбөлүү тоолор бар. Ал тоолор илгери жок болгон имиш. Бир заманда Самарканды жоо чулгап алат. Эл абдан оор абалда калат. Айласы кеткен шаардын эли кудайга, олуяларга, пайгамбарларга «бизди ушул балаадан куткара көр!» деп жалынат. Бир күнү эртең менен караса, Самаркандын жанына тоо бүтүп калган болот. Ошол тоонун үстүндө көп койлор жайылып жүрөт. Ал койдун бир койчу кайтарып жүргөнүн көрүшөт. Көрсө, элдин тилеги кабыл болуп, Сириядан (Шамдан) калың топурак учуп келип, Самарканды чулгаган жоону бүт басып калган имиш. Мына ошол кой кайтарып жүргөн Чопанды койдун пирин, колдоочусун эл ата катары пир кылып, кадырлап калган.

Дагы бир тарых китептериндеги айтылымышта: ошол Самаркандын тоосунун чокусуна Аксак Темир Чопан-Атага арнап күмбөз салдырган деген сөз да бар.

Кыргыз эли койдун жакшы көргөн. Аны малдын береке-лүүсү, чолпону деп атаган. Кар жаабаган, койго жайлуу жерди эле кыргыздар Чолпон-Ата деп атап алган. Чынында эле илгери көл башындагы кыргыздар коюн кыштын күнү оторлотуп, Ысык-Көлдүн жээгиндеги азыркы Чолпон-Атага кыштата турган. Азыркы күндө колдонуп жүргөн чабан деген сөзүбүз ошол жомоктогу чопан деген сөздөн оошкон.

ЧОМОЧОСУН КӨТӨРҮҮ

Атадан алтоо туудум деп,
Чомочонду көтөрбө.
Чомочонду көтөрсөң,
Жигиттер, шону кудай өтөрбү?
Кыргыз элинин санат-насият жана терме ырлары.

«Чомочосун көтөрүү» — кокураюу, корсоюу, мурдун көтөрүү, компоюп калуу.

«Чомочо» — фарсынын сөзү, «чеке, мандай» деген мааниде. Кыргыз тилине киргенде «мурдун көтөрүү, компоюу, өөдөсүнүү» деген сыяктуу маанилерге өткөн. Өтө сейрек колдонулат.

ЧОҢ ТЕРИНИН БУЧКАГЫ

Бийдин өлгөн уулунун эки аялы бар.
Улуу аялы тектүү атанын баласы, «чон теринин бучкагы» деп коюшчу.
А. Убукеев. Чыр дөбө.

«Чоң теринин бучкагы» — тектүү жердин баласы, чон жердин тукуму деген маанидеги каймана сөздөр.

Кыргыз малдын терисин ийлегенди, өңдөгөндү жакшы билген. Анткени — тери кийим абдан жылуу болгон. Тери тон жеке гана жылуулук үчүн эмес, сөөлөт үчүн да кийилген. Тон тиккенде теринин бучкактары да жерде калган эмес, андан курап сонун көлдөлөң жасаган, артында балдарга кийим тигип беришкен. Кыргыз бир нерсени сыпаттаганда, көбүнчө каймана түрдө, салыштырууну жакшы көргөн. «Чоң теринин бучкагы» да кичине болгон эмес, көлөмдүү, бир нерсе жасоого жарактуу болгон. Чоң жердин баласын да чоң теринин бучкагы деп, бир аз мыскылдоо иретинде айткан. Ал эмес күлүк аттын, кыраан куштун тукумуна деле ушул сөздү колдонгон.

ЧОРБОЛОП КОЮУ

Чунандап мөңкүп көк чолок тынч турбады. Чал үстүңкү эрдин чорболой койду эле, көк чолок титиреген бойдон туруп калды.

А. Убукеев. Чыр дөбө.

«Чорболоп коюу» — былк эткис кылуу, кыймылдагыс кылуу, кыңк эткис кылуу.

Мунун теги — азоону жоошутуу, тыбырчылаганды былк эткис кылуу амалына барып такалат. Азоо тыбырчылай берсе, тээп, тиштеп жанына жолотпосо, же жоор ат жоорун тазалаттырбаса, кайыш тасманы илмек-тегерек кылып, аттын үстүңкү эрдине кийгизип, камчы сапты илмек тасмадан өткөрүп, тасманы бурайт. Аттын үстүңкү эрди катуу ооругандыктанбы же оору сезимин жоготуп койгондуктанбы, ат былк этпей туруп калат. Этинен эт кесип алса да кыймылдап койбойт. Ушундан улам чорболоо, же чорболой салуу деген накыл кеп пайда болгон.

ЧУБАКТЫН ЧУУСУ

«Чубактын чуусу же Чубактын кунундай» деген накыл сөз — эки мааниде колдонулат: 1. ыгы жок чатак чыгаруу, болбогон жерден чуу, коога чыгаруу. 2. өтө эле создуга берген иш, кандайдыр бир доонун сундага бериши.

Кыргыз элинин улуу жомогу «Манаста» мыкты чоролордун бири — Чубак. Бул чоро өтө чуулгандуу адам болгон. Манас баатыр «Чоң казатка» барарда жол чалуу үчүн Алмамбетти, ага кошуп Сыргакты жиберет. Муну Чубак угуп калып, аябай чуу көтөрөт. Чоң чатак чыгарат. Мына ошондон улам — «Чубактын чуусу. Чубактын чуусундай» деген накыл кеп калган. Бул — накылдын биринчи мааниси «Чоң казатта» Чубак дайынсыз жок болуп калат. Же өлгөнү, же колго түшкөнү билинбей, дайынсыз болот. «Чоң казатта» Манас жарадар болуп, мыкты чоролорунан ажырап, Таласка келет. Чубак жөнүндө түрдүү кабарлар жайылат. «Чубакты паланча деген эл колго түшүрүп кетиптир» деген кабар угулса, Манас «Чубагымдын куну» деп, ал элди чаап алган экен. Ошентип, Чубак баатырдын куну — Манас тирүү кезинде бүткөн эмес экен. Далай эл — Чубактын кунун тарта бериптир. Мына ушундан улам «Чубактын кунундай чубалды» деген накыл көп пайда болгон түрү бар. Бул — накылдын экинчи мааниси.

ЧУЛУ БАШ

Болжолуна караса,
Болот өтпөс кара таш.
Күрсү тийсе оюлбас
Туюк сөөк, чулу баш.
Манас.

«Чулу баш» — таштай катуу баш.

Кыргыз тилинде «чулу» — өтө эле чымыр, таштын уюлундай деген мааниде. «Чулу сөөк» — абдан катуу, чымыр сөөк. «Чулу киши» — деген түзүлүшү абдан бек,

өтө чымыр адам. «Чулу» — монгол-калмак сөзү. Монгол — «чулуу», калмак — «чолун» дейт. Экөө тең эле «таш» деген мааниде. Кыргыз тилине киргенде «чымыр, катуу» деген маани алган. Ошентип, «чулу баш» — таштай катуу баш. «Чулу» — көп нерсеге сыпат болуп калган. Калмакча — Чолун толха — таш баш, таштай катуу баш деген мааниде. «Күрсү» фарсы-тажик тилдеринде — чочмор, чокмор деген мааниде. «Гүрзе» болуп айтылат.

ЧУУ КУЙРУК

«Чуу куйрук» — эки мааниде: 1. артынан чыр-чатак кетпеген, дайыма жаңжалды өзү менен ала жүргөн деген мааниде; 2. арты боктуу, көтү булганыч.

Байыркы кыргыз тилинде «чуу» — баланын жалаягы. Арты чуулуу деген сөз айкалышы да эки мааниде. Ошентип «чуу» — эки башка маанидеги эки башка сөз. Тек — айтылышы окшоп калган. «Арт, көт» деген сөздөр менен айтылса — бок, жалаяк. Ал эми башка этиш сөздөр менен кошулуп айтылса — чыр, чатак маанисиндеги маанилеш сөз, мисалы «чуу чыкты, чуу басылды» жана башкалар.

ЧУУ ТҮШҮҮ

«Чуу түшүү (түшүрүү)» тилибизде эки мааниде: бири — бүлүк салуу, бүлүк түшүрүү деген мааниде. Бир кесепеттүү адамдын эл арасында жаңжал чыгаруусу. Мында «чуу» — жаңжал, чатак маанисинде колдонулат. Экинчиси — кумар ойнунда.

Илгери уйгур, өзбектер арасында кумарды төрт чүкө менен ойногон. Ошол төрт чүкөнү өкчөгөндө бир таа, үч бөгө түшсө же бир алчы үч чиге түшсө, ошону «чуу түшүү» деп атаган. Чүкөлөр мындай түшкөндө өкчөгөн кумарчы уттуруп жиберген. Мына ушундан — адам бир чоң кырыкка учурап, көп зыян тартса — «чуу түшүү» деп да атап кеткен.

ЧУЧУКТАЙ ЧЫРКЫРОО

Колу-жолу бош болсо, азыр береги опуз кылгандардын башын чымчыктай жулуп, же тирүүлөй кыйнап, отко салган чучуктай чыркыратпас белем.

С. Өмүрбаев. Бороондуу күндөр.

«Чучуктай чыныруу (чыркыроо)»: — бакырып, чыркырап ыйлоо, өкүрүп-бакыруу.

Илгери (азыр деле) кыргыздар кой сойгондо, бөйрөктү, шыйракты ойноо балдарга берген. Май чучукту да келиндер аңтаргандан кийин үзүп балдарга берген. Балдар жогорку айтылгандарды чокко бышырып жеген. Аңтарган май чучукту оттун чогуна салганда чыйылдаган, ышкырган тыбыш чыгарат. Чучуктун ичиндеги аба чыркырап тышка чыгат. Мына ушундан улам, аянычтуу чыңырган үндү жогорку сүйлөм менен атап кеткен.

ЧҮЧҮ КУЛАККА САЛУУ

— Он алтына бирден кылыч, он алтына бирден беш атар.

«Чүчүкулак» кармашкыла, — деди Ийгилик. Турнабай Ийгиликке калды.

А. Убукеев. Чыр дөбө.

«Чүчү кулакка салуу» — элкин, ашып калганды кара көтөн кармап бөлүү.

Бул накыл сөздүн жөнү мындан келген: илгери айыл балдары эки топко бөлүнүп, түрдүү оюндарды ойногон. Ошол бөлүнүп атканда, бир бала элкин (ашык) болуп калса, топ башылары мындай чыгып, жашырын, бири ортон бармакты, бири сөөмөйдү энчилеп алышып, бармактарды оозго салып шилемейлеп, алиги элкин балага карматкан. Бала кайсы бармакты кармаса, ошол топко кошулган. «Чүчү кулак» деген сөздөрдүн теги азырынча белгисиз.

Бул накыл сөз балдардын ойнунан чыгып, коом турмушунда жыш колдонула турган болуп кеткен. Бара-бара олжо бөлүүнүн ыкмасына айланган. Кийинчерээк жалпы эле ара бөк калуу деген мааниге да өткөн. «Бул эки район бир-бирине шылтап, эки арада мектеп «чүчү кулак калды» деген сүйлөмдөн байкоого болот. «Турнабай» — фарсынын «дүр» — алыс, «бин» — көрүү. Демек, ыраакты көрүүчү. Кыргыздар «дүрбү» деп айтат. Ал сөз да ушундай жасалган.

ЧҮШТӨДӨЙ АК

Эр башына кылгамын,
Ондон көйнөк, он дамбал,
Ак чүчтө көйнөк, суп дамбал,
Казатка кийсе, куп дамбал.
Манас.

«Түштөдөй (чүчтөдөй) ак» — өтө ак, апакай, абдан ак деген мааниде. Уйгур тилинде чута — кебез жиптен токул-

ган апакай кездеме. Кыргыз тилине киргенде чүчтө, чүштө болуп калган. Бул сөз көбүнчө түс катары колдонулуп: ак сакалы чүштөдөй, чүштөдөй ак деп сын маанисин алып кеткен. Чүштө деген сөздүн керт башы да ак, апакай деген мааниге өткөн. Суп, сурп — ак кездеме. Бул да кебез жиптен токулган. Муну кыргыздар кансуруп деп айтышат. Кансуруп — фарсыча «хам сурп» деген сөздөн. Демек, агартылбаган кездеме. Мунун өңү ошондуктан саргыч болот. Чүчтөсү деле, субу деле жөнөкөй кездеме. Булардын бардыгы илгери Самарканда чыгарылган. Манас жомогунда бул кездемелер укмуштуу кездеме катары сүрөттөлөт.

ЧЫБЫК КЫРКУУ

Бийлер кыркып чыбыкты,
Бүтүмү болсо токтолду,
Карыга кагып, бутка чаап,
Башка саймай жок болду.

К. Жантөшев. I. т.

«Чыбык кыркуу» — бүтүм кылуу, ыража токтотуу.

Бул бүтүм мындай иштелген: илгери кыргыздарда жазуу жок кезинде «Токтом» ордуна колдонулган бүтүм. Бийлер эки тараптын чырын, доосун, чатагын бүтүргөндө, талдын же башка бир жыгачтын солкулдак жаш бутагын кыйып келип, эки тараптын өкүлдөрүнө эки башынан карматып туруп, «эгер мындан ары келишилген ынтымакты буза турган болсок, ушул көк чыбыктай кыркылып калалы» дедиртип, чыбыкты ортосунан кестирген. Ошондон кийин ошол анттан кайтпай, бүтүшүп калган экен. Бул ыража — ошол заманда бийлердин колдонгон ыражасы болгон.

ЧЫЛЫК БАР ЖЕРДЕ...

«Чылык бар жерде — былык бар» — макал, ар бир элдин толуп жаткан жакшы адаттары, салттары менен кээ бир жаман салты да болору белгилүү. Ошондой жаман, терс салт кыргызда болгон, азыр да такыр жоюлуп бүтө элек. Эмнегедир кыргыздын ошондой жагымсыз салтын «кыргызчылык» деп, кыргыздардын өздөрү атап алышкан. Кыргызчылыкка: жакынын колдоо, досуна тартуу, аны көтөрмөлөө, ошолорго жол берип, башкаларды басмырлоо сыяктуу жаңы коомго жагымсыз жоруктар кирет. «Кы-

гызчылык» деген сөз эски убакта колдонгон эмес. Бул кийин чыкты.

Эми «чылык» деген сөз кайдан пайда болду, ошого талдоо жүргүзүп көрөлү. «Чылык» сөздүн унгусу эмес, мүчөсү. Мунун өзү да «—чыл-дык» деген эки курандыдан түзүлгөн. «-чыл» — тартуу, сүйүү деген мааниде, «лык» — таандыктыкты билдирет. Ушул эки курандыдан түзүлгөн «чылдык» — «чылык» болуп калган. «Кыргызчылык» деген орой сөздү бир аз жылмалап, «кыргыз» деген сөздү айтуудан айбыгып, каймана түрдө «-чылык» деп атап алышкан түрү бар. Ошентип, сөздүн курандылары бүтүн сөзгө айланып, толук маани билдире турган болуп калган.

ЧЫККАН КЫЗ — ЧИЙДЕН ТЫШКАРЫ

«Чыккан кыз — чийден тышкары» — макал, башка эл болуп кетти, эми биздики эмес деген мааниде колдонулат.

«Чыккан кыз — чийден тышкары» деген макалдын түп-түпүнүн чечмелесек — «күйөөгө чыккан кыз бул үйдө чийдин аркасына жатпайт, ошол барган жеринде чийдин аркасына жатат» — деген сүйлөм чыгат. Башкача айтканда: «күйөөгө чыккан кыз бул үйдө өлбөйт, ошол барган жеринде өлөт» деген мааниде. Кыргыз элинин салтында өлүктү боз үйдүн бир капшытына коёт да, соккон чий менен калкалайт. Ошол чийдин ары жагында жуулат, кепинге оролот. «Чий» — өлгөн кишинин акыркы калканчысы. Мына ушундан улам, бүтүн бир ойду эл кыскартып, «чыккан кыз — чийден тышкары» деп макал жасап алган.

ЧЫН КУРАН АЙЫ

Эл камыр-жумур болуп, жалган куранда жалам айран ичип, чын куранда чыңыртып кулун байлашты.

О. Көчкөнов. Эрөөл талаа.

«Чын куран айы» — кыргыздын байыркы жыл эсебинде апрель айына туура келет. Эл чын куранда чыңыртып кулун байлап кымыз ичип, жалган куранда жалам айран татып, жазгы агыл-төгүлгө аралаша баштаган.

Баш калаасы Бакбурчун,
Какан шаар Чын мачын,
Калкылдаган чоң Бээжин,
Күрсүлөрү бир үйдөй,
Күчтүүнүн баары ошондо.
Манас.

«Чын мачын» — эски убакта иран тилдеринде: Түштүк Кытай, Тибет жана чыгыш Түркстанды ичине алган өлкөнүн аты; Индокытай деп да аталат.

Жогорку тексттин ичиндеги: «Бакбурчун», «Какан чын» деген сөздөр өз уясында айтылат.

ЧЫНЫГА АЯТ ЖАЗЫП...

Ал Батманын мойнуна тумар тагып, чыныга аят жазып эзип ичирип, бир топ күнү жаткан.

К. Баялинов. I т.

«Чыныга аят жазып ичирүү» — Курандын ичиндеги аятынан сыя менен чынынын ички бооруна жазып, суу куюп чайкап, сыяны эзилтип, ооруган адамга же төрөбөгөн аялга ичирүү.

Мына ушул төрөбөгөн аялга жазып берген аятты келтирип, анын маанисин чечмелейли. Курандын «Мухмин» (момун) деген сүрөсүнүн 13-аятында окулушу мындай: олакад халакнал инсана мин сулялятин мин тини, Сүмма халакнан нутфата алакатан фахалакнал алаката музгата, фахалакнал музгата изаман фексоуна лизама лахман, сүмма аншаанахү халкан ахара фатабаракеллооху ахсанул халикыйн.

Мааниси: бир кезде биз адамды топурактан жараттык. Андан кийин урукту уюган канга айландырабыз, андан кийин ошол уюган канды бир үзүм этке айландырабыз, андан кийин ошол бир үзүм этти сөөккө айландырабыз, андан кийин ошол сөөктү эт менен жабабыз, ошондон дагы бир нерсе жасайбыз. Жаратуучулардын ичиндеги эң чебери алла.

Молдолор эптеп киши «ишенерлик» кылып мына ушул тиешелүү аятты эзип ичирген. Караңгы калк курандын ичиндеги арабча сүйлөмдү түшүнбөгөн соң, молдолорго ишене берген.

«Чымын жан» — тирүүлүктүн күчү, кыймыл-аракетке келтирүүчү кубат.

Кыргыздар байыркы замандан бери эле жанды чымын түрүндө элестеткен. Анын негизи да бар! Диний көз карашта, адамдын жанын өзү жаратылбастан мурун, өзү туулбастан мурун эле кудай тарабынан жасап койгон деген Курандын жомогу бар. Ал миф мындай деп түшүндүрүлөт: Кудай таала Адам-Атаны жасап, аны алтын такка отургузуп коюп, «Оң жагыңды карачы?» деген. Андан кийин «сол жагыңдын карачы?» деген. Адам-Ата караса жыбыраган майда чымын сыяктуу жандык көрүнгөн. Адам-Ата таң калып, «бул эмне?» деп сураган. Кудай тарабынан: «Бул сенин тукумдарыңдын жаны» деген. Ошондо Кудай биздин жандарыбызга: «Мен силерди жаратпадымбы?» деп сураганда, жандарыбыз: «Ырас айтасың! Сен бизди жараткансың, бизге ырыскы бергенсиң!» деген имиш. Мына ушул сүйлөшүү — «алмисак» деп аталат. Кыргыз тилинде «алмустак» болуп калган. Дин аркылуу кирген мына ушул жомок да «чымын жан» дегенге негиз болду го деп жоруйбуз. Кыргыздын түшүнүгүнчө, түш көрүү да ушуну менен байланышкан. Адам уктап атканда жан мурундан учуп чыгып кыдырат имиш. Ошол «жандын» көргөн жеринин, окуясынын бары түш болот имиш.

ЧЫРГАДАЙ СҮЙРӨЛҮҮ

Мен сенин колунда чыргадай сүйрөлдүм.
А. Токомбаев. III т.

«Чыргадай сүйрөлүү» — жан алакетке түшүү.

Бул накыл кептин төркүнү — бүркүтчүлөрдүн бүркүттү тапка көндүргөнүнө барып такалат. Кыргыз эли байыркы замандан бери эле бүркүт салып, аңчылык кылган. Эң алды менен бала бүркүттү же торго кармалган бүткүттү таптаган, аны үйрөткөн. Ошол таптоонун ыгы — «чырга» сүйрөтүү болгон.

«Чырга» — монгол тилинде — «чийне, чанаа» маанисинде. Алтайлыктардын тилинде — «шырка» деп айтылат, «чийне» маанисинде. Коом турмушунда — абдан убараланууну, жан-дили менен жабышууну «чыргадай сүйрөлүү» деген накыл кеп менен атай турган болгон.

ЧЫТ КУРСАК

Сүттүн көбүгүн аңдыган балдар от жакалай тизилишти, курсактарын кактап чыт кылышты.

А. Убукеев. Чыр дөбө.

«Чыт курсак» — деп көбүнчө жаш бөбөктөрдү атаган. Көчмөн турмушта кыргыздар боз үйдө жашаган. Кышкы суукта боз үйдүн ичиндеги коломтого көбүнчө көң калай турган. Суукта жаш балдар оттун чогуна кактана берүүнүн натыйжасында, сандарынын ички жактарына курсактарына кызгылт темгил пайда болор эле. Мына ушундан «чыт курсак балдар» деген накыл кеп пайда болгон. «Чыт» фарсы, тажиктер аркылуу кыргыз тилине кирген. Балдардын курсактарына пайда болгон темгилдер да дал чыттын гүлүнө түспөлдөш болор эле.

ЧЫЧКАН МУРДУН КАНАТПАЙТ

«Чычкан мурдун канатпайт» — макал, түк мал сойбоо, согум сойбоо; үй-бүлөсү эт көрбөө. Мал сойбогон сараң.

Чычкандын мурду канабаган менен, мал сойбогондун кандай байланышы бар?

Мал асыраган эл дайыма эт менен тамактанат. Кыргыздар мал сойгондо этти боз үйдө ала баканга, атайы жасалган сереге аскан. Боз үйдүн түтүнү менен ыштаган. Көчмөн элдин мышыгы деле болуп жарыган эмес. Ошондуктан эт бар жерде үй чычканы да көп болгон. Чычкан дайыма эт жеген. Эт жегенде — анын мурду кан болуп калган. Эт жок үйдө чычкандын мурду да кан болгон эмес. Ушундан улам, «Чычкандын мурду кан боло турган эт жок» деген сүйлөм, кыскарып, «чычкандын мурдун канатпоо» деген накыл кепке айланган түрү бар. Бул накыл кеп — мал сойбогон тарыктарга, сарандарга карата жыш колдонулат.

ЧЫЧЫРКАНАККА БӨЛӨӨ

«Чычырканакка бөлөө» — илгерки заманда кыргыздын айыптуу адамга колдонгон жазасынын бир түрү.

Бул жазага: ак никени бузуп, аягы суюктук кылган аялдар, айыптуу кишилер дуушар болгон. Кээ бир бийлиги күчтүү залымдер сурап алары жок алсызды жалаңачтап,

төшөлгөн чычырканакка жаткырып сабаткан. Этинин бардык жерин тикенек сайгылаган адам абдан кыйналган. Бир нече ай запыркаган. Кээ бирлери өлүп да калган. Мына ушундай жаза — «чычырканакка бөлөө» деп айтылып калган.

ЧЭЭНГЕ КИРГЕН СУУРДАЙ

Кышкысын токойдун жумушу аз. Тегеректе эл да жок, үч түтүн үй гана карга тыгылып, чээнге кирген суурдай жата бербиз.

Ч. Айтматов. Гүлсарат.

«Чээнге кирген суурдай (аюудай)» — эч аракет кылбай, тиричиликтин камын ойлобой жата берүү; бейгам жүрө берүү деген маанилерде колдонулат.

Чээнге кирген суур, кирпич, аюу сыяктуулардын бардыгы кыштай жата берет. Алардын денесинин ысыгы айланасындагы жылуулукка теңелет. Үч метр жер алдындагы жылуулук нөл градустан төмөн түшпөйт. Кыштай тамак жебейт, жүрөктүн согушу абдан төмөндөйт. Жаныбарлардын ушул абалын байкаган кыргыз аракетсиз жата берген адамдарды ошол чээнде жаткан жаныбарларга теңеген. Кыргыздан башка түрк элдеринде жаныбарлардын бул абалына байланыштуу накыл сөз пайда болгонун жолуктура албадым. Байыркы кыргыз тилинде «чээн» ийин маанисинде болгон. Ошондуктан «чээнге кирди» деп айтылып калган. «Чээн» алтайлыктардын тилинде «ичээн» болуп айтылат, «ийин» деген мааниде. Монгол-калмак тилдеринде «ичээн, ичан» болуп айтылат, «кышкы уйку» маанисинде.

ШАБИЕТ ТЕБҮҮ

Оюну мыкты көрүнүп,
Кыябында кырк кыраан.
Толуп турган кезинде,
Шабиеет оюн, оромпай
Болуп турган кезинде.
Манас.

Шабиеет тебүү — кыргыз элинин байыркы замандан бери келе жаткан элдик спорт ойну. Бул оюнду илгери чоңдор ойногон түрү бар. Кийин бул оюн жаштарга таандык болуп калган. Өтө жаш эмес, уландар да ойногон.

Оюндун тартиби мындай: оюнду баштоо үчүн кеминде 10 чакты улан болушу шарт. Күчүнө, жашына карата ойноочулар экиге бөлүнөт. Ойноочулардын санына карата, чоң тегерек чийин жасайт. Бир тарап ошол чийиндин ичине кирип, төрт аяктап жүрүшү керек. Бир тарап чийиндин сыртында болот да, курду эшип алып же байпакты чечип, ичине бир жумшагыраак нерсе салып, чийиндегилерди туш-туштан качырып чаап, кайта качышы керек. Чийиндин ичиндегилер төрт аяктап жүрүп, чийинден чыкпай, чапкан баланы бир буту менен тебиши керек. Ошол тепкен адамдын буту чапкан адамга тийип калса, анда тыштагылар ичке кирип, жогорку тартипте ойноло берет. Бирок алды менен кайсы топ чийиндин ичине кириш керек. Ан үчүн эки топтун башчыларынын бири кыскача бир таякты тутамдап туруп, экинчи топтун башчысына карай ыргытып берет. Ал бир колу менен таякты тосуп алат. Ошол тутамдаган жерден улам бир тутамдап отуруп, таяктын башына барат. Ким таяктын кылды чокусун тутамдаса, ошолор чийиндин сыртында болот да, чийиндегилерди сабайт.

ШАГЫ СЫНУУ

«Шагы сынуу» — ыза болуп, көңүлү чөгөт болуп калуу, наза болуу, басына түшүү деген сыяктуу маанилерде.

Накыл сөздүн төркүнү — дарактын бутагы менен байланыштуу. «Шах» фарсы-тажик тилдеринде «бутака». Бутака менен шак кыргыз тилинде маанилеш сөздөр. Бирок «бутака сынды» деп айтылса, кыргыз түз маанисинде гана түшүнөт. Ал эми «шагы сынды» деген сөз айкалышынан «көңүлү чөгөт болду» деген өтмө маанини гана түшүнөт.

ШАЙТАНДЫН АЗГЫРЫГЫ

«Шайтандын азгырыгы» — тескери жолго түшүү, коом турмушуна жат иш иштөө деген мааниде.

Бул накыл кептин төркүнү диний жомокко барып такалат. Анын жөнү мындай: Ислам дининин негизи болуп аталган Куранында — кудай талаа, Обо-Энени Адам-Атанын сол кабыргасынан, уйкулуу-соо кезинде жасап коёт. Обо-Энени абдан сулуу кылып жасаган экен. Сулуулукту Кудай таала жүзгө бөлүп, 99ун Обо-Энеге бериптир. Андан калган бир бөлүгүн бүткүл дүнүйөдөгү адам баласына бөлүштүрүптүр. Адам-Ата ойгонуп кетип караса маңда-

йында укмуштуу сулуу, өзүнө окшогон бир зат отурган болот. «Эми экөөң менин жараткан бейишимде жыргап жүрө бергиле! Эмне кааласаңар, ошону жегиле. Бирок, тетиги жыгачка өсүп турган буудайдан жебегиле. Жесенер менин ачуума тиесинер» деп, катуу тыюу салат. Куулуп жүргөн Шайтандын күнүчүлүгү козголот. Шайтан кандай кылганда да бейишке эптеп кирип, Адам-Атаны азгырып, кудайга жаман көрсөтүшү керек болчу. Андан өч алышы керек да. Бейиштин эшигин Ризван деген жылан кайтарчу экен. Анын жанына келип, бир кызыл жемишти көрсөтөт. Ризван байкабастан оозуна салат. Кырк оозунан чыкпай коёт. «Сен мени бейишке киргизсең, Обо-Энеге алпарсаң гана оозундан чыгам» дейт. Айласы кеткен Ризван шайтанды Обо-Энеге алпарат. Шайтан Ризвандын тилинин учунда туруп Обо-Энеге: «Силерди Кудай эмне үчүн тетиги жыгачтын буудайынан жебегиле деп тыйды? Аны билбейсиңер. Эгер андан жесенер, такыр өлбөстөн бейиштин ичинде каласыңар. Жебесенер — өлүп, жаныңар денелерден чыгып кетет» деп, азгырат. Обо-Эне алданып, жыгачтагы буудайдан жеп коёт. Жээри менен эле жыргап, кандайдыр жаны жай таап калат. Мына ошентип, Шайтан биринчи жолу түпкү энебизди азгырган имиш. Андан мурун Адам-Атага барганында, ал «Кудай жебе деп тыйган, жебеймин» деп болбой койгон экен. Обо-Эне алдатып салган болот. Буудайдан жеп алган Обо-Эне Адам-Атаны да кыстап, жедирип коёт. Адам-Ата буудайды оозуна салып, жутуп атканда, кудайдын тыйганы эсине түшүп, кекиртегин бек кармап туруп алат. Бирок, буудай бери да чыкпай, ары да кетпей, Адам-Атанын кекиртегине токтоп калган имиш. Мына ошол буудай Адам-Атадан кийинки тукумуна мурас болуп, кекиртекке коко болуп калган. Обо-Эне жутуп жиберген үчүн, аялдардын кекиртегинде коко жок имиш. Мына ушундай оозго баткыс жомокторду имамдар жасап, уялбастан эмгектерине жазып кеткен.

Адам-Ата менен Обо-Эне кудайдын жебе деген буудайын жеп койгон үчүн, ачуусу келип, экөө тең бейиштен кубалап салат. Бейиштин сакчысы Ризванды көркүнөн ажыратат. Шайтанды Басрага түшүрөт. Шайтандын азгырыгы деген легенда ушул. Динге сокур ишенген адамдар Шайтан анык бар деп ишенишет. Бир жаман иш кылса, өздөрүнүн кемчилиги экенин билбей, «Шайтан азгырды» деп, аты бар, заты жок Шайтандан көрүшөт.

ШАКИР, ШАКИРТ

Кийин китеп кездешсе, таап алып келишке, аны окутуп уга беришке атам да машыгып алды. Окуп беришке мен да такшалып кеттим. «Шакир Шакирт, Боз жигит...» деген китептердин бетин ачкан жерден эле шар кете турган болдум.

А. Убукеев. Ак була.

Шакир, Шакирт — Жети-Суудан чыккан казак акыны Шайхил Ислам Жусуббек дегендин жазган кысасы. Бул кыса кара сөз аралашкан ыр менен жазылган. Тили жатык, таасирдүү болгон. Бул кысаны эл сүйүп окуй турган.

Революциядан мурун, казак окумуштууларынын берген маалыматына караганда, 100гө жакын жогорку сыяктуу кысалар чыккан экен. Алардын ичинде дин менен жык толгондору да болгон. Көбүнчө элдин чыгаргандарын бир акын сыдыргыга салып, мазмундуу кылып, Казандан же башка бир жерден чыгарып турушкан. Кийинчерек ошол кысалардын үлгүсүнө салып, кыргыздар да ушундай ангемелер чыгара турган болгон. Алар дароо эле эл ичине тарай турган. Мисалы, «Качкан кыз», «Бүркүттүн тою», «Саят Төлөк жаш бала» «Күңүтай» ж. б.

ШАМШЫНЫН АШУУСУ

Шамшы деген сөз — ямшуд деген сөздөн өзгөрүлгөн экен. Ямшуд — Кызыл Арслан хандын баатыры болгон имиш. Кызыл Арслан хан аны Кашкарга жибергенде, ошол Ямшуд биринчи жолу азыркы атап жүргөн Шамшынын ашуусун ашкан экен. Мына ушундан улам, ашуу — Ямшуддин атында калат. Бара-бара бул сөз кыргыз тилинде Шамшыга айланат. Бул кабарды ак. В. В. Бартольд берет. Кызыл Арслан хан да жомок катары айтылган хандын бири.

ШАҢ БОЛУУ

Эсен көрсөң Таласты,
Аргын менен кыргызга
Шаң көтөрүп алармын.
Семетей.

«Шаң болуу, шаң көтөрүү» — даңазасы көтөрүлүү, даңкы чыгуу, атагы элге жайылуу деген мааниде.

Тилчилердин кээ бири — кытайдын сөзү деп жоромолдошот. Мындан башка да кыргыз тилинде «шан мата» деген сөз бар. Бул — чыныгы кытай сөзү. Уйгур тилинде «шанчы» — бөз токуучу адам: «Шаң мата» — абадан бышык мата, жиби жымылдаган кездеме. «Мата» — кыргыз тилинде эки мааниде: түндүктө — өтө ажыракай согулган кездеме. Башка түрк тилдеринде — кездеме. Түбү — арабдын матаа деген сөзүнөн.

ШАП КЕТТИ

«Шап кетти!» — иш башталды, оюн башталды деген мааниде.

Мунун тегин балдардын ойнуунан чыккан. Балдар эки топко бөлүнүп оюн баштарда, топ башылардын бири алаканы менен экинчи топ башынын алаканын урат. Ошондо оюн башталат. «Шап» — билекке эки бармак менен же төрт бармак менен чабуу. Кийинчерек бул «шап кетти!» накыл сөзгө да айланган.

ШАП МУРУТ

Шап мурутун эки-үч жанып койду да,
Кеп баштады ар кайсыдан жондото.
Т. Байзаков. Самай берем.

«Шап мурут» — калкагай мурут, кылыч мурут, чоң мурут.

«Шап» байыркы сөз, «кылыч» деген мааниде. Бул сөз өзбек жана уйгур тилдеринде бар. Азыркы тилибизде «шаптай жигит, шыптай жаланган жигит» түрүндө учурайт. Демек, «жалоондой жигит, кылычтай жигит». Иран тилдеринде да «шаб» — кылыч.

ШЕЙИТ КЕТҮҮ

— Алмабекке ок жаңылып шейит кетти. Кара жаак Каптагай каза тапты. Арт жагыбыздагы калың кол ноот болуп койдой жуушады.

А. Убукеев. Чыр дөбө.

Мына, томпоюп жаткан жалгыз бейит.
Үстүң кызыл гүл баскан. Кызыл гүлдөр
алдында жаткан шейиттин канынан аб-
жалган сыяктуу.

Т. Касымбеков. Сынган кылыч.

«Шейит кетүү» — ак иш үчүн, эл үчүн жоода өлүү.

Шейид — арабдын сөзү. 1. дин үчүн, дин жолунда кыйноо тартып өлгөн адам. 2. ак иш үчүн, эл үчүн душман колунан өлгөн адам. Кыргыздар ушул кийинки мааниде колдонот. Ноот — фарсынын «нобуд» деген сөзүнөн өзгөргөн, «кырылуу өлүү, жок болуу» деген мааниде. Бейит — арабдын сөзү, «үй» деген мааниде. Кыргыз тилинде көрдүн үстүнө тургузулган моло, коргон. Абжалган — араб-кыргыз сөздөрү. Абж — «азык, тамак» маанисинде, алган — «азыктанган». Каптагай — байыркы кыргыздын энчилүү аты. «Жапайы төө кармоочу» деген мааниде болгон. Монгол тилинде да ушул мааниде. Каза — араб сөзү, кыргызда — «өлүү» деген гана мааниде.

ШЕЙШЕП ЖАҢЫРТУУ

«Шейшеп жаңыртуу» — аялдын үстүнө аял алуу, жаш токол алуу деген маанидеги каймана сөздөр.

Албетте, жаңыдан аял алганда, мурунку салынып жүргөн шейшепти урунбасы белгилүү да. Мурунку шейшебин байбичеси да бербеси белгилүү. Ошондуктан жууркан-төшөктүн, шейшеп, жастык тыштын барын жаңылаган. «Шейшеп жаңыртуу» — манаптардын, байлардын гана колунан келген. Бул — кесирленүүнү, көпкөндүктү гана билдирген.

ШЕКТИК КҮРҮЧ

«Шектик күрүч» — орозо айынын биринчи күнү күрүч тамак жасап ошону менен ооз бекитүү.

Өзбек, уйгурларда орозонун биринчи күнүн «шек» күнү деп аташат. Кыргыздарга ошол элдерден ооп келген ырым. Күрүч — кыргыздардын ишениминде: пайгамбардын тиши имиш. Ошон үчүн күрүчтү касиеттүү өсүмдүктүн катарына киргизип, ошону менен ооз бекитүү ырым болуп калган.

ШИЛЕКЕЙ АЛЫШУУ

Тайгандын тайганын таптап, бүркүттүн бүркүтүн колго кондурган, шумкардын шумкары менен шилекей алышкан, туйгуундун туйгунуна кездешкен эмелер тура.

Н. Байтемиров. Турмуш элеги.

«Шилекей алышуу» — дос болуу, тамыр болуу, өтө жакын болуу.

Бул накыл сөздүн төркүнү — балдар менен канаттуулардын арасындагы мамилеге барып такалат. Байыркы замандан бери эле кыргыз эли өзүнүн жаш өспүрүм балдарын боорукер болууга, аягыч болууга үйрөтүп келген. Эгер бала бир канаттууну кармап алса, ата-энеси балага: «Сен муну кыйнаба, өлтүрбө. Муну менен дос болгун, шилекейинди анын оозуна тамызып, эркине коё бергин. Мунун да атасы, энеси, бир туугандары бар. Ошолорго кошулсун» деп үйрөткөн. Ошон үчүн балдар бир канаттуунун баласын кармап алса шилекейин берип, достошуп учуруп жиберген. Мына ушундан улам «шилeкeй алышуу» деген накыл сөз пайда болгон.

ШИРИН КҮРҮЧ

«Ширин күрүч» — сүткө бышырган таттуу күрүч. Бул кыргыздардын түшүнүгүндөгү маани. Тажиктерде «шир күрүч» — сүткө бышырган күрүч. «Шир» — фарсы-тажик тилдеринде «сүт». «Шир күрүч» кыргыз тилинде «ширин күрүч» болуп калган. «Ширин» да фарсы — тажик сөзү, «таттуу, даамдуу» деген мааниде. «Даам» арабдын «таам» деген сөзүнөн. Кыргыз тилинде эки маани алган: 1. тамак, 2. тат. Ошентип, тыштан кирген сөздөр кыргыз тилинде бай синоним (маанилеш сөздөр) жасаган.

ШИШИ ТОЛУУ

«Шиши толуу» — бирди көрөрүнө аз калуу, жазага тартыларына аз калуу.

Бул үлгү сөздүн теги — туюк жарага барып такалат. Туюк жара ичинен ириндеп, толуп отуруп, акыры жарылат. Кээ бир адамдын коом турмушунда жамандык иши көбөйө бергенин, чегинен ашып баратканын ушул сөз айкынлышы менен билдирген. Шиш — кыргыз тилинде — курандылар аркылуу: шиши, шишик болуп гана айтылган. Башка түрк тилдеринин бир тобунда: түрк, татар, өзбек, түркмөн тилдеринде: шиш, чиш болуп айтылат. Кыргызда — «Үшүгөндү шишиген жетелейт» деген макал да бар.

ЫЙМАН АЙТУУ

«Ыйман айтуу, ыйман угузуу» — өлүп бараткан адамга ислам динин негизги жобосун үн чыгарып айтуу, угузуу.

Ислам дининин негизги жобосун кыргыз тилинде чечмелесек, ыймандын эмне экени даана болот. Арабчасы: ашхаду ан лаа илаха иллаллоху, ашхадуанна мухаммадар расулуллоху. Кыргызча котормосу: бир теңирден башка теңир жок деп күбө өтөмүн, Мухаммед, ошол теңирдин эл ичине жиберген өкүлү деп күбө өтөмүн.

Арабчасы: аманту биллоохи во малаикетихи, во күтүбихи, во русулухи вол ёомил ахири, вол кадар и хайрихи во шаррихи миаллоху тагала, вол бааси багдал моот. Кыргызчасы: бир теңирдин бар экендигине ишендим, жана анын периштелинин бар экендигине, жана анын китептери бар экендигине, жана бул дүнүйөнүн бүтөөрүнө ишендим, жана жакшылык да, жамандык да ошол жогору турган теңирдин колунда экендигине ишендим.

Мына ушуларды үн чыгарып, жарылдап кыйналып аткан адамдын башына отуруп алып угузат. Мунун жогорку маанисин кыргыз деле, көп молдолор деле билбейт. Тек, адатка, ишенимге айланган ырым.

ЫМ-ЖАМ ЭЛЕ ЖАНЫ БАР

«Ым-жам эле жаны бар же ным-жан эле жаны бар» — араң эле жаны бар, ырып этерге алы жок деген мааниде.

Сүйлөмдүн тутумундагы сөздөргө талдоо жүргүзөлү.

«Ым-жам, ным-жан» — фарсы — тажик сөздөрү. «Ним» — «жарты, жарым» деген мааниде, «жан» — «тын, рух, үрөй» деген мааниде. Демек «жарым жан». Кыргыз тилинде фарсы — тажик тилинен кирген «нем» деген сөз да «ным» болуп калган. Бул сөз «мөл, суу, алешем» деген мааниде. Мисалы, «ным отун, ным жер». Булар жогорку «ным» менен бирдей айтылып, тыбыштары окшошуп калган. Ушунун натыйжасында тилибизде толгон омонимдер, омографтар жасалган. Орфографияны жолго салууда бир топ кыйынчылыктар туудурууда. Тилибиздеги тыштан кирген сөздөрдү түпкү тегин ачпай туруп, аны жолго салуу да кыйын.

ЫНДЫ КАРА

Калыйман анык ынды карадан.

Ш. Садыбакасов. Кең дүйнө.

Ынды кара — өтө эле өңү капкара адамдарга карата айтылат.

Накыл сөздүн төркүнү — кыргыз элинин байыркы за-

мандагы тарыхына барып такалат. 17-кылымда кыргыздарды Жуңгардын баскынчылары өзүнүн мекенинен — азыркы турган жеринен сүрүп отуруп, Тажикстан, андан ары Индияга чейин алпарган. Ошондо кыргыздар тажик эли менен бирге жашаган. Алардын толгон сөздөрү кыргыз тилине оозеки кирген. Ары жактагы индустар менен чатышкан. Кан аралашкан. Ошонун натыйжасында кыргыздардын ичинен индуска окшогон кара адамдар пайда болгон. Демек, «ынды кара» — индустай кара деген сөз. Элдин аты унутулган да, «ынды» деген сөз — «капкара» деген мааниге өткөн.

ЫНТЫМАК КЫЛУУ

«Ынтымак кылуу» — чоң даңазалуу тойдо, өлүк өлгөндө туугандардын, достордун, жалпы эле жамааттын чогулткан акчасы же малы.

«Ынтымак кылуу» — байыркы замандан бери эле кыргыз элинин колдонуп келген жобосу. «Ынтымак кылуунун» бир нече түрү болгон. Анын байыркы түрү пайдалуу болгон болуу керек. Атактуу манап өлгөндөгү ынтымак же той бергендеги ынтымак элди бүлүндүрүп салган. Өлүктүн жана тойдун зыйнатына байланыштуу чыгымдын бардыгын эл көтөргөн. Ал тургай өлүк ээси байып да калган. Бул — зыяндуу ынтымак болгон. Жөнөкөй эле карапайым элдин өзүнүн ынтымагы болгон. Ал — өлүк ээсине, же той ээсине бир топ жардам болгон. Бул салт ушу күнгө чейин эл арасында колдонулууда. Азыркы зиялилердин (интеллигенттердин) арасында да ынтымак бар. Тентуштун эң бир жакын адамы өлсө, же бала үйлөндүрүп, кыз берип той өткөрсө, жолдошторунун өз ынтымагы бар. «Көп түкүрсө — көл» деген макал да кошо сакталууда. Орус элинде да «с мира по нитку — бедному рубашка» деген макал бар. Ошол да ынтымактын өзү. «Ынтымак» — арабча «иттифак» деген сөздөн, «макулдашуу, биргелешүү» деген мааниде.

ЫСЫК БОТКОДОЙ ЖАБЫШУУ

«Ысык боткодой жабышуу» — асылып, жабышып алуу, акидей асылуу. Сураган нерсесин албай тынбоо.

Ысык ботко (күрүчтүн, куруттун боткосун) өтө ысык болот. Ал ботко кайнап атканда дененин бир жерине чачырап тамса — ошол ботко тамган жерин күйдүрүп салат. Аны ал жерден түшүрүү да кыйын, жабышкан жер-

дин терисин куйдүрүп, кызыл көш кылып салат. Ушундан улам, «ысык боткочо жабышуу же ысык боткодой» деген накыл кеп, коом турмушунда колдонулуп калган.

ЫШТАН САЛДЫ КЫЛУУ

«Ыштан салды кылуу» — шымды жатканда ылдый түшүрүп жиберип анын жылуусу менен бутту жылытып жатуу.

Кыргыз кышында да ошол боз үйдө жаткан. Ызгаардуу суукта бут үшүгөн. Төшөккө жатканда бутун жылытуу үчүн шымын ылдый түшүрүп жиберип, бутунун башына ороп алган. Ызгаардуу суукта көбүнчө тери шым кийген. Тери шымдын түгү ичине караган. Ал жылуулукту абдан сактаган. Бул накыл сөздө «ыштан» — «шым» маанисинде колдонулган. «Сал» байыркы түрк тилдеринде «чеч» деген мааниде болгон. Азыркы татар тилинде «сал» — «чеч» деген мааниде. Кыргыз тилинде «сал» жогорку накыл сөздө гана сакталып калган. Кеңири маалымат алуу үчүн. «Бирин сала бирин кийүү» деген уя каралсын.

ЫШЫН КҮБҮҮ

«Ышын күбүү» — аябай токмоктоо, сабап атып эсин оодаруу деген маанилердеги сөз айкалышы.

Илгери боз үй тигип жашаган кыргыздар, үйүнүн үзүгү аябай ыш болгондо, сабап, ышын түшүрө турган. Коломтодо жагылган оттун түтүнү дайыма каптай бергендиктен, үзүк ыш болуп, саргарып калчу. Кезек-кезеги менен ошол ышты тоңгон кардын үстүнө аябай сабап, ышын күбүүр эле. Мына ушул ышты күбүү — накыл сөзгө айланган. «Ышы күбүлгөн» адам айыптуубу же айыпсызбы, иши кылып таяк жеп, кордук көрчү. Көпкөн адамды да «ышын күбүп» сабаган.

ЭБЕДЕЙИ ЭЗИЛҮҮ

Эбедейи эзилп,
Эң кызыкка кезигип
Каалаган тилек табылып,
Карахан Семетейге жалынып.
С. Каралаев. Семетейдин балалык чагы.

«Эбедей (эбеден) эзилүү» — аябай элжиреп жакшы көрүү, жан-алы калбай жалынуу.

Жогорку накыл сөздүн ичиндеги «эбедей, эбеден» боор маанисинде колдонулган. Кыргыз бир кишини аяганда «боору ооруду» дейт. Аябай катуу күлгөндө «боор эзилди»

дейт. Өтө жакын, кан жагынан тектеш кишини «бир боор» дейт. Бирок кыргыз «боору эзиле жакшы көрдү» деп айтпайт. Анын ордуна «эбедейи эзиле жакшы көрдү» дейт. Демек, «Эбедей» башка тилден оошуп келиши этимал. Фарсы-тажик тилинде «кебед» боор. Жогорку маанилерден ажыратуу үчүн «кебед» колдонулуп, оозеки тилде «эбедей, эбеден» болуп калышы мүмкүн.

ЭЖЕЛЕП СҮЙЛӨӨ

«Эжелеп сүйлөө, эжелеп окуу» — тактап, дааналап, кери-чоюп сүйлөө.

Бул накыл кептин төркүнү — илгери молдолордун куранды окутканына, кат таанытканына барып такалат. «Эже» арабдын «хижа» деген сөзүнөн өзгөргөн, «муун» деген мааниде. Илгери молдолор балдарды окутканда, курандан же аптээктен баштачу. Ариптерди жаттатып бүтөрү менен эле курандын эжесине салчу, башкача айтканда, арабдын сөздөрүн муундарга бөлүп айттыруучу. Демек, бир нече муундан турган сөздү эжелеп (муунга бөлүп) айтканда, тактап, таптап жай айтылат. Ушундан улам — «эжелеп сүйлөө» деген накыл кеп пайда болгон. Бирок, бул накыл сөз — мыскыл түрүндө көбүрөөк колдонулат. «Аны эжелебей эле бат-бат сүйлөсөң боло!» деген сүйлөмдөн байкоого болот.

ЭКИ БАКЫР

«Эки бакыр, бир тукур» — макал, эки жармач, эки кедей, эки байкуштун биргелешип оокат кылышына карата айтылат.

Түпкү теги — эки кедей адам биригип, бир тукур ат менен жер айдап күн көрүшкөндөн чыккан болуу керек. «Тукур» — илгертеден берки кыргыздын сөзү, «чобур ат» маанисинде. «Бакыр» — арабдын «факыр» деген сөзүнөн, «кедей, жармач» деген мааниде.

ЭКИ ТУУП, БИР КАЛГАН

Башка бирөө болсо «эки тууп, бир калганым беле». Тууганын таппаса андан бетер тентип кетсин дебейби.
М. Усубакунов. Эки аңгеме.

«Эки тууп, бир калганы беле» — ошончолук эле аздек, ошончолук эле жан кыйбас жакын эмес да деген маанилерде колдонулат.

Накыл сөздөгү сүйлөмдүн түзүлүшү кандайдыр иретсиз, бир мүчөсү жетишпеген сыяктуу сезилет. Бул сүйлөм бир кезде — «эки бала тууп, анын бири өлүп, бири калганы эмес» деген сыяктуу сүйлөмдөн кыскарган түрү бар. Албетте, эненин эки баласынын бири өлүп калса, ал тирүү калган экинчи бала ошончолук ардактуу да, аянычтуу да болору баарыга белгилүү. Бул сүйлөм кыскарып, накыл сөзгө айланганда, пикирге тактык, таамайлык берген. Коом тиричилигинде жыш колдонулат.

ЭКИ ҮЗӨНГҮНҮ ТЕҢ...

«Эки үзөнгүнү тең тебүү» — калыстык кылуу, адилет сурак жүргүзүү, чырлашкандардын эч кимисине тартпай, ишти адилет чечүү деген мааниде. Бул накыл сөз көп аялдуу эркектерге да тиешелүү.

Ат үстүндө эки үзөнгүгө бирдей салмак салганда, бирдей тепкенде, адам да чарчабайт, ат да жакшы жүрөт. Бир жагына кыйшайып, салмакты бир жагына оодарганда, аттын да капталы ооруйт, киши да чарчайт. Мына ушундан улам жогорку накыл сөз жасалган.

ЭЛ БУРАККА МИНГИЗҮҮ

Кудай таала пайгамбарыма азезил кууп жетпесин деп, Эл-Буракты мингизген эле.

К. Акматов. Мезгил.

— «Эл-Бурак ат» — дин жомогунда: Мухаммед пайгамбар Мекедеги «Масжидил харамдан (касиеттүү, тыюу салынган мечиттен) Кудустагы «Масжид аксага (Иерусалимдеги алыскы мечитке) Жебирейил периштенин коштоосу менен барып, андан асманга чыгып, кудай менен сүйлөшүп, кайта Мекедеги мечитке келиши. Муну — «Миграж» деп да атайт.

«Миграж» араб тилинде — шаты, баскыч деген мааниде. «Миграж» кыргыз элине илгертеден маалым. Казак тилинде өлөң китеп да чыккан. Кудустагы масжидил асканы еврейлер бомба менен талкалады. Жогорку диний уламыштан, кыргыз тилинде бурак ат пайда болгон. Чыдамкай, күлүк атты бурак деп атаган.

Букарга минип кетүүгө —
Жок экен го бурагы!

— деген ыр саптары да бар.

ЭМНЕ ШАМ

«Эмне шам» — эмнеси уят, эмнесине арданат деген мааниде көп колдонулат.

«Шам» — фарсынын «шарм» деген сөзүнөн, уят, ар деген мааниде. Түштүк кыргыздар «шарм» деп колдонот. «Шаримсиз Назарбайда болбойт уят, Үйүгө жолотпостон урат, кубат», — деген акын Барпынын ыр сабынан байкоого болот. Казак тилинде да: онын эш кандай уят-шам жок» деген сүйлөм бар. Кыргыз тилинде «шам» деген сөз бар. Ал — чырак маанисинде. Ошентип, тыштан кирген сөздөр оозеки тилде отолуп, «жал-куйругу» кесилип, кыргыздын төл сөзүнө окшоп калат.

ЭНЕСИН ҮЧ-КОРГОНДОН КӨРӨТ

«Энесин Үч-Коргондон көрөт» — бир күнү жазага тартылат. Бир кезде колго түшүп, башы кетет деген сыяктуу маанилерде колдонулат.

Бул накыл кептин төркүнү байыркы бир заманда кыргыз эли менен өзбек эли канатташ жашаган кезде, эки элдин арасында кеңири тараган айтылмыштан пайда болгон. Азыркы Өзбекстандын Наманген областында, Нарын дарыясынын жээгинде Үч-Коргон шаары бар, бир жагы Кыргызстанга карайт. Ал илгери кыштак болгон. 1969-жылдан баштап шаарга айланган. Илгери, мындан бир нече жүз жыл мурун чоң дарыяларда көпүрө деген болгон эмес. Адамдар көлүк менен дарыянын тайызыраак жеринен кечип өткөн. Нарын дарыясы Үч-Коргондон жогору тоо жагында катуу аккан. Чоң таштарды калдыратып, кечип өтүү адамга өтө коркунучтуу болгон. Бирок адамдар тиричилик кылуу үчүн, коркунучтуу болсо да ал дарыядан кечип өтүүгө аргасыз болгон. Үч-Коргон кыштагы ченде дарыя жайылып, сайроон жер пайда болгон. Жогору жагынан аккан агындылар, аккан адамдар ошол сайроон жерге келгенде суудан чыгып калган.

Күндөрдүн биринде ошол эл өтүп аткан кечмеликтен энесин аркасына учкаштырган бир бала да кечип өтөт. Суудан кечип баратканда, артында учкашып келе жаткан кары энеси унаадан жылбышып сууга түшүп калат. Бала билбейт. Энеси агып кетет. Кечмеликтен чыккандан кийин караса, энеси жок. Бала көзүнүн жашын көлдөтүп, суунун боюнда отурса, бир карыя адам жолугат. Карыя түшүнгөндөн кийин:

— Эми ыйлагандан пайда жок. Эненди тиги Үч-Коргон-

дон табасын. Ошол жерге бар. Сайроонго чыгып калгандыр,— деп акылын айткан экен. (Анын мындан башка вариациясылары бар).

Мына ушул айтылмыштан кийин — энеңди үч-коргондон көрөсүң деген накыл кеп чыгыптыр. Кийинчерээк бул накыл кептин мааниси кеңип, ар бир коркута турган нерсеге колдоно турган болуп кетет. «Мен энеңди Үч-Коргондон көрсөтөмүн!» — деп бирөөгө ызырынганда колдонулат.

Бул накыл кеп — өзбек туугандарда да кеңири колдонулат. Эгер бир адам жаман иш кылып жүргөн болсо, «Онаңни Учкургондон күрасан» деп айтышат.

ЭРДЕН ЭРГЕ НАП

«Эрден эрге нап» — макал, бир кишиден экинчи киши пайда көрөт, пайда бирден бирге оошот деген маанидеги накыл сөз.

Жогорку накыл сөздүн ичиндеги «нап» деген сөз араб тилинен тажик-өзбектер аркылуу оошуп келген. Арабча айтылышы «нафыг» пайда, жугум деген мааниде. Бул макал көбүнчө кыргыздар базарга мал сатканда, ортодогу далдалчылар «мына, малыңыздын баасы ушунча» деп, алуучу менен сатуучуну жымдаштырат. Ошондо мал ээси «эрден эрге нап деген, сен дагы береке тап» деп кол алышат. Кийин бул сөз айкалышы накыл сөзгө айланып кеткен. Бирөөдөн бирөө бир нерсе алганда бир-бирине айта турган жылуу сөз болуп калган.

ЭРИШ БУЗУУ

Эриш бузуп, эр сайган,
Эмгектүү жандын өзүмүн.
Каракандын кызымын,
Каныкей долу өзүмүн.
Манас.

«Эриш бузуу, эриштин айыбы» — никелүү аялды азгыруу, кайындуу кызды ала качуу.

Кыргыз элинин илгертеден келе жаткан салтын бузуу. Сөздүн төркүнү кездемени бириктирип турган жипке барып такалат. Кездеменин бир жибин (негизги эриш жибин) үзсө же бузса, кездеме бузулат. Ошол сыяктуу эле коомдун негизи болгон үй-бүлөнү бузуу, башкача айтканда, никелүү аялды азгыруу, кайындуу кызды ала качуу — эр өлтүрүү менен барабар, чоң кылмыш болгон. «Эркек,

аял — эриш-аркак» деп макал чыгарган. Бул накыл менен бүлөнүн ынтымагын билдирген. Эриш бузган адам аябаган чоң айыпка жыгылган. Бүт малын тартып алып, айыпка төлөтүп, өзүн итке мингизип салган.

ЭРКЕ БАЛА

«Эрке бала» — чогулуп жороо ичкенде, чогулуп шерине, деңгене жегенде башчылык кылган адам.

Жогорку айтылган үлпөттө адамдар арасынан бир кишини «эрке бала» деп, башкартып коет. Ал «Эрке бала» өз билгениндей эркелей берет. Кезек менен тамак берген адамга «Мен паланчаны каалаймын, мен паланчаны жегим келет» деп, эркелейт. «Эрке баланын» айтканын шерине же жоро берген киши аткарышы керек. Ошон үчүн ал «эрке бала». Кадимки эле ата-энесине эркелеген баладай тайрандайт. Үлпөткө катышкан адамдар өз кезектерин бүткөндө, эң акырында «Эрке бала» тамак берет. Анын берген тамагы бардык жагынан мыкты болушу керек. Үлпөттөгүлөр таң каларлык кылып тамак бериши керек. Мындай үлпөт илгери абдан көп өткөрүлгөн. Бирок, ал кезде арак-шарап менен өткөрчү эмес. Ошондуктан, жороонун, шериненин, деңгененин бардыгы тынч өткөн. Чыр-чатак болгон эмес. Мында үлпөт көбүнчө жаштарына карай курала турган. Жаштар өзүнчө, карылар өзүнчө өткөрүлчү. Андай үлпөттө көбүнчө сөзмөр, өнөрпоз адамдар элдин көңүлүн көтөрүп, куудулдар элди күлдүрүп өткөрө турган.

ЭРКЕК КАРГАДАЙ ЧОКЧОНДОО

Эркек кара каргадай,
Чокчондогон сен кимсиң?
Семетей.

«Эркек каргача чокчондогон» — жөнү жок, ыгы жок бирөөгө корсулдаган, ыгы жок кыр көрсөткөн адамга карата айтылат.

Айтылмышка караганда карганын эркегинин мойну ургаачысынын мойнунан жоонурак болот. Алар бир азык таап алганда, кээде эркеги ургаачысын кубалап, ага күч көрсөтүп чокчондоп, тапкан жемди өзү жеп алат имиш. Илимпоздордун байкоолоруна караганда да ургаачысы уя басып атканда, эркеги алыстап кетпестен, ургаачысын кароолдоп, коргоп, башка канаттууларды кубалап чокчон-

дойт имиш. Мына ушул жогорку айтылмалардан улам — эркек каргача чокчондогон деген накыл кеп пайда болду го деп ойлойбуз. Бул — коом турмушунда жыш колдонулат.

ЭР — КӨӨДӨК БОЛОТ

Көөдөгүмдөн оолуктум,
Карачанын Сайкалдын
Алдынан чыгып жолуктум.
Манас.

«Эр көөдөк болот» — макал, кыргыз тилинде көбүнчө эр киши акылсыз болот деген мааниде колдонулат.

«Көөдөк» — фарсынын сөзү, «бала» деген мааниде. Бул сөз түштүк кыргыздардын тилинде «бала» маанисинде колдонулат. Түндүк кыргыздарда «акылы жок, акылсыз, эсе-лек» деген өтмө мааниси гана бар. Албетте, баатыр адам жоога киргенде акылга салып отурбайт. Эгер акылга сала турган болсо, анда аяр, куу, амалдуу болуп калмак. Баатыр — балача аракет кылат, анды-дөндү карабайт. Ошон үчүн ал — баатыр, эр. Мына ушундан улам «эр — көөдөк келет» деген макал жаралган.

ЭРМЕ ЧӨЛ

«Эрме чөл, ээн талаа» — эч нерсе өнбөгөн какыраган ысык талаа, какшыган чөл.

Жогорку сөз айкалышынын ичиндеги «эрме» — фарсы сөзү, эки түрдү айтылат: оозеки тилде — «өрм», адабий тилде — «гарме». Экөө тең эле кайнаган ысык, какшыган тап деген мааниде. Демек, «эрме чөл» — какыраган талаа. Кыргыз тилиндеги «керимсел» ушул сөз менен тектеш. «Эрме» жалгыз колдонулбайт, «чөл» деген сөз менен дайыма бирге жүрөт. «Чөл» — ошол эле «эрме» деген сөздүн котормосу.

ЭРТЕҢ МЕНЕН КЕТЕТ ИЛЕГИЛЕК

«Эртең менен кетет илегилек, кечинде келет илегилек» — макал, эртең менен кетет, кечинде эле бир келет. Дайыма бир орунда болбойт, эртең менен бир көрүнөт, кечинде бир көрүнөт деген мааниде. Көбүнчө мыскыл мааниде айтылат.

Эми накыл сөздүн тегинен кеп салалы. Балдардын табышмагынан пайда болгон. Түндүк жабууну эртең менен бир кайра сыйрып, түндүктү ачат, түнүчүндө уктаар кезде кайра жаап, түндүктү чүмкөйт. Демек, «легилек» — түндүк жабуунун кебетесиндеги канаттуу. Иран тилдеринде «лякляк» узун тумшук, тартагай буттуу канаттуу. Орус тилинде аист. Кыргызда «Эртең менен кетет илегилек, кечинде келет илегилек» деген табышмак да айтылат.

ЭСЕПЧИНИ ЖУТ АЛАТ

«Эсепчини жут алат» — бир нерсени же кубулуштун чын боло тургандыгын билбей туруп корутунду чыгаруу.

Кыргыздын өзүнүн Эсепчиси (астроному) болгон. Кыштын кандай болорун ошол Эсепчиден сураган. Албетте, ал Эсепчи деле кайсы бир учурда жаңылган. «Быйыл кыш кара болот, малга жайлуу болот» деген божомолу туура келбей калып, кыш каардуу болуп, кар калың түшүп, малды жут алып кеткен учурлар да болгон. Ушундан улам жогоркудай накыл сөз жасалган.

Илгери Көл башындагы элден Теңизбай уруусунан Манак деген эсепчи чыккан. Ал киши: асманда «Абур» деген булут бар. Ошол пайда болгондо кыш малга жайлуу болот дечү экен. «Абур» фарсы тилинде — булут. Манакенин күмбөзү Чолок кыштагынын жанында болгон. Азыр ал такыр урап бүткөн.

ЭШЕК КУРТУ БАР

«Эшек курту бар» — «эшек курту мурдунан түшө элек», — ойдолоп, эч кимди көзүнө илбей турган жигит. Турмуштун каккуусун көрбөгөн, ыгы жок көөп жүргөн адам.

Бул накыл кептин төркүнү — эшектин, жылкынын денесинде, кеңилжээринде жашачу ылаанын (бөгөнөктүн) куртуна барып такалат.

Бөгөнөктүн толгон түрлөрү бар. Алардын кээ бирлери ача туяк малга жабышат. Кээ бирлери жумуру туяк малга жабышат. Уруктары (курттары) малдын денесинде чоңоёт. Ылаанын уругу (курту) жылкынын, эшектин денесинде жашайт. Анын ургаачысы үч жумага чейин жерде былк этпей жатат. Ичинде жетимишке жакын уругу болот. Алар жандана баштаганда, жерден зуулдап учуп чыгат да, жолунда кезиккен жылкынын же эшектин мурдуна кирип,

ичиндеги урукту бүркүп жиберип, өзү чыгып кетет. Уруктар дароо эле мурундун ичиндеги илээшмеге жабышып, жандана баштайт. Кеңилжээрдин ичине барат, ошо жерде чоңоёт. Жылкынын, эшектин тынчын алат, ойдолотот. Жедеп чоңоюп бүткөн соң, эшектин, жылкынын мурдунан жерге түшөт. Жерди тешип, андан жатып кабырчыкка айлانات. Чымын формасына жеткенде андан учуп чыгып, жупташып, кайтадан малдын тумшугуна уругун чачат.

Ошол ылаадан (бөгөнөктөн) коркуп, жылкы, эшек ылаалайт. Кээде бышкырат. Алдыңкы колу менен тумшугун ургулайт, ал тургай жерге да сүрөт. Мына ошол кезде бөгөнөктөр уругун тумшугуна таштап аткан кези. Кыргыз эли жылкыны жакшы көрүп, эшекти жаман көрөт. Анын этин жебейт, сүтүн ичпейт. Ошондуктан жаман жорукту ошол эшек аркылуу билдиргиси келген болуу керек.

МАЗМУНУ

Алгачкы пикирлерден 3

А—Я 5—366

*Производ-и
Т. Димитрова
Т. Димитрова
Т. Димитрова*

Хусеин Карасаев

НАЗИДАНИЕ

Сокровища киргизского языка

(На киргизском языке)

Издательство «Кыргызстан»

Рецензиялаган Ж. Мукамбаев
Редактору О. Көчкөнов
Сүрөтчүсү Н. Г. Шевердина
Худ. редактору Д. Е. Лысогоров
Тех. редактору К. К. Бурганакова
Корректору Н. Борбутаева

ИБ № 1915

Терүүгө 20. 4. 1982-ж. берилди. Басууга 10. 9. 1982-ж. кол
коюлду. Д—03700. Басмаканалык № 2 кагаз. Адабий ариби,
жөнөкөй ыкма менен басылды. Форматы 84×108¹/₃₂.
11,50 физ. басма табак, 19,32 шарттуу басма табак, 18,029
учеттук табак. 19,583 бөк түшүрүү. Тиражы 10. 000.
Заказ № 179. Баасы 7 с. 30 т.

Элдердин Достугу ордендүү
«Кыргызстан» басмасы.

720737, ГСП, Фрунзе шаары, Совет көчөсү, 170.

Кыргыз ССР басма, полиграфия жана китеп соода
иштери боюнча мамлекеттик комитети. Кыргыз ССРинин
50 жылдыгы атындагы Кыргызполиграфкомбинаты.
720461, ГСП, Фрунзе, Б. Жигули көчөсү, 102.

